

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

«Η ΑΓΑΜΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΤΟ
ΠΡΩΤΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ (1900-1950)»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Γ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2009

Συνοδὸς γεύσεως 6/2012

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ
ΔΙΑΤΡΙΒΗ**

**ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ
ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ**

ΑΘΗΝΑ 2009

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή: Νεοκλής Σαρρής
Χάρης Μελετιάδης
Άννα Λυδάκη

Στη μνήμη του πατέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο	19
1.1. Θεωρητικές προσεγγίσεις. Λογοτεχνία και Κοινωνία.....	19
1.2. Μεθοδολογία και περιγραφή της έρευνας σε σχέση με τους επιδιωκόμενους στόχους	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο	45
2.1. Κοινωνικοπολιτικά γεγονότα στην Ευρώπη και στην Ελλάδα το πρώτο μισό του 20 ^{ου} αιώνα	45
2.1.1. Ευρώπη	45
2.1.2. Ελλάδα.....	47
2.2. Η πνευματική ζωή και ο ρόλος των ανθρώπων του πνεύματος στη διαμόρφωση της νέας ελληνικής πραγματικότητας	58
2.2.1. Δημιουργική ανανέωση, το ξεκίνημα του νέου αιώνα.....	58
2.2.2. 1922 Καταθλιπτική ατμόσφαιρα	65
2.2.3. Πνευματική ανανέωση. Η γενιά του '30	68
2.2.4. Η δικτατορία του Μεταξά και οι λογοτεχνικοί εξαναγκασμοί.....	71
2.2.5. Η Κατοχή και το ηρωικό πνεύμα.....	73
2.2.6. Ο εμφύλιος και η λογοτεχνία της αριστεράς.....	79
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ	83
3.1. Η θέση της γυναίκας μέσα στην ιστορική μελέτη - «Κοινωνικό φύλο»	83
3.2. «Μητριαρχία» - «Πατριαρχία». Το πρόβλημα της ανισότητας των φύλων	87
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο : ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 20 ^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ	95
4.1. Γενικά οι γυναίκες στην Ελλάδα.....	95

4.1.1. Οι γυναίκες της πόλης.....	96
4.1.2. Οι γυναίκες της υπαίθρου.....	99
4.2. Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα.....	101
4.3. Οι ελληνίδες στη μισθωτή εργασία.....	103
4.4. Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Στόχοι και διεκδικήσεις	105
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ^ο : ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ, ΗΡΩΙΔΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	109
5.1. Οι άγαμες γυναίκες των μυθιστορημάτων. Κοινωνική πραγματικότητα.....	109
5.2. Γυναικεία παρουσία στο κοινωνικο-πολιτικό γίγνεσθαι.....	138
ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ.....	149
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 ^ο : ΜΟΡΦΩΣΗ	151
6.1. Γενικά η γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα	151
6.2. Διακοσμητική μόρφωση.....	159
6.2.1. Τα μαθήματα	163
6.2.2. Επαγγελματοποίηση της διακοσμητικής μόρφωσης.....	165
6.3. Ανώτερες σπουδές.....	168
6.3.1. Επιλογή του κλάδου σπουδών και γυναικεία φύση	168
6.3.2. Ο έρωτας και ο γάμος ως παράγοντες αναστολής των γυναικείων σπουδών	171
6.3.3. Ο ρόλος της οικογένειας στην ανώτερη μόρφωση του κοριτσιού.....	175
6.3.3.1. Σπουδές στην Αθήνα και επιτήρηση.....	178
Συμπερασματικά.....	183
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 ^ο : ΕΡΓΑΣΙΑ	187
7.1. Γενικά η ελληνίδα στην αγορά εργασίας.....	187
7.2. Η εργασία στην κοινωνία της υπαίθρου και της επαρχίας	191
7.3. Η εργασία στον αστικό χώρο	195

7.3.1. Οι μοδίστρες.....	195
7.3.2. Τα επαγγέλματα γραφείου	201
7.3.2.1. Οι δακτυλογράφοι	203
7.3.2.2. Η εργασία στην τράπεζα.....	208
7.3.3. Οι δασκάλες	212
7.3.4. Οι νοσοκόμες	222
7.3.5. Οι θεατρίνες	226
Συμπερασματικά	232
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8 ^ο : ΠΡΟΙΚΑ	235
8.1. Γενικά ο θεσμός της προίκας στην ελληνική κοινωνία.....	235
8.2. Τα προικιά και η προίκα στις αγροτικές- εξώαστικές περιοχές.....	236
8.2.1. Η κατ' οίκον δημιουργία των προικιών.....	238
8.2.2. Τιμίο όνομα και άτιμη εξοικονόμηση της προίκας.....	239
8.2.3. Το προικοσύμφωνο.....	241
8.2.4. Η προικοπαράδοση	243
8.3. Η προίκα στις αστικές περιοχές	245
8.3.1. Θηρεύων προίκα- θηρεύουσα γαμπρό.....	246
8.3.2. Προικοθηρία, κοινωνική ανέλιξη και ο ρόλος της οικογένειας.....	249
8.3.3. Η υποχρέωση της προικοδοσίας και η ηθική των κοριτσιών	257
Συμπερασματικά	260
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9 ^ο : ΓΑΜΟΣ.....	263
9.1. Γενικά ο γάμος ως κοινωνικός θεσμός	263
9.2. Ο ρόλος της οικογένειας στην «αποκατάσταση» των «αδύνατων μερών»	267
9.2.1. Ο ρόλος της μητέρας στην αναπαραγωγή του μοντέλου της γυναίκας ταυτότητας.....	273
9.2.2. Η υποχρέωση του αδελφού να «αποκαταστήσει» τις αδελφές του	277
9.2.3. Γυναικίος ανταγωνισμός στο "νυφοπάζαρο"	282
9.3. Τεχνάσματα και στρατηγικές του γάμου.....	285
9.3.1. Το προξενιό.....	289
9.3.2. Φυσική εμφάνιση της άγαμης γυναίκας.....	294
9.4. Η ζωή της άγαμης γυναίκας.....	297

9.4.1. Αμφισβήτηση του γάμου	299
9.4.2. Το αδιέξοδο	306
Συμπερασματικά	307
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10 ^ο : «ΤΙΜΗ» ΚΑΙ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΑ.....	311
10.1. Γενικά η «τιμή» ως στοιχείο προσδιορισμού της γυναικείας σεξουαλικότητας.....	311
10.2. Γυναικεία σεξουαλικότητα – οικογένεια και κοινωνία	317
10.2.1. Η απώλεια της παρθενίας ως παράγοντας διακινδύνευσης της γυναικείας τιμής και του κύρους της οικογένειας.....	317
10.2.2. Κοινωνικός έλεγχος για τη διαφύλαξη της «τιμής»	332
10.2.2.1. Στο δημόσιο χώρο με συνοδεία.....	334
10.2.2.2. Απαγορεύσεις- Περιορισμοί.....	341
10.3. Κοινωνικός αποκλεισμός	346
10.3.1. Εγκλεισμός και Τιμωρίες.....	350
10.3.2. Γυναικείες αντιδράσεις στον εγκλεισμό και στον έλεγχο.....	360
10.4. Η γυναίκα «αντικείμενο». Σεξουαλική παρενόχληση.....	363
10.5. Σεξουαλική διαφορετικότητα- «Παρέκκλιση».....	370
Συμπερασματικά	378
ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ	381
ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ.....	381
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	393

*Να μην μπορεί κανένας να κάνει εκείνο που τ' αρέσει!
Σκλαβιά ανυπόφερτη ειν' αυτή η ζωή για τα θηλυκά του
κόσμου... Δεν είναι ζωή, δεν είναι ζωή αυτή!*

Κ. Χατζόπουλος, Ο Πύργος του Ακροποτάμου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ενασχόλησή μου με την παρούσα μελέτη κινήθηκε από το γενικότερο ενδιαφέρον μου για τη λογοτεχνία, αλλά προπάντων από την ιδιότητά μου ως φιλολόγου αρκετά χρόνια τώρα στη δημόσια εκπαίδευση. Παρά το γεγονός ότι στα πανεπιστημιακά μου χρόνια, αλλά και αργότερα, τις φιλολογικές μου προτιμήσεις έλκυαν άλλα μονοπάτια, μέσα από την εκπαιδευτική εμπειρία μου δημιουργήθηκε η επιθυμία και μου δόθηκε το έναυσμα να γνωρίσω πιο βαθιά την πλούσια λογοτεχνική παραγωγή μιας περιόδου εξαιρετικά αντιφατικής πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά για τον ελληνικό λαό, όπως είναι αυτή του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα.

Παράλληλα οι επιστημονικές και πολιτικές μου ανησυχίες στρέφονταν και εξακολουθούν να στρέφονται γύρω από το ζήτημα της κοινωνικής διαφοροποίησης των φύλων, τις έμφυλα διαχωρισμένες συμπεριφορές, τις ιεραρχικές σχέσεις που διέπουν μέχρι και σήμερα πολλές εκφάνσεις της καθημερινής ζωής, παρά τις πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές μετατοπίσεις που έχουν συντελεστεί. Πολύ περισσότερο μάλιστα που σήμερα δειλά και για πρώτη φορά γίνεται προσπάθεια προσέγγισης του προβλήματος που αφορά στην ισότητα των δυο φύλων στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με την παρουσίαση βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού που στόχο έχει να εισάγει την προβληματική του φύλου στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, να συμβάλλει στην προώθηση της ισότητας των φύλων σε όλους τους κοινωνικούς τομείς, όπως π.χ. στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας καθώς και στο δημόσιο χώρο της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας, της πολιτικής κλπ. και να προβάλλει τις πολύπλευρα θετικές διαστάσεις της προώθησης και επίτευξης της ισότητας των φύλων σε όλους τους κοινωνικούς τομείς. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τον προβληματισμό μου σχετικά με την κοινωνική θέση της γυναίκας στα πρώτα πενήντα χρόνια του 20^{ου} αι., περίοδο κατά την οποία ενώ το ελληνικό κράτος προσπαθεί να διαμορφώσει την κοινωνικο-οικονομική φυσιογνωμία του υπακούοντας στις επιταγές της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς, από την άλλη μεριά τόσο οι κρατικοί θεσμοί, όσο και

και η ίδια η ελληνική κοινωνία αποδεικνύονται εξαιρετικά αντιφατικοί απέναντι στις γυναίκες και αποκλειστικά προσηλωμένοι στο παραδοσιακό στερεότυπο της ανδρικής κυριαρχίας.

Το εγχείρημα έγινε επιτακτική ανάγκη συνειδητοποιώντας τις πιέσεις, τις απαγορεύσεις, τους καταναγκασμούς, που ακόμα και σήμερα εξήντα και πλέον χρόνια αργότερα, οι άγαμες γυναίκες στην Ελλάδα εξακολουθούν να υφίστανται, παρά το γεγονός ότι η ισότητα έχει ως ένα βαθμό επιτευχθεί σε θεσμικό επίπεδο, πολύ περισσότερο δε που η γράφουσα κατά την ανάληψη του εγχειρήματος ήταν «δεσποινίς ετών 39»!

Κατά τη διάρκεια της μελέτης ανέκυψαν αρκετές δυσκολίες, που επιδιώχθηκε να ξεπεραστούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Πιο συγκεκριμένα η πρώτη δυσκολία παρουσιάστηκε πολύ νωρίς, ήδη στο ξεκίνημα της εργασίας και αφορούσε στο πολυσυζητημένο θέμα της κοινωνιολογίας της λογοτεχνίας, τη σχέση λογοτεχνίας και κοινωνίας, την παρουσία της κοινωνίας μέσα στη λογοτεχνία, θέμα για το οποίο πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις έχουν επιχειρηθεί με τις αντίστοιχες έριδες. Ύστερα από διεξοδική μελέτη κατέληξα στο συμπέρασμα, και το έρεισμα δόθηκε από τον R. Escarpit, έναν κατεξοχήν κοινωνιολόγο της λογοτεχνίας, πως το λογοτεχνικό δημιούργημα δεν μπορεί να επιδέχεται μονομερή εξέταση, δεδομένου του πολύπλοκου χαρακτήρα του και πως τελικά τα λογοτεχνικά έργα, χωρίς να θεωρούνται κάτοπτρο της κοινωνίας, συχνά ξεπερνώντας τις προθέσεις και τις διαθέσεις των δημιουργών τους, μας δίνουν το δικαίωμα στη *δημιουργική προδοσία*.

Η δεύτερη εξίσου σημαντική δυσκολία ήταν η διατήρηση της λογοτεχνικής ποιότητας των έργων των συγγραφέων μέσα στον επιστημονικό λόγο. Προκειμένου λοιπόν να αποφευχθεί η αποδυνάμωσή τους κάτω από το ερευνητικό πρίσμα μιας κοινωνιολογικής ερμηνείας, κρίθηκε σκόπιμη η συστηματική παράθεση αποσπασμάτων από τα μυθιστορήματα, έτσι ώστε οι ίδιοι οι συγγραφείς να «μιλούν» για την εξεταζόμενη κάθε φορά θεματική κατηγορία.

Σκόπελος που έπρεπε να υπερπηδηθεί υπήρξε η έλλειψη επαρκούς βιβλιογραφίας, αφού στη σχετική με τους συγγραφείς βιβλιογραφία δεν περιλαμβάνονται βιβλία που να αναφέρονται στα έργα τους από την πλευρά των γυναικών, γι' αυτό και συχνά κατέφυγα σε ξένες μελέτες και σε μελέτες που έχουν εκπονηθεί, ήδη αρκετά αργά μετά στο 1970, στην Ελλάδα, καθώς επαναπροσδιορίζεται ο χαρακτήρας των κοινωνικών επιστημών και της ανθρωπολογίας από τη σκοπιά του κοινωνικού φύλου.

Η τελευταία δυσκολία αφορούσε στον εντοπισμό των άγαμων ηρωίδων των μυθιστορημάτων, τέτοιων που να παρέχουν με το μυθιστορηματικό χαρακτήρα τους πλούσιο υλικό το οποίο να καλύπτει αλλά και να εμπλουτίζει τους επιδιωκόμενους στόχους της παρούσης εργασίας. Η αιτία οφείλεται σε δυο αντιθετικά μεταξύ τους δεδομένα· ενώ από τη μια μεριά η εξεταζόμενη περίοδος χαρακτηρίζεται από πληθώρα λογοτεχνικών έργων, από την άλλη μεριά το μυθιστορηματικό περιεχόμενό τους επιφυλάσσει για τις γυναίκες και μάλιστα τις άγαμες δευτερεύοντες ρόλους, με αποτέλεσμα τα στοιχεία της κοινωνικής τους θέσης συχνά να περιορίζονται στις απολύτως απαραίτητες αναφορές. Οποσδήποτε πάντως αναγνωρίζοντας την αδυναμία μου να συμπεριλάβω το σύνολο της μυθιστορηματικής παραγωγής της περιόδου, προσπάθησα να καλύψω στον καλύτερο δυνατό βαθμό το έλλειμμα με επαρκή αριθμό μυθιστορηματικών χαρακτήρων, καθώς η επιδίωξή μου στράφηκε προς τη διερεύνηση της κοινωνικής θέσης των άγαμων ηρωίδων, για τις οποίες οι ίδιοι οι συγγραφείς παρείχαν επαρκή στοιχεία για την κάλυψη των επιδιωκόμενων στόχων.

Κατά την ανάλυση οι υποθέσεις σχετικά με την κοινωνική θέση των άγαμων γυναικών των μυθιστορημάτων αρθρώθηκαν πάνω στους εξής άξονες: α) του χρόνου, ώστε στη διάρκεια των πενήντα χρόνων να καταστεί δυνατή η παρατήρηση των αλλαγών που συντελούνται ως προς το ερευνώμενο θέμα, β) του χώρου, ώστε να διαφανεί το κοινωνικοατομικό καθεστώς (social status) της άγαμης ελληνίδας τόσο στην περισσότερο προσκολλημένη στην παράδοση εξωαστική κοινωνία, όσο και στο ανερχόμενο

αστικό περιβάλλον που δέχεται ολοένα και εντονότερα τις προκλήσεις των δυτικοευρωπαϊκών προτύπων, γ) της κοινωνικής τάξης, ώστε να γίνει φανερή η κρατούσα σε κάθε τάξη ιδεολογία σχετικά με τις γυναίκες και πιο συγκεκριμένα να διαφανούν τα δομικά στερεότυπα που επικρατούν και διαμορφώνουν την κοινωνικοποίηση των άγαμων κοριτσιών, και δ) του φύλου, δεδομένου ότι η κοινωνική ανισότητα ανάμεσα στα δυο φύλα, οι στερεότυποι ρόλοι και συμπεριφορές που αναλαμβάνουν, οι ιεραρχημένες σχέσεις που προκύπτουν από τη διαφορετικότητά τους, οι ιδεολογικές δομές που επικρατούν σε μια παραδοσιακά ανδροκρατούμενη κοινωνία, όπως η ελληνική, δεν μπορεί να θεωρούνται «φυσικά». Η διαφοροποίηση των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών παραγόντων είναι εντέλει που συντελεί και στη διαφοροποίηση της κοινωνικής θέσης των γυναικών.

Κύριος στόχος της έρευνας υπήρξε η ανίχνευση κάθε πτυχής της ζωής των άγαμων γυναικών, που από τη μια μεριά κατέστησε φανερή την επικράτηση του *δυτικού κριτηρίου* στην κοινωνικοποίησή τους σε σχέση με το άλλο φύλο, και από την άλλη μεριά οδήγησε στον προσδιορισμό εκείνων των παραγόντων που επέδρασαν στη διαφοροποίηση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας· οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών.

Πιο συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσεται το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης, κεντρικό θέμα του οποίου υπήρξε η σχέση λογοτεχνίας και κοινωνίας, καθώς και η ανάπτυξη της μεθοδολογίας που υιοθετείται σε σχέση με τους επιδιωκόμενους στόχους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο κρίθηκε απαραίτητο να δοθεί με συντομία το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της εποχής, το οποίο βιώνουν οι συγγραφείς και από το οποίο διαμορφώνουν τις ιδέες τους. Οι άνθρωποι του πνεύματος δε ζουν αποκομμένοι από όσα συμβαίνουν γύρω τους, και όχι μόνο επηρεάζονται από το κοινωνικό γίγνεσθαι, αλλά και οι ίδιοι συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση της νέας ελληνικής πραγματικότητας, γι' αυτό και γίνεται μια σύντομη αναφορά σχετικά με την πνευματική ζωή και την

απήχηση των κοινωνικοπολιτικών γεγονότων, τόσο σημαντικών στη διάρκεια των πενήντα αυτών χρόνων, στους πνευματικούς ανθρώπους.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρήθηκε μια σύντομη περιγραφή του προβλήματος των σχέσεων των δυο φύλων μέσα στην ιστορική διαδρομή, με παράθεση εκείνων των απόψεων που επέβαλαν την κοινωνική ανισότητα των φύλων, την παγίωση της στερεότυπης ανδροκρατικής ιδεολογίας με τις συνακόλουθες εξουσιαστικές σχέσεις, τη θέση που επεφύλαξε η ιστορία στις γυναίκες, καθιστώντας επιβεβλημένο το αίτημα του καιρού μας για επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών επισημών από τη σκοπιά του κοινωνικού φύλου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται μια γενική περιγραφή της θέσης των Ελληνίδων στο πρώτο μισό του 20^{ου} αι. Προσδιορίζονται ακροθιγώς, δεδομένου ότι θα αποτελέσουν εκτενή κεφάλαια της παρούσας έρευνας, οι παράγοντες εκείνοι που σε συνάρτηση με τις οικονομικο-πολιτικές αλλαγές που συντελούνται στον ελλαδικό χώρο, επιδρούν σημαντικά στον επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής θέσης των Ελληνίδων, και αυτοί είναι η συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και η ένταξή τους στην αγορά εργασίας. Παράλληλα παρατίθενται οι στόχοι και οι διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος, όπως αυτό προσπαθεί να οργανωθεί στην Ελλάδα και το οποίο μολονότι αποφεύγει να έρθει σε ανοιχτή σύγκρουση με τις παραδοσιακές κοινωνικές αρχές, με την κρατούσα ιδεολογία της εποχής για τις γυναίκες, εντούτοις προσπαθεί να συσπειρώσει τη συλλογική γυναικεία δράση υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης και εργασίας.

Το μυθιστόρημα επιλέχθηκε επειδή θεωρήθηκε πως ως λογοτεχνικό είδος μπορεί να προσφέρει το κατάλληλο υλικό σε μια κοινωνιολογική έρευνα, καθώς διατηρεί μια ιδιαίτερη σχέση με τα μυθιστορηματικά του πρόσωπα. Το γεγονός μάλιστα ότι στο ελληνικό μυθιστόρημα τα πρόσωπα συνιστούν κεντρικό στοιχείο της δομής του έργου και άρα προσφέρονται ως αντικείμενα μελέτης, μας οδήγησε στην επιβεβαίωση της αρχικής υπόθεσης πως αν και πρόκειται για προϊόντα της φαντασίας του δημιουργού, εντούτοις με την ύπαρξή τους εκφράζουν την κοινωνική πραγματικότητα του πρώτου

μισού του 20^{ου} αι. και μπορούν να παράσχουν όλα εκείνα τα στοιχεία για την προσέγγιση των στάσεων και απόψεων της κοινωνίας ως προς το ερευνώμενο θέμα. Έτσι το πέμπτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην κοινωνία των μυθιστορημάτων και στα μυθιστορηματικά πρόσωπα, στις άγαμες ηρωίδες των κειμένων. Σ' αυτές τις γυναίκες, που ενώ τους δίνει οντότητα η φαντασία του συγγραφέα, είναι αυτές που ανήκουν σε μια κοινωνία, που την αντιπροσωπεύουν, που βιώνουν την ανισότητα άλλοτε παθητικά, απόλυτα υποταγμένες και άλλοτε τολμώντας υπερβάσεις. Παρουσιάζεται λοιπόν το κοινωνικό πλαίσιο κάθε μυθιστορήματος στο οποίο εντάσσονται οι ηρωίδες, με παράλληλη αναφορά στην κοινωνική πραγματικότητα της εξεταζόμενης περιόδου, στα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα της εποχής. Για την παρουσίαση αυτή κρίθηκε απαραίτητο να ακολουθηθεί μια χρονολογική σειρά σύμφωνη με το μυθιστορηματικό περιεχόμενο, καθώς η χρονολογία έκδοσης του μυθιστορήματος δεν αντιστοιχεί πάντοτε και με την κοινωνική πραγματικότητα του περιεχομένου. Ξεχωριστή θέση αφιερώθηκε στις έστω και λίγες, αλλά πάντως υπαρκτές περιπτώσεις γυναικείας παρουσίας στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι. Καθώς στην πλειοψηφία τους τα άγαμα κορίτσια είναι στραμμένα στον ιδιωτικό-οικιακό χώρο, αιστάνθηκα την ανάγκη να αφιερώσω ξεχωριστή ενότητα σ' εκείνες τις γυναίκες των μυθιστορημάτων που άλλοτε φανερά, άλλοτε περισσότερο καλυμμένα εκφράζουν πάντως γυναικείο αυτόνομο λόγο και πολιτική θέση στρέφοντας το βλέμμα προς το δημόσιο ανδρικό χώρο. Το κεφάλαιο συμπληρώνει η παράθεση ενός συνοπτικού πίνακα, όπου αναγράφονται οι συγγραφείς, τα μυθιστορήματα, που χρησιμοποιήθηκαν, τα ονόματα των άγαμων ηρωίδων, καθώς και μια επιγραμματική αναφορά της κοινωνικής κατάστασης που διαφαίνεται σε κάθε μυθιστόρημα, προς διευκόλυνση του αναγνώστη.

Ύστερα από προσεκτική μελέτη των λογοτεχνημάτων και συγκέντρωση του πληροφοριακού υλικού ορίστηκαν οι θεματικές κατηγορίες, η ταξινόμηση των οποίων στηρίχτηκε στο προσφερόμενο ρητό και σαφές υλικό των κειμένων. Έτσι τα κεφάλαια 6 έως 10 αφορούν αποκλειστικά στη διερεύνηση του κοινωνικοατομικού καθεστώτος των άγαμων γυναικών των επιλεγμένων

μυθιστορημάτων, με συνεχείς αναφορές και παραπομπές στα ίδια τα έργα. Αναφέρονται στους παράγοντες εκείνους που μέσα στη διάρκεια των πενήντα χρόνων είτε συνετέλεσαν στη διαφοροποίηση της κοινωνικής θέσης των άγαμων γυναικών, όπως είναι η μόρφωση και η εργασία, είτε παρουσιάζονται ιδιαίτερα στατικοί, προσηλωμένοι στο παραδοσιακό στερεότυπο για το «φυσικό» προορισμό της γυναίκας μέσω του γάμου, την αντικειμενοποίησή της με την προίκα, τη διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας με την περιστολή της σεξουαλικότητάς της. Το συμπέρασμα στο οποίο τελικά οδήγησε η έρευνα είναι πως η άγαμη γυναίκα στο πρώτο μισό του 20^{ου} αι. βιώνει μια ατελείωτη σειρά αντιφάσεων, πως οι οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές μετατοπίσεις που συντελούνται, είναι αυτές που διαφοροποιούν την κοινωνική της θέση, παρά οι προσωπικές υπερβάσεις που κάποτε τολμώνται, αφού τουλάχιστον στην εξεταζόμενη περίοδο δεν παίρνουν σε καμία περίπτωση τη μορφή οργανωμένης διεκδίκησης, πολύ περισσότερο μάλιστα που οι ίδιες οι γυναίκες ορίζουν τη ζωή τους με ανδροκρατικές αξίες, αναπαράγοντας μέχρι τις μέρες μας τις έμφυλα διαχωρισμένες συμπεριφορές.

Η εργασία αυτή ολοκληρώθηκε χάρη στην καθοδήγηση και στις πολύτιμες συμβουλές του ομότιμου καθηγητή Ν. Σαρρή, που εκτός από τις πολύτιμες πληροφορίες που παρείχε σε γνωστικό επίπεδο, συχνά κλήθηκε να στηρίξει ηθικά τις προσωπικές μου αμφιταλαντεύσεις και τον ευγνωμονώ γι' αυτό. Ευχαριστίες οφείλω στον αείμνηστο φίλο Δ. Τσιβιλή, που πίστεψε στο εγχείρημα. Ευχαριστώ θερμά την αδελφή μου Ε. Παπανικολάου και την ελληνογαλλίδα φίλη C. Spassky για την εξασφάλιση της ξενόγλωσσας βιβλιογραφίας. Η παρότρυνση και η αμέριστη συμπαράσταση της οικογένειας και των φίλων, που ενθάρρυναν αυτό το τόλμημα υπήρξε ανυπολόγιστη, προπάντων όμως ευχαριστώ τις άγαμες φίλες μου που με τις εμπειρίες τους, βιώνοντας καθημερινά τον έμφυλο διαχωρισμό, πλούτισαν τη σκέψη μου, θέτοντας τη βάση για ολοένα και βαθύτερο προβληματισμό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

1.1. Θεωρητικές προσεγγίσεις. Λογοτεχνία και Κοινωνία

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν επιχειρηθεί από τις διάφορες σχολές ερίζουν μεταξύ τους και διαφωνούν σε ειδικά σημεία, ωστόσο συγκλίνουν στην άποψη πως η λογοτεχνία βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την κοινωνία, μέσα στην οποία δημιουργείται. Το να επιχειρήσει κανείς να ερμηνεύσει το λογοτεχνικό δημιούργημα υιοθετώντας μια μόνο θεωρητική προσέγγιση, στην προσπάθειά του να το εντάξει μέσα στο κοινωνικό του πλαίσιο, θα αποβεί μέθοδος αναποτελεσματική, δεδομένου ότι ένας τέτοιος δρόμος θα οδηγήσει σε μονομερή εξέταση της λογοτεχνίας, της οποίας κατά τα άλλα ο χαρακτήρας χαρακτηρίζεται από πολυπλοκότητα.

Σκοπός αυτής της έρευνας δεν είναι η εφαρμογή μιας και μόνο θεωρητικής προσέγγισης προκειμένου για τη μελέτη του λογοτεχνικού κειμένου και την ένταξή του στο κοινωνικό του πλαίσιο, αλλά η σύζευξη όλων εκείνων των στοιχείων των διαφόρων θεωριών που κάθε φορά θα αποδεικνύονται προσφορότερα για την επίτευξη του στόχου.

Σύμφωνα με την μαρξιστική άποψη η λογοτεχνία βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού συστήματος στις δυτικές κοινωνίες. Ειδικά σε ό,τι αφορά τη λογοτεχνική παραγωγή στις αρχές του 20^{ου} αι., όπου η βιομηχανική ανάπτυξη θέτει τις βάσεις για τη δημιουργία της αστικής τάξης, οι λογοτέχνες στηρίζουν ή πρέπει να στηρίζουν το επικοδομήμα τους καθαρά στη βάση της εμπορευματοποίησης.

Η οικονομική υποδομή καθορίζει τις κοινωνικές σχέσεις, που με τη σειρά τους καθορίζουν τη συνείδηση και η συνείδηση είναι αυτή που καθορίζει τις σύγχρονες ιδέες και μελέτες. Η κοινωνική ζωή δε θα μπορούσε να εκφραστεί στο λογοτεχνικό, καλλιτεχνικό ή στο φιλοσοφικό επίπεδο, παρά μονάχα μέσα από τον ενδιάμεσο κρίκο της συλλογικής συνείδησης, σα

δηλαδή ο καλλιτέχνης να μεταφέρει στο λογοτέχνημα όχι την ατομική αλλά τη συλλογική συνείδηση, ο ίδιος να έχει βιώσει την κοινωνική, πολιτική, οικονομική συμπεριφορά των απόμων και αυτή να μεταφέρει, σύμφωνα με τον Λούκατς¹. Αυτό που ενδιέφερε περισσότερο ήταν η πολιτική αποτελεσματικότητα του λογοτεχνικού κειμένου, άρα στρέφονταν περισσότερο στο κοινωνικό μήνυμα της λογοτεχνίας παρά στην καθαυτό κοινωνιολογία της λογοτεχνίας, αναζητώντας τότε σε κάθε λογοτέχνημα την ίδια κυρίαρχη ιδεολογία, με άλλα λόγια σαν κάθε λογοτέχνημα να έχει μια και μόνη ανάγνωση, καταργώντας μια από τις κύριες ιδιότητες που καθιστούν ένα κείμενο λογοτεχνικό δηλαδή την πολυσημία του.

Στο βαθμό όμως που η λογοτεχνική παραγωγή βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την παραγωγή για την αγορά δεν μπορεί παρά να σχηματίσουμε μια ψεύτικη συνείδηση για την κοινωνία, αφού αυτή καθορίζεται μόνο από την αξία του εμπορεύματος. Τόσο η δημιουργική φαντασία του δημιουργού του λογοτεχνικού έργου, όσο και αυτή καθαυτή η συγγραφική του δραστηριότητα εγκλωβίζονται, όσο περιορίζονται στη συγγραφή ενός κειμένου καθαρά προσανατολισμένου προς την αξία χρήσης του μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία. Οι μαρξιστές θεωρητικοί κρίνουν πως το μυθιστόρημα είναι ένα είδος λογοτεχνίας που αναπτύχθηκε κάτω από την επίδραση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, κι αν πίστευαν πως το προλεταριάτο είναι η μόνη κοινωνική ομάδα που θα μπορούσε να οδηγήσει στη δημιουργία μιας νέας κουλτούρας, ωστόσο το προλεταριάτο της δυτικής κοινωνίας δεν έμεινε ξένο προς την πραγματοποιημένη κοινωνία, αλλά εντάχθηκε σε αυτήν σε μεγάλο βαθμό, εξασφαλίζοντας έτσι μια καλύτερη θέση στον καπιταλιστικό κόσμο. Άλλωστε η μυθιστορηματική λογοτεχνία, όπως ίσως η σύγχρονη ποιητική δημιουργία και η σύγχρονη ζωγραφική, είναι αυθεντικές μορφές της πολιτιστικής δημιουργίας, χωρίς να μπορούμε να τις προσδέσουμε στη συνείδηση μιας επιμέρους κοινωνικής ομάδας². Η μαρξιστική θεώρηση της λογοτεχνικής παραγωγής παρουσιάζει αδυναμίες

¹ G. Lykacs, *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, Αθήνα 1975, Οδυσσέας.

² L. Goldmann, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, Αθήνα 1979, Πλέθρον, σ. 60.

στο βαθμό που στηρίζεται στη φόρμουλα βάσης - εποικοδομήματος, γιατί έτσι το εποικοδόμημα - λογοτέχνημα συνήθως μετατρέπεται σε μια απλή αντανάκλαση, απεικόνιση ή ιδεολογική έκφραση της συλλογικής συνείδησης μιας και μόνο κοινωνικής ομάδας, τότε ερευνάται μέσω ενός καθαρού πνευματικού εγχειρήματος η ομολογία ανάμεσα στις κοινωνικές και λογοτεχνικές δομές³. Όμως αν θέλουμε να μελετήσουμε τη σχέση λογοτεχνίας και κοινωνίας θεωρώντας πως η οικονομική βάση είναι αυτή που καθορίζει τις εξελίξεις, αυτό θα αποτελέσει ένα σοβαρό εμπόδιο για μια έρευνα χωρίς προκαταλήψεις⁴.

Η έννοια της λογοτεχνίας ως κατόπτρου της κοινωνίας δεν είναι ικανοποιητική, γιατί υποδηλώνει ότι ο καλλιτέχνης είναι ένας παθητικός φορέας που προσφέρεται με θάρρος στον κατατλιγισμό των κοινωνικών ερεθισμάτων. Ένας συγγραφέας εκφράζει την εμπειρία του και την ολική του αντίληψη της ζωής, αλλά δεν εκφράζει ολόκληρη τη ζωή τέλεια και εξονυχιστικά. Προσπαθεί να κατανοήσει και να ερμηνεύσει την κοινωνική πραγματικότητα ως ενεργό υποκείμενο και όχι ως παθητικός δέκτης των κοινωνικών ερεθισμάτων, να διερμηνεύσει με το λόγο τις αλληπάλληλες αναγνώσεις της κοινωνίας, ενός κόσμου του οποίου αποτελεί μέρος. Η άρρηκτη και άρρητη αυτή συμμετοχή καθιστά το γράψιμο, πάντοτε και ταυτόχρονα, μια εξερεύνηση του εαυτού μας και του κόσμου, της ατομικής και συλλογικής ύπαρξης.

Δεχόμαστε ότι η λογοτεχνία περιέχει κοινωνικά αντικείμενα αναφοράς, γιατί παίρνει υπόψη της το ενεργό ενδιαφέρον του συγγραφέα να κατανοήσει την κοινωνία του, όχι όμως τη λειτουργία της ως κοινωνικό κάτοπτρο. Άλλωστε είναι πολύ πιθανό ο συγγραφέας να γράφει κάτι τελείως διαφορετικό από αυτό που ο ίδιος νομίζει, η κοινωνική καταγωγή του συγγραφέα δεν προσεξοφλεί την κοινωνική ιδεολογία, γιατί συχνά οι συγγραφείς θέτουν τους εαυτούς τους στην υπηρεσία μιας άλλης τάξης, γι' αυτό και δεν πρέπει να συγχέονται οι πράξεις, οι αποφάσεις, οι εκδηλώσεις

³ L. Goldmann, ό.π. σ. 21.

⁴ D. Fokkema- E. Ibsch, *Θεωρίες Λογοτεχνίας του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα 2003, Πατάκης, σ. 221.

των συγγραφέων με το κοινωνικό υπόβαθρο των έργων τους. Τα στοιχεία όμως που μπορούμε να αντλήσουμε μέσα από το λογοτεχνικό κείμενο μπορούν να μας δώσουν σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνία, οι ήρωες και οι ηρωίδες των μυθιστορημάτων παρέχουν ενδιαφέρουσες ενδείξεις κοινωνικών στάσεων δεν μπορούν όμως να μας παράσχουν μια κοινωνιολογία, η λογοτεχνία δεν είναι υποκατάστατο ούτε της κοινωνιολογίας ούτε της πολιτικής, έχει δικό της λόγο ύπαρξης και δικό της σκοπό. Δεν είναι κοινωνιολογία, είναι μια ανώτερη πνευματική λειτουργία, είναι μια διεργασία που συντελείται στη σφαίρα της φαντασίας του δημιουργού, όσο κι αν το ερέθισμα μπορεί να προέρχεται από το εξωτερικό περιβάλλον, η μυθοπλασία όμως αφορά κατά βάση στον ίδιο το δημιουργό. Εντούτοις δεν μπορούμε να ξεκόψουμε το λογοτέχνημα από το χώρο και το χρόνο μέσα στον οποίο δημιουργήθηκε, αυτά είναι στοιχεία που λειτουργούν μέσα στο κείμενο άλλοτε περισσότερο φανερά και άλλοτε υποδηλώνονται περισσότερο έμμεσα. Η λογοτεχνία εμφανίζεται μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, ως μέρος ενός πολιτισμού, μέσα σε ένα περιβάλλον, είναι κοινωνικός θεσμός που έχει σαν μέσο του τη γλώσσα, που αυτή καθαυτή είναι κοινωνικό γεγονός, *ρυθμισμένη από μια ακολουθία ιστορικών καταστάσεων και φορτισμένη από συλλογικές έννοιες πιο σύνθετες*⁵, δηλαδή είναι κοινωνικό δημιούργημα, έχει κοινωνική λειτουργία, απευθύνεται σε ένα ακροατήριο. Δεν αποτελεί όμως έναν απλό τρόπο αναφοράς, αλλά βρίθι από διφορούμενα, είναι «υποδηλωτική», και ενώ από εκφραστικής άποψης μεταδίδει τον τόνο και τη στάση του συγγραφέα, ούτε μόνο προβάλλει, ούτε και εκφράζει όσα λέει, αλλά θέλει επίσης να επηρεάσει τη στάση του αναγνώστη, να τον πείσει και τελικά να τον αλλάξει⁶.

Ο χώρος και ο χρόνος ακολουθούν το λογοτεχνικό κείμενο τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την ελληνική πεζογραφία του 20^{ου} αι., δεδομένων των τόσο συχνών και έντονων πολιτικών και ιστορικών γεγονότων, καθοριστικών της διαμόρφωσης της σκέψης των ανθρώπων του πνεύματος,

⁵ R. Escarpit, *Le littéraire et le social*, Rennes 1970, Flammarion, p. 17.

⁶ R. Wellek- A. Warren, *Θεωρία Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δίφρος, σ. 29.

έτσι γεγονότα εθνικά, πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά επηρεάζουν τη λογοτεχνική παραγωγή.

Λογοτεχνία είναι η τέχνη του λόγου, με το λόγο ο συγγραφέας φωταγωγεί αυτό που για τα κοινά μάτια είναι μισοσθέατο, εκφράζει αυτό που είναι ανέκφραστο, ανατρέπει την οικεία χρήση της γλώσσας, την οικεία αίσθηση της πραγματικότητας, οδηγεί τον αναγνώστη σε ανοικείωση της πραγματικότητας, παρασύροντάς τον ώστε να αποκτήσει μια διαφορετική οπτική για τα πραγματικά γεγονότα. *«Η λογοτεχνία είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, η σύλληψη της πραγματικότητας μέσα από τη δημιουργική φαντασίωση»*⁷.

Τα λογοτεχνικά κείμενα σημαδεύονται από τη συγχρονία και τη διαχρονία τους, από την πορεία τους στην ιστορία, από ένα πολύμορφο και μεγάλο αναγνωστικό κοινό. Ωστόσο θα ήταν επικίνδυνο να περιορίσουμε τη λογοτεχνική ποιότητα του έργου με βάση τη διαχρονικότητα της επιτυχίας του. Η αμεσότητα της επικοινωνίας είναι πηγή αξίας, επιτρέποντας στον κάθε αναγνώστη, οποιασδήποτε κοινωνικής ομάδας, να βρει στην ανάγνωση την προσωπική του ελευθερία σε συνδυασμό με την αντιπροσώπευση μιας όψης της ιστορικής κατάστασης μέσα από τη συνείδηση του συγγραφέα. Το κείμενο δεν επενεργεί στο κοινωνικό σώμα σα να είναι αναλλοίωτο, μοναδικό και άρρηκτα συνδεδεμένο με μια αρχική μορφή και ένα πρωταρχικό νόημα. Γι' αυτό είναι αδύνατη μια ανάγνωσή του ανεξάρτητη από κοινωνικές, ιδεολογικές, ιστορικές παραμέτρους, μια ανάγνωση από την οποία θα αναδυόταν άφθαρτο και σιωπηλό, σε μια απόλυτη ταυτότητα με τον εαυτό του⁸.

Το έργο τέχνης θα μένει πάντοτε απρόβλεπτο, περιβαλλοντικοί όπως και ατομικοί παράγοντες καθορίζουν το λογοτέχνημα. Η λογοτεχνία, το κάθε βιβλίο δεν είναι δυνατό να μελετηθεί σα μια μονάδα ανεξάρτητη και απομονωμένη, θα θεωρείτο επιπολαιότητα αν αγνοούσαμε τους

⁷ Β. Ζντάνωφ, Πρόσφατες σοβιετικές έρευνες στη Λογοτεχνία, Soviet Literature, Μόσχα 1956, αριθμ. 8, σ. 141.

⁸ Δημητρούλης Δ., Το φάντασμα της θεωρίας. Λογοτεχνία- Κριτική- Ιστορία, Αθήνα 1993, Πλέθρον, σελ. 179-183.

καταναγκασμούς που επιβάλλουν στη λογοτεχνική δραστηριότητα οι κοινωνικές περιστάσεις⁹.

Σύμφωνα με τον R. Escarpit η λογοτεχνία εντάσσεται σε τριπλό πλαίσιο: α) στον κόσμο των ατομικών πνευμάτων, β) στον κόσμο των αφηρημένων μορφών και γ) στον κόσμο των κοινωνικών δομών¹⁰. Η λογοτεχνική δημιουργία δηλαδή προϋποθέτει συγγραφείς, βιβλία και αναγνώστες ή γενικότερα δημιουργούς, έργα και κοινό. Τα τρία αυτά στοιχεία ορίζουν τον πολύπλοκο χαρακτήρα της λογοτεχνίας και κάνουν τη μελέτη της δυσχερή, αφού συνιστούν ένα κύκλο ανταλλαγών μεταξύ τους. Κατά τη μελέτη του λογοτεχνικού έργου κανένα από αυτά τα τρία στοιχεία δεν είναι δυνατό να παραβλεφθεί, κάτι που θα οδηγούσε σε μονομερή εξέταση του λογοτεχνικού γεγονότος. Ζητήματα φιλοσοφικά, ηθικά, ψυχολογικά που αφορούν στο συγγραφέα βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση με ζητήματα μορφής, γλώσσας, τεχνικής που αφορούν στο έργο και με ζητήματα πολιτικά, ιστορικά, κοινωνικά που αφορούν στον αναγνώστη, η προσέγγιση επομένως του έργου είναι εξαιρετικά πολύπλοκη και μπορεί να γίνει με πάρα πολλούς τρόπους. Η αισθητική αξιολόγηση των λογοτεχνικών έργων προκύπτει τόσο από την εξωτερική κριτική της μορφής όσο και από την εσωτερική κριτική του περιεχομένου. Για το λογοτεχνικό έργο δεν μπορεί να υπάρξει ανάλυση περιεχομένου που θα βασίζεται σε εξωλογοτεχνικά δεδομένα, όπως δεν μπορεί να υπάρξει ανάλυση μορφής που θα παραβλέπει τις πραγματολογικές αναφορές του έργου σε μια δεδομένη μορφή κοινωνίας, σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Η αισθητική πληρότητα βρίσκεται πάντα μέσα στο έργο και ποτέ έξω από αυτό.

Η λογοτεχνική δημιουργία είναι μια διαδικασία προόδου που χαρακτηρίζεται από ένα σχεδιασμό (συγγραφέας), από ένα μέσο (βιβλίο) και από ένα τρόπο εκτέλεσης (αναγνώστης)¹¹. Οι Wellek- Warren υπερθέτουν ένα σχήμα

⁹ «Παραδεχόμαστε πια αμετάκλητα πως η λογοτεχνία αποτελεί μέρος της εύληπτης πραγματικότητας και πως μπορούμε να συλλάβουμε τα λογοτεχνικά φαινόμενα, να τα καταλάβουμε και να τα εξηγήσουμε όπως και όλα τα άλλα φαινόμενα του κόσμου που ζούμε». R. Escarpit, *Κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, Que sais-je, αριθμ. 130, Αθήνα 1972, Ζαχαρόπουλος σ. 9.

¹⁰ R. Escarpit, ό.π. σ. 5.

¹¹ R. Escarpit, *Le littéraire et le social*, Rennes 1970, Flammarion, p. 29.

κοινωνικής επικοινωνίας στο λογοτεχνικό γεγονός που θεωρείται σαν το θεμελιώδες αντικείμενο της μελέτης και υποβάλλει μια κοινωνιολογία του συγγραφέα, μια κοινωνιολογία του έργου και μια κοινωνιολογία του κοινού, υπογραμμίζοντας την πολυπλοκότητα του φαινομένου της λογοτεχνικής παραγωγής¹².

Η σχέση του έργου με την πραγματικότητα είναι διαλεκτική και όχι απλή αντανάκλαση του κοινωνικού περιβάλλοντος. Η κοινωνική πραγματικότητα περνάει μέσα στο συγγραφέα που τη μετασχηματίζει με τη βοήθεια της γλώσσας και της φαντασίας του, σε εξάρτηση όμως από τη δημιουργική ελευθερία που εκείνος διαθέτει, δεδομένου ότι η πράξη της λογοτεχνικής δημιουργίας¹³ είναι μια πράξη μοναχική και ελεύθερη και άρα απαιτείται κάποια απόσταση από τους κοινωνικούς καταναγκασμούς που το κοινό του του επιβάλλει, χωρίς όμως και να αγνοεί τις απαιτήσεις του γούστου¹⁴ γύρω του, διότι η συνειδητή περιφρόνηση του αναγνωστικού κοινού θα σήμαινε πως η λογοτεχνία γίνεται εσωστρεφής και τελικά κοινότοπη. Το λογοτεχνικό έργο είναι τόσο το νόημα που ο συγγραφέας του προσδίδει, όσο και το νόημα του ίδιου του κειμένου, το νόημα που το λογοτεχνικό κείμενο δε δηλώνει αλλά υποδηλώνει και που ο αναγνώστης βρίσκει σε αυτό, όσο κι αν το 1968 ο R. Barthes χαιρέτιζε τη «γέννηση του αναγνώστη» πιστεύοντας πως είχε διατυπώσει το «θάνατο του συγγραφέα».

Ο τρόπος που ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα, η προοπτική μέσα στην οποία την εγγράφει, το στυλ με το οποίο την παρουσιάζει δεν μπορούν να εξηγηθούν παρά μόνο μέσα από τα βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα, μέσα από το συσχετισμό του συγγραφέα με την

¹² R. Wellek- A. Warren, ό.π. σ. 119

¹³ «Η πράξη της λογοτεχνικής δημιουργίας παραβάλλεται με το ναυαγό που ρίχνει μια μπιτολία στο πέλαγος, ο ναυαγός οραματίζεται το σωτήρα προς τον οποίο απευθύνει το μήνυμά του, τον νοιώθει να του συμπλαστέκεται, δίχως όμως να ξέρει προς ποιες άγνωστες όχθες θα φέρουν τα ρεύματα το μήνυμά του» R. Escarpit, *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, ό.π. σ.27-28.

¹⁴ Σχετικά με το γούστο του κοινού οι Wellek- Warren υποστηρίζουν πως στην εποχή μας οι γρήγορες αλλαγές στα γούστα αντικατοπτρίζουν αφενός τις γρήγορες κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται στις τελευταίες δεκαετίες, αφετέρου τις χαλαρές σχέσεις μεταξύ καλλιτέχνη και ακροατηρίου. R. Wellek- A. Warren, ό.π. σ. 126.

εποχή του. Ωστόσο ο συγγραφέας δεν είναι έμπορος ιδεολογίας, δε γράφει με σκοπούς προπαγάνδας, εκτός κι αν πρόκειται για τη δεσμευμένη λογοτεχνία πολιτικά ή κοινωνικά, ο σκοπός του δεν είναι παρά η δημιουργία ενός αισθητικού περιβάλλοντος (univers)¹⁵.

Όσο κι αν το βιβλίο είναι και υλικό αντικείμενο εμπορεύσιμο δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο συγγραφέας εξομοιώνεται με έναν προμηθευτή πρώτης ύλης, αφού το προϊόν που μας προσφέρει είναι ήδη ένα επεξεργασμένο προϊόν. Πρόκειται για ένα προϊόν πολύ διαφορετικό από τα άλλα της αγοράς, είναι ένα σχέδιο μέσα στο οποίο εγγράφονται μια ατομική συνείδηση, μια οπτική του κόσμου, μια ιστορική κατάσταση, μια απελευθερωμένη πρόθεση. Έργο του συγγραφέα είναι να λέει το ανείπωτο, να εκφράζει το ανέκφραστο. Με το μυθιστόρημα ο δημιουργός επιτρέπει την ευκολότερη διανοητική πρόσβαση στο πλατύ κοινό, καθώς διατηρεί το πλεονέκτημα του δρόμου της λαϊκής κουλτούρας, της αφήγησης, όμως πέρα από το γράψιμο έχει απώτερο στόχο του την αναγνωσιμότητα του βιβλίου του, κι αυτό σημαίνει ότι συμμετέχει στα κέρδη από την επιτυχία του έργου του, έτσι όμως μπαίνει στο όχι και τόσο ξεκάθαρο παιχνίδι του λογοτεχνικού μηχανισμού¹⁶.

Πάντως η επιτυχία ενός συγγραφέα εξαρτάται από την ικανότητά του να είναι αυτό που είπε ο Β. Ουγκώ «ο αντίλαλος που ηχεί», με άλλα λόγια να ζει και να ξαναζεί το έργο του μέσω της «δημιουργικής προδοσίας», να έχει εκτεταμένη στο χώρο και στο χρόνο κοινωνική βάση. Όσο κι αν σημαντικό μέρος της δημιουργίας αποδίδεται στο άτομο- συγγραφέα, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ο κοινωνικά προσδιορισμένος χαρακτήρας του. Ο ίδιος ο συγγραφέας μετέχει σε ένα σύστημα αξιών που έχει να κάνει με την

¹⁵ H. Zalamansky στο R. Escarpit, *Le littéraire et le social*, Rennes 1970, Flammarion, σ. 124.

¹⁶ «Κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων, στο μέτρο που η λογοτεχνία συνειδητοποιούσε την ταυτότητά της, το χρήμα που ο εκδότης δίνει στο συγγραφέα άλλαξε φύση και έννοια. Δεν είναι πλέον μια εμπορική συναλλαγή μιας παραχώρησης ιδιοκτησίας, αλλά αντίθετα μια οφειλή, ένα βασιλικό δικαίωμα -royalty- το οποίο επιβεβαιώνει την ανωτερότητα του συγγραφέα πάνω στο έργο του. Οι νόμοι οι πιο προχωρημένοι πάνω σ' αυτό το αντικείμενο απαγορεύουν ακόμα και στο συγγραφέα να συνδέσει με οριστικό τρόπο τον τίτλο ιδιοκτησίας με αυτό που έχει γράψει». R. Escarpit, *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, ό.π. σ. 138.

κοινωνική του καταγωγή, την οικονομική του κατάσταση, με τη θέση του στις σχέσεις παραγωγής.

Η κοινωνία του έργου είναι αυτή που προσφέρεται για μια κοινωνιολογική κριτική, πρόκειται για την κοινωνία του σκηνοθετημένου κόσμου, που παρουσιάζεται έμμεσα και υπαινικτικά μέσω της δημιουργικής φαντασίας του συγγραφέα. Ωστόσο μια τέτοιου είδους κριτική είναι επικίνδυνο να μας εγκλωβίσει σε μια εσωτερική κριτική αρκετά παραδοσιακή, εμπλουτισμένη με μερικές κοινωνικές αναφορές, πράγμα που αποδεικνύει πως η κοινωνιολογική κριτική της λογοτεχνίας δεν έχει ακόμα μια αληθινή ενότητα, αλλά είναι ένα σταυροδρόμι εννοιών, μεθόδων και τάσεων.

Το λογοτεχνικό έργο είναι μια ιδιάζουσα ολότητα μέσα στην ολότητα της κοινωνικής παραγωγής. Η χρήση της γνώσης της ολότητας είναι απαραίτητη, διότι αυτή η *έννοια της ολότητας* είναι που θα μας δώσει μαρτυρία για τη «*διαλεκτική ιδιότητα του έργου*», ή αλλιώς οφείλει να χρησιμοποιηθεί για να διαγνώσουμε την καθαρή ακολουθία του έργου και να ξέρουμε αν ακριβώς αυτή τείνει προς την ολότητα, αν πράγματι ισχύει η διαλεκτική ιδιότητα του έργου¹⁷.

Πάντως όσο κι αν διαχωρίσουμε την επιτυχία του βιβλίου ως εμπορεύσιμο αντικείμενο¹⁸ και την επιτυχία του έργου σαν αποτέλεσμα μιας διαλεκτικής πορείας επικοινωνίας, ωστόσο μεταξύ τους εξακολουθούν πάντα να υπάρχουν στενές σχέσεις και μια μέγιστη πολυπλοκότητα¹⁹.

Η εμπορική επιτυχία ενός βιβλίου πιστεύουμε πως είναι ένα φαινόμενο που εύκολα μπορούμε να προσδιορίσουμε την ταυτότητά του και την ποσότητά του, μόνο όμως φαινομενικά, κι αυτό γιατί η λογοτεχνία έχει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, που είναι η διαθεσιμότητα, η «επιδεξιότητα στην προδοσία», η αντίσταση στην εντροπία του λογοτεχνικού έργου. Το σχέδιο

¹⁷ Ch. Bouazis, στο R. Escarpit, *Le littéraire et le social*, Rennes 1970, Flammarion, p. 92.

¹⁸ Ο Εσκαρπί τοποθετεί τη λογοτεχνία σαν ιστορικό φαινόμενο τη στιγμή που οι οικονομικές δαπάνες της παραγωγής, αφού μετατέθηκαν από τον συγγραφέα στον τυπογράφο και ακολούθως στον βιβλιοπώλη, κατέληξαν για να ισορροπήσουν στον εκδότη όταν άρχισε η διαδικασία εξέλιξης της καπιταλιστικής βιομηχανίας. R. Escarpit, *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 130.

¹⁹ R. Escarpit, *Le littéraire et le social*, Rennes 1970, Flammarion, p.129.

του συγγραφέα δεν είναι παρά ένα ενδεχόμενο. Ποτέ δεν μπορούμε να πούμε εκ των προτέρων και με βεβαιότητα τι θα κάνει ο αναγνώστης²⁰. Άλλωστε η ανάγνωση των λογοτεχνικών βιβλίων συσχετίζεται με την οπτική γωνία του αναγνώστη σε κάθε ιστορική στιγμή, π.χ. σήμερα βλέπουμε το λογοτεχνικό βιβλίο σαν κινηματογραφική ταινία. Τα Μ.Μ.Ε. άλλαξαν θεωρητικά τη συμπεριφορά του κοινού ως προς ένα έργο και κατά συνέπεια τις προθέσεις επιβίωσης αυτού. Το βιβλίο λοιπόν δεν είναι μια βιομηχανία όπως οι άλλες και επομένως αναρωτιόμαστε αν το λογοτεχνικό βιβλίο είναι επιδεκτικό μιας βιομηχανικής παραγωγής. Ωστόσο το λανσάρισμα του βιβλίου *mutatis mutandis* γίνεται κατά τον ίδιο τρόπο που λανσάρεται κάθε εμπορικό προϊόν²¹.

Το βιβλίο αρχικά είναι ένα υλικό αντικείμενο, είναι μια πιθανή ανάγνωση, όταν όμως διαβάζεται απογυμνώνεται από την υλικότητά του, σα να πρόκειται για σημαινόμενο χωρίς σημαίνον, «το βιβλίο δεν είναι ένα αντικείμενο όπως τα άλλα, όταν το κρατάμε στο χέρι μας δεν κρατάμε παρά χαρτί, όμως το βιβλίο είναι αλλού. Εντούτοις είναι επίσης μέσα στις σελίδες και στη μοναχική σκέψη, χωρίς την υποστήριξη τυπογραφημένων λέξεων δε θα δομείτο ένα βιβλίο»²², πρόκειται για μια επικοινωνία εξαιρετικά ιδιόμορφη και με πολλές όψεις.

Το βιβλίο δεν είναι απλώς ένα υλικό αντικείμενο, όσο κι αν η εμπορική του επιτυχία έχει σημασία για τη λογοτεχνική επιτυχία, η επιτυχία του συγγραφέα αρχίζει με τον πρώτο κιόλας αγοραστή, χάρις στον οποίο ολοκληρώνεται η λογοτεχνική δημιουργία, έτσι η σύμπτωση ή η συμβιβαστικότητα των προθέσεων συγγραφέα και αναγνώστη είναι που τελικά θα κάνουν ένα βιβλίο επιτυχημένο. Ο ρόλος του εκδότη είναι

²⁰ Ο R. Escarpit δίνει το παρακάτω παράδειγμα θέλοντας να δείξει το πόσο ρευστή μπορεί να είναι μια πρόβλεψη σχετικά με το αποτέλεσμα της λογοτεχνικής δημιουργίας, έτσι λέει π.χ. πως ένας οδηγός ξέρει ότι η βενζίνη, που βρίσκεται σε ένα βενζινάδικο ή σε κάποιο άλλο κάνει να δουλέψει η μηχανή του με τρόπο περίπου ίδιο όποιο κι αν είναι το βενζινάδικο, αλλά δυο πνεύματα δεν χρησιμοποιούν το ίδιο πνευματικό καύσιμο ακριβώς με τον ίδιο τρόπο και το ίδιο πνεύμα δεν λειτουργεί ποτέ δυο φορές με τον ίδιο τρόπο ακόμα κι αν η πνευματική τροφή του είναι η ίδια ή όχι. R. Escarpit, *Le littéraire et le social*, Rennes 1970, Flammarion, p. 131.

²¹ 10% του κόστους παραγωγής για τον αμερικανό εκδότη, 6% στην Αγγλία, 3% στη Γερμανία. R. Escarpit, *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 77.

²² R. Escarpit, *La révolution du livre*, Paris, P.U.F Unesco 1965, σελ. 15.

καθοριστικός, είναι αυτός που θα χαράξει μια επιχειρηματική πολιτική, δεν περιορίζεται μόνο στον παθητικό ρόλο εκείνου που συμφιλιώνει συγγραφέα και αναγνώστη, αλλά προσπαθεί να ασκήσει επιρροή στους συγγραφείς εκ μέρους του κοινού και αντίστροφα, έχοντας σαν στόχο το «τράβηγμα» (*tirage*) του βιβλίου²³. Οι επιλογές του εκδότη προϋποθέτουν α) ένα «θεωρητικό» κοινό που προς όφελός του και στο όνομά του γίνεται αυτή η επιλογή και β) μια «δειγματοληψία» συγγραφέων που θεωρείται ότι καθρεφτίζει τις ανάγκες του κοινού, το λογοτεχνικό παιχνίδι που διευθύνει ο εκδότης ξετυλίζεται σε κλειστό κύκλο ανάμεσα στις δυο αυτές προκαθορισμένες ομάδες²⁴.

Όμως «η λογοτεχνική έκδοση εξ ορισμού δεν μπορεί να προγραμματιστεί»²⁵, η δημοσίευση ενός λογοτεχνικού έργου μέσα στην παρούσα δομή των κοινωνιών είναι μια πράξη όχι προγραμματισμένη, ίσως αυτό θα μπορούσε να γίνει στην περίπτωση βιβλίων όπως τα σχολικά, τα βιβλία μαγειρικής, τα πορνογραφικά βιβλία, δεδομένου ότι η απάντηση του κοινού στα βιβλία αυτά είναι στερεοτυπική και υπόκειται στους νόμους της στατιστικής, όμως σε ό,τι αφορά τη λογοτεχνία κάθε πράξη ανάγνωσης έχει μοναδικότητα και δεν μπορεί να αντικατασταθεί. Αυτό που γίνεται είναι ένα *minimum* προγραμματισμού όταν η λογοτεχνική έκδοση τείνει να δελεάσει τον αναγνώστη της λογοτεχνίας μέσω αιτιολογιών όχι λογοτεχνικών, όπως είναι οι συνήθειες, η επιδεικτική κατανάλωση, η πνευματική ενοχοποίηση, στοιχεία όπου καταγράφονται μεταξύ άλλων οι κοινωνικές αντιθέσεις που δημιουργούν στον αναγνώστη την ανάγκη να καταλαγιάσει τις όχι και τόσο συνειδητές εμμονές που προέρχονται από ανασφάλειες που μπορούν να μετρηθούν στατιστικά. Τελικά ο προγραμματισμός ως προς τη δημοσίευση του λογοτεχνικού έργου γίνεται εκ των υστέρων (*a posteriori*).

Έτσι η επιτυχία του βιβλίου ξεπερνά το ρόλο του εκδότη, διότι από τη στιγμή της δημοσίευσης ο έλεγχος χάνεται, το έργο προχωρά πέρα από το θεωρητικό κοινό για το οποίο ο εκδότης αποφάσισε τη δημοσίευση και

²³ Στη Γαλλία το «φράγμα» στις πωλήσεις αποτελούν τα 100.000 αντίτυπα, στην Ελλάδα το «φράγμα» αποτελούν τα 10.000 αντίτυπα, όριο που ξεπερνιέται πιο εύκολα απ' ό,τι αυτό της Γαλλίας. R. Escarpit, *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 80.

²⁴ R. Escarpit, *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 74.

²⁵ R. Escarpit, *La révolution du livre*, p. 129, 136.

κινείται πλέον σε κοινωνικές περιοχές ανεξερευνήτες και απρόβλεπτες, σε ένα κοινό που μέσω της «δημιουργικής προδοσίας» κάνει το έργο να ελευθερώνεται, να υπάρχει, να ζει μια δεύτερη ζωή.

Η λογοτεχνία δε νοείται χωρίς τον αναγνώστη της, τότε και μόνο ολοκληρώνεται, όταν πραγματοποιείται η λογοτεχνική επικοινωνία μέσω της ανάγνωσης. Ο συγγραφέας γράφει για να διαβάζεται και το βιβλίο δεν υπάρχει παρά μόνο από τη στιγμή που θα διαβαστεί, από τη στιγμή που το σημαίνουν γίνεται σημαντικό, κι αυτό γίνεται με την αποκωδικοποίηση του μηνύματος μέσω της ανάγνωσης²⁶. Ο J. P. Sartre παρομοιάζει το λογοτεχνικό αντικείμενο με μια σβούρα που δεν υπάρχει παρά σε κίνηση, έτσι το λογοτεχνικό αντικείμενο αναδεικνύεται με τη συνεχή ενέργεια της ανάγνωσης, «...αλλιώς πέρα απ' αυτό δεν υπάρχουν παρά μαύρα σημάδια πάνω στο χαρτί. [...] Είναι η από κοινού προσπάθεια τόσο του συγγραφέα όσο και του αναγνώστη η οποία θα αναδείξει το συγκεκριμένο αντικείμενο και το φανταστικό, και αυτό θα είναι το πνευματικό έργο. Δεν υπάρχει τέχνη παρά για τον άλλον και από τον άλλον»²⁷.

Μέσα στη λογοτεχνική πορεία κάθε πράξη ανάγνωσης του κάθε ατόμου είναι μοναδική και αναντικατάστατη. Στόχος της κάθε ανάγνωσης δεν είναι μόνο η ανακάλυψη των «αληθινών» προθέσεων του συγγραφέα, πράγμα που μπορεί να γίνει πιο εύκολα αντλώντας πληροφορίες από τις ιστορίες λογοτεχνίας, αλλά κυρίως είναι η αποκωδικοποίηση του σημανιόμενου, η οποία είναι εξαρτημένη από ένα σύνολο εξαφανισμένων εννοιών, από ένα σύνολο ξεχασμένων εμπειριών. Από το λογοτεχνικό έργο μπορούν να αναδυθούν νέες έννοιες, χωρίς όμως να καταστραφεί η ταυτότητά του, αυτό που ο R. Escarpit ονομάζει *λογοτεχνική προδοσία*, έτσι είναι λογοτεχνικό ένα έργο το οποίο κατέχει μια «επιδεξιότητα στην προδοσία», μια διαθεσιμότητα τέτοια που να το κάνουμε να πει μέσα σε μια

²⁶ N. Robine, «La lecture» στο R. Escarpit, *Le littéraire et le social*, Rennes 1970, Flammarion, p. 221.

²⁷ J. P. Sartre, *Qu'est-ce que la littérature?*, Paris 1967, Gallimard, p. 52.

άλλη ιστορική κατάσταση άλλο πράγμα, από αυτό που είπε με τρόπο καταφανή μέσα στην αρχική ιστορική του κατάσταση²⁸.

Η Ν. Robine ορίζει την ανάγνωση ως την επικοινωνία συγγραφέα και αναγνώστη τη στιγμή που η σκέψη του συγγραφέα εισχωρεί στη σκέψη του αναγνώστη²⁹. Πρόκειται όμως για μια ιδιόμορφη επικοινωνία, οι όψεις της οποίας είναι ποικίλες, δεν είναι συζήτηση, ούτε σημαίνει διαδοχή ανταλλαγής μηνυμάτων. Άλλωστε ο ρόλος των μεσαζόντων στην καλή πορεία του βιβλίου είναι καθοριστικός, αυτοί αποτελούν τις διόδους επικοινωνίας που χωρίζουν ή πλησιάζουν το συγγραφέα με τον αναγνώστη, εμποδίζουν ή προωθούν την επικοινωνία. Στο κάλεσμα του συγγραφέα είναι άγνωστο το ποιοι και πόσοι θα απαντήσουν, ο R. Escarpit γράφει: «η επικοινωνία στη λογοτεχνία είναι πριν απ' όλα διάχυση και διάχυση με την έννοια τη μοναδική- από τη στιγμή που το μήνυμά του εκτοξεύτηκε, δηλαδή από τη στιγμή που το έργο του δημοσιεύτηκε- ο συγγραφέας δεν μπορεί ούτε να τροποποιήσει κάτι, ούτε να διορθώσει το κείμενο, ούτε να ελέγξει τη διαδρομή, ούτε να ορίσει τους αποδέκτες-παράληπτες, ούτε να επιβεβαιώσει την ανταπόκριση που θα βρει το βιβλίο από τους αναγνώστες, ούτε να κατευθύνει την ανάγνωση και την ερμηνεία»³⁰.

Είναι μια επικοινωνία έμμεση, το περιεχόμενο της οποίας αλλάζει με τον δέκτη. Κάθε λογοτεχνικό έργο βρίσκεται σε διπλή διαλεκτική σχέση, από τη μια μεριά με όλα τα έργα που προηγούνται και από την άλλη με κάθε κοινό που το προσλαμβάνει και το νοηματοδοτεί. Αλλά και οι αναγνώστες βρίσκονται σε σχέση εξάρτησης με το λογοτεχνικό έργο. Ο αναγνώστης πηγαίνει προς το έργο γιατί αναμένει από αυτό μια απάντηση. Αυτή τη στάση

²⁸ R. Escarpit, "Creative Treason as a Key to literature in Yearbook of Comparative and General Literature", numero 10, 1961. Η «επιδεξιότητα στην προδοσία» θα ήταν η αρετή που κατέχει το λογοτεχνικό έργο στο να αντιστέκεται στην εξάντληση της εντροπίας του έτσι όπως την ορίζει η J. Kristeva μέσα στο άρθρο της: «Προβλήματα της δομής του κειμένου», Nouvelle Critique, Απρίλιος 1968 σ. 55, στο οποίο υποστηρίζει πως «λογοτεχνικός» θα ήταν ο λόγος ο οποίος δεν εξάντλησε την εντροπία του, ή αλλιώς ο λόγος του οποίου η πιθανότητα της έννοιας είναι πολλαπλή, όχι κλειστή, όχι προσδιορισμένη. Από τη στιγμή που η εντροπία εξαντληθεί, δηλαδή η έννοια είναι προσδιορισμένη, ο λόγος παύει να εκλαμβάνεται ως λογοτεχνικός.

²⁹ N. Robine, «La lecture», ό.π. σ. 223.

³⁰ R. Escarpit, L' Acte littéraire est-il un acte de communication? In Filoloski pregled, Belgrade, 1963, p. 18.

αναμονής του αναγνώστη απέναντι στο έργο ονομάζει ο Jauss «*ορίζοντα προσδοκίων*»³¹.

Το λογοτεχνικό έργο στην ουσία το δημιουργεί ο αναγνώστης³², ο οποίος εμπλέκεται στην πράξη της ανάγνωσης με την κουλτούρα του, το κοινωνικό του περιβάλλον, τις ψυχολογικές του διαθέσεις, τις ερευνητικές του προθέσεις, τον ψυχισμό του, είναι αυτός που διαλέγει, προβάλλει την προσωπική του εμπειρία πάνω σ' αυτή του έργου, δίνει μια καινούργια έννοια στο περιεχόμενο της σκέψης. Στην πράξη της ανάγνωσης δε σημαίνει απαραίτητα πως υπάρχει σύμπτωση, σύγκλιση των προθέσεων του συγγραφέα και του αναγνώστη, αλλά ούτε και αντιστράτευση, το κοινό πλησιάζει έμμεσα τον συγγραφέα και μπορεί να βρει στο έργο εκείνο που επιθυμεί και το οποίο μπορεί να είναι πολύ μακριά από τις προθέσεις του συγγραφέα. Μέσω της *δημιουργικής προσδοσίας* δίνει μια νέα πραγματικότητα στο έργο το πλουτίζει, προσφέροντάς του όχι μόνο την επιβίωση, αλλά και μια δεύτερη ζωή³³.

Η ανάπτυξη της λογοτεχνίας της μάζας σημειώθηκε με τη γέννηση του καπιταλισμού στη Δύση και την ανάπτυξη των σοσιαλιστικών θεωριών, τότε που η βελτίωση της κουλτούρας της μάζας ήταν απαραίτητη για να υποστηρίξει τον διεθνή ανταγωνισμό στην αναζήτηση της υλικής προόδου, που μια πνευματική ελίτ δεν μπορούσε, γι' αυτό και η πνευματική έκρηξη που σημειώθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα συμβαδίζει με τις κοινωνικές

³¹ Jauss H. R., *Θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, Αθήνα 1995, Εστία, σ. 56-60.

³² Ο R. Escarpit διαχωρίζει τους αναγνώστες σε γνώστες και καταναλωτές και τους τοποθετεί ανάλογα με την πνευματική τους καλλιέργεια και την αισθητική τους μόρφωση σε δυο πεδία, το «λόγιο» και το «λαϊκό». Έτσι στο λόγιο πεδίο τοποθετεί τους «εγγράμματους» -συγγραφείς, ιστορικούς της λογοτεχνίας, εκδότες, κριτικούς- που ανεξαρτήτως της κοινωνικής τους τάξης και της επαγγελματικο-κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκουν, είναι σε θέση να διατυπώνουν κρίση για τη λογοτεχνία, και τους διαχωρίζει σε «πνευματικούς», «καλλιτεχνικούς» και «χειρώνακτες» εργάτες -διαχωρισμός που ανταποκρίνεται καθαρά στα πολιτιστικά και πολιτικά ήθη της Γαλλίας, όχι όμως και της Ελλάδας, όπου ο «εξαυλωμένος» διανοούμενος παρουσιάζεται σαν να μην έχει καμιά σχέση με τον υπόλοιπο εργατικό πληθυσμό-, και όλοι αυτοί αποτελούν το «λογοτεχνικό κύκλο». Στα λαϊκά πεδία τοποθετούνται εκείνες οι επαγγελματικο-κοινωνικές κατηγορίες που διαθέτουν διαισθητικό λογοτεχνικό γούστο, όχι όμως και μια κρίση λογικά εκφρασμένη και στηριγμένη, περιλαμβάνουν μέρος της μικροαστικής τάξης, την πλειοψηφία των υπαλλήλων, των χειρώνακτων και των αγροτών, ωστόσο ο κοινωνικός διαχωρισμός των αναγνώστων δεν είναι καθόλου προφανής. R. Escarpit, *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, Que sais-je, αρ. 130, Αθήνα 1972, Ζαχαρόπουλος, σ. 85-86.

³³ R. Escarpit, *ο.π.* Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας, σ. 128.

κατακτήσεις, επιτρέποντας την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και την πνευματική κατανάλωση.

Η κουλτούρα της μάζας δέχτηκε ισχυρή κριτική από την ιντελιγκέντσια της εποχής, που αιστάνθηκε να απειλείται μέσα στο πολιτιστικό της προνόμιο. Μέσα σ' αυτήν είχαν την τάση να βλέπουν μια *ψευτο-κουλτούρα*, μια *χοντροκοπιά*, ένα κιτς και με περιφρόνηση την αντιμετώπισαν ως βαρβαρότητα, μικροαστική κοινοτοπία, προϊόν της σειράς προορισμένο για τη μεγάλη κατανάλωση, ενώ άλλοι είδαν την κουλτούρα της μάζας σαν το βασικό όργανο υποταγής, αλλοτρίωσης και χειραγώγησης του λαού. Αντιθέτως μια περισσότερο φιλελεύθερη άποψη είδε την κουλτούρα της μάζας ως το ξεκίνημα μιας μεγάλης διαδικασίας εκδημοκρατισμού του πολιτισμού. Για τον κοινωνιολόγο Εντγκάρ Μορέν η κουλτούρα της μάζας τοποθετείται στο σταυροδρόμι του πνευματικού και του συναισθηματικού, «...επιτελεί την όσμωση ανάμεσα στο πραγματικό και στο φανταστικό μέσα από σύμβολα, μύθους, πρότυπα, ιδεώδη, ιδεολογίες.... Που παράγεται σε σχέση με τη μαζική της διάδοση και που απευθύνεται σε μια ανθρώπινη μάζα, δηλαδή σ' ένα συνοθύλευμα ατόμων για τα οποία δε λαμβάνεται υπόψη η επαγγελματική και η κοινωνική τους θέση»³⁴.

Η λογοτεχνία της μάζας κατέχει μια ισχυρή κοινωνική διάσταση και είναι κι αυτή το γεγονός μιας κοινωνικής διεργασίας, κατασκευάζει τα μοντέλα της απόδρασης και τα μοντέλα της ολοκλήρωσης του αστικού πολιτισμού, είναι τόπος όπου συναθροίζονται και ερμηνεύονται οι προτροπές, οι αγωνίες, οι προκαταλήψεις, τα όνειρα της ομαδικής ψυχής, αντανakλά αμεσότερα τρόπους, ήθη και ιδεολογίες. Ο «μύθος» κρατά την προσοχή στη λογοτεχνία της μάζας, ωστόσο αυτό που συνδέει τους «μύθους» δε βγαίνει τόσο από το περιεχόμενό τους, αλλά από το σχηματισμό των

³⁴ Μορέν Ε., *Κοινωνιολογία*, Αθήνα 1998, Εικοστός Πρώτος, σ. 392-393. Ο Ε. Μορέν διακρίνει τρεις αποφασιστικούς σταθμούς στην κουλτούρα της μάζας: i) στην περίοδο 1900-1930 όπου την αναγάγει κυρίως σε μια κουλτούρα ψυχαγωγίας- φυγής για λαϊκά στρώματα, ii) αμέσως έπειτα, όταν απλώνεται σε όλο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, όπου η αύξηση του βιοτικού επιπέδου των λαϊκών μαζών τους επιτρέπει την πρόσβαση στα πρώτα στάδια της αστικής ατομοκρατίας, την ίδια στιγμή που αποκτούν πρόσβαση στον ελεύθερο χρόνο, δηλαδή στη δυνατότητα να αναπτύξουν ιδιωτική ζωή και iii) μετά το 1955 όπου οι συνέπειες της κρίσης της ευτυχίας αρχίζουν να διαβρώνουν τη μυθολογία της κουλτούρας της μάζας. Εντγκάρ Μορέν, ό.π. σ. 394-398.

αφηγηματικών δομών αυτών των μύθων, σαν μια αλυσίδα προορισμένη στο να παράγει ευχαριστήσεις συνεχείς και ανανεώσιμες³⁵.

Το λογοτεχνικό βιβλίο τελικά παραμένει ο θεμέλιος λίθος μιας ισορροπημένης παραγωγής γενικών αναγνώσεων. Έτσι μια χώρα δεν μπορεί να έχει την πνευματική της αυτονομία, μέσα στον κόσμο που ζούμε, χωρίς να κατέχει μια εθνική λογοτεχνία στο μέτρο των αναγκών της. Ο R. Escarpit υποστηρίζει πως καλύτερα αξίζουν τα μυθιστορήματα του συρμού για όλους τους πιθανούς αναγνώστες, παρά μερικές αναγνώσεις υψηλής ποιότητας απευθυνόμενες σε μια ελίτ. Το έργο παράγεται με τρόπο διαλεκτικό συγχρόνως από το άτομο και την κοινωνία στην οποία ανήκει αυτό το άτομο, «δεν μπορεί να υπάρξει αντιλογία ανάμεσα στην ύπαρξη μιας άμεσης σχέσης της λογοτεχνικής δημιουργίας με την ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα και της πιο δυναμικής δημιουργικής φαντασίας»³⁶. Το λογοτεχνικό έργο αποτελεί ομολογία κάποιας κοινωνικής δομής όχι όμως αντανάκλαση αυτής ούτε είναι προϊόν της, έτσι μέσω της *δημιουργικής προδοσίας* και ξαναζωντανεύοντας τις σημασιοδοτήσεις του περιεχομένου επιδιώκουμε να ξαναβρούμε την πραγματικότητα των έργων μέσα στην άνθιση και στην ποικιλία της³⁷, απελευθερωμένοι από τα στεγανά και τους καταναγκασμούς των θεωρητικών προσεγγίσεων των διαφόρων σχολών, στο βαθμό που τα λογοτεχνικά έργα βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την κοινωνία μέσα στην οποία δημιουργούνται, εφαρμόζοντας στο μήνυμα μια λήψη περισσότερο αποκαλυπτική μιας άλλης τάξης σχέσεων και επιδιώκοντας να διεισδύσουμε προς το πιο κοινωνικοποιημένο μέρος του μηνύματος. Διότι «Το βιβλίο είναι το όργανο το πιο απλό, το οποίο είναι ικανό να απελευθερώσει

³⁵ U. Eco, *Rhétorique et Idéologie dans les Mystères de Paris*, dans *Revue internationale des Sciences sociales*, 4, 1967, p. 601.

³⁶ L. Goldmann, *Littérature et Société*, Bruxelles 1967, p. 204.

³⁷ Ανάλογα ο P. Macherey θεωρεί το λογοτεχνικό έργο διπλά αρθρωμένο σε επίπεδο καταστάσεων και μορφών και σε σχέση με την πραγματικότητα έτσι όπως εμφανίζεται μέσα στην ιδεολογία. Το ερώτημα που τον απασχολεί είναι σε ποιον τύπο αναγκαιότητας μας οδηγεί ένα έργο, από τι είναι φτιαγμένο, ποιος του δίνει την πραγματικότητά του. Η κριτική ερώτηση πρέπει να αφορά στο δουλεμένο περιεχόμενο και στα μέσα με τα οποία το έχουν δουλέψει. P. Macherey, *Pour une Théorie de la production littéraire*, Paris 1966, Maspero, p. 179.

ολόκληρο πλήθος ήχων, εικόνων, συναισθημάτων, ιδεών, στοιχείων πληροφόρησης ανοίγοντάς τους τις πόρτες του χρόνου και του χώρου, και κατόπιν ενωμένο με άλλα βιβλία να ξανασυμπυκνώσει αυτά τα διάχυτα δεδομένα σε μια αιωνιότητα συνδυασμών πολύ διαφορετικών μεταξύ τους»³⁸.

³⁸ R. Escarpit, *Le littéraire et le social*, Rennes 1970, Flammarion, p. 274.

1.2. Μεθοδολογία και περιγραφή της έρευνας σε σχέση με τους επιδιωκόμενους στόχους

Η διερεύνηση των ρόλων και των θέσεων προκειμένου να προσδιοριστεί το κοινωνικο-ατομικό καθεστώς (social status) της άγαμης γυναίκας στα επιλεγμένα μυθιστορηματικά έργα θα αποτελέσει στόχο της παρούσας εργασίας, παράλληλα με τη μελέτη των στοιχείων ολόκληρου του «κοινωνικού πίνακα» που εντοπίζεται μέσα στα μυθιστορήματα, ως συμπεριφορές συνδεδεμένες με μια κατάσταση της κοινωνίας. Η μελέτη των προσώπων, των συμπεριφορών και των απόψεων τους δε θα γίνει αποκλειστικά με όρους χαρακτήρων, αλλά με όρους λειτουργιών και ρόλων, ώστε να γίνει δυνατή η σύλληψη των εικόνων του κοινωνικού παιχνιδιού³⁹ και της δυναμικότητάς του.

Η εφαρμογή της ποιοτικής μεθόδου έρευνας⁴⁰ συμβάλλει στην ανάπτυξη και αποσαφήνιση της θεωρίας, καθώς τα θέματα διαμορφώνονται και συγκεκριμενοποιούνται στην πορεία της έρευνας, μέσα από το συνεχή διάλογο ιδεών και στοιχείων. Η ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες ασχολείται με τις κοινωνικές ποιότητες, εστιάζοντας σε ποιότητες που αφορούν στους κοινωνικούς ρόλους και στις κοινωνικές σχέσεις, χωρίς να έχει κάποια συγκεκριμένα όρια εφαρμογής στο χώρο και στο χρόνο, αλλά με τη μελέτη σε βάθος των περιπτώσεων επιδιώκει την κατασκευή αναπαραστάσεων της κοινωνικής πραγματικότητας. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τη γνωριμία τόσο με τα ερευνώμενα πρόσωπα όσο και με το κοινωνικό τους περιβάλλον σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο βαθμό, αφήνοντας τα ίδια τα κείμενα να "μιλήσουν", ακούγοντας το λόγο τους και προσπαθώντας να τον

³⁹ Παιχνίδι με την έννοια του δράματος όπως το κατανοεί ο Jean Duvignaud, ο οποίος προτείνει «να ορίσουμε το δράμα σαν το συνειδητό ή όχι αγώνα διαφόρων κοινωνικών στοιχείων εμπλεκόμενων μέσα σε μια μάχη για την ολοκλήρωση μιας λειτουργίας, την ικανοποίηση μιας ανάγκης, την πραγματοποίηση ενός σκοπού ή μιας αξίας. J. Duvignaud, *Introduction à la sociologie*, Paris 1966, Gallimard, p. 78.

⁴⁰ Σχετικά με τις μεθόδους κοινωνιολογικής έρευνας βλ. 1) Ν. Κυριαζή, *Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα 2002, Ελληνικά Γράμματα, 2) Γ. Λάζος, *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες. Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα 1998, Παπαζήσης.

ερμηνεύσουμε, ώστε να είμαστε σε θέση να κατασκευάσουμε την κοινωνική πραγματικότητα όπως τα ίδια τα πρόσωπα την κατασκευάζουν⁴¹. Σε σχέση με τις ποσοτικές μεθόδους έρευνας, η ποιοτική έρευνα ξεχωρίζει στο βαθμό που μας παρέχει τη δυνατότητα να μελετήσουμε την εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων, δηλαδή τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώνονται συγκεκριμένες κοινωνικές καταστάσεις, γι' αυτό σημαντική σημασία στην ποιοτική έρευνα κατέχει το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο.

Είναι γνωστό ότι η Σχολή του Σικάγου και οι ανθρωπολόγοι Boas, M. Mead, Bateson, Benedict, Evans Prichard, Malinowski κ.ά. εισήγαγαν στην έρευνα τον πλουραλισμό, τη χρήση πολλαπλών μεθόδων και τεχνικών στην προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων, που χρησιμοποιούνται ως σημαντικές μέθοδοι και τεχνικές για τη διεξαγωγή μιας έρευνας, όπως είναι η συμμετοχική παρατήρηση, οι αφηγήσεις ζωής, η ποιοτική και ποσοτική ανάλυση των δεδομένων, τα ερωτηματολόγια και οι συνεντεύξεις, η ανάλυση γραπτών κειμένων. Έτσι ο ερευνητής δεν πρέπει να περιορίζεται από μια συγκεκριμένη μέθοδο με την οποία να προσεγγίζει, να αναλύει και να ερμηνεύει την κοινωνική ζωή, που ούτως ή άλλως χαρακτηρίζεται από πολυπλοκότητα, αλλά να χρησιμοποιεί μια συνδυαστική ερευνητική προσέγγιση, διότι αυτό που τελικά πρέπει να ενδιαφέρει στην κοινωνιολογική έρευνα δεν είναι η αυστηρή χρήση μιας μεθόδου, αλλά ο τρόπος με τον οποίο η ερευνητική εργασία θα συμβάλλει αποτελεσματικότερα στην κοινωνιολογική γνώση.

Σύμφωνα με τη Ν. Κυριαζή τρία είναι τα στοιχεία που θα πρέπει να πετύχει ο ερευνητής της κοινωνιολογίας: *Πρώτον, η εμπειρική έρευνα θα πρέπει να εμπνέεται από τις εξελίξεις στο επίπεδο της γενικής κοινωνιολογικής θεωρίας... Οι ερευνητικές στρατηγικές θα πρέπει να ενσωματώνουν και επομένως να ελέγχουν εκείνα τα εννοιολογικά εργαλεία που αναπτύσσονται στο επίπεδο της γενικής θεωρίας, τα οποία μπορούν να αποτελέσουν τα πλαίσια για τη συλλογή και την οργάνωση των δεδομένων,*

⁴¹ Όπως θα έλεγε ο Α. Giddens μια διττή ερμηνευτική (double hermeneutic), καθώς ο λόγος αυτός είναι ήδη ερμηνευμένος από τα άτομα και εκφερόταν ως απόφαση για τον κόσμο τους· έναν κόσμο που απέχει από τον δικό μας και εμείς επιζητούμε να τον κατανοήσουμε. Α. Giddens, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, Αθήνα 2001, Κριτική, σ. 25-33.

αλλά και για τη διαμόρφωση εξηγήσεων σχετικά με τις εμπειρικές τάσεις που παρατηρούνται.

Δεύτερον, εάν δεχτούμε ότι τα δρώντα υποκείμενα κατασκευάζουν την κοινωνική πραγματικότητα..., ενώ συγχρόνως επηρεάζονται από τους κοινωνικούς κανόνες που διέπουν τον κοινωνικό τους ρόλο, τότε η κοινωνιολογική έρευνα, ανεξάρτητα από το επίπεδο ανάλυσης (μικρο-, μεσο- ή μακρο-) στο οποίο επικεντρώνεται, θα πρέπει να επιτρέπει τη διερεύνηση των κοινωνικών νοημάτων αλλά και των κοινωνικών δομών.

Τρίτον, εφόσον η σχέση αυτή συντίθεται στο χρόνο, η ολοκληρωμένη ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων προϋποθέτει τη χωροχρονική τους θεμελίωση. Η χρονικότητα είναι αναπόσπαστο μέρος της παραγωγής και της αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων... Η χρονικότητα που αφορά τις καθημερινές εμπειρίες και δραστηριότητες των ανθρώπων διαπλέκεται συνεχώς με τον μακροπρόθεσμο θεσμικό χρόνο –οι «μικροϊστορίες» των ανθρώπων κατασκευάζονται σε αλληλένδετη σχέση με το θεσμικό πλαίσιο που τους περικλείει⁴².

Τα στοιχεία αυτά δεν είναι δυνατό να καλυφθούν επαρκώς στο πλαίσιο μιας ερευνητικής στρατηγικής που στηρίζεται σε μεθοδολογική μονομέρεια. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει ο Γ. Λάζος, η ποιοτική έρευνα αποτελεί μια πολυμέθοδο η οποία μελετά τους ανθρώπους στο άμεσο κοινωνικό και φυσικό τους περιβάλλον, στους χώρους και στους χρόνους τους, στη γλώσσα και στα σύμβολά τους. Γι' αυτό το λόγο, δεν αποτελεί –δεν είναι δυνατό να αποτελέσει- ένα ενιαίο και πειθαρχημένο σύστημα κοινών και απαρέγκλητων αρχών που ρυθμίζουν τη σκέψη και τη συμπεριφορά μέχρι την τελευταία της λεπτομέρεια⁴³.

Πιο συγκεκριμένα στην παρούσα εργασία ακολουθείται η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου⁴⁴. Αφετηρία στάθηκε η πεποίθηση ότι τα κείμενα εκφράζουν μιαν αλήθεια, την οποία οφείλουμε να αναζητήσουμε αν θέλουμε να γνωρίσουμε τη ζωή σε εποχές απομακρυσμένες από τη δική μας. Σύμφωνα με τον Robert Weber η ανάλυση περιεχομένου «είναι ερευνητική μέθοδος που

⁴² Ν. Κυριαζή, ό.π. σ. 332-333.

⁴³ Γ. Λάζος, ό.π. σ. 94.

⁴⁴ Η μέθοδος που είναι γνωστή σαν «ανάλυση περιεχομένου» περιγράφηκε στα 1954 από τον Bernard Berelson με τον ακόλουθο τρόπο: «Είναι μια ερευνητική τεχνική για την αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του έκδηλου περιεχομένου της επικοινωνίας». Τρογκεν Ζέγκερ, Εισαγωγή στην κοινωνιολογία. Θεωρία, Μέθοδος, Πρακτική, Αθήνα 1977, Μπουκουμάνη, σ. 273.

χρησιμοποιεί συγκεκριμένους κανόνες για την εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων [...] από την ανάλυση γραπτών κειμένων...»⁴⁵. Η ανάλυση περιεχομένου προτείνει ορισμένους γενικούς κανόνες για τη διεξαγωγή μιας έρευνας, ενώ εξαρτάται από τον ερευνητή το πώς θα επεξεργαστεί τη μέθοδο, ώστε να την προσαρμόσει στους επιδιωκόμενους στόχους, καθώς το ουσιαστικό της πλεονέκτημα είναι η ευκαμψία. Η λειτουργία της μεθόδου συναρτάται άμεσα με το σύνολο των υποθέσεων από τις οποίες ξεκινά η μελέτη και με τους βασικούς της στόχους.

Στην προκειμένη περίπτωση οι υποθέσεις σχετικά με το κοινωνικοατομικό καθεστώς των άγαμων γυναικών αρθρώθηκαν πάνω στους εξής άξονες:

- α) του χρόνου, ώστε η διαχρονική μελέτη να μας δώσει τη δυνατότητα να παρατηρήσουμε τις αλλαγές που συντελούνται στο πέρασμα των πενήντα χρόνων,
- β) του χώρου, ώστε να είμαστε σε θέση να διακρίνουμε ποια είναι η κοινωνική θέση και ο κοινωνικός ρόλος της άγαμης γυναίκας τόσο στο αστικό όσο και στο εξωαστικό περιβάλλον,
- γ) της κοινωνικής τάξης· ανάλογα την τάξη από την οποία προέρχονται και στην οποία ανήκουν να γίνει φανερή η ιδεολογία που επικρατεί σχετικά με τα δυο φύλα, και
- δ) του φύλου, για να διαφανούν ποια είναι τα στοιχεία εκείνα που παρουσιάζουν κοινά δομικά χαρακτηριστικά και έχουν να κάνουν με το γυναικείο φύλο, αναπαράγοντας στερεότυπους ρόλους και συμπεριφορές.

Οι στόχοι που επιδιώκονται με την παρούσα εργασία είναι οι εξής:

- α) η καταγραφή όλων των θεμάτων που περιέχουν μια πληροφορία σχετική με την κοινωνική θέση των άγαμων γυναικών· την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκουν, τα περιθώρια επιλογής τους στη μόρφωση, στην εργασία, στην ερωτική συμπεριφορά τους, τις συνθήκες που ορίζουν τη ζωή τους, το πώς αντιμετωπίζουν οι ίδιες τον εαυτό τους, σε ποιες κοινωνικές επιταγές

⁴⁵ R. P. Weber, *Basic Content Analysis*, London: Sage Publications, 1990, σ. 9, στο Ν. Κυριαζή, ό.π. σ. 284.

υποχρεώνονται να υπακούουν, ποιες στερεοτυπικές αρχές διαμορφώνουν την ταυτότητά τους, σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία, όπως η ελληνική το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, τόσο στον αστικό όσο και στον εξωαστικό χώρο.

β) η κατάταξη των θεμάτων αυτών σε κατάλληλες κατηγορίες, ώστε να καθίσταται δυνατή η μελέτη τους.

γ) η συσχέτιση των κατηγοριών με εκείνους τους παράγοντες που μπορούν να ερμηνεύσουν την εξέλιξη τους στο χρόνο και τη διάταξή τους στο χώρο, όπως τα πολιτικά γεγονότα, οι ιστορικές συνθήκες, η κοινωνική τάξη, η σχέση με το άλλο φύλο, το αστικό ή μη περιβάλλον.

δ) η διασταύρωση των θεμάτων ή κατηγοριών με τους παραπάνω παράγοντες, για να επαληθευτούν ή όχι οι αρχικές υποθέσεις και να διατυπωθούν νέες.

Η σχέση λογοτεχνίας και κοινωνίας, όπως ήδη αναπτύξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο των Θεωρητικών Προσεγγίσεων, μας παρείχε το έρεισμα ώστε ως αντικείμενο της έρευνάς μας να επιλεγεί το μυθιστόρημα. Η επιλογή του μυθιστορήματος θεωρούμε πως μπορεί να προσφέρει το κατάλληλο υλικό στην κοινωνιολογική έρευνα, μέσα από το οποίο είναι δυνατή μια προσέγγιση των στάσεων και απόψεων της κοινωνίας ως προς το ζητούμενο θέμα, κυρίως για τις πολύτιμες πληροφορίες που παρέχει σχετικά με την εξέλιξη των αντιλήψεων για τις γυναίκες, για τη διαφορά και τους ρόλους των φύλων, για τις μεταβολές των δομών σκέψης. Το λογοτεχνικό αυτό είδος διατηρεί μια ιδιαίτερη σχέση με τα μυθιστορηματικά του πρόσωπα, διότι μας δίνει τη δυνατότητα μέσα από το περιεχόμενό του, μέσα από αυτά τα πρόσωπα να "κοιτάξουμε" την κοινωνία. Πολύ περισσότερο στο ελληνικό μυθιστόρημα που τα πρόσωπα αποτελούν κεντρικό στοιχείο της δομής του έργου και επομένως προσφέρονται ως αντικείμενα μελέτης. Παρόλο που πρόκειται για προϊόντα της φαντασίας, ωστόσο με την ύπαρξή τους εκφράζουν την κοινωνική πραγματικότητα, όπως είναι αυτή του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα. Το θέμα δεν είναι να αποδειχθεί η αλήθεια του μυθιστορήματος ως προς τη ζωή ή την «πραγματικότητα», αλλά μέσα από τη

μελέτη του περιεχομένου του μυθιστορήματος, από το «δυναμικό» χαρακτηρισμό των υπό έρευνα ηρωίδων, να καταστεί δυνατή η διερεύνηση και η εξέλιξη της κοινωνικής θέσης των άγαμων γυναικών μέσα στη λογοτεχνική δημιουργία και μέσα στη ζωή στη διάρκεια των πρώτων πενήντα χρόνων του 20^{ου} αιώνα. Σκοπός είναι να φανερωθεί η αλλαγή που συντελείται στους διάφορους τομείς της καθημερινής ζωής των άγαμων γυναικών, του πλαισίου στο οποίο κινούνται και δρουν, όπως π.χ. το οικιακό περιβάλλον που μπορεί να θεωρηθεί ως μετωνυμική ή μεταφορική έκφραση του χαρακτήρα, δηλαδή το περιβάλλον θεωρούμενο ως κοινωνική ή υλική γενεσιουργός αιτία την οποία το άτομο πολύ λίγο ελέγχει ατομικά. Πάντως αυτό δε σημαίνει πως η λογοτεχνία νοείται ως παθητική αντανάκλαση ή αντίγραφο της κοινωνίας, όπως έχει ήδη επισημανθεί, αλλά στο βαθμό που τα αποτελέσματα από τη μελέτη της λογοτεχνίας παρέχουν στοιχεία της ζωής δεν μπορούμε παρά να τοποθετήσουμε τη λογοτεχνία και τα μηνύματά της μέσα στον καιρό της με βάση τις εξωτερικές παρεμβάσεις και την πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος.

Αναγνωρίζοντας την αδυναμία μας να λάβουμε υπόψη το σύνολο της ελληνικής μυθιστορηματικής παραγωγής για την εξεταζόμενη περίοδο, καθώς και τις παραλήψεις, τις οποίες διαπραξάμε, επιλέχτηκαν τελικά τα μυθιστορήματα εκείνα που συνιστούσαν όσο το δυνατό αντιπροσωπευτικότερο δείγμα σε σχέση με τους επιδιωκόμενους στόχους.

Τα κριτήρια επιλογής των μυθιστορημάτων υπήρξαν τα εξής: α) με βάση βιβλία ιστορίας και κριτικής της λογοτεχνίας, αλλά και με τις χρήσιμες συμβουλές του επιβλέποντος καθηγητή της παρούσης, επιλέχτηκαν μυθιστορήματα των οποίων η ποιότητα, αν και η αισθητική και λογοτεχνική αξία του έργου δεν ενδιαφέρει την έρευνά μας, παρέχει ορισμένες εγγυήσεις, όπως η περισσότερο συνειδητή συμμετοχή του συγγραφέα στο κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό γίγνεσθαι της εποχής του, β) επιλέχτηκαν μυθιστορήματα το περιεχόμενο των οποίων διαδραματίζεται τόσο στον αστικό όσο και στον εξωαστικό χώρο, ώστε να καθίσταται εφικτή μια όσο το δυνατό πληρέστερη κάλυψη του θέματος σε διαφορετικά κοινωνικά

περιβάλλοντα, γ) ανεξάρτητα από το χρόνο έκδοσής τους, αν και στην πλειοψηφία τους τα έργα δημοσιεύτηκαν μέσα στην εξεταζόμενη περίοδο, εκτός από κάποια που αφορούν στην τελευταία δεκαετία της περιόδου και δημοσιεύονται μέσα στη δεκαετία του 1950, η πλοκή όλων των μυθιστορημάτων εκτυλίσσεται μέσα στα χρονικά όρια των πρώτων πενήντα χρόνων του 20^{ου} αιώνα, δ) για να αποφευχθεί ο σκόπελος της ανάγνωσης του παρελθόντος εκ μέρους συγγραφέων της εποχής μας, οι συγγραφείς των έργων είναι σύγχρονοι της εποχής τους, στοιχείο που παρέχει εγγυήσεις για την επικαιρότητα της σκέψης τους και την ιδεολογική τους τοποθέτηση. Έτσι δημιουργήθηκε ο κατάλογος των μυθιστορημάτων της εργασίας μας, η μελέτη των οποίων μας οδήγησε στον προσδιορισμό των κατηγοριών αναγκαίων για την κατάταξη του θεματικού υλικού. Δεδομένου ότι το κυριότερο πλεονέκτημα της ανάλυσης περιεχομένου είναι ότι καθιστά δυνατή μια σχετικά ακριβή και αντικειμενική εκτίμηση των πληροφοριών, προχωρήσαμε σε κατά θέμα κατάτμηση του περιεχομένου, που αφού γίνεται σε σημασιολογικό επίπεδο, παρέχει τη δυνατότητα σωστής κατανόησης και καταγραφής όλων των στοιχείων που διερευνώνται και αφορούν στο κοινωνικοατομικό καθεστώς των άγαμων γυναικών. Δεν περιορίσαμε την έρευνά μας στα κεντρικά πρόσωπα των μυθιστορημάτων, αφού συχνά αυτά ήταν άντρες ή γυναίκες παντρεμένες, με εξαίρεση κάποιες αναφορές σε γυναίκες που στο μεγαλύτερο μέρος του μυθιστορηματικού χρόνου παραμένουν άγαμες, αλλά στο τέλος παντρεύονται, όπως είναι η Μαρία στους *Δεσμώτες*, η Μυρτώ και η Βάνα στα ομώνυμα μυθιστορήματα, στο βαθμό που το υλικό που μας παρείχαν ενόσω ήταν άγαμες, αποδεικνυόταν χρήσιμο για την έρευνά μας και την ξεχωριστή περίπτωση της Χαδούλας στη *Φόνισσα*, που με την παρουσία, τη σκέψη και τις ενέργειές της μας παρέχει τη δυνατότητα να διερευνήσουμε τη "γυναικεία μοίρα", όπως καταγράφεται στον ψυχισμό της ίδιας της γυναίκας, αλλά και στην κοινωνία γενικότερα.

Σε κάθε περίπτωση ολόκληρο το μυθιστόρημα, αλλά και οι σελίδες ή οι παράγραφοι χρησιμοποιήθηκαν για την επαλήθευση και την πληρέστερη κατανόηση του κάθε θέματος και την κατάταξή του στις κατηγορίες. Η εκ των

προτέρων καταγραφή των κατηγοριών ενέχει διπλό κίνδυνο, αφενός αυτές μπορεί να μην ανταποκρίνονται στο προσφερόμενο υλικό, αφετέρου μπορεί να μας οδηγήσουν σε μια επίμονη και χωρίς αποτέλεσμα αναζήτησή τους, αλλά και σε παραγνώριση άλλων κατηγοριών. Γι' αυτό, αφού αρχικά πραγματοποιήθηκε μια προσεκτική ανάγνωση των κειμένων και συγκεντρώθηκε το πληροφοριακό υλικό μέσω της ανάλυσης περιεχομένου, μετά από προσεκτική επεξεργασία του προσφερόμενου υλικού, a posteriori, ορίστηκαν οι κατηγορίες, όπου κατατάχθηκαν τα θέματα. Η επιλογή των θεμάτων και η ταξινόμησή τους στηρίχτηκε στο προσφερόμενο ρητό και σαφές υλικό των κειμένων και όχι στο λανθάνον περιεχόμενο, γιατί στόχος μας είναι να οδηγηθούμε σε αντικειμενικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα και να αποφύγουμε τις αυθαίρετες ερμηνείες. Ο εντοπισμός λέξεων ή αποσπασμάτων ομαδοποιημένα ανάλογα με το θέμα τους ή τακτοποιημένα σε επιμέρους στοιχεία πραγματοποιείται υπό τον όρο ότι έχουν τη δυνατότητα να προσφέρουν πληροφοριακό υλικό και να προσδιορίσουν τις θεματικές κατηγορίες. Έτσι το νόημα που αποδόθηκε στα θέματα και η κατάταξή τους στις κατηγορίες πραγματοποιήθηκε με συστηματικές παραπομπές και σημείωση των σελίδων των μυθιστορηματικών κειμένων, παρέχοντας δυνατότητα ελέγχου της κωδικοποίησής τους.

Πριν από την έναρξη αυτή της διερεύνησης, που θα αποτελέσει το βασικό κορμό της εργασίας μας, κρίθηκε απαραίτητο για πληρέστερη κατανόηση και πιο ολοκληρωμένη μελέτη, να γίνουν αναφορές τόσο στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι της περιόδου και στην πνευματική ζωή του τόπου, στο βαθμό που ο πνευματικός κόσμος συμμετέχει στις εξελίξεις και τοποθετείται ιδεολογικά, όσο και μια ιστορική αναδρομή σχετικά με τα προβλήματα των δυο φύλων, αλλά και μια σύντομη αναφορά για τη θέση των Ελληνίδων στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα στον αστικό χώρο και στην ύπαιθρο, στη μόρφωση και στην εργασία, στους στόχους και τις διεκδικήσεις του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος.

Σχετικά με την ερμηνεία των αποτελεσμάτων και την εξαγωγή των συμπερασμάτων, αυτό που επιδιώχθηκε είναι η προσπάθεια κατανόησης της

κοινωνικής δομής στον άξονα της οποίας αρθρώνεται η ανθρώπινη συμπεριφορά, και η προσπάθεια κατά το μέτρο του δυνατού αποφυγής αυθαίρετων υποκειμενικών γενικεύσεων, αλλά εργαζόμενοι σε όσο το δυνατό ευρύτερο πεδίο, να έχουμε τη δυνατότητα εκτίμησης, κατανόησης και ερμηνείας των κοινωνικών δομών με μεγαλύτερη ακρίβεια, διεισδύοντας προς το πιο κοινωνικοποιημένο μέρος του μηνύματος που μας παρέχουν τα επιλεγμένα μυθιστορήματα. Διότι πρωταρχικός σκοπός δεν ήταν μόνο η απεικόνιση και η "παρουσίαση" της πραγματικότητας που αναδύεται μέσα από τα κείμενα, αλλά η προσπάθεια κατανόησης και αποκάλυψης των αφανών σχέσεων που διέπουν τα κοινωνικά φαινόμενα στο συγκεκριμένο κάθε φορά πολιτισμικό πλαίσιο⁴⁶.

Άλλωστε δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός πως η υποκειμενικότητα, το δικαίωμα της προσωπικής ματιάς, της υποκειμενικής διαίσθησης και ευαισθησίας, έστω κι αν δεν ομολογείται, πάντοτε ενυπάρχει⁴⁷, γι' αυτό και το δικαίωμα στη *δημιουργική προδοσία*, στη δυνατότητα των πολλαπλών αναγνώσεων, στην αναστοχαστικότητα, μαζί με την πειστικότητα της ερμηνείας, μπορούν να παράσχουν εχέγγυα εγκυρότητας.

⁴⁶ P. Sanco, «Voice, Discourse and Space: Competing/ Combining Methodologies in Cultural Studies» στο N. Denzin [επιμ.], *Cultural Studies: A Research Volume*, τόμ. 3, Stanford, London: Jai Press Inc. 1998, σς. 75-96, στο Α. Λυδάκη, *Ίσκιος και Αλαφροΐσκιωτοι- Λαϊκός Λόγος και Πολιτισμικές Σημασίες*. Αθήνα 2003, Ελληνικά Γράμματα, σ. 90.

⁴⁷ Α. Λυδάκη, ό.π. σ. 94.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

2.1. Κοινωνικοπολιτικά γεγονότα στην Ευρώπη και στην Ελλάδα το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα

2.1.1. Ευρώπη

Η βιομηχανική επανάσταση που σημειώθηκε το 19^ο αιώνα προκάλεσε σημαντικές αλλαγές όχι μόνο στην οικονομική ζωή, αλλά και στην πολιτική, κοινωνική και πνευματική πραγματικότητα της Ευρώπης. Η αύξηση της παραγωγής με τις νέες τεχνικές μεθόδους, η ίδρυση ατμοκίνητων εργοστασίων, η ανάπτυξη των χερσαίων και θαλάσσιων συγκοινωνιών, το πλήθος των τεχνολογικών ανακαλύψεων επηρέασε καθοριστικά την ανθρώπινη ύπαρξη.

Η στροφή της οικονομίας προς το εμπόριο και τη βιομηχανία και η ακμή του κεφαλαιοκρατικού συστήματος σήμανε την έναρξη του ιμπεριαλισμού με σοβαρές κοινωνικές συνέπειες. Έτσι στο εσωτερικό των βιομηχανικών χωρών η αύξηση του πληθυσμού των πόλεων από αγρότες που αναζητούσαν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, στέρησε την ύπαιθρο από εργατικά χέρια, ενώ παρά την αύξηση των ωρών εργασίας η αμοιβή στα εργοστάσια μειώθηκε ισχυροποιώντας την αστική τάξη που έγινε ο ρυθμιστικός παράγοντας της οικονομικής και πολιτικής ζωής.

Από την άλλη μεριά τα τελευταία οχυρά της αριστοκρατίας παρά την αντίστασή τους κατέρρευσαν. Η αριστοκρατία αδυνατώντας να παρακολουθήσει τη δυναμική πορεία της αστικής τάξης χάνει την πολιτική της δύναμη, με εξαίρεση τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, όπου εξακολουθεί ακόμη να επιβάλλεται στην πολιτική και οικονομική ζωή.

Η εργατική τάξη είναι αυτή που θα υποστεί τις θλιβρότερες συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης. Ζώντας συνεχώς μέσα στην εξαθλίωση και την

εκμετάλλευση, θα αποκτήσει συνείδηση κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και θα απαιτήσει με βίαιο πολλές φορές τρόπο, το μερίδιό της στην οικονομική ανάπτυξη. Έντονες κοινωνικές συγκρούσεις θα εκδηλωθούν μεταξύ της αστικής και της εργατικής τάξης και θα οδηγήσουν σε αιματηρές εξεγέρσεις, που θα κορυφωθούν όσο η οικονομική ανισότητα θα μεγαλώνει. Πάντως γίνεται εμφανής την περίοδο αυτή η διαμόρφωση μιας ιδεολογίας υπέρ των δικαιωμάτων των εργατών και αγροτών.

Στα πλαίσια των κοινωνικών αντιθέσεων αναπτύσσονται αντίθετα μεταξύ τους ιδεολογικά ρεύματα, έτσι πολλοί από τους επιστήμονες, αλλά και τους επαγγελματίες των μεσαίων στρωμάτων, θα προσχωρήσουν στο σοσιαλισμό, ενώ κάποιοι στον εθνικισμό. Ο φιλελευθερισμός και ο εθνικισμός υπήρξαν οι κυρίαρχες ιδεολογίες του αιώνα και οι άξονες γύρω από τους οποίους κινήθηκαν οι λαοί για την ανάκτηση της πολιτικής και εθνικής τους ανεξαρτησίας. Οι εθνικιστικές και κοινωνικές κινητοποιήσεις σε ολόκληρη την Ευρώπη πρόσφεραν ευκαιρίες εκμετάλλευσης στις ευρωπαϊκές δυνάμεις, που καθεμιά επεδίωκε να αποκομίσει όσο το δυνατόν περισσότερα οικονομικά, πολιτικά και στρατηγικά οφέλη. Αυτός ο ανταγωνισμός προκάλεσε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα διασπάσεις παλαιών συμμαχιών και δημιουργία νέων, ενώ ο αγώνας της επικράτησης απλώθηκε και σε άλλες ηπείρους¹.

Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα τα μεσαία κοινωνικά στρώματα των πόλεων βρίσκονται σε ρευστή και ανομοιογενή κατάσταση. Με διογκούμενη τη δημοσιούπαλληλική γραφειοκρατία² και με την ολοένα αυξανόμενη δυσανεμία λόγω της οικονομικής πίεσης που υφίστανται, κατέχουν διφορούμενη θέση μέσα στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής, αφού δεν ανήκουν ούτε στην κατηγορία των εργατών- εκτελεστών, ούτε όμως είναι και οι διαχειριστές του κεφαλαίου.

¹ Ενδεικτική είναι η στάση της Βρετανικής αστικής τάξης και ο ρόλος της στις Ινδίες, την Αυστραλία, τη Νότια Αφρική, της Γαλλίας στην Αφρική, στην Άπω Ανατολή, στην Ινδοκίνα κλπ. Β. Φίλια, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, η νόθα αστικοποίηση*, Αθήνα 1985, Gutenberg.

² Ο τομέας των υπηρεσιών παρουσιάζει σημαντική αύξηση και χαρακτηριστική είναι η είσοδος των γυναικών στην εργασία, στον τομέα των Υπηρεσιών. Έτσι στην Αγγλία π.χ. το 1881 υπάρχουν 7.000 γυναίκες γραμματείς και το 1901 90.000. Ι. Σ. Κολιόπουλος, «Ιστορία της Ευρώπης 1815-1870», τ. Α. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984.

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα χαρακτηριστική είναι η ένταξη των γυναικών στην παραγωγή. Οι γυναίκες των αστικών οικογενειών μην έχοντας δικά τους χρήματα -πράγμα που δε συνέβαινε με τις γυναίκες εργάτριες ή τις οικιακές βοηθούς- δυσφορώντας για την απραξία τους άρχισαν να απαιτούν το άνοιγμα των επαγγελματών στο γυναικείο φύλο³. Πάντως παρά την ανισότητα που επικρατεί στην ανδρική και τη γυναικεία αμοιβή για την ίδια εργασία⁴, η έξοδος στην αγορά εργασίας και στην παραγωγή συμβάλλει στη συνειδητοποίηση της κοινωνικής θέσης των γυναικών, και αρχίζει ο αγώνας των γυναικών για ισότιμη μεταχείριση, αγώνας που θα συνεχιστεί και στον επόμενο αιώνα.

2.1.2. Ελλάδα

Στο ανεξάρτητο βασίλειο της Ελλάδας τα πράγματα εξελίσσονται με ιδιαίτερη βραδύτητα. Επί δεκαετίες το μετεπαναστατικό κράτος δεν είναι ικανό να «ολοκληρώσει την κοινωνικο-οικονομική του φυσιογνωμία»⁵. Ο τομέας της εκβιομηχάνισης καθυστερεί σοβαρά και ουσιαστικά αρχίζει με πολλές δυσκολίες μετά το 1870, οπότε και πραγματοποιείται η μετάβαση στο στάδιο του ιμπεριαλισμού προκαλώντας μια σειρά από κοινωνικές και οικονομικές μεταλλαγές στους κοινωνικούς σχηματισμούς.

Το αίτημα του ελληνικού αλυτρωτισμού και οι διακηρύξεις της Μεγάλης Ιδέας⁶ αποτελούν τη βάση μιας επεκτατικής αισιοδοξίας που ξεκινά

³ Έτσι οι τηλεφωνικές και τηλεγραφικές υπηρεσίες, τα γραφεία εμπορικών επιχειρήσεων, αρχίζουν να στελεχώνονται με γυναικείο προσωπικό. Η ανάπτυξη της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης τους δίνει την ευκαιρία να εργαστούν ως δασκάλες. Συγχρόνως απαιτούν και πετυχαίνουν την είσοδό τους στα πανεπιστήμια. Το 1874 η ιατρική σχολή του Λονδίνου δέχεται τις πρώτες γυναίκες φοιτήτριες. Σ. Ρουμπινόπουλος, *στο περιθώριο της ιστορίας*, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών 1980, σ. 72 κ.έ..

⁴ Η αμοιβή των γυναικών κυμαινόταν από το 1/3 ως το 50% της αμοιβής των ανδρών εργατών.

⁵ Κ. Μοσχάφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, Αθήνα 1985, Καστανιώτης.

⁶ «Μπροστά σε δυσάρεστες και πολύπλοκες εσωτερικές δυσκολίες, ο Όθων κρίνει σκόπιμο να συνεργαστεί με τον Κωλλέτη ο οποίος καταλήγει χάρη στην βασιλική υποστήριξη στη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας (1844), της ιδέας δηλαδή της απολύτρωσης των εκτεταμένων περιοχών, που κατοικημένες από Έλληνες, είναι ακόμα κάτω από την Οθωμανική κυριαρχία. Οι ευγενείς πατριωτικές προθέσεις ορθά απέβλεπαν

στις αρχές της δεκαετίας του 1880, ιδιαίτερα με την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881, και παρά τα εμπόδια που παρουσιάστηκαν διατηρήθηκε μέχρι την περίοδο της Μικρασιατικής καταστροφής, διαμορφώνοντας την πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική ζωή του τόπου.

Το «Αγροτικό ζήτημα», η μη έγκαιρη διανομή των εθνικών γαιών⁷, η επί μακρού εκμετάλλευσή τους από τους υποστηρικτές του θρόνου και η αντίδραση εκείνων που επωφελούνταν από τη συγκεχυμένη κατάσταση που επικρατούσε στη διαχείριση των εθνικών γαιών, εμπόδιζε τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής και συντέλεσε στην αύξηση του μεταναστευτικού ρεύματος τόσο προς τα αστικά κέντρα, αλλά κυρίως προς το εξωτερικό.

Εξαίρεση μέσα στο αγροτικό σύστημα της Ελλάδας αποτελεί η μεγάλη ιδιοκτησία⁸, που ανήκε στους Τούρκους και που φεύγοντας αναγκάστηκαν να την πουλήσουν σε Έλληνες του εξωτερικού, μιας και αυτοί διέθεταν τα απαραίτητα χρήματα σε ρευστό. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που σε αυτές τις περιοχές ξεσπάνε αγώνες των αγροτών ενάντια στη μεγάλη ιδιοκτησία, με αποτέλεσμα η εισβολή της χρηματιστικής οικονομίας να σηματοδοτήσει και βαθιές κοινωνικές αλλαγές.

Κύρια μορφή αγροτικής οικονομίας είναι η κλειστή, οικογενειακή, αυτοκαταναλωτική μορφή, της οποίας η επικοινωνία με το κράτος και τα όργανά του δεν γίνεται μέσα από την εμπορευματοποίηση, αλλά με τη φορολογία⁹, τα εμπορικά κυκλώματα¹⁰, την τοκογλυφία¹¹. Ως προς την

στην ολοκλήρωση των αγώνων για την εθνική ανεξαρτησία, παράσερναν ωστόσο το Βασίλειο σε επικίνδυνες και άκαιρες επιχειρήσεις έξω από κάθε ρεαλιστική αποτίμηση... Τα προγράμματα όμως της εθνικής απολύτρωσης, που διακήρυχταν ιδέες ελληνικής δόξας και Βυζαντινού μεγαλείου, αποδείχτηκαν αποτελεσματικά για την εσωτερική πολιτική, σ' ένα λαό Μεσογειακό ευενθουσιαστο και πρόθυμο να εξωραΐσει τις ασχήμιες του καιρού του. Με αυτήν την έννοια η Μεγάλη Ιδέα λειτούργησε αποτελεσματικά σαν αντιπερισπασμός μέσα στα ρεύματα της κοινής γνώμης στο εσωτερικό της χώρας» Μ. Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της Ελληνικής Ηθογραφίας*, Αθήνα 1991, Κέδρος, σ.19.

⁷ Μέχρι το 1871 οπότε αρχίζει να επιταχύνεται ο ρυθμός διανομής των εθνικών γαιών. Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 74.

⁸ Ιδιοκτησία των προυχόντων, της εκκλησίας, των τοπικών και στρατιωτικών αρχόντων, της Αττικής, της Εύβοιας, της Φθιώτιδας, αργότερα της Θεσσαλίας και της Άρτας. Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 80.

⁹ «έξω από την δεκάτη, ο αγρότης θα πρέπει να πληρώσει τους κοινωνικούς και τους εκκλησιαστικούς φόρους αντίστοιχα τα 1,5% και τα 2% της παραγωγής του. Στην περίπτωση που η γη του είναι κολληγική πληρώνει άλλα 30-40% στο γαιοκτήμονα κλπ...». Κ. Μοσκόφ, ό.π. σ. 121.

¹⁰ Για τα τραπεζικά δάνεια, Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 92 και Κ. Μοσκόφ, ό.π. σ. 123 κ.έ..

κοινωνική διαστρωμάτωση του αγροτικού πληθυσμού είναι φανερός ο διαχωρισμός του σε τρεις κατηγορίες: μεγαλοκτηματίες, μεσαίοι των οποίων τα κτήματα δεν ξεπερνούν τα 200 στρέμματα και μικροκαλλιεργητές και ακτήμονες. Οι μικροϊδιοκτήτες στρέφονται προς νέες μορφές καλλιέργειας, αποτέλεσμα του εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας. Επιπλέον τη μετάβαση της ενδοοικογενειακής οικονομίας σε εμπορευματική παραγωγή ευνοούν έργα υποδομής, όπως το σιδηροδρομικό και οδικό δίκτυο, γέφυρες κλπ.

Παρόλο που η γαιοκτητική δομή δεν αλλάζει αισθητά, παρατηρείται μια ελεύθερη μαζική μετακίνηση του αγροτικού υπερπληθυσμού, κυρίως προς τις περιοχές της μικρής και μεσαίας αγροτικής εκμετάλλευσης, προς τα αστικά κέντρα και το εξωτερικό¹². Η αγροτική αυτή μετακίνηση υπαγορεύεται από την πίεση που ασκεί η εμπορευματοποίηση της παραγωγής αρχικά και αργότερα ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Ο αγροτικός υπερπληθυσμός μετακινείται όχι γιατί έχει προλεταριοποιηθεί, αλλά για να μικροαστικοποιηθεί.

Η ταχύτατη ανάπτυξη των αστικών κέντρων και κυρίως της Αθήνας, οδηγεί στο φαινόμενο ενός διογκωμένου κρατικού μηχανισμού¹³, χωρίς όμως την παράλληλη ανάπτυξη της παραγωγικής διαδικασίας. Πρόκειται για μια αστικοποίηση, “νόθα” όπως την ορίζει ο Β. Φίλιας, που ουσιαστικά δεν ανταποκρίνεται και σε οργανικές αλλαγές της οικονομίας¹⁴.

Ντόπιοι προύχοντες και πρόκριτοι αφήνοντας τα χωριά τους και συγκεντρώνοντας τις οικονομικές τους δραστηριότητες στις πόλεις, διαμορφώνουν τη νέα αστική τάξη. Σ’ αυτή τη βάση οργανώνονται οι πολιτικές σχέσεις που χαρακτηρίζονται από ένα σύστημα πελατείας,

¹¹ «...τα επιτόκια κυμαίνονταν από 20-24% για τα ενυπόγραφα δάνεια και από 36-50% για τα προσωπικά δάνεια». Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 93.

¹² Ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας αυξάνεται αδιάκοπα σ’ ολόκληρο το 19^ο αι., και μάλιστα στο διάστημα που μεσολαβεί από το 1830 ως το 1910 ελληνικός πληθυσμός τετραπλασιάζεται. Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 98-110.

¹³ Με βάση τους αριθμούς του Bickford- Smith το 1889 αναλογούσαν 214 υπάλληλοι για 10.000 κατοίκους, ενώ στο Βέλγιο 200, 176 στη Γαλλία, 126 στη Γερμανία, 113 στις Η.Π.Α., 73 στην Αγγλία. Παράλληλα για λιγότερο από 1.000.000 κατοίκους υπήρχαν 400 βουλευτές, για 10.000 στρατό 70 στρατηγοί κλπ. Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 211.

¹⁴ Β. Φίλιας, *Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 1985, Σύγχρονη Εποχή, σ. 63.

προκειμένου να εξασφαλιστούν βασικά στοιχεία της ατομικής και της οικογενειακής ζωής, από τη στιγμή που ενδυναμώνεται ο κοινοβουλευτισμός, η βουλευτοκρατία, και υποχωρεί η αυλική αυταρχία¹⁵. Οι πελατειακές αυτές σχέσεις, η ρουσφετολογία, αποτέλεσαν εμπόδιο για τους αγροτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι εξαρτημένοι από το «δικό τους» κάθε φορά πολιτικό¹⁶, δεν μπόρεσαν να οργανωθούν και να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο επηρεάζοντας τις πολιτικές εξελίξεις. Το καθεστώς της «βουλευτοκρατίας» είναι που συγκροτεί τη βάση ολόκληρου του συστήματος των σχέσεων πελατείας¹⁷.

Η ελληνική αστική κοινωνία λοιπόν οργανώνεται γύρω από ένα πλήθος επαγγελματιών που δε συμβάλλουν στην παραγωγική διαδικασία, και που εξαρτώνται άμεσα από το κράτος. Κάθε αλλαγή στην κυβέρνηση σήμαινε και αλλαγή των δημοσίων υπαλλήλων, ευνοώντας την ανάπτυξη των πελατειακών σχέσεων αλλά και αυξάνοντας τον αριθμό των ατόμων που εξαρτιόταν άμεσα από το κράτος¹⁸.

Ένα μικρό ποσοστό των αγροτών στρέφεται σε αναζήτηση εργασίας στις βιομηχανικές δραστηριότητες που αρχίζουν με βραδύ ρυθμό να αναπτύσσονται στο ανεξάρτητο βασίλειο, εξυπηρετώντας αρχικά τις ανάγκες της αναπτυσσόμενης εσωτερικής αγοράς¹⁹. Ουσιαστικά η ανάπτυξη της

¹⁵ Κ. Τσουκαλός, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα» στο Γ. Κοντογώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, από την Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα 1977, Εξάντας, σ. 73 και 100-105.

¹⁶ Οι πελατειακές αυτές σχέσεις συχνά έπαιρναν τη μορφή τεχνητών οικογενειακών δεσμών με κουμπιές και βαφτίσιες.

¹⁷ Γ. Κοντογώργης (επιμ.), ό.π. σ. 98, και περί της αποτυχίας των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών του Τρικούπη στο ίδιο σ. 105 κ.έ.

¹⁸ «Με κάθε κυβερνητική αλλαγή, όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι έχαναν τη θέση τους για να τους αντικαταστήσουν οι «ημέτεροι» του νέου κυβερνητικού σχήματος». Κ. Τσουκαλός, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...*, ό.π. σ. 212.

¹⁹ Κατά τον Κ. Μοσκόφ ο βιομηχανικός εργατικός πληθυσμός της χώρας αποτελείται το 1874 από 7.342 μόνιμα εργαζόμενα άτομα και 20.000- 25.000 εποχιακά απασχολούμενα. Κ. Μοσκόφ, ό.π. σ. 140. Ο Γ. Κορδάτος υπολογίζει πως οι εργάτες που δούλευαν σε βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις το 1870 ήταν 28.400 (απ' αυτούς οι 5.735 γυναίκες) και το 1879 42.966. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1983, Επικαιρότητα, τ. 1^{ος}. Για τον Ν. Σβορώνο ο αριθμός των εργατών στη βιομηχανία ανέρχεται το 1870 σε 7.300 περίπου και το 1917 σε 35.000. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1992, Θεμέλιο, σ. 102. Ο Κ. Τσουκαλός αναφέρει ως ενδεικτικά τα στοιχεία αυτά μιας και η πρώτη απογραφή των βιομηχανικών μονάδων του τόπου έγινε το 1917. Μετά τους βαλκανικούς πολέμους και την έναρξη του Α' παγκοσμίου πολέμου οι βιομηχανικές

βιομηχανίας στην Ελλάδα ξεκινά μετά το τέλος του Α' παγκοσμίου πολέμου και ιδιαίτερα μετά τη μικρασιατική καταστροφή, αφού μέχρι τον Α' παγκόσμιο πόλεμο η ανάπτυξη που είχε σημειωθεί αποτέλεσε ένα στάδιο προπαρασκευής. Οι βασικές προϋποθέσεις όμως για ουσιαστική βιομηχανική ανάπτυξη παρουσιάστηκαν μετά το 1922, όταν σταματούν οι εμπορομεσιτικές συναλλαγές με την οθωμανική αυτοκρατορία και η έλευση των προσφύγων δημιουργεί ασφυξία στην αγορά εργασίας.

Έτσι η εκβιομηχάνιση αποτέλεσε καθυστερημένα σημαντικό πολιτικό πρόβλημα μετά το 1922 όποτε η χώρα κλήθηκε να απορροφήσει 1,5 εκατομμύριο πρόσφυγες, και ενώ θα μπορούσε να έχει εκμεταλλευτεί την εισροή κεφαλαίων κυρίως από τους Έλληνες της διασποράς και να αναπτυχθεί αυτόνομα, τούτη τη στιγμή τα κεφάλαια αυτά δεν επαρκούν και οι δομές είναι αργά για να αλλάξουν ριζικά.

Η ανάπτυξη της ναυτιλίας²⁰ θα αποτελέσει πόλο έλξης ενεργού πληθυσμού και θα προσφέρει μια ακόμη επαγγελματική διέξοδο στους αγρότες που αναζητούν εργασία, προπάντων στους κατοίκους ναυτικών πόλεων. Ωστόσο η ελληνική ναυτιλία παίζει καθαρά μεταπρατικό ρόλο και χωρίς κανένα εθνικό έρεισμα υπακούει στις επιταγές της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς²¹.

Οπωσδήποτε όμως έστω και μεταπρατικός ο χαρακτήρας του εμπορικού κεφαλαίου των Ελλήνων πρώτα της διασποράς αλλά και του

επενδύσεις αρχίζουν να πολλαπλασιάζονται και παρουσιάζονται ενισχυμένες έναντι των εταιρειών εκμετάλλευσης των ορυχείων και δημοσίων έργων, όποτε το 1917 γίνεται και η πρώτη απογραφή των βιομηχανικών επενδύσεων. Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 260 και 263 (πίνακας).

²⁰ Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 329 (πίνακας).

²¹ Ο Κ. Μοσκόφ αναφέρει την ύπαρξη παραγόντων που συντελούν στην αναγέννηση της ελληνικής ναυτιλίας, όπως η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ, ο Ισθμός της Κορίνθου, αλλά κυρίως για την περίοδο που μας ενδιαφέρει η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου στο οποίο οι Έλληνες του εξωτερικού έπαιξαν σημαντικό μεταπρατικό ρόλο. Έτσι από 3.000 τόννους στα 1873 η ελληνική ατμοπλοία φτάνει τους 26.000 τόννους στα 1883, στους 87.000 στα 1898, στους 291.000 στα 1908, στους 407.137 στα 1912. Το ναυτιλιακό κεφάλαιο ανέρχεται στα 126.000.000 χρυσές Δρχ. στα 1909, τα κέρδη σε 25-30.000.000 χρ. Δρχ. το χρόνο. Κ. Μοσκόφ, ό.π. σ. 142.

Ο Ν. Σβορώνος γράφει πως οι ελληνικές ναυτικές εταιρείες εμφανίζονται στην υπερωκεάνεια ναυσιπλοία και το 1914 η Ελλάδα κατέχει τη δέκατη σειρά -την έκτη σε σχέση με τον πληθυσμό της- ανάμεσα στις ναυτικές δυνάμεις. Ν. Σβορώνος, ό.π. σ. 102.

εσωτερικού, αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα ανάπτυξης της ελληνικής ναυτιλίας στο τέλος του 19ου αι. και στις αρχές του 20^{ου}.

Παράλληλα αυξάνεται ο αριθμός των μικροαστών και η επίδρασή τους σημαδεύει ολοένα και περισσότερο την πολιτική ζωή της χώρας²². Στο τέλος του 19^{ου} αι και στις αρχές του 20^{ου} ο Χ. Τρικούπης παρουσιάζεται ως η μόνη ικανή προσωπικότητα που μπορεί να αναλάβει την ευθύνη της προώθησης του εκσυγχρονισμού και της αναδιοργάνωσης του κράτους. Η οικονομική πολιτική όμως που εφάρμοσε ευνοούσε κυρίως το μεγάλο κεφάλαιο και ήταν δυσβάσταχτη για τις μεσαίες τάξεις και το λαό. Εκτός λοιπόν από την εχθρότητα των πολιτικών του αντιπάλων (Δεληγιάννης) είχε να αντιμετωπίσει και τη γενικότερη δυσaréσκεια της μεσαίας και μικροαστικής τάξης, του αγροτικού και εργατικού κόσμου.

Όμως η υπερχρέωση του ελληνικού Δημοσίου²³ η μαζική εισροή του ξένου κεφαλαίου, κυρίως του αγγλικού, η ταπεινωτική ήττα του 1897 παραδίδουν την εθνική οικονομία στους δανειστές της και οδηγούν την ελληνική οικονομία σε πλήρη εξάρτηση από τις δυνάμεις της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας οι οποίες ασκούν τον οικονομικό έλεγχο.

Η κατάσταση της αγροτιάς δεν έχει καθόλου βελτιωθεί, σημειώνεται συνεχής αναταραχή των αγροτών, που ζητούν την αγροτική μεταρρύθμιση και παρόλο που μεγάλο μέρος του αγροτικού υπεριληθυσμού βρίσκεται διέξοδο στις βιομηχανικές και ναυτιλιακές εργασίες και αποτελεί ένα πρώτο τμήμα της εργατικής τάξης, η οργάνωσή της στην Ελλάδα θα χρειαστεί χρόνο ακόμα, αφού οι εργατικές οργανώσεις κάθε άλλο παρά συνδικαλιστικές είναι. Το καθαυτό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα αρχίζει μόνο με τη δημιουργία των εργατικών κέντρων του Βόλου (1905) της Λάρισας (1910), της Αθήνας και του Πειραιά (1910)²⁴.

²² Ο αστικός πληθυσμός περνά από 8% περίπου το 1853 σε 28% το 1879 σε σύνολο 1.679.470 και σε 33% το 1907 σε σύνολο 2.631.952. Ν. Σβορώνος, ό.π. σ. 102.

²³ Ανάμεσα στα χρόνια 1879 και 1893 το πόσο των εξωτερικών δανείων ανέβηκε σε 639.739.000 φράγκα ονομαστικό κεφάλαιο και 468.358.500 φράγκα πραγματικό. Ν. Σβορώνος, ό.π. σ. 103.

²⁴ Η άφιξη του Ε. Βενιζέλου ανοίγει νέα περίοδο στην ελληνική ιστορία. Η ελληνική αστική τάξη με κύριο εκπρόσωπό της το Βενιζέλο οραματίζεται την αναδιοργάνωση του κράτους σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Κοινωνικές μεταρρυθμίσεις αρχίζουν να επιχειρούνται

Όμως οι βαλκανικοί πόλεμοι και ο Α΄ παγκόσμιος ανακόπτουν την πορεία της αναδιοργάνωσης του κράτους, παρόλο που μετά από αυτά τα γεγονότα υπερδιπλασιάζεται το ελληνικό έδαφος και ο πληθυσμός της Ελλάδας²⁵. Με την μικρασιατική καταστροφή και την έλευση 1.500.000 προσφύγων, η αγροτική μεταρρύθμιση κάνει και πάλι δυναμική εμφάνιση απαιτώντας λύση κάτω από την πίεση μιας αγροτικής επανάστασης²⁶.

Το εργατικό ζήτημα παίρνει αυτή την περίοδο μεγάλες διαστάσεις, καθώς η άφιξη των προσφύγων επιφέρει τη μείωση των εργατικών ημερομισθίων²⁷. Έτσι εντείνεται το συνδικαλιστικό κίνημα, και το εργατικό κίνημα μπορεί να μην ολοκληρώνεται, αλλά η μικρασιατική κατάρρευση επιταχύνει την επαναστατικοποίησή του και παίρνει μέρος στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας²⁸.

Ο προσφυγικός κόσμος, διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης²⁹, οικονομικά αφομοιώνεται σχετικά γρήγορα επειδή ακριβώς προέρχεται από καθαρά εμπορομεσιτικοποιημένες περιοχές, ενώ η πολιτική και πολιτιστική του αφομοίωση γίνεται με πιο αργούς ρυθμούς.

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός παρουσιάζει μια ιδιότυπη μορφή καθώς η αστική τάξη δεν διαμορφώνει

και παρότι το νέο Σύνταγμα εξασφαλίζει στο λαό ενεργητική συμμετοχή στην κρατική ζωή, στο βάθος μένει αποκλεισμένος απ' αυτή, ωστόσο η δυσανεκσία αγροτών και εργατών αποτελεί για πρώτη φορά θέμα κοινωνικό και πολιτικό. (Εισάγεται ο φόρος του συνολικού εισοδήματος, καταργείται το μεσαιωνικό αγροτικό καθεστώς της Κέρκυρας (1912), δημιουργούνται αγροτικοί συνεταιρισμοί..., τροποποιείται το άρθρο 17 του παλιού Συντάγματος για το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας). Ν. Σβορώνος, ό.π. σ. 105 - 116.

²⁵ Ως προς το ελληνικό έδαφος: προστέθηκαν 432.000 εκτάρια καλλιεργούμενων γαιών μετά τους βαλκανικούς πολέμους και 69.000 εκτάρια μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο. Σχετικά με την αύξηση του πληθυσμού: 2.187.208 κάτοικοι στα 1889, 5.016.889 στα 1920 και 6.204.674 με τους πρόσφυγες της Μ. Ασίας και των Βαλκανίων στα 1928. Ν. Σβορώνος, ό.π. σ. 124.

²⁶ Με τη νομική διάταξη του 1923 μοιράστηκαν 1.200.000 εκτάρια, από τα οποία 673.000 καλλιεργούμενες ή καλλιεργήσιμες γαίες, όπου εγκαταστάθηκαν 130.000 αγροτικές οικογένειες κλπ. Ν. Σβορώνος, ό.π. σ. 125.

²⁷ Τα ημερομίσθια μειώνονται κατά 20%, ενώ μέχρι το 1927 η μείωση θα είναι κατά 50%. Κ. Μοσκόφ, ό.π. σ. 426.

²⁸ Το 1918 ο αριθμός των συνδικάτων έφτασε στα 336 με 100.000 μέλη. Δημιουργείται η ελληνική Γενική Συνομοσπονδία Εργατών και το «Σοσιαλιστικό εργατικό Κόμμα», που το 1920 προσχωρεί στην Κομμουνιστική Διεθνή και το 1924 παίρνει την ονομασία «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας». Ν. Σβορώνος, ό.π. σ.127.

²⁹ Ακριβής απογραφή των προσφύγων δεν μπόρεσε να γίνει πριν το 1928, έτσι σύμφωνα με την απογραφή αυτή -Εθνικό Τυπογραφείο, Απογραφή Πληθυσμού 1928, Αθήνα 1937- έχουμε 473.025 πρόσφυγες αστικής προέλευσης και 578.824 γεωργικής, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των αστών προσφύγων εγκαταστάθηκε γύρω από την Αθήνα 343.721 άτομα.

συνείδηση από την πάλη της ενάντια στη φεουδαρχία, όπως συνέβει στη Δυτική Ευρώπη, αλλά από την πίεση που της ασκεί η εργατική τάξη. Από την άλλη μεριά στην αγροτική τάξη η αγροτική μεταρρύθμιση δεν υπήρξε αποτέλεσμα αγώνων για ανακατανομή της γης, με εξαίρεση τους κολλήγους της Θεσσαλίας και της Άρτας, αλλά συνέπεια του Α' παγκοσμίου πολέμου, της μικρασιατικής καταστροφής και της ανταλλαγής των πληθυσμών³⁰. Επιπλέον ο μεγάλος μη παραγωγικός όγκος πληθυσμού που συρρέει στο άστυ, όπως έχει αναφερθεί προηγουμένως, κυριαρχεί στον κοινωνικό σχηματισμό των μικροαστικών μη παραγωγικών στρωμάτων. Η μη ακριβής στατιστική μέτρηση των μικρομεσαίων αυτών στρωμάτων, καθώς και η ιδιαίτερη κινητικότητα τους συντελούν στην αστάθεια και ρευστότητα που πρέπει να λάβουμε υπόψη αν θέλουμε να κατανοήσουμε την κοινωνική δομή του νεοελληνικού κράτους αυτής της εποχής.

Η περίοδος που ακολουθεί μετά τη Μικρασιατική καταστροφή αρχικά χαρακτηρίζεται από πολιτική αστάθεια³¹. Το ελληνικό κράτος προσπαθεί να διαμορφώσει τη φυσιογνωμία του και να αναπτυχθεί με βάση τη νέα πραγματικότητα, που διαμορφώνεται τόσο από την έλευση των προσφύγων, όσο και από τα ορισμένα πλέον γεωγραφικά όρια³². Πρόκειται για ανακατατάξεις που οδηγούν το κράτος σε επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής δομής του. Είναι η περίοδος που ονομάζεται Β' Ελληνική Δημοκρατία για την Ελλάδα του μεσοπολέμου και πιο συγκεκριμένα για την περίοδο 1924-1935³³.

³⁰ Μέχρι το 1938, απαλλοτριώθηκαν συνολικά 1724 μεγάλα αγροκτήματα με συνολική έκταση 12 εκ. στρέμματα, τα οποία διανεμήθηκαν σε 130.000 οικογένειες γηγενών καλλιεργητών. Παράλληλα σε 143.591 οικογένειες προσφύγων καλλιεργητών διατέθηκαν 8,3 εκ. στρέμματα, τα οποία προέρχονταν κατά 80% από τα κτήματα των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων και Βουλγάρων. Κ. Βεργόπουλος, *Εθνοσμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1978, Εξάντας, σ. 47.

³¹ Τρεις κυβερνήσεις διαδέχονται η μια την άλλη: πραξικόπημα του Πάγκαλου 6/1925, πραξικόπημα του Κονδύλη 8/1926, κυβέρνηση Βενιζέλου 1928-1932.

³² Τα ελληνικά σύνορα καθορίζονται με τη συνθήκη της Λωζάνης το 1923, και παραμένουν σταθερά μέχρι το 1947 όταν τα Δωδεκάνησα προσαρτώνται στην Ελληνική επικράτεια.

³³ Σύμφωνα με τον Άλκη Ρήγο ως πρώτη προσπάθεια δημοκρατικής διακυβέρνησης του τόπου θεωρείται η περίοδος των επαναστατικών χρόνων 1821-1832. Άλκης Ρήγος, «Πολιτικές εκφράσεις στη Β' Ελληνική Δημοκρατία», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, ό. π. σ. 177.

Παρότι γίνονται μεγάλα έργα, οδικές κατασκευές, στεγαστικά έργα για τους πρόσφυγες, και ενώ στη Μακεδονία προστίθενται πάνω από 50.000 εκτάρια καλλιεργήσιμων γαιών³⁴, το αίτημα για αναδιανομή της γης και για δωρεάν απαλλοτρίωση των μεγάλων γαιοκτησιών³⁵ γίνεται επιτακτικό με τις μεγάλες αγροτικές κινητοποιήσεις που αρχίζουν τον Ιανουάριο του 1925, εποχή που αρχίζουν και τις απεργιακές κινητοποιήσεις τους οι σιδηροδρομικοί, οι τροχιοδρομικοί και οι ναυτεργάτες.

Η μαζική άφιξη των προσφύγων καθώς και η διεθνής οικονομική κρίση του 1929-1932 υπήρξε θετική για την ελληνική οικονομία και οδήγησε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, προϋπόθεση της οποίας είναι τόσο τα διαθέσιμα επενδυτικά κεφάλαια, όσο και η φθηνή εργατική δύναμη³⁶. Ενώ στο διεθνή χώρο η βιομηχανική παραγωγή παρουσιάζει ύφεση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, στην Ελλάδα η ανάπτυξή της στρέφεται προς την εσωτερική αγορά, και υποκαθιστώντας τις εισαγωγές αυξάνει την παραγωγή για εσωτερική κατανάλωση³⁷.

Όμως αυτή η ανάπτυξη που σημειώνεται τόσο της βιομηχανίας, όσο και της ναυτιλίας³⁸, ωφελεί μια μικρή μειοψηφία των αστικών κυρίως στρωμάτων και στηρίζεται στη ραγδαία υποτίμηση του νομίσματος με τη χρεωκοπία του 1932, στον κρατικό παρεμβατισμό, αλλά προπάντων στα εξαιρετικά χαμηλά ημερομίσθια των εργαζομένων, χωρίς από την άλλη μεριά να αυξάνεται η εργατική απασχόληση³⁹, με αποτέλεσμα οι απεργίες και οι ταραχές να διαδέχονται η μια την άλλη.

³⁴ Ν. Σβορώνος, ό.π. σ. 129.

³⁵ Οι μεγάλες γαιοκτησίες αποτελούν το 35% του καλλιεργήσιμου εδάφους. Κ. Μοσκόφ, ό.π. σ. 435.

³⁶ Κυρίως πρόκειται για ελαφρά βιομηχανία, που καλύπτει τις ανάγκες για άμεση κατανάλωση, πλέον αντιπροσωπευτικός κλάδος της ελληνικής εκβιομηχάνισης π.χ. η κλωστοϋφαντουργία, το προϊόν της οποίας μεταξύ 1923 και 1938 πολλαπλασιάστηκε επί 2,5 φορές σε όγκο και επί 5,5 φορές σε αξία. Κ. Βεργόπουλος, ό.π. σ. 75.

³⁷ Έτσι στα 1928 η ελληνική βιομηχανία κάλυπτε τα 58% της εγχώριας αγοράς βιομηχανικών ειδών ενώ το 1938 φθάνει να καλύπτει το 78,84%. Κ. Βεργόπουλος, ό.π. σ. 74.

³⁸ Η χωρητικότητα της ναυτιλίας ανέρχεται το 1928 σε 1.315.473 τόνους, ενώ το 1938 σε 1.929.191. Ν. Σβορώνος, ό.π. σ.130.

³⁹ Ο αριθμός των ανέργων από 75.000 που ήταν το 1928, φθάνει τις 150.000 το 1935. Κ. Βεργόπουλος, ό.π. σ. 93.

Η ευημερία της περιόδου βασίζεται κατά κύριο λόγο, εκτός των άλλων, στα δάνεια και στο ξένο κεφάλαιο που εισέρχονται στη χώρα είτε με τη μορφή βοήθειας των προσφυγικών πληθυσμών, είτε με σκοπό την εκμετάλλευση της αιφνίδιας διεύρυνσης της εγχώριας αγοράς⁴⁰. Η εισροή αυτή του ξένου κεφαλαίου, για δεύτερη φορά μετά το 1880, έρχεται να τονώσει την ελληνική οικονομία από τη μια μεριά, από την άλλη όμως να την ελέγξει και να θέσει στερεότερες τις βάσεις για την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος⁴¹.

Από την άλλη μεριά η Ελλάδα δε γνώρισε ισχυρό αγροτικό κίνημα κι αυτό γιατί οι αγρότες μπήκαν στο παιχνίδι της αστικής πολιτικής διαμάχης (Βενιζελικοί- Αντιβενιζελικοί). Το Ελληνικό Αγροτικό Κόμμα ιδρυμένο από το 1922 αποτελούσε ασημαντή δύναμη τόσο από την άποψη των μελών του όσο και από την άποψη της πολιτικής του επιρροής⁴².

Το Κομμουνιστικό Κόμμα αδυνατεί να συνειδητοποιήσει την ιδιόμορφη ελληνική πραγματικότητα με τον εξαρτημένο χαρακτήρα της οικονομίας της, με αποτέλεσμα να καταναλώνεται σε εσωτερικές αντιπαραθέσεις και να καθυστερεί στη διαμόρφωση μιας ιδεολογίας ικανής να αντιπαραταχθεί στην ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης, μέχρι το 1934 όταν πλέον απορρίπτει «την αυταπάτη της σοσιαλιστικής επανάστασης»⁴³ και θέτει ως πρωταρχικό μέλημα τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Το ενδιαφέρον των αστικών πολιτικών κομμάτων δε στρέφεται μόνο προς την εδραίωση της μοναρχίας, κύριο μέλημα της δικτατορίας Μεταξά το 1936, αλλά και προς τον έλεγχο της όλο και περισσότερο αυξανόμενης κινητοποίησης των λαϊκών μαζών. Έτσι για πρώτη φορά η κυρίαρχη αστική

⁴⁰ Το ολικό ποσό των εξωτερικών δανείων από το 1923 ως το 1932 φτάνει στα 1.654 εκατομμύρια χρυσές δραχμές, επιβαρύνοντας δυσβάσταχτα τους Έλληνες και οδηγώντας στη χρεωκοπία του 1932. Ν. Σβορώνος, ό.π. σ. 130. Ο Ν. Βεργόπουλος αναφέρει πως σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα ιδιωτικά κεφάλαια που εισέρευσαν είτε για επενδύσεις, είτε προς χρηματοδότηση ελληνικών ιδιωτικών επιχειρήσεων· κατά την περίοδο 1922-1932 το ύψος του ιδιωτικού δανεισμού έφθασε τα 108 εκατομμύρια δολάρια, δηλαδή το 20% του συνολικού (δημοσίου και ιδιωτικού) εξωτερικού χρέους. Ν. Βεργόπουλος, ό.π. σ. 66.

⁴¹ Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978, Εξάντας, σ. 48.

⁴² Ό. π. σ. 219.

⁴³ Κ. Βεργόπουλος, ό.π. σ. 149.

τάξη έχει να αντιμετωπίσει έναν κίνδυνο που προέρχεται «από τα κάτω»⁴⁴ και προς αυτό το σκοπό, του ελέγχου δηλαδή των λαϊκών τάξεων, στρέφεται ο καινούργιος ρόλος του στρατού, στην περίοδο της μεταξικής δικτατορίας. Δεδομένης της μαζικής λαϊκής κινητοποίησης κατά την περίοδο της Αντίστασης και κατόπιν του Εμφυλίου, ο στρατός στο εξής θα διαδραματίζει πρωταρχικό ρόλο στις ταξικές αντιθέσεις στα χρόνια μετά το 1950, περίοδο κατά την οποία η δεξιά θα μονοπωλεί την εξουσία.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και τον Εμφύλιο η χώρα εμφανίζεται κατερειπωμένη και ολοκληρωτικά κατεστραμμένη⁴⁵. Παρ' όλα αυτά όμως ο ελληνικός καπιταλισμός έχει πλέον θέσει γερές τις βάσεις του με αποτέλεσμα μετά το 1951 η οικονομία να φτάνει και κατόπιν να ξεπερνά το προπολεμικό της επίπεδο, με ιδιαίτερα διογκωμένο τον τριτογενή τομέα της οικονομίας, δηλαδή τις υπηρεσίες και το εμπόριο, στις αστικές πόλεις και κυρίως στην Αθήνα, γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση του παρασιτικού τρόπου ζωής και τη μείωση της παραγωγικότητας.

Ωστόσο μετά το τέλος και του Εμφυλίου πολέμου ο φόβος και η πίκρα διαποτίζουν τις ανθρώπινες ψυχές, η ήττα άγγιξε όλους, είτε ήταν η αστική τάξη, είτε η λαϊκή μάζα, με αποτέλεσμα η αγωνιστικότητα των επόμενων γενεών να καμφθεί, γεγονός που φάνηκε στα επόμενα χρόνια στην περίοδο της δικτατορίας του 1967.

⁴⁴ Αν και το 1936 το Κ.Κ.Ε. συγκέντρωσε μόνο το 5,7% των ψήφων, ωστόσο έπαιξε σημαντικό διαιτητικό ρόλο μεταξύ των δυο μεγάλων αστικών κομμάτων -Λαϊκό Κόμμα και Κόμμα των Φιλελευθέρων. Ν. Μουζέλης, ό.π. σ. 254- 255.

⁴⁵ Οι ανθρώπινες απώλειες ανήλθαν στα 7-8% του πληθυσμού, η αγροτική παραγωγή μειώθηκε περισσότερο από 70%, η ναυτιλία έχασε πάνω από 73% της χωρητικότητάς της. Ν. Σβορώνος, ό.π. σ. 145.

2.2. Η πνευματική ζωή και ο ρόλος των ανθρώπων του πνεύματος στη διαμόρφωση της νέας ελληνικής πραγματικότητας

2.2.1. Δημιουργική ανανέωση, το ξεκίνημα του νέου αιώνα

Στην Ευρώπη ο 19^{ος} αι. είναι εποχή κατά την οποία η εδαφική επέκταση αποτελεί νόμιμο στόχο των εθνών- κρατών. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, και ιδιαίτερα με την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881) και τη γενικότερη αναδιάρθρωση, στο ελληνικό κράτος η Μεγάλη Ιδέα ενισχύεται. Το κλίμα της εποχής εκφράζεται από το Γιάννη Ψυχάρη στο βιβλίο του *Το ταξίδι μου* (1888), που γράφτηκε στο Παρίσι, ως εξής: «Ένα έθνος, για να γίνει έθνος, θέλει δυο πράγματα· να μεγαλώσουν τα σύνορά του και να κάμη φιλολογία δική του»⁴⁶.

Η παρακμή του ρομαντικού κινήματος και η αυτοπεποίθηση που κυριαρχεί για δημιουργική ανανέωση και αλλαγή στις αρχές του 1880, κάνουν τους ανθρώπους του πνεύματος να αναμετρώνται με τη νέα ελληνική πραγματικότητα, να ταλαντεύονται ανάμεσα στο παλιό και το καινούργιο. Ωστόσο είναι πλέον σαφές πως είναι επιτακτική ανάγκη η μόρφωση του λαού και προς αυτή την κατεύθυνση γίνονται προσπάθειες με στόχο την άνοδο του πολιτιστικού επιπέδου, όπως αυτή της ίδρυσης του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός»⁴⁷, της «Εταιρείας των φίλων του Λαού». Δράση επίσης αναλαμβάνει και ο περιοδικός τύπος όπως η «Εστία» (1876-1895), ο «Ραμπλαγός» (1878-1889)⁴⁸, αλλά και η «Εφημερίς των Κυριών» το πρώτο αποκλειστικά γυναικείο

⁴⁶ Γ. Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, Α. Αγγέλου (επιμ.), Αθήνα 1971, Ερμής, σ. 37.

⁴⁷ Δυο είναι τα ευρωπαϊκά καλλιτεχνικά ρεύματα που επηρεάζουν την περίοδο αυτή τους Έλληνες διανοούμενους α) ο Παρνασσισμός που απορρίπτει την τεχνοτροπία του ρομαντισμού και στρέφεται προς την κλασική παράδοση και β) ο Συμβολισμός, ως αντίδραση στο ρομαντισμό και τον παρνασσισμό, στρέφεται στον εσωτερικό κόσμο, την ψυχική κατάσταση του λογοτέχνη και εκφράζεται με σύμβολα και αλληγορίες.

⁴⁸ Χαρακτηρίστηκε ως πολιτικο-σατιρική εφημερίδα που εκδίδεται από δυο δημοσιογράφους βίαια εκδιωχθέντες από την Κωνσταντινούπολη το Βλάση Γαβρηλίδη και τον Κλεάνθη Τριαντάφυλλο, και που εκεί κάνουν την πρώτη τους εμφάνιση οι εκφραστές της νέας λογοτεχνικής γενιάς (Παλαμάς, Δροσίνης, Πολέμης κ.ά.), θέλοντας να εναντιωθούν στον «περισολόγο δακροπλημμυρισμένο ιδανισμό» των παλαιότερων, κατά τον Κ. Παλαμά. Πολίτης Λ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 186.

περιοδικό που αφορά στη γυναικεία χειραφέτηση, ένα θέμα για το οποίο εκδηλώνεται ενδιαφέρον κυρίως στα αστικά στρώματα, στους κύκλους των διανοουμένων και της εκπαίδευσης.

Οι λογοτέχνες της περιόδου βρίσκονται στο προσκήνιο απορρίπτοντας όχι μόνο τα ήδη υπάρχοντα λογοτεχνικά ρεύματα, αλλά αμφισβητώντας και το γλωσσικό όργανο της λογοτεχνίας, που ήταν η καθαρεύουσα. Το «γλωσσικό ζήτημα» βασάνισε για δεκαετίες την Ελλάδα. Η έκταση που πήρε το θέμα του δημοτικισμού⁴⁹ με την πολιτική και κοινωνική του διάσταση, δεν είναι τυχαία και συμπίπτει με τα χρόνια που χαρακτηρίζονται από ανανέωση και νέοι ορίζοντες ανατέλλουν, είναι η στιγμή που το θέμα αυτό παρουσιάζεται με ιδιαίτερη οξύτητα και αναζητά λύση.

Η διγλωσσία αποκτά έντονα πολιτικό χαρακτήρα από το 1880 και εξής, τη στιγμή δηλαδή που το καπιταλιστικό σύστημα και η εισροή του χρηματιστικού κεφαλαίου οδηγούν σε κοινωνικές ανακατατάξεις και σε αναδιάρθρωση κυρίως των αστικών στρωμάτων. Ο βαθμός πρόσκτησης του γλωσσικού οργάνου που μέχρι τώρα αποτελούσε στοιχείο πρόσβασης στην άρχουσα τάξη τίθεται υπό αμφισβήτηση⁵⁰ και οδηγεί σε πολυετή διαμάχη μεταξύ των υπερασπιστών της καθαρεύουσας και των οπαδών της δημοτικής γλώσσας. Η δημοσίευση του βιβλίου του Γιάννη Ψυχάρη «Το Ταξίδι μου» (1888) αποτέλεσε παθιασμένη επίθεση σε κάθε μορφή γλωσσικού συντηρητισμού και εξύμνηση της δημοτικής γλώσσας⁵¹ και υπήρξε το έναυσμα για μια αντιπαράθεση που θα διαρκέσει περίπου 80 χρόνια.

⁴⁹ «...ώστε ο δημοτικισμός, η στροφή προς τη λαϊκή γλώσσα και κουλτούρα να γίνει έκφραση ανάγκης να καταχτηθεί η πραγματικότητα στις πιο πλατιές της βάσεις, να επιτευχθεί η γνώση πρώτα των ζωντανών στοιχείων της εθνικής ζωής, η χρησιμοποίησή τους κατόπι για μια εκλογίκευση της κοινωνικής δομής...Ο δημοτικισμός θα είναι έτσι μια μεθοδολογία εκλογίκευσης του κατεστημένου μέσα από τη γνώση της ελλαδικής πραγματικότητας, αλλά αυτή η μεθοδολογία, όσο ταξική κι αν είναι στην υφή της, θα αποβεί το πρώτο κίνητρο για μια ουσιαστικότερη, πιο ανθρωπιστική, μαζί και επστημονικότερη ανασύνθεση της εθνικής μας ζωής». Μοσκόφ Κ., ό.π. σ. 202-203.

⁵⁰ «...αρχίζει να μπαίνει υπό αμφισβήτηση η γενικά αποδεκτή "συμβολική" μιας "αξιοκρατικής" διαδικασίας πρόσβασης στην άρχουσα τάξη μέσω της πρόσκτησης του γλωσσικού οργάνου, που δένεται στενά με την ταυτόχρονη εμφάνιση μιας σειράς νέων ταξικών ανταγωνισμών, που μέχρι τη στιγμή αυτή ήταν κρυμμένοι πίσω από το ρόλο του κράτους». Τσουκαλάς Κ., ό.π. σ. 544-545.

⁵¹ Σύμφωνα με τον Μ. Vittì η δημοτική που υποστηρίζει ο Ψυχάρης είναι αποτέλεσμα ριζοσπαστικών επιλογών που δεν αφήνουν περιθώρια για εναλλακτικές λύσεις. Γι' αυτό και χαρακτηρίστηκε ως δογματικός και η μέθοδός του πέρασε στην ιστορία με τον όρο "Ψυχαρισμός". Μ. Vittì, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2003, Οδυσσέας, σ. 313.

Η λογοτεχνική γενιά του 1880 προσπαθώντας να τακτοποιήσει τα κατακτημένα, μέσα σ' ένα κλίμα νέας αυτοπεποίθησης και παράλληλα με τα ιδανικά του αλυτρωτισμού στρέφεται προς τον παραδοσιακό ελληνικό τρόπο ζωής, θέλοντας να δώσει στην Ελλάδα μια καθαρά δική της ταυτότητα, μακριά από συνήθειες και ήθη δυτικής προέλευσης. Το ενδιαφέρον των συγγραφέων στρέφεται προς την απλή επαρχιακή ζωή, το περιβάλλον της αγροτικής υπαίθρου μέσα από το πρίσμα μιας ειδυλλιακής ματιάς, για να οδηγηθούν σε μια ωμή πραγματικότητα όταν θα βρεθούν αντιμέτωποι με οξύτατα κοινωνικά προβλήματα.

Συγχρόνως αρχίζει η ανάπτυξη της λαογραφίας, προκειμένου για την ανάκτηση της ελληνικής παράδοσης και την αναγέννηση της εθνικής κληρονομιάς, με κύριο εκφραστή της τον Ν. Γ. Πολίτη, ο οποίος θα θέσει τις βάσεις των λαογραφικών σπουδών⁵² για μια συστηματική μελέτη της λαϊκής παράδοσης και δημιουργίας, αναζητώντας τις ρίζες της εθνικής ψυχής.

Έτσι η πνευματική ζωή των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αι. χαρακτηρίζεται από τη λογοτεχνική παραγωγή που προσδιορίζεται με τον όρο «Ηθογραφία». Σύμφωνα με τον Απόστολο Σαχίνη «...έπειτα από το 1880 οι νεοέλληνες πεζογράφοι εγκαταλείπουν την Ιστορία, αντικρίζουν και αντλούν από τη γύρω τους ανεξέλικτη ζωή και αποκτούν τη συνείδηση του γεωγραφικού και του φυλετικού τους περιβάλλοντος... Η λαϊκή ψυχή και η έκφρασή της είναι το ιδανικό της εποχής και το κύριο κίνητρο των νεοελλήνων πεζογράφων στις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα»⁵³.

Ενώ από τη μια μεριά στην πολιτική σκηνή τις απαιτήσεις της αστικής τάξης για μια καλύτερη οργάνωση του κράτους πάνω σε ρεαλιστικές βάσεις ενσαρκώνει το πρόσωπο του Χαρίλαου Τρικούπη, οι συγγραφείς γράφοντας για την αγνή ζωή των Ελλήνων της υπαίθρου, αντιμετωπίζοντας εξιδανικευτικά την ελληνική πραγματικότητα, προσπαθούν να αποδείξουν

⁵² «Έτσι, λαογραφία και ηθογραφία βάδισαν παράλληλα, και ό,τι η πρώτη ανακάλυπτε με το σύστημα, την παρατήρηση και τη λογική, η δεύτερη το εκμεταλλευόταν πεζογραφικά και προσπαθούσε να το ζωντανέψει με το συναίσθημα και την αφήγηση». Σαχίνης Α., *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα 1997, Εστία, σ. 135.

⁵³ Ο.π. σ. 133-134.

την ελληνική συνέχεια⁵⁴, από την άλλη μεριά η δημοσίευση σε επιφυλλίδα του *Ραμπλά* του μυθιστορήματος του Emile Zola, *Νανά* (1880) σε μετάφραση του Ιωάννη Καμπούρογλου, αποτελεί σκάνδαλο⁵⁵.

Η ευρωπαϊκή επίδραση είναι έντονη, ο νατουραλισμός έρχεται τώρα να υπερτονίσει τις άσχημες πλευρές της ζωής, να καταγγέλλει την κοινωνική εξαθλίωση, να αποκαλύψει σκληρές συνθήκες ύπαρξης της κοινωνίας. Γεγονότα όπως η χρεωκοπία του 1893, αλλά κυρίως η ταπεινωτική ήττα του 1897, συμβάλλουν στην αναζήτηση αιτιών και η ειδυλλιακή εξύμνηση του παρελθόντος εγκαταλείπεται. Πεζογράφοι όπως ο Παπαδιαμάντης στη *Φόνισσα*, ο Καρκαβίτσας στο *Ζηπάνο*, ο Χατζόπουλος στον *Πύργο του Ακροποτάμου*, εγκαταλείπουν την ωραιοποιημένη περιγραφή της αγροτικής ζωής και αλλάζουν προσανατολισμό, παρουσιάζοντας την αρνητική πλευρά των ανθρώπων και της κοινωνίας, αντιμέτωποι με τα κοινωνικά προβλήματα, σε μια προσπάθεια καλύτερης γνώσης της πραγματικότητας.

Με το ξεκίνημα του νέου αιώνα η θεματολογία των πεζογράφων στρέφεται από το αγροτικό περιβάλλον στο περιβάλλον της πόλης. Το πολιτικό και κοινωνικό σκηνικό του τέλους του 19^{ου} αι. παρουσιάζεται έκρυθμο, η οικονομική κρίση που ακολουθεί τη χρεωκοπία του 1893 παρασέρνει στην καταστροφή όλες ανεξαιρέτως τις τάξεις, το 1894 εορτάζεται για πρώτη φορά η Πρωτομαγιά των εργατών στο αρχαίο στάδιο και λίγο αργότερα ομάδα αξιωματικών καταστρέφει τα γραφεία της εφημερίδας *Ακρόπολις* προς φρονηματισμό, επειδή δεν υποστήριζε όσο έπρεπε το Στρατό, τη Φυλή, τη Μεγάλη Ιδέα⁵⁶, το 1896 γίνονται οι πρώτες συγκρούσεις μεταξύ μεταλλωρύχων και χωροφυλάκων στο Λαύριο και τέλος η ήττα του 1897,

⁵⁴ Σε άρθρο του ο Ν. Πολίτης στο περιοδικό *Εστία* τονίζει τη «μεγάλην ηθικὴν ἐπίδρασιν» που μπορεί να έχει αυτό το φιλολογικό είδος «ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρος καὶ τῆς διαπλάσεως ἐν γένει τῶν ἠθῶν» αφού οι σκηνές που περιγράφονται σ' αυτό «...ου μόνον τέρπουσι καὶ λεληθότως διδάσκουσιν ἀλλὰ καὶ ἐξεγείρουσι ἐν αὐτῷ το αἶσθημα τῆς πρὸς τὰ πάτρια ἀγάπης...». *Εστία* τεύχος 417, τόμος 16 (1883), αναφέρεται από τον Μ. Vittì, ό.π. σ. 299.

⁵⁵ Ο Άγγελος Βλάχος με αγανάκτηση γράφει στην *Εστία* άρθρο στο οποίο θεωρεί «απαράδεκτο για τη χώρα του, όπου επικρατούν τα υγιή ήθη της παράδοσης, να ακολουθούνται τα παραδείγματα των φιλολογικών τεράτων που προέρχονται από τη Γαλλία, και που δεν είναι άλλο παρά «η έσχατη της παρακμής ακμή». *Εστία* τεύχος 9, 1879. Μ. Vittì, ό.π. σ. σ. 298.

⁵⁶ Σχετικά με τα επεισόδια αυτά στον Μ. Vittì, *Η Ιδεολογική Λειτουργία της Ελληνικής Ηθογραφίας*, Αθήνα 1980, Κέδρος, σ. 94-95.

δημιουργούν κρίση στις συνειδήσεις. Η απεικόνιση της στατικής και ανεξέλικτης αγροτικής κοινωνίας του ηθογραφικού μυθιστορήματος, δεν μπορεί να συμβαδίσει με τις μεταβαλλόμενες πραγματικότητες του παρόντος⁵⁷, ο πλουτισμός της τάξης που ασχολείται με το εμπόριο, έστω κι αν έχει διαμεσολαβητικό χαρακτήρα, δίνει νέο πρόσωπο στη νεοελληνική κοινωνία, η αστική τάξη έρχεται να επιβληθεί έχοντας συνείδηση των συμφερόντων και της δύναμής της. Οι μυθιστοριογράφοι θέλησαν λοιπόν να εκφράσουν τη ζωή αυτής της τάξης στην οποία και οι ίδιοι ανήκαν, σύμφωνα με τον Α. Σαχίνη «η γύρω τους πραγματικότητα ήταν η πόλη, δηλαδή η Αθήνα, θέμα τους η ζωή και η κίνησή της»⁵⁸. Έτσι η κοινωνική και η οικονομική ανάπτυξη της αστικής τάξης αποτέλεσε τη βάση καλλιέργειας του αστικού μυθιστορήματος, και την ενασχόληση με πιο περίπλοκες κοινωνικές σχέσεις από αυτές που μέχρι τότε παρουσίαζε η αγροτική ζωή της ηθογραφίας⁵⁹.

Εισηγητής της αστικής πεζογραφίας στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή θεωρήθηκε ο Γρηγόριος Ξενόπουλος. Υπήρξε από τους πρώτους λογοτέχνες που μετέφερε τις ιστορίες των έργων του από το χωριό στην πόλη, από τη ζωή της υπαίθρου στην αστική ζωή. Επηρεασμένος από το ρεαλισμό και το νατουραλισμό προσπάθησε να διερευνήσει τα κοινωνικά ζητήματα και τις πολύπλοκες ταξικές συγκρούσεις. Χαρακτηρίστηκε ως «κατ' εξοχήν

⁵⁷ «... και αφού με το ηθογραφικό, μελετήθηκαν τα ήθη και τα έθιμα της αγροτικής Ελλάδας, που ήταν με τον καιρό εκείνο η πιο γνήσια και η πιο αντιπροσωπευτική, ήρθε η ώρα του εκσυγχρονισμού, η ώρα της μυθιστορηματικής έκφρασης του άμεσου περιβάλλοντος όπου ζούσαν και δημιουργούσαν οι νεοέλληνες συγγραφείς». Σαχίνης Α., ό.π. σ. 216-217.

⁵⁸ Ο.π. σ. 218.

⁵⁹ Ο R. Beaton υποστηρίζει πως το αστικό μυθιστόρημα των δυο τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αι. αντιπροσωπεύει μια «ιδιάζουσα παρέκκλιση» από την ηθογραφία, χωρίς παρ' όλα αυτά να αμφισβητεί ριζικά την ενασχόληση με τις κοινωνικές ομάδες και με ήρωες των οποίων τα πεπρωμένα παρουσιάζονται «ως αναπόφευκτες συνέπειες» του κοινωνικού και φυσικού τους περιβάλλοντος. Beaton R., *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα 1996, Νεφέλη, σ. 140. Οι Wellek- Warren σχετικά με τον κοινωνικό προκαθορισμό των γενών του λόγου, όπως στην περίπτωση περί της αστικής καταγωγής του μυθιστορήματος, θέτουν το πρόβλημα «κοινωνία- λογοτεχνία» κάτω από φως των συμβολικών ή σημασιακών σχέσεων: εσωτερικής συνέπειας, αρμονίας, συνοχής, καταλληλότητας, δομικής ενότητας, υφολογικής αναλογίας ή οποιουδήποτε άλλου όρου με τον οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί η συσσωμάτωση ενός πολιτισμού και η αλληλεξάρτηση των διαφόρων ενεργειών των ανθρώπων. R. Wellek- A. Warren, *Θεωρία Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δίφρος, σ. 135-136.

επαγγελματίας συγγραφέας»⁶⁰, και κατηγορήθηκε για συνεχή υποχώρηση στην ικανοποίηση του μέσου αναγνώστη, έχοντας κάνει τη μυθιστοριογραφία κύριο βιοποριστικό μέσο. Ωστόσο ο Ξενόπουλος έδωσε με το πλούσιο μυθιστορηματικό του έργο, κείμενα μέσα από τα οποία εκφράζεται η αστική πραγματικότητα της εποχής του, την οποία απέδωσε με αφηγηματική ευχέρεια, παρατηρητικότητα και άψογη τεχνική, όπως του έχει αναγνωρίσει η κριτική⁶¹.

Η ανάπτυξη του αστικού μυθιστορήματος στις αρχές του 20^{ου} αι. οδηγεί σε μια προσπάθεια βαθιάς διερεύνησης του εσωτερικού κόσμου του κεντρικού ήρωα, του ψυχολογικού πεδίου του ατόμου, της υποκειμενικότητάς του, εκφρασμένα μέσα από το κίνημα του συμβολισμού (κυρίως στην ποίηση Λ. Μαβίλης, Κ. Χατζόπουλος, Ι. Γρυπάρης, αλλά και στην πεζογραφία Κ. Χατζόπουλος). Οι προκλήσεις που έρχονται από το Βορρά ιδιαίτερα σαγηνευτικές για τους Έλληνες λογοτέχνες⁶², συνάδουν με τη διάθεση για αλλαγή, τροφοδοτώντας τη λογοτεχνία παράλληλα με το προοδευτικό-αναγεννητικό ελληνοκεντρικό ιδανικό. Όσο μάλιστα ο ελληνικός συμβολισμός απομακρύνεται από τις βόρειες επιδράσεις και προσαρμόζεται στην ελληνική εμπειρία, τόσο περισσότερο ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις για επίγνωση της ελληνικής πραγματικότητας και στη διαμόρφωση ενός ιδεολογικού υπόβαθρου.

Ωστόσο το ενδιαφέρον για τις κοινωνικές συγκρούσεις και τις αλλαγές που αυτές συνεπάγονται δε σήμαινε πως οι συγγραφείς είχαν διαμορφώσει και μια ξεκάθαρη άποψη για το πώς η κοινωνία θα μπορούσε ή θα έπρεπε να

⁶⁰ Πολίτης Λ., ό.π. σ. 214 και Beaton R., ό.π. σ. 142.

⁶¹ Ο Α. Καραντώνης γράφει πως «ο Ξενόπουλος έμεινε πάντα θαυμάσιος ψυχολόγος και κλασικός ζωγράφος μέσων και φυσιολογικών καταστάσεων ... που επαληθεύονται μονάχα από την πραγματικότητα...» έτσι το ταλέντο του ολοκληρώνεται «στην ξάστερη, λογική, ζωηρή και πάντοτε ανανεωμένη απόδοση του απόλυτα φυσικού και παραδεχόμενου μέσα στη ζωή όπως την ξέρουμε και τη ζούμε ή καλύτερα όπως τη ζήσανε πενήντα ολόκληρα χρόνια οι κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων της Ελλάδας». Α. Καραντώνη, «Το μυθιστόρημα του Ξενόπουλου», περ. *Φυσιολογίες* 1, 1959, σ. 193, αναφέρεται από τον Α. Σαχίνη, ό.π. σ. 241.

⁶² Ο Γιάννης Καμπύσης μιλά για τον Α. Strindberg και τον Stefan George, ο Παύλος Νιρβάνας μεταφράζει Nietzsche, το περιοδικό *Ο Διόνυσος* παρουσιάζει συγγραφείς από τον ευρωπαϊκό βορρά όπως των Ibsen, Strindberg, Hamsun, George. Vittì M., *Ιστορία...*, ό.π. σ. 318.

αλλάξει. Το περιοδικό *Ο Νουμάς* (1903-1931)⁶³ θα γίνει το βήμα των δημοτικιστών και θα αντικατοπτριστούν οι νέες λογοτεχνικές τάσεις, στις σελίδες του θα πρωτοδημοσιευτεί το 1907 το πολιτικό δοκίμιο του Γ. Σκληρού *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* που δίνει την αφορμή για διαμάχες μεταξύ εθνικιστών και σοσιαλιστών και καταλήγει στο κατεξοχήν κοινωνικό πρόβλημα του γλωσσικού ζητήματος. Είναι περίοδος με έντονη κίνηση στο πολιτικό σκηνικό, από την οποία θα εμπνευστεί το "ιδεολογικό" μυθιστόρημα. Το κίνημα στο Γουδί το 1909 φέρνει στο προσκήνιο ένα νέο πρωταγωνιστή της πολιτικής σκηνής τον Ελ. Βενιζέλο και οδηγεί σε ολοκληρωτικό αναπροσανατολισμό την πολιτική ισορροπία της χώρας. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1914) από τη μια μεριά αναζωπυρώνουν τις διεκδικήσεις των Ελλήνων για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας και εκφράζονται μέσα από τα κείμενα του Ι. Δραγούμη και της Π. Δέλτα⁶⁴, από την άλλη μεριά το ξέσπασμα του Α' παγκοσμίου πολέμου, θα δημιουργήσει καχυποψία, εξαθλίωση, κοινωνικές αναταραχές που θα εκφραστούν μέσα από το σοσιαλιστικό μυθιστόρημα. Το ενδιαφέρον για την αστική εξαθλίωση και η διείσδυση της σοσιαλιστικής συνείδησης στον πνευματικό κόσμο θα εμπνεύσει πεζογράφους της εποχής όπως τους Γ. Ξενόπουλο, Κ. Χατζόπουλο, Κ. Θεοτόκη⁶⁵, αλλά θα βρει όλο και πιο συχνή εφαρμογή στο μυθιστόρημα της δεκαετίας του 1920, όταν ήδη θα έχει δημιουργηθεί το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και θα έχει συντελεστεί η Μικρασιατική Καταστροφή.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως η ιδεολογία όπως διαμορφώνεται σ' αυτή την περίοδο αποτελεί περισσότερο έκφραση μιας μεταβατικής στιγμής της οποίας η απόληξη βρίσκεται σε άλλα σημεία της ιστορίας, άλλωστε στα χρόνια αυτά η όποια διαμόρφωση ιδεολογίας στην

⁶³ Ο *Νουμάς* ιδρύθηκε από τον Δ. Ταγκόπουλο ως φύλλο πολιτικό, κοινωνικό και λογοτεχνικό. Από τις σελίδες του διεξάγονται σημαντικές συζητήσεις για την ιδεολογία και τη γλώσσα. Vitti M., *Ιστορία...*, ό.π. σ. 335.

⁶⁴ Με το έργο τους και οι δυο εξέφρασαν στάση ελληνοκεντρική και εθνικιστική, ο Ι. Δραγούμης μάλιστα φανερά επηρεασμένος από τον Π. Γιαννόπουλο, ο οποίος «με την επιστροφή του στην Ελλάδα -από το Παρίσι- ανακαλύπτει το ελληνικό φως και το ελληνικό πνεύμα, και προσπαθεί να αρτιώσει ένα μήνυμα με κέντρο την ελληνική αίσθηση και την ελληνική παράδοση». Λ. Πολίτης, ό.π. σ. 254.

⁶⁵ Γ. Ξενόπουλος: *Πλούσιοι και Φτωχοί*, Κ. Χατζόπουλος: *Ο Πύργος του Ακροποταμού*, "Φθινόπωρο", Κ. Θεοτόκης: *Οι Σκλάβοι στα δεσμά τους*.

Ελλάδα βρίσκει την έκφρασή της περισσότερο μέσα από την ενέργεια και την πράξη.

Η αγωνιστικότητα συνυπάρχει με την ψυχολογική κούραση και παραίτηση, απόδειξη αποτελούν οι προσπάθειες που στρέφονται προς τη γλωσσική μεταρρύθμιση. Ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» (1910) αποτελεί τη βασική έκφραση της πρώτης μεταψυχαρικής γενιάς των δημοτικιστών. Ωστόσο οι νίκες του δε διαρκούν πολύ, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση το 1917 της επαναστατικής κυβέρνησης Βενιζέλου είναι λιγόζωη⁶⁶, αλλά και η ενότητα της τριανδρίας Γληνού- Δελμούζου- Τριανταφυλλίδη δεν οριστικοποιείται.

2.2.2. 1922 Καταθλιπτική ατμόσφαιρα

Το σημαντικότερο γεγονός του μεσοπολέμου είναι η Μικρασιατική Καταστροφή το 1922. Η διάψευση της Μεγάλης Ιδέας, που για έναν αιώνα αποτέλεσε την κυρίαρχη ιδεολογία, σφραγίζει την περίοδο οριστικά και επηρεάζει τον τόπο επιφέροντας πολιτική αστάθεια και συσσωρευοντας πρωτοφανή οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, που με τη σειρά τους δεν μπορούν παρά να έχουν τον αντίκτυπό τους και στην πνευματική ζωή του τόπου.

Η διάσπαση της ελληνικής κοινωνίας ακολουθεί το παγκόσμιο ρεύμα της πολιτικής διάσπασης σε Αριστερά και Δεξιά. Τα κύματα των προσφύγων που καταφθάνουν στην Ελλάδα και η αφομοίωσή τους πυροδοτούν διαμάχες και επιβάλλουν την κοινωνική μεταρρύθμιση. Ο πνευματικός κόσμος εκφράζεται μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Νοημάς*, αλλά και το περιοδικό *Μούσα* (1920-1924) αναλαμβάνει να ερμηνεύσει τις νέες τάσεις⁶⁷.

Η πρώτη δεκαετία μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε περίοδος γενικού αναβρασμού, αλλά για τους νεότερους μια περίοδος απελπισίας,

⁶⁶ Η μεταπολίτευση του 1920 κατάργησε τη μεταρρύθμιση και ανέκοψε για πολλές δεκαετίες την ολοκλήρωσή της. Λ. Πολίτης, ό.π. σ. 254.

⁶⁷ Ο Μ. Vitti αναφέρει πως ενώ το περιοδικό αναμειγνύεται στην πολιτισμική ζωή κρατά αποστάσεις από τα φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα: ούτε πολιτική (καμιά αναφορά στην Καταστροφή), ούτε κοινωνιολογία (και φυσικά όχι κομμουνισμό)... . Vitti M., *Ιστορία...*, ό.π. σ. 364.

εμφανίζεται στην Ελλάδα το «πνεύμα της παρακμής»⁶⁸. Στην ποίηση κυρίως, η κοινωνική πραγματικότητα προσεγγίζεται με καταθλιπτική διάθεση, με αίσθημα αδιεξόδου και ασφυξίας και εκφράζεται με το συμβολισμό, ο οποίος απομακρύνει τον καλλιτέχνη από την «άρρωση» καθημερινότητα, τον αποξενώνει από τις συνθήκες της κοινωνικής διαβίωσης, οδηγεί τη ζωή του σε εγκλεισμό μέσα στο κρησφύγετο της τέχνης. *«Εμπουχτίσαμε πια από την ποίηση της υγείας... θέλουμε να δοκιμάσει η αισθητική μας γεύση κάποια τροφή πιο ερεθιστική, πιο παράξενη, αλλά συγχρόνως πιο γνήσια, πιο αληθινή. Νάρθειες σιμώτερα προς τη ζωή, θα πει νάρθειες σιμώτερα προς την αρρώστια»*⁶⁹. Οι ποιητές της περιόδου ονομάστηκαν από τη φιλολογική κριτική «παρακμιακοί», επειδή έγραφαν με τον τρόπο των γάλλων «παρακμιακών» και συμβολιστών του 19^{ου} αιώνα. Το συναίσθημα που επικρατεί και καθορίζει την ποιητική κυρίως λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου είναι η απόδραση, διότι *«δεν υπάρχει σωτηρία εκ του κόσμου τούτου. Η γενιά του 1880 αγωνιζόταν να φθάσει στην ελληνική γη, η γενιά του 1920 αγωνίζεται να δραπετεύσει απ' αυτήν»*⁷⁰. Μέσα σ' αυτό το πνεύμα κινείται η ποίηση του μεγάλου εκπροσώπου της περιόδου Κ. Καρυωτάκη. Η γλωσσική έκφραση επανέρχεται στους γλωσσικούς ιδιοματισμούς της καθαρεύουσας, πρόκειται για μια μικτή μορφή γλώσσας, που χρησιμοποιείται σε βάρος της καθαρής δημοτικής, εκφράζοντας την ταξική θέση των νέων δημιουργών, την ποικιλομορφία των μικροαστικών στρωμάτων, θυμίζει τη γραφειοκρατική γλώσσα των δημοσίων υπηρεσιών⁷¹.

Στην πεζογραφία τα πράγματα παρουσιάζονται κάπως διαφοροποιημένα, αφού οι πεζογράφοι δεν αποφεύγουν τη θεματική του πολέμου και οι ίδιοι έχουν πολεμήσει σε διάφορα μέτωπα. Η πεζογραφική ομάδα της περιόδου απαρτίζεται από τον Σ. Μυριβήλη (*«Η ζωή εν τάφω»*), τον

⁶⁸ Κ. Βεργόπουλος, ό.π. σ. 175.

⁶⁹ Π. Μουλλάς, Η λογοτεχνία από το 1913 ως το 1941, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΕ, σ. 498.

⁷⁰ Κ. Βεργόπουλος, ό.π. σ. 181.

⁷¹ Με αφορμή το έργο του Καρυωτάκη, ο Τ. Άγρας ομιλεί για «γραφειοκρατικό ρεαλισμό», και ο Γ. Δάλλας για «γραφειοκρατική γλώσσα». Κ. Βεργόπουλος, ό.π. σ. 235. Στον Κ. Θ. Δημαρά αναφέρεται πως *«Ο Δ. Γληνός στα 1922, τον Αύγουστο του 1922, την στιγμή όπου κατέρρεε το μικρασιατικό μέτωπο, διαπίστωνε στους νέους λογοτέχνες την ύπαρξη ενός «ψυχικού λαγχεμού», μιας «ολιγόπστης ψυχικότητας» που εκφραζόταν με τη γλωσσική αναρχία, με την σκληριότητα της σκέψης»*. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1987, Ίκαρος, σ. 471.

Η. Βενέζη (*Το νούμερο 31.328*)⁷², τον Σ. Δούκα (*Ιστορία ενός αιχμαλώτου*) και τον Φ. Κόντογλου (*Πέδρο Κάζας*), όλοι τους προερχόμενοι από τον περιφερειακό χώρο του ελληνισμού με διάθεση να ξεπεράσουν την καλλιτεχνική αδράνεια της Αθήνας, αντιμετωπίζοντας την Ελλάδα ως μέρος του ευρύτερου κοινωνικού και πολιτικού κόσμου.

Δεν είναι όμως μόνο η θεματική του πολέμου που επηρεάζει τους πεζογράφους, αλλά και η διείσδυση της σοσιαλιστικής συνείδησης στο μυθιστόρημα, που είχε ήδη ξεκινήσει να γίνεται φανερή στην πρώτη δεκαετία του αιώνα (Χατζόπουλος, Ξενοπούλος, Θεοτόκης), τώρα με την ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (1924) αυτός ο σοσιαλιστικός προσανατολισμός εφαρμόζεται όλο και πιο συχνά στο μυθιστόρημα της δεκαετίας του '20, αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε στα περισσότερα κείμενα του Δημ. Βουτυρά⁷³.

Η σοσιαλιστική σκέψη θα τροφοδοτήσει ζωηρές διαμάχες στους συγγραφικούς κύκλους και γόνιμες αντιπαραθέσεις που θα ανακοπούν μονάχα με την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας. Είναι η περίοδος κατά την οποία τα περιοδικά θα παίξουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην έκφραση των μαρξιστικών ιδεών, αλλά θα γίνουν και οι κύριοι εκφραστές της αλληλεπίδρασης πολιτικής ιδεολογίας και λογοτεχνίας. Έτσι μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Αναγέννηση* (1926-1928) θα εκφράσουν τη σκέψη τους ο Ν. Καζαντζάκης και ο Κ. Βάρναλης, υπό τη διεύθυνση του Δ. Γληνού θα συγκεντρώσει προοδευτικούς συνεργάτες κάθε ιδεολογίας, ένα άλλο αριστερό περιοδικό η *Λογοτεχνική Επιθεώρηση* θα εκδοθεί από τον Αιμ. Χουρμούζιο το 1927, στο περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση* (1928-1929) θα επιχειρηθεί μια πρώτη διερεύνηση του όρου «προλεταριακή λογοτεχνία», ενώ παρά την εφαρμογή του «ιδιώνυμου» από τον Ελ. Βενιζέλο το 1929, το Κομμουνιστικό Κόμμα θα προσπαθήσει να συσπειρώσει τους διάφορους αριστερούς με δυο περιοδικά,

⁷² Και των δυο τα έργα δημοσιεύονται διαδοχικά το 1923 και το 1924 στην εφημερίδα *Καμπάνα* της Μυτιλήνης και αντιμετωπίζουν χωρίς υπεκφυγές το θέμα του πολέμου. Vittì M., *Ιστορία...*, ό.π. σ. 383.

⁷³ Ο R. Beaton αναφέρει πως αν και ο Βουτυράς υπήρξε πολυγραφότατος, το έργο του είχε παραμεινεί σε τέτοιο βαθμό ώστε μόλις το 1994 άρχισαν να κυκλοφορούν τα έργα του σε συγκεντρωτική έκδοση. R. Beaton, ό.π. σ. 149.

τους *Πρωτοπόρους* (1930-1931) και τους *Νέους Πρωτοπόρους* (1932-1936), που θα υπερασπιστούν τα δίκαια του αγώνα της εργατικής τάξης και του προλεταριάτου⁷⁴. Αναφορά πρέπει να γίνει στο περιοδικό *Ιδέα* (1933) που κινείται σε τελείως διαφορετικό ιδεολογικό χώρο. Ενώ λοιπόν τα περιοδικά της αριστεράς εμμένουν σε δογματικές θεωρίες, η *Ιδέα* φιλοξενώντας στις σελίδες της μεταξύ άλλων τον Γ. Θεοτοκά και τον Ά. Τερζάκη, κάνοντας απολογισμούς προτείνει μια πραγματική ανανέωση στο χώρο του μυθιστορήματος⁷⁵.

2.2.3. Πνευματική ανανέωση. Η γενιά του '30

Προς το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα αρχίζει να διαφαίνεται στον ορίζοντα η ανάγκη των νέων να λυτρωθούν από τη μνήμη του πολέμου, η ανάγκη να ζήσουν την εποχή τους, η ανάγκη για ανανέωση, σαν ο 20^{ος} αιώνας να ξεκινούσε μετά την καταστροφή του '22. Μέσα σ' αυτό το κλίμα το 1929 ξεκινά η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με υπουργό Παιδείας τον Γ. Παπανδρέου, η οποία θα ανατραπεί αμέσως μετά την πτώση Βενιζέλου (1933) και η εξουδετέρωσή της θα ολοκληρωθεί το 1935 και κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας. Επίσης τον ίδιο χρόνο δημοσιεύεται το δοκίμιο του Γ. Θεοτοκά *Ελεύθερο πνεύμα*⁷⁶, που από τη λογοτεχνική κριτική χαρακτηρίστηκε ως *μανιφέστο*⁷⁷. Με απόψεις ενθουσιώδεις και απόλυτες ο Γ. Θεοτοκάς κάνει απολογισμό της λογοτεχνικής παραγωγής της προηγούμενης πεντηκονταετίας, και συμβουλεύει οι Έλληνες συγγραφείς να κοιτάξουν προς την Ευρώπη αν θέλουν να πετύχουν μια πραγματική ανανέωση, αν θέλουν να

⁷⁴ Στα περιοδικά *Κύκλος* (1931-1938) και *Σήμερα* (1933-1934) θα φιλοξενηθούν οι διαφωνούντες κομμουνιστές. Vittì M., *Ιστορία...*, ό.π. σ. 388.

⁷⁵ Ό.π. σ. 389.

⁷⁶ Στην πρώτη κυκλοφορία το 1929 ο συγγραφέας χρησιμοποίησε το ψευδώνυμο Ορέστης Διγενής. R. Beaton, ό.π. σ. 177.

⁷⁷ Ο Μ. Vittì κρίνει πως δίκαια αποδόθηκε στο έργο αυτός ο χαρακτηρισμός και πως κανένα άλλο κείμενο προγραμματισμού εκείνης της εποχής δεν μπορεί να διεκδικεί αυτόν τον τίτλο. Ο Τερζάκης διατάζει να παραδεχτεί ότι τότε οι νέοι θεώρησαν κάτι σαν *μανιφέστο* το *Ελεύθερο πνεύμα*: Το *Βήμα*, 1.4.1973, ενώ αντίθετα ο Κ. Θ. Δημαράς, Θεοτοκάς 1929, σ. λα', υπενθυμίζει ότι ο Louis Roussel στο περιοδικό *Libre*, Οκτώβριος- Νοέμβριος 1930, το θεωρούσε ένα "*manifeste*". Vittì M., *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και Μορφή*, Αθήνα 1984, Ερμής, σ. 20.

οραματιστούν ένα μέλλον που θα ανταποκρίνεται σε μια υγιή γενιά, γεμάτη πρωτοβουλία. Αν στην προηγούμενη περίοδο ο Γ. Ψυχάρης είχε συνδέσει την ανάπτυξη της ελληνικής λογοτεχνίας με την εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους, τώρα ο Γ. Θεοτοκάς τη συνδέει με τη διπλωματία: «μια λογοτεχνία αποκτά διεθνή σημασία όταν αρχίσει να επιδρά, χωρίς βέβαια να παύει ποτέ να επιδράται»⁷⁸.

Αυτό που πάνω απ' όλα επιδιώκεται είναι η δημιουργία μιας νέας πεζογραφίας, μια επιδίωξη που θα ικανοποιηθεί με τη δημοσίευση πλήθους μυθιστορημάτων, κάτι που ευνοείται από τη σταθεροποίηση της πολιτικής κατάστασης στα 1928, την αστική οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας με τη συνακόλουθη εκδήλωση των κοινωνικών αντιθέσεων, προϋπόθεση ιδιαίτερα κατάλληλη για την ανάπτυξη του μυθιστορήματος, και την επαφή με τα ευρωπαϊκά φιλοσοφικά και λογοτεχνικά ρεύματα⁷⁹.

Το πνεύμα αυτό της ανανέωσης και της διάθεσης για δημιουργία ενός νέου τύπου λογοτεχνίας θα εκφραστεί στα τέλη της δεκαετίας το '20 τόσο στην ποίηση όσο και στην πεζογραφία από τη "Γενιά του '30", ο Βίτι γράφει ότι «Με "Γενιά του Τριάντα", στο στενότερο νόημα, μπορούμε να εννοήσουμε, κάπως φειδωλά, τους νέους που συνεργάστηκαν στο περιοδικό Τα Νέα Γράμματα, και μόνο τους νέους. ... Στο ευρύτερο όμως νόημα, και με λιγότερο μικρόψυχη διάθεση, θα περιλάβουμε στη γενιά όσους νέους ωρίμασαν ανάμεσα στο 1930 και το '40», αποφεύγοντας γενικότερους ορισμούς, με την έκφραση αυτή θα θεωρήσει τους λογοτέχνες εκείνους που είναι νέοι με πρωτοποριακές φιλοδοξίες, που θέλουν να διαφοροποιηθούν από την κατεστημένη τάξη του παρελθόντος και στους οποίους μπορούν να προσχωρήσουν και οι ληξιαρχικά λιγότερο νέοι εφόσον συμμετέχουν στις ίδιες επιδιώξεις⁸⁰.

⁷⁸ Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο πνεύμα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1973, Ερμής, σ. 37.

⁷⁹ Με ενθουσιασμό νέοι πεζογράφοι ανακαλύπτουν ξένους λογοτέχνες όπως τους James Joyce, Marcel Proust, R. M. Rilke, Edouard Dujardin. M. Vitti, *Ιστορία...*, ό.π. σ. 395.

⁸⁰ M. Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα*, ό.π. σ. 46, 48. Η σημασία και η χρήση του όρου έχει δημιουργήσει πολλές συζητήσεις, η διερεύνηση αυτών των αντιγνομίων ξεπερνά κατά πολύ τις προσδοκίες της παρούσας εργασίας, ωστόσο κρίνουμε απαραίτητη μια σύντομη αναφορά σ' αυτές. Έτσι η λέξη «γενιά» χρησιμοποιείται ευρέως στο *Ελεύθερο πνεύμα* του Γ. Θεοτοκά, ωστόσο ο R. Escarpit στο εγχειρίδιό του *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας* επισημαίνει τους κινδύνους που συνεπάγεται η αβασάνιστη χρήση αυτού του όρου, κάτι που μπορεί να μας παρασύρει α) σε εφαρμογή των γενεών με κυκλικότητα σε κανονικά διαστήματα, εργασία

Οι λογοτέχνες θέλοντας να ξεπεράσουν τη δυσάρεστη κατάσταση που δημιούργησε η βαριά σκιά της Μικρασιατικής Καταστροφής, έστρεψαν το βλέμμα τους σε περισσότερο ανοιχτούς ορίζοντες, σε μια προσπάθεια να αντιμετωπίσουν τα πιο σύνθετα προβλήματα του ανθρώπου και της κοινωνίας, να πορευτούν παράλληλα με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή πεζογραφία⁸¹.

που την ονομάζει «κυκλικό πειρασμό», β) σε ταύτιση των λογοτεχνικών γενεών με τις βιολογικές, ενώ διαφέρουν στο ότι οι λογοτεχνικές γενιές αποτελούν αναγνωρίσιμα αριθμητικά σύνολα- ομάδες και γ) να χρησιμοποιηθεί το έτος γέννησης του συγγραφέα, αλλά όταν μιλάει κανείς για μια γενιά συγγραφέων, η σημαδιακή χρονολογία δεν είναι η χρονολογία της γέννησής τους ούτε και των 20 χρόνων τους, αφού κανείς δε γεννιέται συγγραφέας, αλλά γίνεται και είναι πολύ σπάνιο να έχει γίνει κανείς συγγραφέας στο είκοσι χρόνια του, γι' αυτό και θεωρεί καταλληλότερη τη χρήση του όρου "ομάδα" (*equipe, groupe*). R. Escarpit, *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1972, Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, σ. 38-42. Για τον Κ. Θ. Δημαρά δε θα πρέπει να υπερβάλλουμε στη σημασία των γενεών, αλλά μπορούμε να χρησιμοποιούμε τον όρο στο βαθμό που στην έρευνα μπορεί να αποτελέσει ένα χρήσιμο εργαλείο... Και να εκφράσει την πυκνότητα λογοτεχνικών και κοινωνικών συναντήσεων που φανερώνει ότι η στρατολόγηση της νέας φιλολογικής γενεάς έχει γίνει μέσα από ομάδες άλλες από εκείνες που προηγήθηκαν. Αναφέρεται από τον Φ. Δημητρακόπουλο, *Η πρωτοπορική κίνηση του '30 και το μυθιστόρημα*, Αθήνα 1990, Καστανιώτης, σ. 83. Ο ίδιος ο Φ. Δημητρακόπουλος προτιμά τον όρο "Πρωτοπορική κίνηση του '30" ό.π. Φ. Δημητρακόπουλος, σ. 14. Ο Κ. Α. Δημάδης δε χρησιμοποιεί τον όρο «Γενιά του '30», αλλά προτιμά τον όρο «νέα λογοτεχνία» που δανείζεται από τον Θεοτοκά, όπως πληροφορεί ένα άρθρο του που δημοσιεύει στο περ. *Ιδέα* τον Ιανουάριο του 1934. Κ. Α. Δημάδης, *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία (1936-1944)*, Αθήνα 2004, Εστία, σ. xxv.

⁸¹ Τους συγγραφείς της περιόδου ο R. Beaton τους κατατάσσει σε τρεις ομάδες: α) την ομάδα της "Αιολικής Σχολής", στην οποία ανήκουν οι συγγραφείς που στο έργο τους καταγράφοντας τις προσωπικές τους εμπειρίες από το βίαιο ξεριζωμό του ελληνικού πληθυσμού το 1922, θέλουν να κρατήσουν ζωντανά στη μνήμη τα ιστορικά αυτά γεγονότα (Σ. Μυριβήλης, Η. Βενέζης, Σ. Δούκας και Φ. Κόντογλου) β) την ομάδα των συγγραφέων που συνδέθηκαν με το περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα* (1935), στα μυθιστορήματα των οποίων αποτυπώνονταν ο αστικός τρόπος ζωής, και που η θεματική τους είναι κοινωνική ή ιδεολογική, παραμένοντας μέσα στη ρεαλιστική πεζογραφία προσπαθούν να αποδώσουν τις αλλαγές της ελληνικής αστικής ζωής, αδιαφορώντας για την εμπορικότητα των έργων τους (Κ. Πολίτης, Α. Τερζάκης, Μ. Καραγάτσης, Γ. Θεοτοκάς, Έ. Αλεξίου, Λ. Νάκου και πολλοί άλλοι) και γ) σε τελείως αντίθετο δρόμο με τις προηγούμενες δυο κινείται αυτή η ομάδα, πρόκειται για εκείνους τους συγγραφείς που έχουν κέντρο τους τη Θεσσαλονίκη και συνεργάζονται με το περιοδικό *Μακεδονικές Ημέρες* (1932). Οι συγγραφείς αυτοί αδιαφορούν τελείως για την εξωτερική πραγματικότητα, στρέφονται σε εσωτερικούς πειραματισμούς επηρεασμένοι από την Ευρώπη, στον "εσωτερικό μονόλογο" (Α. Γιαννόπουλος, Γ. Δέλιος, Σ. Ξεφλούδας, Ν. Γ. Πεντζίκης, Γ. Σκαρίμπας. R. Beaton, ό.π. σ. 180.

2.2.4. Η δικτατορία του Μεταξά και οι λογοτεχνικοί εξαναγκασμοί

Με τη δικτατορία του Μεταξά όλη αυτή η ανανεωτική πνοή ανακόπτεται, η αναζήτηση νέου τύπου πεζογραφίας και αφηγηματικών τεχνικών επηρεασμένων από την Ευρώπη αναστέλλεται. Ήδη η άνοδος μοναρχοφασιστικών καθεστώτων στην Ευρώπη, αλλά και η ρευστή οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα παράλληλα με το ιδεολογικό αδιέξοδο του φιλελεύθερου αστισμού, που θα αντιμετωπίσει το κοινωνικό πρόβλημα με τη μέθοδο του κρατικού παρεμβατισμού και την άσκηση βίας⁸² και που τελικά θα οδηγήσει στην μεταξική δικτατορία, δημιουργεί στους ανθρώπους του πνεύματος την ανάγκη να στραφούν για μια ακόμη φορά στην αναζήτηση της εθνικής τους ταυτότητας, στην αναζήτηση της ελληνικότητας, να μη γίνουν απλοί αναπαραγωγοί ξένων προτύπων, να διαφοροποιηθούν⁸³.

Η επιβολή του αυταρχισμού, η απουσία αντιπολίτευσης, και αντίλογου χωρίς να σημαίνει την αυτόματη επίδραση στη λογοτεχνία, οπωσδήποτε σημαίνει στέρξη ερεθισμάτων για μια πραγματική και δημιουργική αμφισβήτηση για τους πνευματικούς ανθρώπους. Κάθε κοινωνικός προβληματισμός εκ μέρους των λογοτεχνών είναι απαγορευμένος, άλλωστε αυτός μπορεί να ευδοκιμήσει μόνο σε συνθήκες ελευθερίας, όμως ο Μεταξάς χωρίς να ενδιαφέρεται να επιβάλλει τις ιδέες της κυβέρνησης του, περιορίζεται στο να εμποδίζει την έκφραση των αντίθετων ιδεών, στην αρχή κάνοντας χρήση του "Ιδιώνυμου", δεν αργεί όμως να επινοήσει το νόμο "Περί Τύπου", Α.Ν. 1092/ 22.2.1938, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος πρώτον, αρ. 68, σ. 447-459⁸⁴, αποτρέποντας από τον κοινωνικό προβληματισμό την κριτική και την πεζογραφία και από την επαναστατικότητα την ποίηση.

⁸² Το 1932 σημειώνονται 200 απεργίες, το 1934 ο αριθμός των ανέργων ανέρχεται σε 180.000 και κατά την περίοδο 1928-1934 αναφέρονται 37 δολοφονίες. Κ. Μοσκόφ, ό.π. σ. 444.

⁸³ Vitti M., *Η Γενιά του Τριάντα...*, ό.π. σ. 201.

⁸⁴ Ό.π. σ. 196.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες η πεζογραφία αλλάζει χαρακτήρα, παρατηρείται μια οπισθοδρόμηση των συγγραφέων προς το ιστορικό παρελθόν, όχι επειδή αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τη δυσάρεστη πραγματικότητα, αλλά επειδή οι συνθήκες επιβάλλουν τη διαμόρφωση νέας εθνικής ταυτότητας, γι' αυτό και διακρίνεται ένας κοινός καλλιτεχνικός στόχος. Μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Νεοελληνικά Γράμματα*⁸⁵ π.χ. μπορούμε να πληροφορηθούμε για τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ο Ά. Τερζάκης στράφηκε προς το ιστορικό μυθιστόρημα, προς την εθνική και φυλετική παράδοση που λειτουργεί εξισορροπητικά και εγγυάται μια βελτιωμένη επιβίωση της ελληνικής κοινωνίας υπό τις τελευταίες εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις, σε αντίθεση προς τη μίμηση των ευρωπαϊκών προτύπων, με 32 άρθρα που μεταξύ του 1936 και του 1938 δημοσίευσε στις σελίδες του περιοδικού⁸⁶. Είναι η περίοδος κατά την οποία πολλοί συγγραφείς επανεξετάζουν το μυθιστορηματικό τους έργο.

Όπως και να έχει οι συγγραφείς άλλος περισσότερο και άλλος λιγότερο αντιμετωπίζουν ορισμένους εξαναγκασμούς στις επιλογές τους⁸⁷, χωρίς αυτό να σημαίνει πως συμπορεύονται με τις αρχές της μεταξικής κυβέρνησης⁸⁸. Παρ' όλ' αυτά η μεταξική δικτατορία προσπάθησε και πέτυχε να χρησιμοποιήσει τους ανθρώπους του πνεύματος σε νευραλγικά πόστα του κράτους.

Τα προοδευτικά περιοδικά σε συνθήκες ανελευθερίας είναι καταδικασμένα, ωστόσο η *Νέα Εστία*, τα *Ελληνικά Γράμματα*, τα *Νέα Γράμματα*

⁸⁵ Το περιοδικό πρωτοπαρουσιάστηκε τον Απρίλιο του 1935, το 1936 διέκοψε την έκδοσή του, αλλά από το Δεκέμβριο του 1936 και μέχρι την είσοδο των στρατευμάτων κατοχής στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1941 θα καταστεί το κατεξοχόν έντυπο που προβάλλει τις απόψεις των βενιζελικών πεζογράφων και διανοουμένων από την ομάδα των «νέων του 1930». Κ. Α. Δημάδης, ό.π. σ. 20.

⁸⁶ Ό. π. σ. 42-43.

⁸⁷ Ά. Τερζάκης, *Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*, Γ. Θεοτοκάς, *Το Δαιμόνιο*, Σ. Μυριβήλης, *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης* και *Η Παναγιά η Γοργόνα*, Π. Πρεβελάκης, *Το χρονικό μιας πολιτείας*, Κ. Πολίτης, *Eroica*.

⁸⁸ R. Beaton, ό.π. σ. 221, αλλά και ο Μ. Vittì γράφει πως έργα κοινωνικού προβληματισμού που να καταλήγουν όμως σε θέσεις αντικομμουνιστικές ή υπέρ του αυταρχισμού ήταν επιτρεπτά από το νόμο περί Τύπου, ωστόσο «παρόμοιο έργο εγώ δεν έχω υπόψη μου κανένα, κι αυτό είναι προς τιμή των Ελλήνων συγγραφέων, που, και αν έστω έστρεψαν την προσοχή τους αλλού, για να μην παραβούν το νόμο, δεν εξωηρέτησαν ηθελημένα τη δικτατορία». Vittì Μ., *Η Γενιά του Τριάντα...*, ό.π. σ. 217.

και οι *Μακεδονικές Ημέρες* εξακολουθούν να εκδίδονται αποφεύγοντας όμως κάθε ανάμειξη στην πολιτική κατάσταση και προβάλλοντας τον προβληματισμό σχετικά με την στροφή προς την εθνική παράδοση. Έτσι τα *Νεά Γράμματα* έκαναν αφιερώματα στον Παλαμά και στον Π. Γιαννόπουλο, ενώ *Το Τρίτο Μάτι* (1935-1936) αν και ριζοσπαστικότερο στον προσανατολισμό του πρόβαλε τη λαϊκή παράδοση και ειδικότερα τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη⁸⁹.

2.2.5. Η Κατοχή και το ηρωικό πνεύμα

Το ξέσπασμα του πολέμου το 1940 ξυπνά στη συνείδηση του ελληνικού λαού την εθνική υπερηφάνεια και συσπειρώνει όλες τις πολιτικές δυνάμεις εναντίον του κατακτητή. Τα χρόνια που ακολούθησαν υπήρξαν ιδιαίτερα σκληρά για την Ελλάδα και τουλάχιστον στην αρχή του πολέμου οι Έλληνες νιώθουν ενωμένοι στον αγώνα, ακόμα και το ΚΚΕ ενώνεται με όσους πολεμούν εναντίον του εισβολέα. Πολλοί από τους νέους λογοτέχνες θα βρεθούν στο μέτωπο όπου γράφουν πανηγυρικές ανταποκρίσεις, ο Γ. Θεοτοκάς περιέγραψε ως εξής την ελληνική συσπείρωση εναντίον του εισβολέα: «*Η επίθεση της 28^{ης} Οκτωβρίου ξύπνησε, μέσα στο ελληνικό σύνολο, μια δύναμη πολύ βαθιά και ισχυρή: ένα μαχητικό, ακατάβλητο ένστικτο εθνικής αυτοσυντήρησης [...] Το κίνητρο ήταν κάτι πιο απλό, πιο ουσιαστικό και πρωτόγονο, ένα συλλογικό ξέσπασμα φιλελεύθερου πάθους και πληγωμένης αντρικής τιμής, που δημιουργούσε όμως πάλι, εμπρός στον κίνδυνο, την πλήρη και τέλεια ενότητα του έθνους*»⁹⁰.

Τα χρόνια της εχθρικής κατοχής, μετά από το χειμώνα της πείνας 1941-1942 και μέχρι τα Δεκεμβριανά, υπήρξαν ιδιαίτερα γόνιμα για την ελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Η Α. Καστρινάκη υποστηρίζει πως την περίοδο 1941-1944 σημειώνεται η μεγαλύτερη άνθηση του βιβλίου που συνέβει όλο τον ελληνικό 20^ο αιώνα, αιτιολογώντας το φαινόμενο ως αποτέλεσμα του

⁸⁹ R. Beaton, ό.π. σ. 225.

⁹⁰ Αναφέρεται από τον Μ. Vitti, *Ιστορία...*, ό.π. σ. 453-454.

υποχρεωτικού κατ' οίκον περιορισμού το βράδυ, της μειωμένης επαγγελματικής δραστηριότητας και της ανάγκης εύρεσης ενός αντισταθμίسمatos στη ζοφερή εξωτερική πραγματικότητα⁹¹, άλλωστε η διακοπή της επικοινωνίας με την Ευρώπη, λόγω των συνθηκών, συνέβαλε στην ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής, σαν οι άνθρωποι να ήθελαν να αντλήσουν μέσα από τη λογοτεχνία καλύτερη γνώση του εαυτού τους και των ιστορικών καταβολών τους.

Στην αρχή της Κατοχής στα λογοτεχνικά δρώμενα παρατηρείται μια διάθεση απομάκρυνσης των συγγραφέων από την καθημερινότητα, κρατιέται απόσταση από την ιστορία, πρόκειται για μια πολύ βαθιά ανάγκη που η ίδια η εποχή την υποβάλλει: «*η ανάγκη της φυγής ή η ανάγκη της προσαρμογής, η ανάγκη της επιβίωσης*»⁹². Έτσι στην πρώτη περίοδο της κατοχής συχνά παρατηρείται αυτή η φυγή των συγγραφέων προς την παιδική ηλικία και μάλιστα στον μακρινό γενέθλιο τόπο (Η. Βενέζης, *Αιολική γη*, 1942), αλλά και φυγή στη φύση και στον έρωτα (Αστέρης Κοββατζής, *Πρώτη άνοιξη*, 1944, Γ. Αγγέλου, *Ιστορίες των γαλάζιων ωρών*, 1943, Α. Βουσβούνης, *Προμήνευμα*, 1943), το αστικό σκηνικό εγκαταλείπεται, τα αστικά θέματα στο μυθιστόρημα δεν είναι ικανά να εκφράσουν τη διάθεση αυτή της φυγής που διακατέχει τους συγγραφείς, γι' αυτό και συχνά συμβολικός τόπος γι' αυτή την ιδεατή απομάκρυνση γίνεται το «νησί», Μ. Καραγάτσης, *Το χαμένο νησί*, (1941-1942), Μ. Λουντέμης, *Έκσταση*, (1942-1943)⁹³.

Στους πρώτους μήνες της Κατοχής οι λογοτέχνες μέσα από τις σελίδες της *Νέας Εστίας* –το μόνο περιοδικό που επιβιώνει σε όλη την κατοχική περίοδο- εκφράζουν διάθεση πατριωτική και αντιστασιακή, κάτι όμως που δε διαρκεί πολύ και αυτή τη διάθεση τη διαδέχεται μια περίοδος εσωτερικής στροφής, μια περίοδος ενδοσκοπήσης προκειμένου για ένα καλύτερο μέλλον,

⁹¹ Α. Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα 2005, Πόλις, σ. 24.

⁹² Ό.π. σ. 20.

⁹³ Ο Μ. Βίτι ενώ αρχικά στην *Ιστορία της Λογοτεχνίας* του χαρακτήριζε ως «φυγή» τη βασική τάση των δημιουργών στην Κατοχή και πιο δραστήρια έκρινε την ποίηση, ενώ «αντιστασιακή λογοτεχνία» ανάλογη της ένοπλης αντίστασης του πληθυσμού δεν υπήρξε, στην τελευταία έκδοση του βιβλίου του αποδίδει όλες σχεδόν τις συμπεριφορές που άλλοτε χαρακτήριζε ως «φυγή» σε ένα είδος «παθητικής αντίστασης», θέλοντας να αποενοχοποιήσει τους άλλοτε κατηγορούμενους για «φυγή» συγγραφείς. Μ. Vitti, *Ιστορία...*, ό.π. σ. 458.

για την «αναβίωση» της Ελλάδας. Η εθνική, πολιτική, κοινωνική ήττα και η πείνα όμως που ακολούθησε μετά το ηρωικό εξάμηνο του '40-'41 αντικατέστησε τον ενθουσιασμό της πρώτης περιόδου και οδήγησε τον πνευματικό κόσμο σε αναδίπλωση, οι λογοτέχνες στρέφονται στον εαυτό τους και στην τέχνη έξω από την επίδραση της επικαιρότητας. Στα λογοτεχνικά έργα αν δεν εξυμνείται η αντίσταση, συχνά παρουσιάζεται ο ελληνικός στρατός αποδιοργανωμένος, με το ηθικό τσακισμένο, όπως στο *Πλατό ποτάμι* του Γ. Μπεράτη, ή στο *Μνήμα της γριάς* του Α. Βλάχου.

Αυτή τη δημιουργική σιωπή θα την ακολουθήσει μια ολοένα αυξανόμενη λογοτεχνική παραγωγή ανταποκρινόμενη στη θεαματική αύξηση του αναγνωστικού κοινού και των απαιτήσεών του, για επανεμφάνιση του πατριωτικού πνεύματος και αναπροσανατολισμό της λογοτεχνίας, η οποία οφείλει να απευθύνεται στους πολλούς. Κι αν στην αρχή της Κατοχής επικρατούσε σύμπινοια στους λογοτεχνικούς κύκλους, από το 1943 ξεκινά μια περίοδος γεμάτη διαμάχες και πολυφωνία που εκδηλώνεται μέσα από την έκδοση πλήθους περιοδικών. Το περιοδικό που θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη φάση είναι τα *Καλλιτεχνικά Νέα* (Ιούνιος 1943 - Μάρτιος 1944), το οποίο θα αποτελέσει βήμα για τους νέους δημιουργούς και θα προσπαθήσει να ικανοποιήσει την επιθυμία των χαμηλότερων μορφωτικών στρωμάτων να συμμετάσχουν στην τέχνη⁹⁴.

Η Κατοχή υπήρξε μια περίοδος γόνιμων επεξεργασιών, συγκροτούνται ομάδες μελέτης, δίνονται μαθήματα και φιλολογικές διαλέξεις, τόσο στην Αθήνα, όσο και στη Θεσσαλονίκη⁹⁵. Πολλές μεταφράσεις γερμανών κλασικών δημοσιεύονται στις σελίδες της *Νέας Εστίας*, όπως Γκαίτε, Ρίλκε, Νίτσε (μετάφραση του έργου του *Η γέννηση της φιλοσοφίας* γίνεται από τον Αιμ. Χουρμούζιο), ή μελέτες για το έργο τους⁹⁶.

⁹⁴ Άλλα περιοδικά της περιόδου είναι οι *Πρωτοπόροι* (1943), παράνομο λογοτεχνικό έντυπο του ΕΑΜ, τα *Φιλολογικά Χρονικά* (1944) που ενδιαφέρεται για την καλλιέργεια μιας νέου είδους τέχνης και θέλοντας να καταγγείλει το κατεστημένο των γραμμάτων έδωσε συνέχεια στη διαμαρτυρία κατά της γενιάς του '30, τα *Νέα Γράμματα* το περιοδικό της γενιάς του '30 που από τον Ιανουάριο του 1944 αρχίζει να επανακυκλοφορεί. Α. Καστρινάκη, ό.π. σ. 149, 153, 184, 187.

⁹⁵ Α. Καστρινάκη, ό.π. σ. 47.

⁹⁶ Ο.π. σ. 103.

Μετά το 1943 που η νίκη γέρνει προς τις συμμαχικές δυνάμεις, η πείνα και ο φόβος έχουν υποχωρήσει και η αντίσταση φουντώνει στα ελληνικά βουνά, διαδηλώσεις συγκλονίζουν τις πόλεις και στις εκδηλώσεις πρωτοστατούν οι λογοτέχνες, ο Ασημάκης Πανσέληνος γράφει πως: [...] *ξεθλόωσε κάτω ο ουρανός. Οι Έλληνες βρέθηκαν ξαφνικά σε ηθική αντεπίθεση, που ολόένα γενόταν πραγματική*»⁹⁷. Η κηδεία του Κωστή Παλαμά (28/2/1943) υπήρξε η σημαντικότερη πνευματική εκδήλωση της Κατοχικής περιόδου, η μαζική προσέλευση του κόσμου στην τελετή αποτέλεσε συμβολική πράξη αντίστασης του αθηναϊκού λαού, του οποίου το φρόνημα τονώθηκε ακόμα περισσότερο όταν ο Άγγελος Σικελιανός απηφώνοντας τους Γερμανούς κατακτητές απήγγειλε το μνημειώδη στίχο «*Ηχήστε οι σάλπιγγες! Σ' αυτό το φέρετρο ακουμπά η Ελλάδα*». Είναι η περίοδος ροπής του πνευματικού κόσμου προς τα αριστερά. Το γλωσσικό ζήτημα θα κάνει και πάλι την εμφάνισή του και με μια διάθεση ανοιγματος της παιδείας προς τις ασθενέστερες κοινωνικά τάξεις, μοιάζει να λύνεται με ομόφωνες διαδικασίες, τότε το περιοδικό *Γράμματα* θα επιχειρηματολογήσει υπέρ του μονοτονικού συστήματος, το 1943 θα δημοσιευτεί η *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος* του Γ. Κορδάτου και ο δικηγορικός σύλλογος θα προτείνει τη μεταγλώττιση στη δημοτική του Συντάγματος και των νόμων⁹⁸.

Το τέλος της Κατοχής και η Απελευθέρωση θα βρουν τον πνευματικό κόσμο διαφοροποιημένο. Η αριστερά πλησιάζει περισσότερο προς μια «καθαρή» τέχνη, ενώ η δεξιά αισθάνεται άβολα σ' αυτό το κλίμα και ζητά μια τέχνη στρατευμένη, όλοι όμως υμνούν καθένας με τον τρόπο του τον «καινούριο λαό», όπως τον αποκαλεί ο Γ. Θεοτοκάς σε άρθρο του⁹⁹. Η νέα γενιά πρωταγωνιστεί και δραστηριοποιείται (Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, 1945), σε αντίθεση με τον προπολεμικό νέο που βρισκόταν κλεισμένος μέσα στην τέχνη και τις ερωτικές εμπειρίες. Με την Απελευθέρωση η αστική θεματική της γενιάς του '30 θα δεχθεί έντονες επικρίσεις, είναι η ώρα μιας πνευματικής αναθεώρησης όπου ο ατομισμός μπαίνει στην άκρη και οι

⁹⁷ Ό. π. σ. 131.

⁹⁸ Ό. π. σ. 144.

⁹⁹ Ό. π. σ. 194.

λογοτέχνες θα στραφούν προς την εξύψωση των λαϊκών μαζών, κάτι που δε συμβαίνει στη γυναικεία πεζογραφία. Οι γυναίκες συγγραφείς της περιόδου εξαντλούν τη θεματική τους σε απολύτως ατομιστικά θέματα.

Στη δεκαετία 1940-1950 η γυναικεία πεζογραφική παραγωγή παρουσιάζει μια εξαιρετική ανάπτυξη, ο Α. Σαχίνης γράφει για «φαινόμενο ομαδικής εμφάνισης νέων γυναικών»¹⁰⁰ και η Α. Καστρινάκη για «έκρηξη» της γυναικείας λογοτεχνίας¹⁰¹. Οι συνθήκες του πολέμου, της Κατοχής, της Αντίστασης έρχονται να διαφοροποιήσουν τη μέχρι εκείνη τη στιγμή περιορισμένη θέση των γυναικών μέσα στα στενά όρια του οικιακού χώρου. Οι γυναίκες διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στις νέες αυτές συνθήκες, εμφανίζονται στο δημόσιο χώρο ως νοσοκόμες, φροντίζουν για τα συσσίτια, ανεβαίνουν στο βουνό, βγαίνουν στους δρόμους, η παρουσία τους είναι δυναμική, πράγμα που τις γεμίζει με αυτοπεποίθηση και δημιουργεί μια νέα πραγματικότητα¹⁰².

Ενώ λοιπόν στην προπολεμική εποχή η θεματική της γυναικείας πεζογραφίας περιοριζόταν στη γυναίκα-θύμα, στην εγκαταλελειμμένη γυναίκα, στη γυναίκα που το ενδιαφέρον της εξαντλείται στη μόρφωση των παιδιών, στη γυναίκα που κάνει κάθε θυσία μα τίποτε δεν της αναγνωρίζεται (Ε. Αλεξίου, *Λούμπεν*), τώρα οι γυναίκες συγγραφείς εκφράζουν την επιθυμία τους να κάνουν κάτι σημαντικότερο, κάτι που θα σχετίζεται με την τέχνη, κάτι που θα μείνει, ο Α. Σαχίνης αναφέρει πως «παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον το αντίκρισμα της ζωής που μας προσφέρει η λογοτεχνία ανάμεσα από την ευαισθησία μιας γυναίκας, γιατί η ιστορία της ευαισθησίας μιας χώρας και μιας λογοτεχνίας γράφεται περισσότερο από τα έργα της γυναίκας παρά του άνδρα... Η νέα πεζογραφική γενιά... προσπάθησε με επιτυχία να ανοίξει τις πόλες της ποίησης και να την εισαγάγει στις σελίδες της»¹⁰³. Έτσι με ανανεωμένη αυτοπεποίθηση, με υπέρβαση των

¹⁰⁰ Α. Σαχίνης, *Νέοι Πεζογράφοι*, Αθήνα 1984, Εστία, σ. 71.

¹⁰¹ Α. Καστρινάκη, ό.π. σ. 469.

¹⁰² Δ. Σαμίου, «Οι Ελληνίδες στην Κατοχή: Πόλεμος και Ανατροπές», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. Η', Αθήνα 2003, σ. 179-188.

¹⁰³ Α. Σαχίνης, *Νέοι Πεζογράφοι*, ό.π. σ. 72-73.

«γυναικείων» ρόλων, με τη χαλάρωση των παραδοσιακών συμβατικότητων¹⁰⁴, γράφουν εκτενή μυθιστορήματα, οι ηρωίδες των οποίων ξεπερνούν την εικόνα της γυναίκας-θύματος και διεκδικούν την ελευθερία τους μέσα από τη διερεύνηση της ταυτότητάς τους, μέσα από την ωρίμανσή τους, μέσα από το μοτίβο του «ταξιδιού» (Μ. Λυμπεράκη, *Τα ψάθινα καπέλα*).

Οι περισσότερες γυναίκες συγγραφείς έλκουν την καταγωγή τους από σημαντικές οικογένειες είτε πολιτικών, είτε λογίων, κάτι που δεν είναι απαραίτητο να συμβαίνει με τους άνδρες συγγραφείς της εποχής, γεγονός που τους δίνει περισσότερη ελευθερία στην έκφραση λόγου, τις οπλίζει με δύναμη ώστε να υψώσουν τη φωνή τους, να αμφισβητήσουν, να διεκδικήσουν τον επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής τους θέσης¹⁰⁵. Πάντως η γυναικεία απελευθέρωση δέχεται ισχυρή ώθηση την περίοδο της Αντίστασης, παρόλο που οι αντιφάσεις δεν λείπουν, ακόμα και η αριστερά που υποστήριζε την ισοότητα, αντιμετώπιζε με καχυποψία το φεμινισμό και τόνιζε τις «γυναικείες» αρετές, προκειμένου να μην επισκιαστεί η ταξική αντίθεση¹⁰⁶. Τα πολιτικο-κοινωνικά γεγονότα της εποχής, οι εντάσεις που θα προκληθούν από τον Εμφύλιο δε θα εξαιρέσουν τη γυναικεία λογοτεχνική παραγωγή και θα διασπάσουν και αυτό το χώρο. Έτσι συγγραφείς όπως η Μ. Λυμπεράκη (*Τα ψάθινα καπέλα*, 1946), η Μ. Κρανάκη (*Contre-temrs*, 1947) και η Εύα Βλάμη (*Ο Σκελετόβραχος*, 1950) δε θα κάνουν ιδιαίτερη αναφορά στα γεγονότα του πολέμου, ενώ αντίθετα η πιο στρατευμένη αριστερά αλλά και η δεξιά θα έχουν κεντρικό θέμα τους τα γεγονότα του πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης, όπως η Μ. Αξιώτη (*Εικοστός Αιώνας*, 1946) από τη μια μεριά και από την άλλη η Γ. Σαράντη (*Πασχαλιές*, 1949, *Το παλιό μας σπίτι*, 1959). Μπορεί οι γυναίκες να «πήραμε τουφέκι κι ανεβήκαμε στο βουνό, ήταν πιο πολύ για να κατακτήσουμε την ανεξαρτησία μας από πατέρες και αδελφούς. Να υπερασπίσουμε την τιμή μας όπως τη βλέπαμε εμείς. Και να μην διασυρόμαστε όταν προσφέραμε το σώμα

¹⁰⁴ Σημαντικό ρόλο στις ιδεολογικές ζυμώσεις της εποχής έπαιξε το βιβλίο του Νικολάι Μπογκντάνοφ, *Το πρώτο κορίτσι*, που έχει σαν θέμα του την ελευθερία στον έρωτα τα πρώτα χρόνια της σοβιετικής επανάστασης.

¹⁰⁵ Α. Καστρινάκη, ό.π. σ. 485.

¹⁰⁶ Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά (επιμ.), *Εισαγωγή στο Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1985, Γνώση.

μας στον έρωτά μας. Τότε κατά κάποιο τρόπο αναγνώρισαν τα δικαιώματά μας. Όμως μόλις τέλειωσαν οι αγώνες, οι απελευθερωτικοί και οι κοινωνικοί, μας απόπλισαν. Μας μάντρωσαν και πάλι στις αυλές και στα δωμάτια. Δε μας χρειάζονταν πια για τα οράματα και τις φιλοδοξίες τους για την εξουσία...», όπως μαρτυρεί η Βικτωρία Θεοδώρου¹⁰⁷. Κατά κάποιο τρόπο αναγνωρίστηκαν τα γυναικεία δικαιώματα, ωστόσο μετά τον πόλεμο η ανδροκρατούμενη ελληνική κοινωνία σα να αναδιπλώθηκε και να ξαναγύρισε στις παραδοσιακές συντηρητικές αρχές της. Πάντως η μεταπολεμική γυναικεία λογοτεχνία μπορεί να μην έλυσε τα βαθιά ριζωμένα προβλήματα του γυναικείου ζητήματος, ωστόσο έδωσε λόγο και ευθύνες στη γυναίκα, της παραχώρησε χώρο στην ιδεολογία, την τέχνη και τη λογοτεχνία.

2.2.6. Ο εμφύλιος και η λογοτεχνία της αριστεράς

Τα Δεκεμβριανά έρχονται να αναστείλουν την οποιαδήποτε ανανεωτική προσπάθεια και η οπισθοδρόμηση στον προπολεμικό κόσμο γίνεται φανερή πρώτα απ' όλα στη γλώσσα, όπου ο «κομμουνισμός και ο δημοτικισμός βρίσκονται πλάι πλάι καθισμένοι στο εδώλιο» όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Π. Χάρης¹⁰⁸. Το γλωσσικό ζήτημα θα επανέλθει στο προσκήνιο το 1948, όταν κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος προτείνεται να καταργηθεί το άρθρο 107 του 1911, που όριζε ως επίσημη γλώσσα την καθαρεύουσα. Παρά τις προσπάθειες της *Νέας Εστίας* που αγωνίζεται και πάλι για τη δημοτική, οι αντιδραστικές τάσεις της Φιλοσοφικής Σχολής των Αθηνών και όσων συνδέουν την επικράτηση της δημοτικής με την αριστερά θα επικρατήσουν και για μια φορά ακόμη η λύση του ζητήματος αναβάλλεται για πολύ αργότερα το 1976, οπότε με το νέο εκπαιδευτικό νόμο 309/30- 4- 1976 καθιερώνεται ως επίσημη γλώσσα σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες η

¹⁰⁷ Βικτωρία Θεοδώρου, *Γαμήλιο δώρο*, Αθήνα 1994, Γνώση, σ. 47-48.

¹⁰⁸ Ο.π. σ. 208.

δημοτική και λίγο αργότερα το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου η χρήση της δημοτικής θα εφαρμοστεί και στα επίσημα δημόσια έγγραφα¹⁰⁹.

Ο εμφύλιος διχασμός έρχεται να διχάσει και τους λογοτέχνες. Το μεγαλύτερο μέρος της λογοτεχνικής παραγωγής προέρχεται από τον αριστερό χώρο, όπου η αναγκαιότητα του σοσιαλισμού που είχε εμφανιστεί με το τέλος της Κατοχής εξακολουθεί να διατηρείται ακμαία (Μ. Αξιώτη, *Απάντηση σε πέντε ερωτήματα*, Μ. Λουντέμης, *Ο μεγάλος Δεκέμβρης*), ενώ αντίθετα από την παράταξη των "έθνοκοφρόνων" δεν υπάρχει ανάλογη παραγωγή, ίσως γιατί αρνούνται τη στράτευση, ίσως όμως και γιατί στο χώρο του πνεύματος η αριστερά κυριαρχεί, πάντως όπως αναφέρει ο Μ. Βίτι «...στερούνται ενός ξεκαθαρισμένου προσανατολισμού όσον αφορά τα πολιτισμικά δρώμενα»¹¹⁰.

Την άνοιξη του 1945 πλήθος παλιών και νέων περιοδικών θα συμβάλλουν στην πολυφωνία και το κεντρικό θέμα που απασχολεί τον κόσμο των διανοουμένων είναι το ζήτημα της στράτευσης στην τέχνη¹¹¹.

Στη μεταπολεμική πεζογραφική παραγωγή αποτυπώνονται οι εμπειρίες του πολέμου και της Κατοχής, το βάρος πέφτει περισσότερο στην Ιστορία παρά στη μυθοπλασία, γι' αυτό και γράφονται μια σειρά από «Χρονικά» όπως π.χ. της Μ. Αξιώτη για την Αντίσταση και τα Δεκεμβριανά, εμπειρίες που εκφράζονται κυρίως με σύντομα διηγήματα ή νουβέλες. Ένα από τα θέματα που συχνά χρησιμοποιούν οι συγγραφείς της περιόδου είναι αυτό του ηρωισμού, το οποίο μάλιστα αναδεικνύουν με την παρουσίαση αδύναμων ανθρώπων οι οποίοι μεταβάλλονται σε ήρωες: γυναίκες, άπραγοι νέοι, παιδιά και ανάπηροι όπως π.χ. Σ. Πατατζής, *Ματωμένα χρόνια* (1946),

¹⁰⁹ Α. Πολίτης, ό.π. σ.15.

¹¹⁰ Μ. Vitti, *Ιστορία...*, ό.π. σ. 479. Ο Α. Τερζάκης στην *Πριγκιπέσσα Ιζαμπά* θα εκφράσει τον αποτροπιασμό του για τις λαϊκές εξεγέρσεις που καταλήγουν σε αναιμία μανία καταστροφής και σε εκδικητικό μίσος. Αναφέρεται από την Α. Καστρινάκη, ό.π. σ. 222.

¹¹¹ Έτσι κυκλοφορούν η *Νέα Εστία* που θα προσπαθήσει να διαμορφώσει έναν πιο κεντρώο χαρακτήρα, τα *Φιλολογικά Χρονικά* συνεχίζουν μια συστέγαση των αντιθέτων, τα *Γράμματα* που είναι φιλοαριστερής απόκλισης, η *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* μετριοπαθής, προσπαθεί να προσεγγίσει την αριστερά, τα *Ελεύθερα Γράμματα* που εκπροσωπούν την αριστερά, το *Τετράδιο* στο οποίο γίνεται εμφανής η αίσθηση της νέας παγκοσμιοότητας, ο *Κοχλίας* (Θεσσαλονίκη) όπου κυριαρχεί η εσωτερικότητα στην τέχνη και ένα κλίμα πιο ευρωπαϊκό, ο *Κύκλος* που παίρνει απόσταση από την αγορά και στρέφεται περισσότερο σε αισθητικές αρχές και τέλος το *Ταξίδι* που κύρια επιδίωξη του έχει το δημοτικισμό και το μονοτονικό σύστημα. Α. Καστρινάκη, ό.π. σ. 227-235.

Στρ. Τσίρκας, *Ο Απρίλης είναι ο πιο σκληρός* (1947). Όπως και να έχει είναι η περίοδος όπου το μεσοπολεμικό πνεύμα του ατομισμού υποχωρεί, ενώ κερδίζει έδαφος η συλλογικότητα, ακόμα και για τους συγγραφείς της γενιάς του '30 οι οποίοι συμμορφώνονται στις υποδείξεις των καιρών. Το συλλογικό πνεύμα θα βρει την έκφρασή του με στροφή προς την εθνική ιστορία, την τουρκοκρατία, με το Ιστορικό μυθιστόρημα (Θ. Πετσάλης, *Οι Μαυρόλυκοι*, 1947-1948).

Τα τρία τελευταία χρόνια της δεκαετίας θα χαρακτηριστούν από διάσπαση και πόλωση, η επικράτηση της δεξιάς, οι συλλήψεις, φυλακίσεις, εξορίες των αριστερών, το Κομμουνιστικό Κόμμα εκτός νόμου από το 1947-1974, η οικονομική και στρατιωτική υποστήριξη των Ηνωμένων Πολιτειών, είναι τα στοιχεία που θα στιγματίσουν τη ζωή στην Ελλάδα και θα κορυφωθούν με την επταετή δικτατορία 1967-1974, αντανakλώντας το αδιέξοδο που επικρατεί σ' όλη την Ευρώπη στη διάρκεια του Ψυχρού πολέμου.

Στους κύκλους των διανοουμένων παρουσιάζεται μια τάση απεμπλοκής από την εμφύλια σύγκρουση, μια διάθεση επιστροφής προς την κανονικότητα, άλλωστε με την ξένη βοήθεια οι πόλεις αρχίζουν να απολαμβάνουν τα αγαθά της ειρήνης και ο πόλεμος τείνει να γίνει κάτι που διεξάγεται μακριά, στα βουνά. Το 1947 δυο περιοδικά ο *Αιώνας μας* και η *Ποιητική Τέχνη* κρατούν αποστάσεις από την έκρυθμη πολιτική κατάσταση, ενώ το 1949 τα *Ελεύθερα Γράμματα* θα έχουν περισσότερο λόγιο χαρακτήρα και μέσα από αυτό θα προκύψει το μυθιστόρημα που είναι πιο κοντά στο «νόημα της τέχνης» απ' όλα τα πεζά της εποχής, η *Μεθυσμένη Πολιτεία* του Σ. Πατατζή¹¹². Τα χρόνια από το 1948-1952 θα βρουν τους διανοούμενους της αριστεράς σε τόπους εξορίας και πολλούς από τους σημαντικότερους μεσοπολεμικούς συγγραφείς να σιωπούν.

Πάντως άλλοτε καθαρά και άλλοτε περισσότερο δυσδιάκριτα παρουσιάζονται οι διακυμάνσεις της δεκαετίας 1940-1950· ο ανήσυχος προπολεμικός εφησυχασμός, το σοκ της έναρξης του πολέμου, τα πλατιά

¹¹² Α. Καστρινάκη, ό.π. σ. 287.

χαμόγελα της πρώτης νίκης, οι μεταμφιέσεις υπό το καθεστώς της κατοχής και της λογοκρισίας, οι ελπίδες του πολέμου, της αντίστασης, οι ταλαντεύσεις υπό το βάρος των μεγάλων προσδοκιών, η απελευθέρωση, η μάχη των Δεκεμβριανών, η τρομοκρατία, ο Εμφύλιος και οι εξορίες, συνιστούν μια νέα πραγματικότητα για την Ελλάδα. Η μετάβαση σε έναν διαφορετικό κόσμο μιας αστικής ζωής είναι ορατή, η έννοια της αντίστασης διαφοροποιείται, αφορά πλέον στον εφησυχασμό, στην ιδεολογική τυραννία που θέλει να μας επιβληθεί, στην «καλόβολη» τυραννία των ημερών μας.

3.1. Η θέση της γυναίκας μέσα στην ιστορική μελέτη - «Κοινωνικό φύλο»

Για την κατανόηση της κατάστασης των γυναικών¹ στρεφόμεστε στην ιστορική μελέτη, αποδεχόμενοι έτσι πως η κατάσταση των γυναικών αποτελεί κοινωνικό ζήτημα. Η ιστορία όμως δεν επιβεβαιώνει αυτή την πεποίθηση. Η ιστορία, καθώς και οι κοινωνικές επιστήμες, απέκλεισαν σχεδόν πλήρως τις γυναίκες από υποκείμενό τους, πιθανόν για λόγους που σχετίζονται με την «κοσμοϊστορική ήττα του γυναικείου φύλου»², παρουσιάζοντας τους άντρες ως τους κύριους πρωταγωνιστές της ανθρώπινης εξέλιξης και του πολιτισμού. Η γυναίκα λοιπόν στερημένη από την ιστορική συνείδηση, ξεκομμένη από τις ρίζες της, αιωρούμενη, αναζητά την ανθρώπινη ιστορία στην οποία ανήκει, για να διαπιστώσει πως αυτή είναι η ιστορία των αντρών, ενώ η ιστορία των γυναικών «Η δική τους ιστορία δεν είναι γραμμένη. Η δική τους ιστορία δεν υπάρχει. Η δική τους ιστορία δε θα υπάρξει ποτέ αν δεν τη φέρουν οι ίδιες στο φως»³.

Αιώνες λοιπόν ανδροκεντρικής ιστορίας⁴ οδήγησαν στο φαινόμενο συσκότισης της ιστορίας της μισής ανθρωπότητας, αποκόπτοντας τις γυναίκες

¹ Αυτό που ενδιαφέρει είναι το ατομικό κοινωνικό καθεστώς, *social status*, της γυναίκας. Τόσο η εμφάνιση όσο και οι τρόποι με τους οποίους εκδηλώνεται δημιουργούν την *κοινωνική παράσταση* και προκαλούν το κοινωνικό καθεστώς του ατόμου, που σε μεγάλο βαθμό είναι δοσμένο και όχι αποκτημένο. Βλ. σχ. Νεοκλής Σαρρής, *Εισαγωγή στην Κοινωνιομετρία, την ομαδική ψυχοθεραπεία και το ψυχόγραμμα*, Αθήνα 1985, Γραμμή, σ. 119-121.

² Φ.Ενγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. τόμ. Β', Μάρξ-Ενγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, Κρατικός εκδοτικός οίκος για πολιτική φιλολογία, Μόσχα 1948, σ. 246, αλλά και ο Claude Meillasoux στο βιβλίο *Femmes, greniers et capitaux*, Maspero, Paris 1975, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες δια της βίας σύρθηκαν στην υποδούλωση, σε κάποιο στάδιο της ανθρώπινης εξέλιξης, για να παραμείνουν από τότε σε αυτή την κατάσταση βουβά και αδιαμαρτύρητα. Αναφέρεται από τη Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα (4 μελέτηματα)*, Αθήνα 1984, Πολίτης, σ. 41.

³ Σίλα Ρουμπόθαμ, *Στο περιθώριο της ιστορίας*, Εισαγωγή, Αθήνα 1980, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών.

⁴ «Γιατί όταν καταλογίζουμε στην ιστορία (αυτή που γράφουν οι άνθρωποι) ότι είναι ανδροκεντρική, εννοούμε ότι αποδίδει την ιστορία (αυτή που δημιουργούν οι άνθρωποι) μ' έναν ακρωτηριασμένο και μοισημένο τρόπο και όχι σαν ενιαία εξέλιξη της ανθρώπινης κοινότητας στο σύνολό της». Ε. Βαρίκα-Κ. Σκλαβενίτη επιμ., *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά*, Αθήνα 1981, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, σ. 10.

από την οικειοποίηση του παρελθόντος τους, σα να τις κάλυπτε ένα αόρατο πέπλο, σα να μην υπήρξαν πότε ως ιστορικά υποκείμενα, σα να υπέστησαν κοινωνική «εξαφάνιση»⁵.

Η μονομερής οπτική της ιστορίας σημαίνει και μονομερή ερμηνεία της εξέλιξης του ανθρώπου και του πολιτισμού, της κουλτούρας⁶. Φόβοι, κοινωνικοί μύθοι, φαντασιώσεις, ρατσιστικές ιδεολογίες έκαναν τη γυναίκα κοινωνικά αθέατη και τον ορισμό της ως ιστορικό υποκείμενο ελλιπή, γεγονός που οδηγεί στον επαναπροσδιορισμό της ιστορίας.

Τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα πολλές ερευνήτριες ασχολήθηκαν έχοντας σαν σκοπό τους την ανάκληση της χαμένης μνήμης, τον επαναπροσδιορισμό της γυναίκας ως ιστορικό υποκείμενο προσκρούοντας όμως στο σκόπελο της έλλειψης πηγών⁷. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά που κάνουν η Ε. Αβδελά και η Α. Ψαρρά: «Συνειδητές ή ασυνειδητές, συστηματικές ή μη, οι σιωπές της ελληνικής ιστοριογραφίας, έρχονται να βυθίσουν σε ακόμη μεγαλύτερη ανυπαρξία, ένα παρελθόν πολλαπλά συσκοπισμένο, που δεν στάθηκε δυνατόν να χαρακτηρί στέρεα στην συλλογική μνήμη των γυναικών. Εξαιτίας της ιδιόμορφης εκείνης ιστορικής διαδικασίας που έχει την θαυμαστή ικανότητα να σβήνει ό,τι έχει σχέση με τις γυναίκες, αλλά και ό,τι αφήνει να το μετατρέψει επιλεκτικά σε μύθο ή να το γελοιοποιεί, οι γυναίκες είναι αναγκασμένες να ξεκινούν κάθε φορά από την αρχή»⁸.

⁵ Σύμφωνα με τον Meillasoux, ό.π. σ. 67, οι γυναίκες θεωρείται ότι δεν έχουν ανεξάρτητες κοινωνικές σχέσεις, αλλά η κοινωνική ενσωμάτωσή τους πραγματοποιείται με τη μεσολάβηση των αρρένων μελών της οικογένειας.

⁶ Για την Κάρλα Ραβαγιόλι η λέξη «κουλτούρα» χρησιμοποιείται σήμερα με δυο διαφορετικές έννοιες. Η μια, η πιο παραδοσιακή αφορά όλη τη σφαίρα της «γνώσης», της διανοητικής επεξεργασίας (επιστημονικής, φιλοσοφικής, λογοτεχνικής, καλλιτεχνικής κλπ.) και τα όργανα και τα επίπεδα της διάδοσής της. Η άλλη, με μια πιο πρόσφατη χρήση, αγκαλιάζει το σύνολο της έκφρασης μιας ιστορικά δοσμένης ανθρώπινης πραγματικότητας (στο επίπεδο των θεσμών, των κανόνων, των τρόπων συμπεριφοράς, των ήθων, των κοινωνικών και διαπροσωπικών σχέσεων, ιδιωτικών και δημόσιων). Κ. Ραβαγιόλι, *Το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα 1979, Θεμέλιο, σ. 54.

⁷ «Η αναζήτηση είχε να αντιμετωπίσει σοβαρό πρόβλημα πηγών. Οι κλασικές πηγές της ιστορικής έρευνας αναφέρονται σπάνια στις γυναίκες και ακόμη σπανιότερα αποτελούν δικά τους κατάλοιπα. Χρειάστηκε να επιστρατευτεί κάθε φαντασία και εφευρετικότητα για να ανασυγκροτηθούν τα ίχνη της παρουσίας των γυναικών μέσα στο χρόνο». Ε. Αβδελά, «Η ιστορία των γυναικών, η ιστορία του φύλου», περ. Δίνη 6 (1993), σ. 12.

⁸ Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια Αυθολογία*, Αθήνα 1985, Γνώση, σ. 4.

Ωστόσο μέσα από επίμονες ερευνητικές προσπάθειες καταδείχτηκε πως για την απουσία των γυναικών από την ιστορία δεν ήταν τόσο η έλλειψη πληροφοριών υπεύθυνη, όσο η άποψη πως οι πληροφορίες αυτές δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορική γνώση. Εκτός λοιπόν από την ενασχόληση ανακάλυψης νέων πληροφοριών, έπρεπε να επανεκτιμηθούν και οι παλαιότερες αυτές «που μας λένε περισσότερα για τις αντρικές ανάγκες και συμπεριφορές και λιγότερα για τις πραγματικότητες των γυναικών»⁹.

Από τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 άρχισαν να αρθρώνονται θεωρητικές προτάσεις σε μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού και κοινωνικο-πολιτικής επανατοποθέτησης της γυναίκας ως ιστορικό υποκείμενο. Στις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα στην ιστορία οι «σπουδές του φύλου» οργανώνονται με την εισαγωγή του συστήματος του «κοινωνικού φύλου»¹⁰. Σύμφωνα με το «κοινωνικό φύλο» οι σχέσεις μεταξύ των δυο φύλων κατασκευάζονται κοινωνικά και πολιτισμικά ανάλογα με το νόημα που κάθε φορά δίνουν οι άνθρωποι στον κόσμο που τους περιβάλλει και βάσει του οποίου οργανώνουν τη δράση τους, γεγονός που παραπέμπει σε σχέσεις εξουσίας. Έτσι το σύστημα του «κοινωνικού φύλου» αναδεικνύεται σε θεμελιακή κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης, εξίσου σημαντική με την τάξη και τη φυλή, δεδομένου ότι «το φύλο είναι συγχρόνως κυριολεξία και μεταφορά, κοινωνικές σχέσεις και πολιτισμικό σύμβολο, νοσηματοδότηση της έμφυλης διαφοράς και τρόπος σήμανσης σχέσεων εξουσίας»¹¹.

⁹ R. Bridenthall- C. Koonz (επιμ.), *Becoming Visible. Women in Eurorean History*, Houghton Mifflin Company, Βοστώνη 1987, στο Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα 1997, Αλεξάνδρεια, σ. 72.

¹⁰ «Κοινωνικό φύλο» (gender): όρος δανεισμένος από τη βιολογία και τη γλωσσολογία, χρησιμοποιήθηκε αρχικά στην κοινωνιολογία τη δεκαετία του '70. Ann Oakley, *Sex, Gender and Society*, London, Temple Smith 1972· η συγγραφέας κάνει μια προσπάθεια να διαχωρίσει το «βιολογικό φύλο», την έμφυλη διαφορά που παραπέμπει στη φύση, από τις κοινωνικές της επιπτώσεις, το «κοινωνικό φύλο». Η μετάφραση του όρου «gender» στα ελληνικά αντιμετώπισε δυσκολίες, έτσι η Ε. Αβδελά και η Α. Ψαρρά ό.π. επιλέγουν να μεταφράσουν το «gender» ως «φύλο» και το «sex» ως «βιολογικό φύλο», αντίθετη μεταφραστική επιλογή στον Thomas Laqueur, *Κατασκευάζοντας το φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, Αθήνα 2003, Πολύτροπον, όπου «gender» - «κοινωνικό φύλο» και «sex» - «φύλο». Περ. Σύγχρονα Θέματα τεύχος 94/2006, σελ. 39 και 42.

¹¹ Ε. Αβδελά, «Το Φύλο στην ιστοριογραφία», περ. Σύγχρονα Θέματα, ό.π. σ. 40, για περισσότερα περ. Δίνη τεύχος 6 (1993), για την κοινωνική κατασκευή του φύλου και την

Το σύστημα του «κοινωνικού φύλου» παρέχει τη δυνατότητα πολιτισμικού και ιδεολογικού επαναπροσδιορισμού της φυλετικής ταυτότητας αρσενικού και θηλυκού, προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα από τη μαρξιστική θεώρηση της γυναικείας ταυτότητας. Οι μαρξιστές ιστορικοί ταυτίζουν τη γυναίκα με την οικιακότητα και με το «φυσικό» χαρακτήρα του καταμερισμού της εργασίας κατά φύλο, παραπέμποντας την έμφυλη διαφορά στο φυσικό κόσμο. Εμμένοντας στην ιδεολογία που απορρέει από τις σχέσεις παραγωγής, παραβλέπουν το ατομικό έμφυλο υποκείμενο, το οποίο δε διαμορφώνεται μόνο από τη θέση του στις σχέσεις παραγωγής, αλλά και από άλλους παράγοντες όπως την οικογενειακή θέση, την ηλικία, το φύλο, το περιβάλλον όπου ζει κλπ. Η ταυτότητα του ατόμου δεν είναι μονοδιάστατη, είναι η συνισταμένη πολλών διαφορετικών ταυτοτήτων, έτσι αν εγγραφεί σε ένα γενικότερο πλαίσιο και προσεγγίσει όλες τις διαφορετικές πλευρές του, τότε θα είναι σε θέση να αποκτήσει τη γνώση και την ελευθερία της επιλογής. Σκοπός είναι να συγκεραστεί η παλιά εργατική κοινωνική ιστορία με τα νέα δεδομένα που προκύπτουν μέσα από την ιστορική έρευνα των κοινωνικών επιστημών για τις γυναικείες σπουδές, προκειμένου να επιτευχθεί πληρέστερη κατανόηση του παρελθόντος, των χαρακτηριστικών που παίρνει μέσα στο χρόνο και σύμφωνα με την περιρρέουσα κάθε φορά ατμόσφαιρα η κοινωνική οργάνωση των έμφυλων διαφορών¹².

Η διερεύνηση των έμφυλων διαφορών δεν πρέπει να μας παρασύρει σε ερμηνείες με οικουμενική ισχύ, σε υπερβολικά ευρείες γενικεύσεις, σε ιαχές θετικές ή αρνητικές, γιατί δεν είναι μόνο ένας ο προσδιοριστικός παράγοντας για τη θέση της γυναίκας μέσα στην κοινωνία. Η κοινωνική έρευνα μπορεί να προχωρήσει σε ιστορικές αναλύσεις, πέραν του βιολογικού και του ιστορικού παράγοντα, και να απομυθοποιήσει το ζήτημα της κατασκευής των έμφυλων ταυτοτήτων που προσδιορίζουν πολιτισμικά άνδρες και γυναίκες. Άλλωστε,

εφαρμογή της στην κοινωνική ανθρωπολογία Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.) *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1998, Αλεξάνδρεια.

¹² «Άντρες και γυναίκες ενοικούν διαφορετικούς κόσμους, αλλά οι κόσμοι τους συναρτώνται με δεσμούς που καθορίστηκαν από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής Οι σχέσεις αυτές μεταξύ των δυο κόσμων..., οι κοινωνικές δηλαδή σχέσεις μεταξύ των αντρών και γυναικών, αποτελούν την ουσία της φεμινιστικής ιστορίας και είναι σε θέση να εμπλουτίσουν τη σύνολη σοσιαλιστική ιστορία». S. Alexander- A. Davin, "Feminist History", *History Workshop Journal* 1/1976.

σύμφωνα με τον Althusser¹³ οι σχέσεις ανδρών και γυναικών πρέπει να μελετώνται μέσα στην πραγματικότητά τους, στα προβλήματά τους, στις αντιφάσεις τους, μέσα στο παρελθόν τους αλλά και στη σημερινή ιστορική παρουσία τους.

3.2. «Μητριαρχία» - «Πατριαρχία». Το πρόβλημα της ανισότητας των φύλων

Η ανισότητα των φύλων, δηλαδή η κυριαρχική σχέση του ανδρικού φύλου προς το γυναικείο, είναι ένα πρόβλημα που εδώ και πολλά χρόνια απασχόλησε την έρευνα. Έγιναν πολλές προσπάθειες προσδιορισμού της αρχής αυτής της κυριαρχίας και μέχρι σήμερα η συζήτηση συνεχίζεται.

Θα αναφερθούμε περιληπτικά στο ζήτημα, μιας και η παρούσα εργασία δε φιλοδοξεί να απλωθεί σ' αυτό το πεδίο. Ήδη από την εποχή του Γαλλικού Διαφωτισμού έγινε λόγος για τη φυσική ανισότητα μεταξύ των φύλων, στον Rousseau για παράδειγμα η έννοια της φύσης έχει έμφυλο χαρακτήρα και χρησιμοποιείται με αντιφατικό τρόπο: ενώ από τη μια μεριά τα ίσα δικαιώματα των πολιτών και η κοινωνία της δημοκρατίας θεμελιώνονται στη φύση ως προ-κοινωνική κατάσταση, από την άλλη μεριά η τοποθέτηση της γυναίκας κοντά στη φύση οδηγεί και στην αποδοχή της εγγενούς κατωτερότητάς της απέναντι στον άνδρα.

Μέσα στον 19^ο αιώνα πρώτος ο Μπαχόφεν, στην εργασία του για το μητρικό δίκαιο το 1861¹⁴, υποστήριξε τη «μητριαρχία» ως προγενέστερη εξουσία της ανδρικής κυριαρχίας. Με την άποψη του Μπαχόφεν συντάχθηκαν και μεταγενέστεροι επιστήμονες όπως ο Λουίς Μόργκαν, ο Φρίντριχ Ένγκελς, ο Μπριφό, στην Ελλάδα θερμός υποστηρικτής της θέσης αυτής υπήρξε ο Π. Λεκατοάς¹⁵.

Ο Ένγκελς αποδεχόμενος τα συμπεράσματα του Μπαχόφεν και του Μόργκαν, ανέλυσε την υποταγή των γυναικών μέσα από την ανάπτυξη της

¹³ L. Althusser, *Θέσεις* (1964-1975), Αθήνα 1977, Θεμέλιο.

¹⁴ J. J. Bachofen, "Myth Religion and Mother Right", Princeton University Press 1967.

¹⁵ Λεκατοάς Π., *Η Μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική Πατριαρχία*, Αθήνα 1970.

ταξικής κοινωνίας, που στηρίχτηκε πάνω στην οικογένεια, την ατομική ιδιοκτησία και το κράτος¹⁶.

Το πρόβλημα εντάχθηκε στη γενικότερη θεωρία για την εξέλιξη της κοινωνίας (εξελικτική θεωρία: evolutionism), υποστηρίχθηκε ότι βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής εξέλιξης σε πρώιμο στάδιο ήταν η *μητριαρχία*, δηλαδή το γυναικείο ήταν το κυρίαρχο φύλο. Η άποψη περί μητριαρχίας παρείχε στο φεμινιστικό κίνημα ηθική τόνωση, παρέχοντάς του την πεποίθηση πως αφού η γυναικεία υποταγή αποτελεί ιστορικό φαινόμενο που έχει αρχή θα έχει επομένως και τέλος και δημιουργώντας του την πίστη για την ιστορική ύπαρξη ενός «χρυσού αιώνα» για τις γυναίκες¹⁷.

Ωστόσο σήμερα οι νεο-εξελικτικές αναλύσεις απορρίπτουν τη μηχανική αντίληψη μιας καθολικής και μονογραμμικής πορείας των κοινωνιών¹⁸, ως μη επιστημονικά θεμελιωμένη, δεδομένου ότι στηρίζεται σε συστηματική παρερμηνεία των δεδομένων και σε αποσπασματικές πηγές.

Η έρευνα για τις απαρχές της πατριαρχίας οπωσδήποτε δεν υπήρξε άκαρπη, η ιστορικότητά της τεκμηριώνεται, η Τζούντιθ Μπένετ υποστηρίζει πως «είναι σαφές ότι η πατριαρχία εκδηλώθηκε με διάφορες μορφές σε πολλές κοινωνίες του παρελθόντος, και οι διάφορες αυτές εκφάνσεις της συνιστούν ιστορία»¹⁹. Πολλές όμως φεμινίστριες ιστορικοί των γυναικών στην προσπάθειά τους να μελετήσουν τις γυναίκες ως δρώντα υποκείμενα, αποφάσισαν να παραμερίσουν την έρευνα των γυναικών ως θυμάτων της πατριαρχίας²⁰,

¹⁶ Σύμφωνα με παρατήρηση της Νόρας Σκουτέρη- Διδασκάλου η απόδοση στον Ένγκελς της θεωρίας της μητριαρχίας κρίνεται αβάσιμη. Ο Ένγκελς ούτε υποστηρίζει ούτε υπονοεί πως σε κάποια ιστορική στιγμή οι γυναίκες ασκούσαν έλεγχο στους άνδρες κατά τον ίδιο τρόπο που οι άνδρες αργότερα υπέταξαν τις γυναίκες. Χρησιμοποιεί τον όρο μητριαρχία περιγράφοντας όμως με αυτόν τον όρο το μητρογραμμικό σύστημα: ανίχνευση καταγωγής από τη γυναικεία γραμμή. Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου, ό.π. σ. 36, και Φ. Ένγκελς, ό.π. σ. 229.

¹⁷ Βλ. σχετ. Davis. E., *The first Sex*, Baltimore, 1972 και Morgan E., *Η καταγωγή της γυναίκας*, Αθήνα 1973, Ράππας.

¹⁸ Β. Ξενίδου- Schild προδημοσίευση του πρώτου κεφαλαίου του υπό έκδοση βιβλίου της «Οι γυναίκες στην αρχαία Ελλάδα», περ. Δίη 6 (1993), σ. 94.

¹⁹ Τζούντιθ Μ. Μπένετ, «Φεμινισμός και Ιστορία», στο Ε. Αβδελά- Α Ψαρρά, *Σιωπηρές Ιστορίες...*, ό.π. σ. 393.

²⁰ Το 1975 η Γκέρντα Λέρνερ διατύπωνε την ένσταση ότι «Τέτοιες έρευνες αδυνατούν να αναδείξουν το θετικό και ουσιαστικό τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες λειτουργούν στην ιστορία» G. Lerner, *The Majority Finds its Past*, p. 147, και η Κάρολ Σμιθ- Ρόξενμπεργκ σημειώνει το 1980 πως η αποκλειστική έμφαση στην καταπίεση των ανδρών την έχει μετατρέψει σε ιστορικό των ανδρών, Carroll Smith- Rosenberg, «Politics and culture in women's history: A symposium»

προτιμώντας να εξετάσουν τη δυναμική παρουσία των γυναικών μέσα στην ιστορική μελέτη της πατριαρχίας, όχι μόνο ως θυμάτων αλλά και ως ενεργών υποκειμένων.

Από την άλλη μεριά σημαντικός αριθμός επιστημόνων θεωρεί πως η κοινωνική οργάνωση υπήρξε ανέκαθεν πατριαρχική, άποψη που συμμερίζονται και φεμινίστριες ιστορικοί όπως η Σιμόν ντε Μπωβουάρ: «Αυτός ο κόσμος ήταν πάντοτε κάτω από την κυριαρχία των αρσενικών [...] Η θέση της γυναίκας είναι εκείνη που της παραχωρούν οι άντρες. Δεν κατόρθωσε ποτέ να επιβάλει το δικό της νόμο», και η Rosaldo που εμμένει επίσης στην οικουμενικότητα της ανδρικής κυριαρχίας²¹.

Σήμερα η μονοδιάστατη θεώρηση της εξέλιξης της κοινωνίας αμφισβητείται, άλλωστε η ποικιλία των απόψεων αποδεικνύει και την ποικιλία της κοινωνικής οργάνωσης και των κοινωνικών σχέσεων, αφού η ίδια η κοινωνική θέση των γυναικών είναι συνισταμένη πολλών παραγόντων και όχι ενός και επομένως δεν είναι δυνατό να μετρηθεί με τα ίδια κριτήρια σε διαφορετικές κοινωνίες. Με αυτή την άποψη συντάσσονται πλέον όλες οι επιστήμες που ασχολούνται με την ανάλυση και την έρευνα της κοινωνικής εξέλιξης όπως η εθνολογία, η ανθρωπολογία, η κοινωνική ιστορία.

Όπως όμως κι αν ήταν οργανωμένη η κοινωνία και όποια κι αν υπήρξε η εξέλιξή της, είναι αναμφισβήτητη η γυναικεία υποταγή στην ανδρική κυριαρχία ως αποτέλεσμα πολιτικών, πολιτισμικών, οικονομικών, κοινωνικών κλπ. παραγόντων²².

Feminist Studies 6 (1980), σ. 61, στο Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά, *Σιωπηρές Ιστορίες...*, ό.π. σ. 408 σημ. 41.

²¹ Σιμόν ντε Μπωβουάρ, *Το δεύτερο φύλο*, Αθήνα 1979, Γλάρος, σ. 74 και 89. Rosaldo, M. Z. "The Use and Abuse of Anthropology", *Signs* 5: 389-417 στο Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης (επιμ.), ό.π. σ. 95, αλλά και στα ελληνικά Μ. Ροσάλντο, «Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για τον φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση» στο Α. Μπακαλάκη (επιμ.): *Ανθρωπολογία Γυναίκες και φύλο*, Αθήνα 1994, Αλεξάνδρεια, σ. 196.

²² Κάθε γνωστή- προς το παρόν- κοινωνία αναγνωρίζει και θεσμοθετεί την ύπαρξη διαφορών ανάμεσα στα δυο φύλα. Δηλαδή σε κάθε κοινωνία υπάρχουν θεσμοθετημένοι τρόποι συμπεριφοράς και θεσμοθετημένη κατανομή ρόλων (δικαιώματα και υποχρεώσεις) ανάμεσα στα δυο φύλα. Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, ό. π. σ. 23.

Η απομόνωση και η περιθωριοποίηση του γυναικείου φύλου οδήγησε στην ελλιπή κοινωνική ιστορία των γυναικών. Έτσι κάθε κοινωνία ορίζει τις σχέσεις των δυο φύλων ως σχέσεις που τις χαρακτηρίζει η διαφορά. Ο ρόλος των γυναικών με τη δημιουργία της ταξικής κοινωνίας, περιορίστηκε σε καθαρά αναπαραγωγικό, μεταβάλλοντας τις γυναίκες σε «παιδοποιητικές μηχανές» ή σε «απλά εργαλεία αναπαραγωγής». Όσο η οικογένεια και η ατομική ιδιοκτησία αποτελούν τις βάσεις της κοινωνικής οργάνωσης, η γυναίκα υποδουλώνεται ολοκληρωτικά. Γίνεται περιουσιακό στοιχείο και ιδιοκτησία των ανδρών, είτε πρόκειται για τον πατέρα της, είτε για τον άνδρα της²³.

Χαρακτηριστικό είναι ότι τόσο ο Φ. Ένγκελς, όσο και ο C. Meillassoux συμπεραίνουν ότι από τη στιγμή που τέθηκαν οι γυναίκες υπό έλεγχο, ποτέ πια δεν απελευθερώθηκαν, ούτε ενώθηκαν ενάντια σ' αυτούς που ασκούν τον έλεγχο²⁴. Οι γυναίκες αποκλείστηκαν από τη γνώση, την εργασία, την ιδιοκτησία, τα πολιτικά δικαιώματα, έγιναν οικονομικά και νομικά ανίσχυρες, στερήθηκαν τον πολιτικό ρόλο, περιορίστηκαν στον «ιδιωτικό» χώρο. Και ενώ οι άνδρες περιέγραφαν το σπίτι σαν πηγή ευδαιμονίας, έβρισκαν τις απολαύσεις τους έξω από αυτό, μέσα σ' έναν κώδικα σεξουαλικής ηθικής που παρέβλεπε αυτές τις δραστηριότητές τους²⁵.

Ο δημόσιος χώρος των ανδρών είναι γεμάτος απαγορεύσεις για τις γυναίκες, των οποίων ο δικός τους χώρος είναι ο «οίκος», ο ιδιωτικός χώρος του σπιτιού²⁶. Η κοινωνική ανωτερότητα των ανδρών προβάλλεται σαν αμετάβλητο και μόνιμο αξίωμα, επειδή είναι «φυσικά ανώτεροι», προικισμένοι δηλαδή από τη φύση με ανώτερη δύναμη και ανώτερες

²³ Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 96.

²⁴ Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου ό. π. σ. 56.

²⁵ Ο αρχαίος πολιτικός και ρήτορας Δημοσθένης χαρακτήριζε αυτήν την κατάσταση ως εξής: «έχουμε τις εταίρες για τέρψη, τις παλλακίδες για τις καθημερινές ανάγκες του σώματός μας, και τις συζύγους επειδή πρέπει να έχουμε νόμιμα παιδιά και πιστές οικονόμους». Ο Ένγκελς αναφέρει τον Ευριπίδη για να δείξει τον αποκάλυπτο υποβιβασμό της γυναίκας, όπου «η γυναίκα χαρακτηρίζεται σαν «οικούρημα», μια λέξη ουδετέρου γένους που σημαίνει ένα αντικείμενο που φροντίζει το σπίτι, και εκτός από μέσο για την παραγωγή παιδιών, για τον Αθηναίο δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η βασική υπηρέτριά του». Φ. Ένγκελς, ό.π. σ. 254.

²⁶ Ο Ξενοφώντας στον *Οικονομικό* VII, 30-43, ζητάει από τη γυναίκα να παραμείνει κυρία του οίκου, προσηκτική, συνετή, οικονόμα, εργατική σαν τη μέλισσα.

διανοητικές ικανότητες. Μέσα από ένα βιολογικό ντετερμινισμό ο όρος «άνδρας» ταυτίζεται με τη δύναμη, την κυριαρχία, την ικανότητα, την επιθετικότητα, σε αντίθεση με τον όρο «γυναίκα» ο οποίος εννοιολογείται σε σχέση με το ρόλο της ως συζύγου και μητέρας και ως εκ τούτου ταυτίζεται με την υπακοή, την υποταγή, την αδυναμία, τη «σκιά»²⁷.

Από τη Γαλλική επανάσταση και μέσα στα πλαίσια του ορθολογισμού και των διακηρύξεων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού για βελτίωση του ανθρώπου και ανάπτυξη της κοινωνίας, οι γυναίκες της αστικής κυρίως τάξης άρχισαν να αμφισβητούν την κρατούσα κατάσταση. Έτσι το 1792 η Μαίρη Γουόλλστονκραφτ δημοσίευσε την *Υπεράσπιση των Δικαιωμάτων των Γυναικών*²⁸, όπου εξέφραζε ριζοσπαστικές ιδέες για την ανάγκη όλων των ανθρώπινων πλασμάτων να αποφασίζουν για τη μοίρα τους και για την επίδραση του περιβάλλοντος πάνω στην «ανθρώπινη φύση», σε αντιδιαστολή των διακηρύξεων του Ρουσσώ, ο οποίος επινοούσε ένα σαφώς ιδιαίτερο ρόλο για τις γυναίκες και μάλιστα τον θεωρούσε φυσικό.

Στο ξεκίνημα του 19^{ου} αιώνα γίνεται μια προσπάθεια προσέγγισης του γυναικείου ζητήματος μέσα από τις αρχές των ουτοπιστών στοχαστών Φουριέ και Σαιν Σιμόν, αρχές που σύντομα ξεπερνιούνται από το σοσιαλιστικό κίνημα, αφού η οικοδόμηση ενός νέου ηθικού κόσμου δεν είναι σε θέση να αποδεσμευτεί από την ήδη υπάρχουσα αστική ηθική, που διακρίνει την ανθρώπινη δραστηριότητα σε «δημόσια» για τους άνδρες και «ιδιωτική» για τις γυναίκες.

Ο καπιταλισμός του 19^{ου} αιώνα άλλαξε τις υπάρχουσες δομές κοινωνικών σχέσεων ανδρών και γυναικών τόσο στην εργασία, όσο και στην οικογένεια. Οι συνέπειες ήταν διαφορετικές για την εργατική και την αστική τάξη. Από τη μια μεριά οι γυναίκες της αστικής τάξης βρέθηκαν τελείως αποκομμένες από την παραγωγή και απόλυτα εξαρτημένες οικονομικά από

²⁷ «Όλα τα παράγωγα από τη λέξη «άνδρας» παραμένουν αναλλοίωτες, αποκλειστικά θετικές σημασίες. Για τις γυναίκες τα πράγματα είναι πολύ χειρότερα από την απλή ανιστοχία του αρσενικού- θηλυκού με το θετικό- αρνητικό. Οι λέξεις που παράγονται από τη «γυναίκα» και θα αντιστοιχούσαν στη γυναικεία ιδιότητα, το «ύψος» το «ήθος», τη γυναικεία συμπεριφορά έχουν υποκείμενο το αρσενικό γένος δεν αναφέρονται στις γυναίκες, αλλά περιγράφουν αρνητικά τους άνδρες». Α Φραγκουδάκη, «Γλώσσα Λανθάνουσα», Δίνη 2 (1987).

²⁸ Mary Wollstonecraft, *Vindication*, Λονδίνο 1792, σ. IX, στο Σίλα Ρουμπόθαμ, ό.π. σ. 33.

τον άνδρα, από την άλλη μεριά οι γυναίκες της εργατικής τάξης μπαίνουν δυναμικά στην παραγωγή, κυρίως εργάζονται σε εργοστάσια, για μικρότερο όμως μισθό από τους άνδρες, προς όφελος του εργοδότη. Οι γυναίκες δεν μπορούσαν να μπουν στην παραγωγή με τους ίδιους όρους που έμπαιναν οι άνδρες, ο μισθός τους θεωρείται συμπληρωματικός, αφού το σύστημα των μισθών μέσα στον καπιταλισμό δομείται με την προϋπόθεση ότι η γυναικεία εργασία αξίζει τα μισά από εκείνη των ανδρών²⁹.

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ο αγώνας για την ψήφο των γυναικών συμβάλλει στη δημιουργία μιας φεμινιστικής συνείδησης³⁰, χωρίς ωστόσο να χαρακτηρίζεται από οργάνωση και σαφή στάση απέναντι στο γυναικείο ζήτημα. Ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η Έμμελιν Πάνκχερστ αγωνιζόταν για δικαίωμα στη δουλειά και στην ψήφο³¹. Το δικαίωμα ψήφου υπήρξε κυρίαρχο στη φεμινιστική συνείδηση, συνειδητοποιώντας πως χωρίς το δικαίωμα αυτό, δε θα ήταν δυνατή η αλλαγή των νόμων που διαιώνιζαν την πατριαρχική εξουσία και κρατούσαν στο περιθώριο τη γυναικεία δραστηριότητα.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες λοιπόν διαμορφώνεται το κοινωνικό κίνημα του φεμινισμού³², που είχε σαν βασικό του αντικείμενο την επίθεση ενάντια στον αποκλεισμό των γυναικών από τη μόρφωση και την εργασία των ανδρών των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Μια επίθεση που συνδεόταν άμεσα με την ανδρική κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, που αποτελούσε μια πραγματικότητα, δεδομένου μάλιστα ότι όλο το νομικό οικοδόμημα εξέφραζε και διατηρούσε την πατριαρχική εξουσία. Μέχρι σήμερα ο φεμινισμός διεκδικεί την αποκατάσταση των γυναικών σε ιστορικό, πολιτικό, πολιτισμικό, κοινωνικό επίπεδο, την κατάργηση των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα δυο φύλα, «*διεκδικεί μια νέα κατανομή της κοινωνικής και*

²⁹ Σίλα Ρουμπόθαμ, ό. π., σ. 89.

³⁰ Α. Κολλοντάι, *Οικονομική και Σεξουαλική Απελευθέρωση της Γυναίκας*, Αθήνα 1975, Πύλη, βλ. σχετ. Alice Waters, "Feminism and Marxist Movement", *International Socialist Review*, Οκτώβριος 1972, Mari Jo Buhl, "Women and the Socialist Party 1901-1914", *Radical America*, Φεβρουάριος 1970.

³¹ Βλ. σχετ. E. Pankhurst, *The Suffragette Movement*, Λονδίνο 1931.

³² Βλ. σχετ. AS. Kraditor, *The ideas of the women Suffrage Movement 1890-1920*, New York Notron & Co 1981.

πολιτικής εξουσίας μεταξύ ανδρών και γυναικών, καθώς αποτελεί ένα βαθιά ουμανιστικό πρόγραμμα»³³.

³³ K. Offen, "Defining Feminism: A Comparative Historical Approach", Signs 14/1/1988.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο: Οι Ελληνίδες στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα

4.1. Γενικά οι γυναίκες στην Ελλάδα

Προκειμένου να προχωρήσουμε σε μια βαθύτερη ανάλυση του κοινωνικοατομικού καθεστώτος (social status)¹ της γυναίκας και μάλιστα της άγαμης, να διερευνήσουμε την κοινωνική θέση της στον ελληνικό χώρο μέσα από τις πληροφορίες που μας παρέχει το ελληνικό μυθιστόρημα, κρίνεται σκόπιμη η εξέταση της θέσης της Ελληνίδας ξεκινώντας από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Ενώ λοιπόν στον ευρωπαϊκό χώρο πραγματοποιούνται πλήθος ζυμώσεων σχετικά με το γυναικείο ζήτημα, στην Ελλάδα τα πράγματα υπήρξαν κάπως διαφορετικά για τις γυναίκες τόσο της πόλης όσο και της υπαίθρου.

Η μεγάλη πολιτική αστάθεια, ο μεταπρατικός χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας, η ταχύτατη ανάπτυξη του άστεως, το εθνικό ζήτημα, οι πολιτιστικές ζυμώσεις διαμορφώνουν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το ελληνικό τοπίο και τροποποιούν τη θέση και τις συνθήκες ζωής των Ελληνίδων.

¹ Κοινωνική θέση είναι ένα σημείο από το οποίο απορρέει ή προς το οποίο καταλήγει κάποια ενέργεια ή δράση ενός προσώπου. Κατά τον Ραλφ Λίντον, στον οποίο οφείλεται η διάκριση θέσης και ρόλου, η θέση αποτελεί ένα σημείο όπου συγκλίνουν ορισμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις, τα οποία συνθέτουν την αναμενόμενη συμπεριφορά του κατόχου της θέσης, δηλαδή το ρόλο του. Δ. Γ. Τσαούσης, *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα 1989, Gutenberg. Για τον ακριβή προσδιορισμό του περιεχομένου των εννοιών «κοινωνική θέση» και «κοινωνικός ρόλος» βλ. Linton R., *The Study of Man. An Introduction*, New York- London 1936, σ. 113. Η έννοια της κοινωνικής θέσης εκφράζει τη θέση που καταλαμβάνει το άτομο μέσα στην κοινωνία, ενώ η έννοια του status αποδίδει περισσότερο την κοινωνική αξιολόγηση της συγκεκριμένης θέσης. Καθώς όλες οι κοινωνικές θέσεις δεν έχουν το ίδιο κοινωνικό κύρος, άλλες αξιολογούνται ως κατώτερες και άλλες ως ανώτερες, ο καθένας ως φορέας μιας κοινωνικής θέσης έχει μικρότερο ή μεγαλύτερο κοινωνικό κύρος και κατά συνέπεια χαμηλότερο ή υψηλότερο status. Χ. Νόβα- Καλτσούνη, *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Αθήνα 2002, Gutenberg, σ. 66.

4.1.1. Οι γυναίκες της πόλης

Στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στην Αθήνα, που είναι η πόλη η περισσότερο ανεπτυγμένη από τις άλλες ελληνικές αστικές πόλεις², στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, περίπου μετά το 1870, οι γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά και των μεσαίων, αρχίζουν να εμφανίζονται όλο και περισσότερο στο δημόσιο χώρο, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα και μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. Η γυναικεία παρουσία σε δημόσιους χώρους διασκέδασης όπου τα όρια είναι πιο περιορισμένα όπως σε θεάματα, σε πολιτιστικές εκδηλώσεις, σε ζαχαροπλαστεία είναι πιο συχνή. Η ελεύθερη κυκλοφορία τους όμως στους δρόμους εξακολουθεί να είναι απαγορευμένη και είναι υποδηλωτική της ηθικής και κοινωνικής τους κατάστασης, έτσι πρέπει πάντοτε να συνοδεύονται από κάποιον άνδρα ή υπηρέτη³.

Οι παντρεμένες γυναίκες είχαν μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων σε σχέση με τις ανύπαντρες οι οποίες ποτέ δεν έπρεπε να κυκλοφορούν ασυνόδευτες σε κανένα χώρο. Χαρακτηριστικά για τη συνήθεια αυτή η αγγλίδα ταξιδιώτισσα Agnes Smith γράφει: *«Δεν μπορούν να κάνουν την παραμικρή εξωτερική δουλειά. Δεν μπορούν να πάνε ούτε σ' ένα κατάστημα χωρίς κάποιον από πίσω τους που να τις επιτηρεί. Αν δεν έχουν κανένα, ή αν οι φίλοι τους είναι άρρωστοι ή αδιάφοροι, είναι υποχρεωμένες να μένουν μέσα. Κι αυτό, μόνο και μόνο γιατί είναι γυναίκες και ειδικότερα ανύπαντρες»*⁴.

Ωστόσο η γυναικεία παρουσία στο δημόσιο χώρο δε σήμαινε και αναγνώριση της γυναικείας κοινωνικότητας, αντιθέτως εξυπηρετούσε τις στρατηγικές ενός «καλού» γάμου. Η επιλογή του συζύγου ήταν αποκλειστική υπόθεση των γονέων, ενώ η γνώμη και οι επιθυμίες της ενδιαφερόμενης σπάνια έπαιζαν κάποιο ρόλο. Το 1880 σχεδόν το 97% των ελληνίδων γυναικών σε ηλικία γάμου ήταν παντρεμένο, ενώ αντίστοιχα την ίδια εποχή

² Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 172.

³ Ε. Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα 1996, Κατάρτι, σ. 100.

⁴ Α. Smith, *Glimpses of Greek life and scenery*, Λονδίνο 1884, αναφέρεται από την Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 100- 101.

το ποσοστό έγγαμων γυναικών στην Ιταλία ήταν 88% και στην Πορτογαλία 80%⁵. Το φαινόμενο αυτό αποδεικνύει την εχθρικότητα της κοινωνίας απέναντι στις άγαμες γυναίκες, οι οποίες ζουν περιθωριοποιημένες, ενώ η λέξη *προίκα* είναι αυτή που καθορίζει το μέλλον των γυναικών και τις καθιστά περισσότερο ή λιγότερο κατάλληλες για γάμο.

Ο οίκος την περίοδο αυτή αποκτά ένα νέο περιεχόμενο, εξιδανικεύεται, γίνεται εστία θαλπωρής και ηρεμίας, όπου ο άνδρας της εποχής μπορεί να «*συγκρατήσει την ατομικότητά του, να ξεχάσει τις ταπεινώσεις και τις απογοητεύσεις των εμπορευματικών σχέσεων...*»⁶, και είναι αυτός ο χώρος που δίνεται στη γυναίκα, σαν αντιστάθμισμα του δημόσιου χώρου, για να πραγματώσει τον κοινωνικό της ρόλο, ως άξια οικοδέσποινα και ικανή μητέρα, μολονότι και πάλι οι πράξεις της υπόκεινται στον έλεγχο του συζύγου, ακόμα και όταν πρόκειται για αποφάσεις που αφορούν στο σπίτι⁷.

Η οικονομική της εξάρτηση είναι απόλυτη και δεν έχει κανένα δικαίωμα διαχείρισης των οικονομικών, ακόμα και αν διαθέτει δική της περιουσία, η διαχείριση της οποίας ανατίθεται στον σύζυγο. Στην *Εφημερίδα των Κυριών* αναφέρεται πως η γυναίκα ως σύζυγος δεν είναι κυρία της περιουσίας της, ούτε δικαιούται να ξοδεύει για τον εαυτό της, αλλά θεωρείται ισοβίως από τον νόμο *ανήλις* και *ανίκανος*⁸.

Όσο κι αν η γυναίκα του τέλους του 19^{ου} αιώνα καταξιώνεται μέσα από την ανατροφή των παιδιών της, ωστόσο δεν έχει κανένα νομικό δικαίωμα για την προάσπιση των συμφερόντων τους, ο νόμος την αφήνει τελείως ανυπεράσπιστα. Αποκαλυπτικό είναι το δημοσίευμα της *Εφημερίδας των Κυριών* στο οποίο αναφέρεται πως ως μητέρα ο νόμος δεν της αναγνωρίζει κανένα δικαίωμα στην ανατροφή του παιδιού της και δεν μπορεί να κηδευμονεύει ορφανά, αλλά ούτε και να παρουσιαστεί ως μάρτυρας σε σύναψη κάποιας νομικής πράξης⁹.

⁵ Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 123.

⁶ Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 105.

⁷ Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 120.

⁸ *Εφημερίς των Κυριών* (16-6-1895), στην Ε. Βαρίκα, ό.π.

⁹ *Εφημερίς των Κυριών*, ό.π.

Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ο τρόπος που η πολιτεία αντιμετωπίζει τις γυναίκες, όταν σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο και τους νόμους¹⁰ οι γυναίκες «ανήκουν» στον πατέρα και στον αδελφό όσο είναι άγαμες, και μετά το γάμο τους περνούν στην εξουσία του συζύγου και στον απόλυτο έλεγχό του. Οι νομικές διατάξεις καθορίζουν τις οικογενειακές σχέσεις, περιορίζοντας το ρόλο των γυναικών στο φυσικό τους προορισμό, την γέννηση και την ανατροφή των παιδιών και στην ικανοποίηση των συζύγων τους, χωρίς κανένα δικαίωμα διαφωνίας, αφού σε τέτοια περίπτωση με αίτηση του άνδρα της η γυναίκα «επέμπετο» στο ψυχιατρείο, όπου και κλεινόταν¹¹.

Η εξουσία του συζύγου συχνά ξεπερνά τα όρια και είναι συχνή η κακομεταχείριση των γυναικών μέσα στο γάμο τους, ωστόσο το αίτημα διαζυγίου είναι ένα διάβημα που λίγες γυναίκες το τολμούν, με εξαίρεση κάποτε τις πιο εύπορες και πιο μορφωμένες. Ακόμα κι αν επιτύχουν το διαζύγιο σε καμία περίπτωση δε συνεχίζουν να ζουν ελεύθερες, παρά επιστρέφουν στην πατρική οικογένεια κοινωνικά στιγματισμένες και απολύτως αποκομμένες από κάθε κοινωνική δραστηριότητα. Άλλωστε σε περιπτώσεις αντιδικίας «...συνειδητοποιούν το μύθο της αμεροληψίας των νόμων. Δικάζονταν και κρίνονταν από άνδρες... Προστατεύονταν μονάχα μέσα στα πλαίσια της ανδρικής εξουσίας, σαν εξαρτήματα του πατέρα ή του συζύγου»¹². Πάντως η πρώτη μαζική έξοδος των γυναικών από τον οικιακό, ιδιωτικό χώρο σημειώνεται στην καμπή του αιώνα, κατά τον πόλεμο του 1897, αλλά κυρίως κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η ανάγκη οργάνωσης του νοσοκομειακού και ιατρικού δικτύου είναι μεγάλη και οι γυναίκες μέσα στα

¹⁰ Με νόμο του 1832 αναγνωρίζεται ως κρατικό ιδιωτικό δίκαιο η *Εξάβιβλος* του Κων. Αρμενόπουλου (1345) και ο *Νομοκανόνας* του Μαλαζού (1561), καθώς επίσης αποκτά ισχύ νόμου και η εθιμική πρακτική με την προσπάθεια που έκανε να συντάξει αστικό κώδικα βασισμένο στο εθιμικό δίκαιο ο Βαυαρός νομικός Maurer μετά την επανάσταση, μέχρι το 1946 που τίθεται σε ισχύ ο πρώτος Αστικός Κώδικας.

¹¹ Πασπάτης Αλέξανδρος, «Υπόμνημα περί του Γραϊκικού Νοσοκομείου των επτά πύργων», Αθήνα 1862, σ. 15, αναφέρεται από τον Ν. Σαρρή στο *Εισαγωγή στην Κοινωνιομετρία την ομαδική ψυχοθεραπεία και το ψυχόγραμμα*, Αθήνα 1985, Γραμμή, σ. 140.

¹² Σ. Ρουμπόθαμ, ό.π. σ. 129.

πλαίσια της φιλανθρωπικής δραστηριότητας αναλαμβάνουν περισσότερο ενεργητικό ρόλο συμμετέχοντας στους εθνικούς αγώνες.

Ωστόσο τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο η κοινωνική θέση των γυναικών καθορίζεται από τις παραδοσιακές αντιλήψεις και αξίες.

4.1.2. Οι γυναίκες της υπαίθρου

Παρά το έντονο μεταναστευτικό ρεύμα που παρατηρείται στα τέλη του αιώνα μεγάλο μέρος του πληθυσμού παραμένει στην ύπαιθρο. Τη ζωή των γυναικών στην ύπαιθρο ρυθμίζουν τρεις κανόνες σύμφωνα με τη Μαρί-Ελιζαμπέ Αντμάν: ο θρησκευτικός κανόνας (η ορθόδοξη πίστη), ο τοπικός κοινωνικός κανόνας (ο νόμος του χωριού) και ο κανόνας της βιωματικής εμπειρίας (η λογική της καθημερινής συμπεριφοράς)¹³.

Η ζωή των γυναικών της υπαίθρου χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη σκληρότητα και είναι πολύ πιο κουραστική από αυτή των γυναικών στις πόλεις, διότι εκτός από τη φροντίδα του σπιτιού, την ανατροφή των παιδιών, τη φροντίδα των ηλικιωμένων μελών της οικογένειας, ασχολίες με τις οποίες ούτως ή άλλως όλες οι γυναίκες επιβαρύνονται, επιφορτίζονται και με τις ιδιαίτερα βαριές αγροτικές εργασίες.

Στις αγροτικές περιοχές, όπου η πατριαρχική δομή της οικογένειας είναι αναμφισβήτητη, η «φυσική» ανωτερότητα του άνδρα εδραιώνει και την εξουσία του πάνω στη σύζυγο και στα παιδιά του. Καθώς όμως ο γυναικείος πληθυσμός της υπαίθρου αποτελεί σημαντικό τμήμα της εργατικής δύναμης, οι γυναίκες αποκτούν ρόλο πιο ενεργητικό στη λήψη αποφάσεων, ανάλογα πάντα με τη θέση του άνδρα τους και την ηλικία τους. Τα νεαρά κορίτσια μάλιστα από την ηλικία που μπορούν να βοηθούν τη μητέρα τους στις

¹³ Μ. Ε. Αντμάν, *Βία και Πουνηρία- Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*. Διδακτορική διατριβή στο 10^ο Πανεπιστήμιο του Παρισιού- Ναντέρ, Αθήνα 1987, Καστανιώτης.

εργασίες και υπολογίζονται ως εργατική δύναμη καθυστερούν να τα παντρεύουν¹⁴.

Οι πιο ηλικιωμένες γυναίκες στα χωριά απολαμβάνουν την αναγνώριση, λόγω της πείρας τους, και έτσι τους παραχωρείται το δικαίωμα να εκφράζουν τη γνώμη τους για θέματα της περιοχής, ακόμα και να κυκλοφορούν ελεύθερα και να συγχρωτίζονται με τους άνδρες, κάτι που βέβαια είναι απαγορευμένο στις νεότερες γυναίκες. Η διαπαιδαγώγηση ως προς τη διδασκαλία και την πληροφόρηση είναι προνόμιο ανδρικό, ενώ οι γυναίκες μόνο οι κατά την ηλικία πρεσβύτερες έχουν το δικαίωμα να δίνουν παραινέσεις στις νεότερες, αλλά αυτό γίνεται στο σπίτι και σε θέματα που αφορούν στην απαιτούμενη πείρα, ενώ διαφορετική συμπεριφορά εκ μέρους των γυναικών σημαίνει και αμφισβήτηση της ανδρικής αυθεντίας. Η καθυστερημένη αυτή εξουσία που παραχωρείται στις ηλικιωμένες γυναίκες, προκειμένου να διαπαιδαγωγήσουν και να υποτάξουν τις κόρες και τις νύφες τους κλείνοντας κι αυτές στην κοινή τους φυλακή, δεν είναι παρά ο φορέας μέσω του οποίου η ανδρική κυριαρχία διαιωνίζεται από γενιά σε γενιά¹⁵.

Οι γυναίκες της υπαίθρου είχαν τη δυνατότητα κοινωνικής επαφής π.χ. στην πηγή, όσο δεν υπήρχε τουλάχιστον εγκατάσταση παροχής νερού, όπου και μπορούσαν να κάνουν παρέα, να συζητήσουν, να επικοινωνήσουν, έστω κι αν το καφενείο ήταν χώρος απαγορευμένος για εκείνες¹⁶.

Πάντως οι γυναίκες στην ύπαιθρο, παρά το βάρος και το πλήθος των εργασιών με τις οποίες είναι επιφορτισμένες, βρίσκονται σε πλεονεκτικότερη θέση από τις γυναίκες της πόλης. Μολονότι η εργασία των γυναικών της πόλης μειώνεται, ιδίως στις νεαρές κοπέλες των μεσαίων κυρίως τάξεων που έχουν τώρα περισσότερο χρόνο να ασχολούνται με τη διακοσμητική μόρφωση και τη φιλανθρωπία¹⁷, η μοναξιά που βιώνουν, ο έλεγχος και εγκλεισμός τους

¹⁴ Συχνά τα αρραβωνιάζουν γύρω στα 16 και τα παντρεύουν όταν γίνονται 20 ή 21 χρονών, όχι όμως πέραν του 24^{ου} έτους της ηλικίας τους γιατί τότε υπάρχει ο κίνδυνος να μείνουν γεροντοκόρες. Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 108.

¹⁵ Για περισσότερα βλ. Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. «Μάνα και γιός», σ. 206-211.

¹⁶ Μ. Ε. Αντμάν ό.π. σ. 157.

¹⁷ Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 125.

στον οίκο που επέβαλε ο εξαστισμός τους, είναι στοιχεία που συμβάλλουν στην κοινωνική τους απομόνωση.

4.2. Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα

Το βασιλικό διάταγμα του 1834 όριζε ως υποχρεωτική τη δημοτική εκπαίδευση και για τα δυο φύλα στο μετεπαναστατικό κράτος. Ωστόσο τα κορίτσια είχαν πρόσβαση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ η δευτεροβάθμια και η τριτοβάθμια αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο των αγοριών.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1880 το ενδιαφέρον στρέφεται συστηματικότερα στην εκπαίδευση των γυναικών, η οποία εξακολουθεί να είναι συμβολική και διακοσμητική. Έτσι χαρακτηριστικό είναι το μικρό ποσοστό συμμετοχής των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση, και ενώ το ποσοστό συμμετοχής στην δημοτική εκπαίδευση αυξάνεται περίπου κατά 10%, στη μέση εκπαίδευση παραμένει πολύ χαμηλό. Το 1901 το 25% των μαθητών των δημοτικών σχολείων είναι γυναίκες, ενώ αντίστοιχα στη μέση εκπαίδευση η συμμετοχή των γυναικών δεν ξεπερνάει το 4,04% το 1910¹⁸.

Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών είναι κυρίως ιδιωτική και τα δίδακτρα ιδιαίτερα υψηλά με αποτέλεσμα να μπορούν να φοιτούν σ' αυτά μόνο τα κορίτσια ευκατάστατων οικογενειών, λειτουργεί δηλαδή σαν αποτέλεσμα της διεύρυνσης των αστικών στρωμάτων που είναι εγκατεστημένα στα αστικά κέντρα. Τα πρώτα παρθεναγωγεία ιδρύονται από ξένους και λειτουργούν με βάση τα δυτικά πρότυπα¹⁹.

Είναι φανερό πως η εκπαίδευση των γυναικών και η πρόσβαση τους στις ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες γίνεται με πολύ αργό ρυθμό, καθώς η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτελεί προνόμιο των κοριτσιών των αστικών

¹⁸ Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 425.

¹⁹ Βλ. σχ. Διδακτορική διατριβή της Σ. Ζιγού-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα 1830-1893*, Αθήνα 1986, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

πόλεων²⁰, σε αντίθεση με την ύπαιθρο όπου τα ποσοστά αναλφαβητισμού είναι εξαιρετικά υψηλά, αφού η φοίτησή τους στο σχολείο εκτός των άλλων θα σήμαινε και έλλειψη εργατικού δυναμικού.

Ενώ για τα αγόρια η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτελούσε εφόδιο κοινωνικής κινητικότητας και επαγγελματικής αποκατάστασης, για τα κορίτσια είχε τελείως διαφορετική λειτουργία, αποτελούσε περισσότερο τεκμήριο της ταξικής προέλευσης και του οικογενειακού περιβάλλοντος, και ήταν συμπληρωματική στην προίκα προκειμένου να εξασφαλιστεί ο καλύτερος δυνατός γάμος. Η εκπαίδευση των γυναικών είναι τελείως αποσυνδεδεμένη στην περίοδο αυτή από την επαγγελματική αποκατάσταση, με εξαίρεση το επάγγελμα της δασκάλας, και «εκφράζει...τη νοοτροπία, τους τρόπους, και ένα σύνολο ικανοτήτων που συμβολίζουν ακριβώς τη μη ένταξη στη διαδικασία των παραγωγικών σχέσεων»²¹.

Η γυναικεία εκπαίδευση αντιμετωπίζεται με καχυποψία ως προς τις επιβλαβείς επιπτώσεις που μπορεί να επιφυλάσσει για τις νεαρές κυρίες, απομακρύνοντας αυτές από το «φυσικό» τους προορισμό, χαρακτηριστική είναι η άποψη που εξέφρασε ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ν. Σαρίπολος που υποστηρίζει: «Αι παρατηρήσεις μου μ'έφεραν εις το αλάνθαστο συμπέρασμα, ότι αι χειρότεροι σύζυγοι και μητέρες γίνονται εκείναι όσαι εν τοις Παρθεναγωγίοις εξετράφησαν»²².

Στα τέλη όμως του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} μέσα στα πλαίσια του αλυτρωτισμού και της Μεγάλης Ιδέας και μέχρι τη μεγάλη ήττα του 1922, οι υποστηρικτές της γυναικείας εκπαίδευσης πληθαίνουν²³ γιατί πιστεύουν πως οι γυναίκες ως μητέρες θα μπορούσαν να διαδώσουν την ελληνική γλώσσα, έναντι των τουρκόφωνων και βουλγαρόφωνων πληθυσμών, να εμψυχήσουν στη νέα γενιά εθνική συνείδηση, πως θα είναι έτοιμες και ικανές

²⁰ Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 473.

²¹ T. Velben, *The Theory of the Leisure Class*, Λονδίνο 1970, αναφέρεται από τον Κ. Τσουκαλά, ό.π. σ. 475.

²² Ν. Σαρίπολου, «Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί της εκπαίδευσως προς τον επί της παιδείας Υπουργόν», Πανδώρα ΙΣΤ (1865-1866). Αναφέρεται από την Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 80.

²³ Παρότι στην απογραφή του 1920 οι αγράμματοι ανέρχονται σε 2.813.678, εκ των οποίων το 1.054.973 είναι άνδρες και το 1.790.085 γυναίκες, δηλαδή 527 αγράμματοι ανά 1.000 κατοίκους. Αναφέρεται από τον Άλκη Ρήγο, στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, ό.π. σ. 196.

να προετοιμάσουν τους νέους Έλληνες, αποδίδοντας έτσι στις γυναίκες ένα κοινωνικό χαρακτήρα περισσότερο χρήσιμο και λειτουργικό, πάντα όμως μέσα στα πλαίσια του φυσικού τους προορισμού²⁴.

Όσον αφορά στον πανεπιστημιακό χώρο η γυναικεία παρουσία εμφανίζεται το 1890 και μέχρι το 1932 το σύνολο των κοριτσιών με δίπλωμα πανεπιστημιακό ήταν 868²⁵.

4.3. Οι ελληνίδες στη μισθωτή εργασία

Η έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και στην παραγωγή κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, αποτέλεσε μια από τις σημαντικές διεκδικήσεις του γυναικείου αγώνα. Ήδη την περίοδο αυτή μεγάλος αριθμός γυναικών έχει βγει στην αγορά εργασίας, ως αποτέλεσμα των σημαντικών κοινωνικοπολιτικών ανακατατάξεων που προσδίδουν νέα μορφή στην ελληνική πραγματικότητα²⁶. Ωστόσο η γυναικεία απασχόληση

²⁴ Η ίδρυση του «Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου» στο Βόλο έγινε κατόπιν εισήγησης του γιατρού Δ. Σαρατση, με σκοπό να μορφώνονται σ' αυτό «Ελληνίδες με θετικό και φωτισμένο μυαλό, που νάναι σε θέση να στήσουν αργότερα ένα σπίτι νοικοκυρεμένο και να μορφώσουν τα παιδιά τους όπως πρέπει», από την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΔ, σ. 411.

²⁵ Μ. Βατάλας, «Η Ανωτάτη Εκπαίδευσις», στη «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», τ. 1, σ. 319, αναφέρεται από τον Κ. Τσουκαλά, ό.π. σ. 472. Η Ε. Βαρίκα αναφέρει πως το 1890 πρώτη ελληνίδα φοιτήτρια στη Φιλοσοφική Σχολή ήταν η Ιωάννα Στεφανόπολη και το 1903 η Σχολή Καλών Τεχνών δέχεται για πρώτη φορά την εγγραφή της Σοφίας Λασκαρίδου. Ε. Βαρίκα ό.π. σ. 140.

²⁶ Το 1907 στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού οι εργαζόμενες γυναίκες ανέρχονται στο 7,8%, το 1920 το ποσοστό αυτό σχεδόν διπλασιάζεται και φθάνει το 14,0%, το 1928 οπότε και γίνεται απογραφή του πληθυσμού παρατηρείται αύξηση του ποσοστού στο 26% και με την έλευση των προσφύγων στο 31,0%. Την περίοδο της Κατοχής το ποσοστό πέφτει και πάλι στο 26,5% για να φθάσει στο κλείσιμο του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα στο 30,9%. Ε. Αβδελά, *Δημόσιον Υπάλληλοι Γένους Θηλυκού*, Αθήνα 1990, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, σ. 25-33.

Σύμφωνα με τις απογραφές του 1920 και 1928 τα ποσοστά των εργαζομένων γυναικών κατά κλάδους εργασίας, εξαιρουμένης της γεωργίας λόγω των αμφοβητήσιμων αριθμών, έχουν ως εξής:

	1920	1928
Βιομηχανία	20,00	23,20
Πιστη- Ανταλλαγή-Μεσολάβηση	6,86	7,73
Εμπόριο	2,47	2,67
Προσωπικές Υπηρεσίες	62,73	64,92
Ελεύθερα επαγγέλματα	17,47	21,21
Δημόσιες υπηρεσίες	4,78	5,44

παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να επισημάνουμε. Πρόκειται λοιπόν για εργασία άνισα αμειβόμενη μεταξύ ανδρών και γυναικών²⁷.

Οι γυναίκες επιτρέπεται να καταλαμβάνουν θέσεις εργασίας χωρίς δυνατότητα επαγγελματικής ανέλιξης και μάλιστα θέσεις εργασίας σύμφωνες με τη «γυναικεία φύση», όπως π.χ. υπηρέτριες, γραμματείς, δασκάλες. Είναι επαγγελματικά ανοργάνωτες και συνδικαλιστικά ακάλυπτες όπως π.χ. οι τραπεζικοί υπάλληλοι²⁸.

Η εργασία τους χαρακτηρίζεται από προσωρινότητα και αστάθεια, αφού εκείνες που χρειάζεται να εργασθούν είναι συνήθως νέες, των οποίων η επαγγελματική σταδιοδρομία θα λείξει μόλις εκπληρώσουν το φυσικό τους προορισμό με το γάμο ή το αργότερο μόλις γίνουν μητέρες. Άλλωστε ο γάμος είναι αυτός που τους παρέχει την κοινωνική καταξίωση και όχι η εργασία, την οποία και ο κοινωνικός περίγυρος αντιμετωπίζει ως προσωρινή. Επιπλέον η γυναικεία εργασία έρχεται να προστεθεί στα ήδη υπάρχοντα πολλαπλά γυναικεία καθήκοντα, στα οποία οι γυναίκες προσπαθούν να ανταπεξέλθουν. Όπως κι αν έχει η έξοδος της γυναίκας στην αγορά εργασίας οπωσδήποτε ωφέλησε οικονομικά την οικογένεια, κι αν αρχικά την αντιμετώπιζαν με εχθρικό μάτι, αργότερα οι αντιθέσεις περιορίστηκαν στο είδος της εργασίας με την οποία μια γυναίκα έπρεπε να ασχοληθεί, χωρίς να θιγεί ο «φυσικός της προορισμός». Στο πλαίσιο αυτό ο προβληματισμός επικεντρώθηκε γύρω από τη νομοθεσία για την προστασία της γυναικείας εργασίας²⁹ και πλήθος νομοθετικών ρυθμίσεων εφαρμόστηκαν τοποθετώντας πάντα την εργασία των

Πηγή: Γενική στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, Αθήνα 1931.

²⁷ Η γυναικεία αμοιβή στο χώρο της βιοτεχνίας- βιομηχανίας είναι χαμηλότερη κατά 44% της ανδρικής, στις δε υπηρεσίες φθάνει το 53%.

²⁸ Εξαιρέση αποτελούν οι καπνεργάτριες που είναι συνδικαλισμένες από παλιότερα, οι υπόλοιπες εργαζόμενες αρχίζουν να συνδικαλίζονται στα τέλη της δεκαετίας το 1920. Χαρακτηριστική είναι η στάση του Συλλόγου Υπαλλήλων Εθνικής Τραπέζης, που αρνείται να εγγραφεί ως μέλη του τις γυναίκες που εργάζονται στην Τράπεζα. Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π. σ. 75.

²⁹ Στις αρχές του 1920 η Ελλάδα κυρώνει τις διεθνείς συμβάσεις εργασίας για τη γυναικεία απασχόληση, χωρίς όμως κάποια ουσιαστική αλλαγή μέχρι πρόσφατα, όταν η Ελλάδα αναγκάστηκε να συμμορφωθεί στους κανόνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Γιώτα Κραβαρίτου-Μανιτάκη, «Ισότητα και κοινωνική πολιτική», *Ο Φάκελος της Ισότητας*, Αθήνα 1982, Οδυσσεάς, σ. 51.

γυναικών σε κατώτερο πλαίσιο, με μικρότερο μισθό και σύμφωνα με τον έμφυλο καταμερισμό των επαγγελμάτων.

Πάντως είναι αναμφισβήτητο το γεγονός πως η επαγγελματική απασχόληση των γυναικών όση σύγχυση κι αν προκάλεσε στις παραδοσιακές αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας για τη γυναίκα, της πρόσφερε, έστω και μικρή, οικονομική ανεξαρτησία, αλλά σε ό,τι αφορά την επαγγελματική τους ένταξη και ενσωμάτωση στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα δεν τις οδήγησε σε ριζικές αλλαγές.

4.4. Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Στόχοι και διεκδικήσεις

Το φεμινιστικό κίνημα όπως εκδηλώνεται στον ελληνικό χώρο στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε σχέση με τις επιδιώξεις του διεθνούς φεμινισμού. Εκδηλώνεται με προσεκτικά βήματα και αποφεύγει να έρθει σε ανοιχτή σύγκρουση με τις παραδοσιακές κοινωνικές αρχές. Έτσι δεν έρχεται σε ρήξη με την ιδεολογία και την ηθική της εποχής και δεν αμφισβητεί καθόλου τον παραδοσιακό ρόλο της μητρότητας, αλλά μέσα σ' αυτά τα πλαίσια προσπαθεί να συσπειρώσει τη συλλογική γυναικεία δράση υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης, υπέρ της γυναικείας εργασίας σε τομείς που το μονοπώλιο έχουν οι άνδρες, υπέρ της μαζικής εξόδου των γυναικών στο δημόσιο χώρο.

Όργανο των διεκδικήσεων αυτών και της υπεράσπισης των συμφερόντων των γυναικών ως κοινωνικής ομάδας γίνεται το 1887 η έκδοση της «*Εφημερίδος των Κυριών*»³⁰, η οποία γρήγορα απέκτησε στον πνευματικό κόσμο τόσο σθεναρούς υποστηρικτές όπως ο Γ. Ξενοπούλος ή ο Κ. Παλαμάς, που στο ποίημά του «*Ασάλευτη Ζωή*» αφιερώνει τους στίχους του στη νέου τύπου γυναίκα, αλλά και δριμείς πολέμιους όπως ο Ε. Ροΐδης με τη γνωστή

³⁰ Η «*Εφημερίς των Κυριών*» κυκλοφόρησε για τριάντα χρόνια και γνώρισε επιτυχία στο αναγνωστικό κοινό. Στατιστική του 1892 τοποθετεί την εφημερίδα στη δεύτερη θέση κυκλοφορίας των εβδομαδιαίων περιοδικών με 5.000 αντίτυπα, αμέσως μετά το *Ρωμηό* του Σουρή, αριθμός σημαντικός αν σκεφτεί κανείς ότι η καθημερινή εφημερίδα *Ακρόπολις* με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία δεν ξεπερνούσε τα 10.000 αντίτυπα. Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 279.

επίθεσή του στις «γράφουσες»³¹. Την έκδοση αναλαμβάνει η Καλλιρρόη Παρρέν, δασκάλα και δημοσιογράφος, απόφοιτη του Αρσακείου, διευθύντρια του Ζάπειου Παρθεναγωγείου Ανδριανούπολης, ιδρύτρια του Λυκείου Ελληνίδων το 1911, η οποία γίνεται και η ψυχή της οργάνωσης του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Γύρω της κατάφερε και συγκέντρωσε σημαντικό αριθμό μόνιμων συνεργατριών στο περιοδικό και συνοδουπόρων στον αγώνα για τη γυναικεία χειραφέτηση, κυρίως δασκάλες και συγγραφείς της εποχής, όπως η Σαπφώ Λεοντιάς, η Καλλιόπη Κεχαγιά, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, αργότερα η Μυρτιώτισσα, η Ειρήνη Αθηναία κ.ά. Δεν είναι τυχαίο που το φεμινιστικό κίνημα στελεχώνεται κυρίως από δασκάλες, δεδομένου ότι είναι οι μόνες γυναίκες που έχουν δυνατότητα σχετικά αυτόνομης κοινωνικής ύπαρξης και που η μόρφωσή τους τους παρέχει τη δυνατότητα να αμφισβητούν και να προβληματίζονται σχετικά με την κοινωνική θέση των γυναικών.

Όμως το φεμινιστικό κίνημα των αρχών του 20^{ου} αιώνα παρότι καταγγέλλει κατηγορηματικά τον κοινωνικό αποκλεισμό των γυναικών, ωστόσο προχωρεί με εξαιρετική προσοχή στον αγώνα για την ισότητα και δεν τολμά ακόμη να διεκδικήσει ανοιχτά το δικαίωμα στην πολιτική με την απόκτηση της ψήφου³². Αυτό θα πραγματοποιηθεί από το φεμινιστικό κίνημα όπως εκφράζεται στη μεσοπολεμική περίοδο.

Μέχρι το 1920 βασικός στόχος του φεμινιστικού αγώνα ήταν η συλλογική δράση, προκειμένου να αποκτήσουν κοινωνική συνείδηση. Όμως από το 1920 και εξής, ο αγώνας είναι δύσκολος και διαφορετικός, οι πολιτικές αναταραχές, η οικονομική κρίση, η επισφαλής δημοκρατία, ο φόβος του πολέμου είναι στοιχεία που διαποτίζουν το φεμινιστικό αγώνα και καθορίζουν τις πρακτικές του, με αποτέλεσμα συχνά να ταυτίζεται με κάποια πολιτική παράταξη και να περιορίζεται σε κομματικά πλαίσια.

Οι στόχοι του αγώνα την περίοδο αυτή εστιάζονται σε δυο σημεία: α) να βοηθήσουν τις γυναίκες, όποια κοινωνική θέση κι αν κατέχουν, να

³¹ Ε. Ροΐδης, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες», Βασική Βιβλιοθήκη, τ. Κ., Αθήνα 1952, σ. 234.

³² «Η γυνή εν Ελλάδι δεν είναι εισέτι εις θέσιν να επιδιώξη ούτε πολιτικήν χειραφέτησιν ούτε [...] και δημόσια αξιώματα», *Εφημερίς των Κυρίων*, 15-11-1887, στην Ε. Βαρίκα ό.π.

συνειδητοποιήσουν ότι έχουν συμφέρον να αγωνιστούν ώστε να αποκτήσουν ίσα δικαιώματα με τους άντρες. Συμφέρον από το οποίο θα ωφεληθεί όλη η κοινωνία και β) να ανυψώσουν το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών, ώστε να είναι έτοιμες να αναλάβουν υπεύθυνα τη διαχείριση των ζητημάτων τους και να οργανώσουν αποτελεσματικότερα τις παρεμβάσεις τους³³. Σχετικά με την επίτευξη των δυο αυτών στόχων ο αγώνας των φεμινιστριών θα στραφεί σε δυο διεκδικήσεις, αυτή της γυναικείας πολιτικής ταυτότητας με την ψήφο και αυτή των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων με σκοπό τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας.

Ακόμη μια φορά τα φεμινιστικά περιοδικά αποτελούν για τις γυναίκες βήμα για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Έτσι δημοσιεύονται τα περιοδικά *Ελληνίς* (Μάρτιος 1921- 1940), *Ο Αγώνας της Γυναίκας* (Αύγουστος 1923- Ιούνιος 1936), *Σοσιαλιστική Ζωή* (Οκτώβριος 1928- Ιανουάριος 1935). Δράση αναλαμβάνουν και οι πρώτες γυναικείες οργανώσεις που εμφανίζονται αυτή την περίοδο· μαχητικός υπήρξε ο *Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας* (Ιανουάριος 1920), εκφραστής του ριζοσπαστισμού της εποχής και σε στενή σχέση με τα νέα ρεύματα και το δημοτικισμό³⁴, λιγότερο ριζοσπαστικό το *Λύκειο Ελληνίδων* (1911), συντηρητικής δομής θα αποφύγει τις «ακρότητες» και τους «εξωφρενισμούς» των ριζοσπαστριών, ενώ ο *Σοσιαλιστικός Όμιλος των Γυναικών* (Οκτώβριος 1919) θα επιχειρήσει να συνδέσει το γυναικείο αγώνα με τον κοινωνικό, έχοντας στο στόχαστρο τον «αστικό» φεμινισμό που προσπαθεί να κατακτήσει τα δικαιώματά του «παρακαλώντας τους άνδρες»³⁵.

Η ψήφος αποτελεί την κύρια διεκδίκηση του γυναικείου κινήματος της εποχής. Είναι το εφελτήριο για πλήρη και ισοτίμη κοινωνική ένταξη των γυναικών. Το αίτημα της ψήφου βρήκε υποστηρικτές στον ανδροκρατούμενο πολιτικό κόσμο όπως ο βουλευτής Θ. Τυπάλδος- Μπασιάς³⁶, ο Δ. Γούναρης, ο Ν. Στράτος, αλλά περισσότερους πολέμιους από όλες τις πολιτικές παρατάξεις

³³ Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π. σ. 22-23.

³⁴ Ο.π. σ. 38.

³⁵ Ο.π. σ. 50.

³⁶ Στο τέλος του 1920 καταθέτει στη Βουλή το πρώτο σχέδιο νόμου για την ισοπολιτεία των γυναικών. Περ. Δίην 4/1989.

και από τον Τύπο της εποχής, οι οποίοι αντιμετωπίζουν το ζήτημα με σκωπτικό τρόπο. Χαρακτηριστική είναι η πρόταση το 1929 του βουλευτή Π. Φλώρου στη Βουλή να αποκτήσουν ψήφο όσες γυναίκες δεν είναι όμορφες και έχουν περάσει τα τριάντα³⁷, ή άρθρο που δημοσιεύτηκε στη *Νέα Ημέρα* όπου υποστηρίζεται πως η γυναίκα δεν μπορεί να έχει αυτό το δικαίωμα επειδή «... παν θήλυ διατελεί εις ανισόρροπον και έξαλλον πνευματικήν κατάστασιν ορισμένας ημέρας εκάστου μηνός... Η γυναικεία συνεπώς ψήφος είνε πράγμα επικίνδυνον, άρα αποκρουστέον»³⁸. Το δικαίωμα ψήφου παραχωρείται τελικά το 1932 υπό όρους³⁹, ενώ οριστικά το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι δόθηκε στις Ελληνίδες πολύ αργότερα το 1952.

Πάντως όσο κι αν το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα διαμορφώθηκε κάτω από της επίδραση της ελληνικής πραγματικότητας και δε θεωρήθηκε ξενόφερτο, στο τέλος του Μεσοπολέμου υπήρξε διασπασμένο και ακολουθώντας τους έντονους τριγμούς της πολιτικής ζωής του τόπου διασπάστηκε σε συντηρητικό και προοδευτικό. Η φεμινιστική κίνηση σταμάτησε απότομα στις 4 Αυγούστου 1936, όταν με την κήρυξη της δικτατορίας του Μεταξά, ο προοδευτικός τύπος φιμώθηκε και οι προοδευτικοί άνθρωποι που μιλούσαν για ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν, όπως ο Δημ. Γληνός, ο Αλέξανδρος και η Μαρία Σβώλου, ο Γιάννης και η Ρόζα Ιμβριώτη κ.ά. Ουσιαστικά το προοδευτικό κίνημα απέτυχε μη μπορώντας να ξεπεράσει το ζήτημα της ισοπολιτείας των γυναικών στην πολιτική, στην εργασία, στην οικονομική ανεξαρτησία, στην πολύπλευρη κοινωνική ανάπτυξη του ατόμου και να αμφισβητήσει το «φυσικό» προορισμό των δυο φύλων.

³⁷ Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά, ό.π. σ. 61.

³⁸ «Περί της ψήφου των γυναικών», *Νέα Ημέρα* 20-3-1928, περισσότερα για τον Τύπο και τη γυναικεία ψήφο στην Ελλάδα βλ. περ. Δίνη 4/1989.

³⁹ Δικαίωμα να ψηφίσουν στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές είχαν μόνο οι γυναίκες που είχαν συμπληρώσει το 30^ο έτος της ηλικίας τους και γνώριζαν ανάγνωση και γραφή. Ο αριθμός των γυναικών που γράφθηκαν στους εκλογικούς καταλόγους το 1932 ήταν πολύ μικρός, είτε γιατί δεν εκπληρώναν τις προϋποθέσεις, είτε γιατί αντιμετώπιζαν με επιφυλακτικότητα αυτή τη νέα υπευθυνότητα, είτε γιατί φοβήθηκαν να έρθουν σε ρήξη με την αντρική κυριαρχία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο: Μυθιστορήματα, ηρωίδες και κοινωνία

5.1. Οι άγαμες γυναίκες των μυθιστορημάτων. Κοινωνική πραγματικότητα

Το μυθιστόρημα ως λογοτεχνικό είδος διατηρεί μια ιδιαίτερη σχέση με τα μυθιστορηματικά του πρόσωπα, όπως ήδη αναφέρθηκε, διότι μέσα από αυτά μας δίνει τη δυνατότητα να διαβλέψουμε την κοινωνία, καθώς το μυθιστορηματικό πρόσωπο δε βρίσκεται έξω ή πέρα από την κοινότητα στην οποία ανήκει, αλλά αντιπροσωπεύει αυτήν την κοινότητα.

Ο L. Goldmann απέδωσε μεγάλη σημασία στο μυθιστορηματικό πρόσωπο και στο ρόλο που παίζει στη δόμηση του μυθιστορήματος, καθώς η ατομική βιογραφία οδηγείται στο τέλος του 19^{ου} αιώνα σε προοδευτική αποσύνθεση και σε εξαφάνιση της ατομικής προσωπικότητας του ήρωα, με τη μεταβολή της οικονομικής ζωής και την αντικατάσταση της οικονομίας του ελεύθερου ανταγωνισμού με την οικονομία των cartels και των μονοπωλίων. Αυτός ο μετασχηματισμός χαρακτηρίζεται από δυο περιόδους: α) από μια πρώτη μεταβατική κατά την οποία η ατομική βιογραφία αντικαθίσταται από αξίες που γεννιούνται από διαφορετικές ιδεολογίες (όπως π.χ. οι ιδέες της κοινότητας και της συλλογικής πραγματικότητας) και β) από μια περίοδο κατά την οποία τα πρόσωπα κατέχουν όλο και μικρότερη θέση (όπως π.χ. στον Kafka), για να φθάσουν στο νέο, σύγχρονο μυθιστόρημα από το οποίο το υποκείμενο θα απουσιάζει¹.

Εντούτοις τα μυθιστορηματικά πρόσωπα στο ελληνικό μυθιστόρημα αποτελούν κεντρικό στοιχείο της δομής του, γεγονός που μας δίνει τη δυνατότητα να μελετήσουμε μέσα από αυτά την κοινότητα στην οποία ανήκουν, την κοινωνική πραγματικότητα στην οποία αναφέρονται, στην περίπτωση μας αυτήν του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, εκμεταλλευόμενοι το

¹ L. Goldmann, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, Αθήνα 1979, Πλέθρον, σ. 64-65.

ρητό υλικό των μυθιστορημάτων, που συνιστά εγγύηση αντικειμενικότητας και μας προστατεύει από τα μονοπάτια του υπόρρητου περιεχομένου.

Οι άγαμες γυναίκες, που έχουν επιλεγεί ως αντικείμενο της μελέτης μας, όσο κι αν παρουσιάζουν ομοιότητα ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του γυναικείου φύλου και ανταποκρίνονται στις στερεοτυπικές αντιλήψεις του φύλου που επικρατούν στην ελληνική κοινωνία των πρώτων πενήντα χρόνων του 20^{ου} αιώνα, ωστόσο ανήκουν και σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες που επηρεάζονται από τις ραγδαίες κοινωνικοπολιτικές ζυμώσεις που συντελούνται στον ελληνικό χώρο αυτής της περιόδου. Ζυμώσεις στις οποίες οι άνθρωποι του πνεύματος, δε μένουν αμέτοχοι, αλλά στην προσπάθειά τους να σταθμίσουν τη νέα ελληνική πραγματικότητα, έρχονται αντιμέτωποι με οξύτατα κοινωνικά προβλήματα, που διαπερνούν το περιεχόμενο των μυθιστορημάτων τους και μας παρέχουν τη δυνατότητα να αντλήσουμε στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κοινωνία της περιόδου.

Ήδη στο ξεκίνημα του αιώνα, μετά τη χρεωκοπία του 1893 και την ταπεινωτική ήττα του 1897, οι πεζογράφοι έρχονται αντιμέτωποι με την κοινωνική εξαθλίωση, εγκαταλείπουν την ειδυλλιακή εξύμνηση της ζωής στην ύπαιθρο και παρουσιάζουν τα κοινωνικά προβλήματα και την αρνητική πλευρά των ανθρώπων και της κοινωνίας, στην προσπάθειά τους για καλύτερη γνώση της πραγματικότητας.

Το κείμενο της Α. Παπαδοπούλου *Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης* (1891), αν και εκδίδεται στα τέλη του προηγούμενου αιώνα, επιλέχτηκε σε μια προσπάθεια να καταδειχτούν τα στοιχεία εκείνα που επικρατούν ήδη από το 19^ο αι. και λειτουργούν ως κοινωνικά στερεότυπα για τη γυναικεία κοινωνική θέση, η συνέχεια των οποίων συνιστά το κεντρικό θέμα της παρούσας εργασίας. Πέρα από το γεγονός ότι το κείμενο αυτό παρέχει αξιόλογες πληροφορίες που αφορούν στη γυναικεία εργασία, και συγκεκριμένα στο επάγγελμα της δασκάλας, το μόνο κοινωνικά αποδεκτό για τη γυναίκα, η ζωή

της ίδιας της συγγραφώς² στάθηκε σοβαρή αφορμή γι' αυτή την επιλογή, καθώς η ίδια ως δασκάλα, λογοτέχνης και δημοσιογράφος, σε μια περίοδο εθνοτικής ρευστότητας και πολιτικής αστάθειας, αντιμετώπισε εξαιρετική εχθρότητα για αυτές της τις ιδιότητες, επειδή ακριβώς ήταν γυναίκα. Ως δασκάλα αγωνίστηκε για τη συστηματική σωματική άσκηση των κοριτσιών και υπερασπίστηκε ένα μεταρρυθμιστικό πνεύμα στην εκπαίδευση των μαθητριών³, στοιχεία που είχαν σοβαρές συνέπειες στη σταδιοδρομία της, υιοθέτησε μάλιστα ορισμένες από τις αρχές του δημοτικισμού, πράγμα που χαρακτηρίστηκε σκανδαλώδες και ανήκουστο για την ιδιότητά της⁴. Ως λογοτέχνης βρήκε μεγαλύτερη αποδοχή και γρήγορα ενσωματώθηκε στη λογοτεχνία που αποδεχόταν ο αθηναϊκός κανόνας, αν και η ίδια δραστηριοποιήθηκε κυρίως στην Κωνσταντινούπολη. Ως δημοσιογράφος όμως αντιμετώπισε στην Πόλη σοβαρά προβλήματα για τη δημόσια εμφάνισή της, καθώς ερχόταν σε σύγκρουση με το κοινωνικό στερεότυπο που θεωρούσε ανεπίτρεπτο για μια γυναίκα και μάλιστα άγαμη να δημοσιογραφεί⁵. Ως γυναίκα εξέφρασε σαφή πολιτική θέση υπερασπιζόμενη τη γυναικεία

² Βλ. σχ. Παπακώστας Γιάννης, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Αθήνα 1980, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

³ Αν κρίνει κανείς από τα διδασκόμενα μαθήματα στο σχολείο, θα παραδεχτεί, πως το πρόγραμμα ήταν αρκετά συγχρονισμένο για την εποχή εκείνη. Όπως η ίδια τα αναλύει αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση του «Πρακτικού Παρθεναγωγείου» στη Θεσσαλονίκη, το πρόγραμμα περιελάμβανε τα εξής: α) διδασκαλία των αρχαίων συγγραφέων και από μετάφραση, β) «απαγγελία εκλεκτών αποσπασμάτων της νεωτέρας λογογραφίας», γ) διδασκαλία της γαλλικής με διάλογο, δ) θεωρία μουσικής και εκμάθηση «κλειδοκυμβάλου», ε) ορθοπαιδική γυμναστική και «παίγνια κατά το σύστημα το οποίο ύμνησε ο κ. Βικέλας, θαυμάσας αυτό εν Σουηδία». Παπακώστας Γ., ό.π. σ. 106.

⁴ Με αφορμή τη δημοσίευση του διηγήματός της *Αρετή και Κακία* σε γλώσσα δημοτική, στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος* της Πόλης, τον Αύγουστο του 1899, οι εκπαιδευτικές επιτροπές την απέκλειαν απ' όλα «τα επίσημα κι ευαγή εκπαιδευτικά καθιδρύματα», με την κατηγορία της δημοτικιστρίας. Θεωρήθηκε μάλιστα και υπεύθυνη για την εισαγωγή του «μαλλιαρισμού» στην Πόλη. Παπακώστας Γ., ό.π. σ. 93.

⁵ Σε επιστολή της, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Νεολόγος* της 1/13 Μαΐου 1893, στην οποία διαμαρτύρεται γιατί κάποιος επιφυλλιδογράφος της εφημερίδας, μόνο στις γυναίκες καταλόγιζε την ευθύνη για πολλά από τα τρωτά της κοινωνικής ζωής και της παρατηρούμενης έκλυσης των ηθών, έλαβε την απάντηση πως η ενέργειά της αυτή «υπερέβη παν όριον». Μέσα σ' ένα κλίμα, όπου οποιοσδήποτε λόγος γύρω από τη γυναίκα και από γυναίκα, (η επισήμανση δική μου), θεωρούνταν επικίνδυνος προοδευτισμός, μια νέα και μάλιστα ανυπαντρητή δεν μπορούσε να ξαναοιχτεί, γι' αυτό και έλαβε τη συμβουλή: «Άφες κατά μέρος προοδευτικούς συλλόγους και διαμαρτυρίας και παραδόξους αρχάς και ιδέας περί χειραφετήσεως της γυναικός. Καταγίνου εις την οικιακήν οικονομίαν και εκεί επέστησον την προσοχήν σου, διότι η γυνή εγεννήθη δια τον οίκον, ενώ ο ανήρ δια την επιστήμην και δια την κοινωνίαν». Παπακώστας Γ., ό.π. σ. 117.

χειραφέτησή⁶, τηρώντας κριτική στάση απέναντι στα στερεότυπα που υπήρχαν στο κοινωνικό της περιβάλλον, με την αρθρογραφία της στην *Εφημερίδα των Κυριών*. Αι Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης συνιστούν μια καταγραφή των ηθών της Κωνσταντινούπολης του τέλους του 19^{ου} αι., ενώ η τυπολογία των χαρακτήρων δε διαφέρει από το αθηναϊκό κοινωνικό μόρφωμα, πρόκειται για αστικές, δραματικές καταστάσεις που εστιάζονται από τη συγγραφέα στις εσωτερικές, συναισθηματικές και ψυχικές αντιθέσεις.

Ο Αλ. Παπαδιαμάντης με τη *Φόνισσα* (1903), αναφέρεται στον κόσμο των απλοϊκών και των αγνοημένων, των φτωχών ανθρώπων, που ζουν στη Σκιάθο. Μέσα από το πρόσωπο της Χαδούλας έδωσε σε όλο του το βάθος το ηθικό πρόβλημα του ανθρώπου της εποχής του, φωτίζοντας όχι μόνο τη γυναικεία μοίρα αλλά και την ανθρωπινή. Υπερβαίνοντας τη χριστιανική του αγωγή και συνείδηση, αποκαλύπτει τους πολλαπλούς και μακροχρόνιους τραυματισμούς των γυναικών, αλλά και των ανθρώπων γενικά, κι αναπτύσσει τις σκέψεις του πάνω στις ανθρώπινες σχέσεις και στα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του⁷. Μέσα από το πρόσωπο της Χαδούλας προσεγγίζει τον κοινωνικό χαρακτήρα του εγκλήματος⁸. Αναφέρεται με συνέπεια στους συγκεκριμένους κοινωνικούς λόγους⁹ που την οδήγησαν στο να συγκροτήσει μια προσωπικότητα και μια στάση ζωής που συναρτάται άμεσα με το φύλο της. Η Χαδούλα ενεργεί με σκοπό την αποκατάσταση της αδικίας που διαπράττεται εκ μέρους της κοινωνίας εις βάρος των γυναικών, γι' αυτό και συχνά αναφέρεται στους σκοπούς της όπως «Δεν το έκαμα για κακό [...] Ερευνώσα

⁶ Ωστόσο δεν προσχώρησε ποτέ στο φεμινιστικό κίνημα της εποχής, γι' αυτό και δεν προσελήφθει ως τακτική συνεργάτης της *Εφημερίδος των Κυριών*, έτσι στην Αθήνα τη θεωρούσαν αντιφεμινίστρια, αντιθέτως στην Πόλη την κατέτασαν στο φεμινιστικό στρατόπεδο. Η ίδια πάντως προτίμησε να διδάξει μέσα από τα διηγήματά της τα πρώτα βήματα για το ξεσκάβωμα της γυναικίας. Παπακώστας Γ., ό.π. σ. 115-116.

⁷ Γκασούκα Μ., *Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 1998, Φιλιππότη, σ. 153.

⁸ Σύμφωνα με τη Μ. Γκασούκα, μια απροκατάληπτη ανάγνωση οδηγεί στο συμπέρασμα, πως ο συγγραφέας αποδέχεται –στην ουσία– πως η κοινωνική κατάσταση διαταράσσει τη φυσική ισορροπία. Ό.π. σ. 156.

⁹ «Εις τους λογισμούς της, συγκεκριαλιούσα όλην την ζωήν της, έβλεπεν ότι ποτέ δεν είχε κάμει άλλο τίποτε ειμή να υπηρετή τους άλλους. Όταν ήτο παιδίσκη, υπηρέτει τους γονείς της. Όταν υπανδρεύθη, έγινε σκλάβα του συζύγου της – και όμως, ως εκ του χαρακτήρος της και της αδυναμίας εκείνου, ήτο συγχρόνως και κηδεμών αυτού· όταν απέκτησε τέκνα, έγινε δούλα των τέκνων της· όταν τα τέκνα της απέκτησαν τέκνα, έγινε πάλιν δουλεύτρια των εγγονών της». Αλ. Παπαδιαμάντης, *Φόνισσα*, Αθήνα 1992, Γράμματα, σ. 7-8.

την συνείδησίν της, εν πράγμα εύρισκεν· ό,τι είχε κάμει και τότε και τώρα, το είχε κάμει δια το καλόν»¹⁰, άλλωστε όπως φαίνεται το έγκλημα μπορεί κάποτε να αποτελεί τρόπο απελευθέρωσης από την καταπίεση και τον εξευτελισμό που υφίσταται το γυναικείο φύλο, «Να! Μου έδωσε το σημείο ο Άης Γιάννης, είπε μέσα της σχεδόν ακουσίως η Φραγκογιαννού άμα είδε τα δυο θυγάτρια, Τι ελευθερία θα της έκαναν της φτωχειάς της Περιβολούς, ανίσως έπεφταν μες στη στέρνα κι εκολυμπούσαν!...»¹¹. Όπως κι αν έχει ο κοινωνικός χαρακτήρας του έργου του Παπαδιαμάντη είναι αναμφισβήτητος¹², η φτώχεια των ανθρώπων, η αποκάλυψη του δράματος αυτής της γυναίκας, που αποκαλύπτει ταυτόχρονα τη στέρση των ανθρώπων τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών, η θέση της γυναίκας μέσα σε μια κοινωνία εχθρική και ανδροκρατούμενη, η «θηλειά» που είναι για τις οικογένειες τα κορίτσια, η υποχρέωση της προίκας, ό,τι επιτάσσει η κοινωνία για τους ρόλους των φύλων, είναι τα στοιχεία εκείνα που οπλίζουν το χέρι της Χαδούλας και την οδηγούν στο «ψήλωμα του νου».

Με τα προβλήματα της ημιαστικής κοινωνίας της Ρούμελης ασχολείται ο Κ. Χατζόπουλος στο μυθιστόρημά του *Ο Πύργος του Ακροποτάμου* (1909). Το κείμενο αποτελεί τη μετάβαση ανάμεσα στο ηθογραφικό διήγημα και το μυθιστόρημα της μοναξιάς των μικροαστών του 1900¹³, ο συγγραφέας στρέφει το ενδιαφέρον του προς τους εξαθλιωμένους ανθρώπους της ελληνικής επαρχίας και προσπαθεί να διερευνήσει τα άδυτα της ανθρώπινης ψυχής. Έτσι παρουσιάζει τον κοινωνικό ξεπεσμό αυτής της οικογένειας. Η Φρόσω και

¹⁰ Φόνισσα, ό.π. σ. 85 και 94.

¹¹ Φόνισσα, ό.π. σ. 67.

¹² Όπως αναφέρεται από τη Μ. Γκασούκα μελετητές του Παπαδιαμάντη βλέπουν το έργο του μόνο στη θεολογική του διάσταση, αποκλείοντας αυτό από κάθε κοινωνική αναφορά και προβληματισμό, όπως ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Δαιμόνιο Μεσημβρινό*. Έντεκα κείμενα για τον Παπαδιαμάντη, Αθήνα 1978, Γρηγόρης. Εντούτοις η λειτουργία τελικά ενός έργου και οι μελλοντικές του επιδράσεις, ξεπερνούν πολλές φορές τις προθέσεις του δημιουργού του, όπως και τις επιμέρους προσεγγίσεις του, έτσι παρά τις όποιες διατυπωμένες απόψεις, δεν μεταβάλλεται η κοινωνική σημασία και το εύρος της Φόνισσας. Μ. Γκασούκα, ό.π. σ. 153 και 155. Είναι αυτό που όπως ήδη έχουμε αναφέρει στις Θεωρητικές Προσεγγίσεις, ο R. Escarpit ονομάζει *λογοτεχνική προδοσία*. Ο Ζ. Λορεντζάτος βλέπει το έργο του Παπαδιαμάντη απόλυτα δεμένο με τη γυναίκα, ως ένα ύμνο για τη γυναίκα, τη Ρωμιά γυναίκα, την ταυτισμένη με μια ορισμένη στάση ζωής, φυσική και πνευματική μαζί, και ζυμωμένη με παραδόσεις και με πράματα παλιά όσο και ο κόσμος... Ζ. Λορεντζάτος, *Οι Ρωμιές*, Αθήνα 1990, Δόμος.

¹³ Η. Tonnet, *Η ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, Αθήνα 1999, Πατάκης, σ. 193-194.

οι αδελφές της, κόρες του έπαρχου Κρανιά, ζουν εγκλωβισμένες σε μια υπερήφανη ζωή που τους κληροδοτεί το όνομα της οικογένειάς τους¹⁴, ένα όνομα απόλυτα εξαρτώμενο από τις πελατειακές σχέσεις των κομμάτων και τις κομματικές συναλλαγές, καθώς ο Θώμος ο Κρανιάς χρήζεται έπαρχος κάθε φορά που το κόμμα του ερχόταν στην εξουσία και ένας ξάδελφός του εκλεγόταν βουλευτής, «Το κόμμα και το σόι του Κρανιά ήταν από τα παλιότερα στην επαρχία με τ' ατέλειωτα βουνά και τους εννιά δήμους... από κείνα τα βουνά κατεβαίνανε και ξεχείμαζαν ένα γύρο στον κάμπο τα κοπάδια κ' η αργατιά του τόπου του. Η αργατιά αυτή έστελνε βουλευτή τον ξάδερφό του, γι' αυτό και κείνος όταν ερχότανε στην εξουσία βιαζότανε να στείλη έπαρχο το Θώμο»¹⁵. Εξαρτημένη από αυτές τις σχέσεις πελατείας και ενισχύοντας τη βουλευτοκρατία, η οικογένεια του Κρανιά επιδιώκει να εξασφαλίσει βασικά στοιχεία τόσο της ατομικής όσο και της οικογενειακής ζωής, όμως κάθε αλλαγή στην κυβέρνηση σήμαινε και αλλαγή των δημοσίων υπαλλήλων ευνοώντας από τη μια μεριά την ανάπτυξη των πελατειακών σχέσεων, από την άλλη όμως μεριά διαφοροποιώντας την οργάνωση της οικογενειακής ζωής. Έτσι για την οικογένεια Κρανιά «Η κυβέρνηση δεν άργησε ν' αλλάξει... Η νέα κυβέρνηση κατάργησε τα επαρχεία κι ο Θώμος Κρανιάς έπρεπε να στρέξη να πάη γραμματικός σε νομαρχία»¹⁶, ο ξεπεσμός της οικογένειας αρχίζει, «Μα η δυσκολία δεν ήτανε μόνο στο πώς θάπεφτε η μύτη... 'Δίχως νοίκι τζάμπα πια, δίχως τυχερά, δίχως πεσκέσια πώς θα τα βγάλουν πέρα έξι νομάτοι με το μιστό ξερό;»¹⁷, γι' αυτό και η κυρα Θώμωινα στέλνει στην πόλη μόνο του τον άντρα της, γιατί «Αυτή και τα παιδιά με τα λιγοστά που θα τους στέλνη, θα οικονομηθούνε καλύτερα εδώ στην ερημιά παρά στην πολιτεία, όπου θέλουνε λούσα, φορέματα, σπιτί καλό και χώρια δούλα. Εκεί πρέπει να φαίνονται καθώς αξίζει στη θέση τους και στ' όνομα της φαμελιάς. Εδώ συνήθισαν, εδώ, όπως και να ζούνε τους ξέρει

¹⁴ «Η αργατιά, που ξεχείμαζε στον κάμπο και δεν έπαψε ποτέ να προσκυνά την αυλόπορτα του πύργου, ήτανε το καλύτερο σημάδι του, που κι αρχοντιά και πλέμπα εδώ στην πόλη δεν μπορούσανε να μην το σεβαστούν». Κ. Χατζόπουλος, *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, Αθήνα 1971, Γαλαξίας, σ. 14.

¹⁵ *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 9.

¹⁶ *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 10.

¹⁷ *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 10.

και τους τιμά όλος ο κόσμος»¹⁸. Ο ξεπεσμός της οικογένειας ξεκινά με την παύση του πατέρα από τη θέση που μέχρι εκείνη τη στιγμή κατείχε και ολοκληρώνεται με το "παράπτωμα" της Φρόσως, της μεγαλύτερης κόρης, που χάνει την "τιμή" της από το γιο του μπακάλη¹⁹. Η τραγική ιστορία φθοράς αυτής της οικογένειας, το δράμα του ξεπεσμού της, αρθρώνονται απόλυτα πάνω στον άξονα της τιμής και της κοινωνικής υπόληψης. Από το σημείο που ο πατέρας χάνει τα προνόμια που του παρείχαν "όνομα" και ανώτερη κοινωνική θέση, τα κορίτσια του καλούνται να καλύψουν αυτό το κενό με την ηθική τους συμπεριφορά ανάλογη της θέσης της οικογένειας, διατηρώντας με αυτόν τον τρόπο το όνομα και την κοινωνική θέση της²⁰. Η ανυπόληπτη συμπεριφορά της Φρόσως οδηγεί στον απόλυτο ξεπεσμό της οικογένειας, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από το συγγραφέα στον εσωτερικό κόσμο των τριών κοριτσιών που βιώνουν το δράμα της πτώσης τους με όλες τους τις αισθήσεις, χαμένες ευτυχίες, συνεχείς απογοητεύσεις, χαμένα όνειρα· μια κατάθλιψη, μια διάθεση πικρή, μια ατμόσφαιρα βαριά και αποπνικτική ακινητούν γύρω στον ορίζοντα του *Πύργου του Ακροποτάμου*, όπως σημειώνει ο Απ. Σαχίνης²¹. Το κοινωνικό περιεχόμενο του μυθιστορήματος βρίσκεται μέσα στα στενά όρια της ελληνικής επαρχίας, στα ήθη της και στις κοινωνικές προλήψεις για τη γυναίκα, που εγκλωβίζεται και τελικά φθείρεται και ξεπέφτει ακινητοποιημένη, στις κοινωνικές συνθήκες μιας εποχής, όπου η γυναίκα είναι ετεροκαθοριζόμενη και απόλυτα εξαρτημένη από τα κοινωνικά στερεότυπα για τα δυο φύλα.

Στο αστικό περιβάλλον του μυθιστορήματος του Κ. Θεοτόκη *Η Τιμή και το Χρήμα* (1912), που διαδραματίζεται στην Κέρκυρα, δυο δυνάμεις συγκρούονται: το χρήμα και η ηθική φύση του ανθρώπου. Το χρήμα παίζει

¹⁸ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 10-11.

¹⁹ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 16.

²⁰ Από την κοινωνική θέση που κατέχουν τα άτομα απορρέουν βασικές προσδοκίες, που εκφράζουν τις κοινωνικές αξίες και τους κανόνες της συγκεκριμένης θέσης, δηλαδή αναμένεται συγκεκριμένη δράση και συμπεριφορά. Τα άτομα έτσι αναλαμβάνουν αυτό που ονομάζεται *κοινωνικός ρόλος*, όπου σύμφωνα με τον Dahrendorf κοινωνικός ρόλος είναι οι απαιτήσεις της κοινωνίας από τους φορείς των κοινωνικών θέσεων. Κατά τον Ραλφ Λίντον ο ρόλος αποτελεί τη δυναμική όψη της θέσης. Χ. Νόβα- Καλτσούνη, *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Αθήνα 2002, Gutenberg, σ. 59.

²¹ Απ. Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα 1997, Εστία, σ. 181.

τον κυρίαρχο ρόλο στις ανθρώπινες σχέσεις, οι αξίες διαστρεβλώνονται και διαμεσολαβούνται, σε μια περίοδο κατά την οποία το ελληνικό κράτος προσπαθεί να διαμορφώσει τη φυσιογνωμία του και να οργανωθεί σύμφωνα με το καπιταλιστικό σύστημα, όπως επιτάσσουν τα ευρωπαϊκά κέντρα. Το περιεχόμενο του έργου βρίσκεται μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, όπου η ανθρώπινη φύση είναι ηθική, ενώ οι κοινωνικές συνθήκες είναι που την αλλοτριώνουν²², αποκαλύπτοντας τον κοινωνικό προβληματισμό του συγγραφέα²³, πυρήνας του οποίου είναι, όπως και στη *Φόνισσα*, η υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας, η οποία πραγματοποιείται και αποκτά ανταλλακτική αξία μέσα στην ελληνική κοινωνία της εποχής.

Ο συγγραφέας παρουσιάζει δυο κόσμους φαινομενικά αντίθετους, που όμως και οι δυο υποκύπτουν στο βωμό του χρήματος. Από τη μια μεριά η εργατική τάξη και από την άλλη μεριά η ξεπεσμένη αριστοκρατία του νησιού της Κέρκυρας, μέσα από τα πρόσωπα της σιόρας Επιστήμης και του Αντρέα· ταπεινής καταγωγής, φτωχιά, που δουλεύει σε εργοστάσιο η πρώτη, αρχοντόπουλο ξεπεσμένο ο δεύτερος, και οι δυο όμως σκλάβοι του χρήματος· η σιόρα Επιστήμη χρειάζεται τα χρήματα για να συντηρεί την οικογένειά της και να προικίσει τα τρία κορίτσια της, ο Αντρέας για να ξεπληρώσει τα χρέη του και να ξανακερδίσει τη χαμένη κοινωνική του υπόληψη. Έτσι η σιόρα Επιστήμη οδηγημένη από την ανάγκη διαμορφώνει ένα χαρακτήρα υπολογιστικό και δε διστάζει προκειμένου να εξοικονομήσει περισσότερα χρήματα, να συμμετέχει σε λαθρεμπόριο²⁴, να γίνεται μεταπράτισσα²⁵, να

²² «Και αχ, δεν έφταιγε ούτε αυτός· δεν ήταν φυσικιά η κακοσύνη μέσα στα στήθι του! Οι περιστάσεις, οι δυστυχίες τον είχαν αλλάξει. Κουναρημένος καθώς ήταν σε ιδέες νοικοκυριάς, δεν μπορούσε μεμιάς να συνηθίσει στο σκληρό ξεπεσμό, αλλά με όλη του τη δύναμη αντιστεκόταν...». Κ. Θεοτόκης, *Η Τιμή και το Χρήμα*, Αθήνα, Πέλλα, σ. 178.

Όπως γράφει ο Αντρέας Καραντώνης: «Φαίνεται πως ο Θεοτόκης, βαθύτερα ανθρωπιστής, δε θέλει να ρίξει τις ευθύνες επάνω στ' άτομα, μα στις συνθήκες. Καταδικάζει τα σύνολα, καταγγέλλει τη διαφθορά, δείχνει και ζωγραφίζει τα θύματα με μια γενική αντικειμενική θα λέγαμε, συμπάθεια. Δεν είναι χωριστά σκληρός με κανένα». Α. Καραντώνης, «Ο πεζογράφος», *Ελληνική Δημιουργία*, 8, 1951 και *Φυσιολογίες* 1, 1959, σ. 94 στο Α. Σαχίνης, ό.π. σ. 198.

²³ Μ. Vittì, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2003, Οδυσσεάς, σ. 357.

²⁴ *Η Τιμή και το Χρήμα*, ό.π. σ. 128-130.

²⁵ *Η Τιμή και το Χρήμα*, ό.π. σ. 131-135.

κρύβει τα έσοδά της από την οικογένειά της²⁶. Δε διαθέτει ταξική συνείδηση σε αντίθεση με τη γειτόνισσά της τη Χριστίνα που ταξικά συνειδητοποιημένη μισεί τους πλούσιους, «τώρα εβγήκανε κι αυτές οι μηχανές για να σκιάζουνε την καημένη τη φτώχεια! Ω αυτοί οι πλούσιοι! Σόχουνε όλα! [...] Μας επινίξαν»²⁷, ενώ η Επιστήμη δέχεται την ανισότητα μοιρολατρικά αφού «Έτσι έκαμε ο Θεός τον κόσμο του κι εμείς οι φτωχοί θα ζήσουμε με τσι πλούσιοι» και λίγο πιο κάτω αναγνωρίζει την υποχρεωτικότητα αυτής της ανισότητας συνηγορώντας υπέρ των πλουσίων, αφού οι πλούσιοι «είναι ο ψωμοδότης του φτωχού· εκατό γυναίκες και κοπέλλες κι εκατό άντρες ζούνε από τα χέρια του»²⁸. Αλλά και ο Αντρέας εκμεταλλεύεται τις δυνατότητες που του παρέχει η παρασιτική κοινωνία της εποχής και η κομματική προστασία, για να κερδίσει χρήματα. Τις σχέσεις πελατείας των κομμάτων με τους ψηφοφόρους που συναντήσαμε στον *Πύργο του Ακροποτάμου*, ξαναβρίσκουμε και σε αυτό το μυθιστόρημα. Το κόμμα στηρίζεται απόλυτα από τους ψηφοφόρους του και σε αντάλλαγμα παρέχει προστασία ακόμα και στο λαθρεμπόριο με το οποίο ασχολείται ο Αντρέας, μα τώρα που «η κυβέρνηση του Κορφιάτη υπουργού είχε πέσει... και το κόμμα είχε πάθει πανωλεθρία...»²⁹, η νέα κυβέρνηση θέλει να πατάξει το λαθρεμπόριο. Η αλήθεια όμως είναι πως θέλει να υποστηρίξει και να προστατέψει τους δικούς της λαθρέμπορους, γιατί όπως λέει ο θείος του Αντρέα στη σιόρα Επιστήμη «Εμείς, συμπεθέρα, ειμάστενε η ψυχή σε κάθε κόμμα... Χωρίς εμάς, το λοιπό, τίποτα κόμμα... μωρέ καμία κυβέρνηση δεν το κυνηγάει το λαθρεμπόριο. Τσι λαθρέμποροι που δεν είναι από το κόμμα τση, ναι· το λαθρεμπόριο όχι»³⁰, γι' αυτό το λόγο και ο Αντρέας βρίσκεται σε τέτοια δύσκολη θέση, αφού οι σχέσεις του με το καινούργιο κόμμα δεν του επιτρέπουν να ασκεί ελεύθερα τις παράνομες συναλλαγές του. Η σιόρα Επιστήμη και ο Αντρέας εκπροσωπούν δυο διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, την εργατική από τη μια και την αριστοκρατία από την άλλη, στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για ένα κόσμο αλλοτριωμένο, για ένα κόσμο

²⁶ Η Τιμή και το Χρήμα, ό.π. σ. 127.

²⁷ Η Τιμή και το Χρήμα, ό.π. σ. 144-145.

²⁸ Η Τιμή και το Χρήμα, ό.π. σ. 144.

²⁹ Η Τιμή και το Χρήμα, ό.π. σ. 164.

³⁰ Η Τιμή και το Χρήμα, ό.π. σ. 165.

που η επίδραση του χρήματος έχει διαβρώσει τις συνειδήσεις, έχει υπονομεύσει κάθε ηθική αρχή και αξία.

Ανάμεσα στους δυο στέκεται η κόρη της Επιστήμης η Ρήνη που αγαπιέται με τον Αντρέα, μια αγάπη όμως που υπονομεύεται από το χρήμα. Έτσι η Ρήνη γίνεται αντικείμενο της πιο εξευτελιστικής συναλλαγής ανάμεσα στη μητέρα της και τον άνθρωπο που αγαπά. Η σιόρα Επιστήμη αρνείται να ικανοποιήσει τις οικονομικές απαιτήσεις του Αντρέα, μολονότι διαθέτει το πόσο που αυτός ζητά, έχοντας μια αδυναμία στην αξία του χρήματος, με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν μια σειρά δραματικά γεγονότα για την υπόληψη και την ευτυχία του κοριτσιού, ώσπου στο τέλος νικημένη αναγκάζεται να παραδώσει στον Αντρέα το κλειδί όπου φύλαγε τα χρήματα για να πάρει εκείνος όσα θέλει. Κι αν στη *Φόνισσα* 'το ψήλωμα του νου' έδωσε στην ηρωίδα του μια 'δαιμονική' διάσταση και την οδήγησε σε τραγική λύση, εδώ η σιόρα Επιστήμη δέχεται μια ήττα που αποκτά το νόημα της ηθικής κάθαρσης. Ο Αντρέας από την άλλη μεριά, ζητά μεγάλη προίκα για να παντρευτεί τη Ρήνη, προκειμένου να αντισταθμίσει το γεγονός πως εκείνη ανήκει σε κατώτερη από αυτόν κοινωνική τάξη, στην πραγματικότητα όμως για να ξανακερδίσει τη χαμένη κοινωνική του υπόληψη. Έτσι το πρόσωπο που δοκιμάζεται περισσότερο από τους δυο είναι η νεαρή Ρήνη, που αν και υποφέρει, έχοντας πίστη στον εαυτό της και στις δυνάμεις της δεν υποκύπτει, παρά αποφασίζει να εργαστεί στο εργοστάσιο αν και είναι έγκυος, παραβλέποντας τις κοινωνικές συμβάσεις³¹. Η Ρήνη ωριμάζει και αναλαμβάνει τη ζωή της και του παιδιού που περιμένει, στηριζόμενη αποκλειστικά στις δικές της δυνάμεις, υψώνεται σε ηθική προσωπικότητα και στο τέλος βρίσκει τη δύναμη να αρνηθεί να ζήσει με τον άνθρωπο αυτόν που διαπραγματεύτηκε αυτήν και την αγάπη της με όρους χρηματικούς. Ο συγγραφέας με ρεαλιστικό τρόπο, αλλά και με μια αισιόδοξη αντίληψη για το γυναικείο κοινωνικό πρόβλημα που ανήκει περισσότερο στο μέλλον, οδηγεί

³¹«Και τόκαμε. Αρματώθηκε με υπομονή, με καρτερία, μ' ελπίδα, και το ίδιο πρωί εξήγησε δουλειά στο εργοστάσιο που εγνώριζε, όπου εδούλευε πάντα η μάνα της. Κι αυτό το τόλμημά της, που εκαταφρονούσε τους πατροπαράδοτους και παράλογους θεσμούς, της εφάνηκε πολύ ευκολώτερο απ' ό,τι εφантаζότου, κι ούτε ένα χέιλι δε βρέθηκε να την κατακρίνει για τούτο. Ήταν φτωχιά και έπρεπε να δουλέψει». *Η Τιμή και το Χρήμα*, ό.π. σ. 180.

τη γυναίκα στην κοινωνική της απελευθέρωση, υμνώντας το ήθος και την αγωνιστικότητά της, εμπιστευόμενος την ηθική φύση του ανθρώπου που μπορεί να υπερισχύσει των κοινωνικών συμβάσεων.

Τα μυθιστορήματα του Γ. Ξενόπουλου, *Στέλλα Βιολάντη* (1909) και *Η Τιμή του Αδελφού* (1914), έχουν κατεξοχήν κοινωνικό περιεχόμενο. Στο μεν πρώτο ο συγγραφέας παρουσιάζει την κρίση των παραδοσιακών αξιών που υφίσταται η κλειστή κοινωνία της Ζακύνθου. Αυτό που τονίζεται είναι ο ξεπεσμός της αριστοκρατικής τάξης από τη μια μεριά και η άνοδος της αστικής τάξης από την άλλη³². Η οριστική παρακμή της αριστοκρατίας εκφράζεται μέσα από τις συντηρητικές αρχές του Παναγή Βιολάντη για τη θέση της γυναίκας³³. Ο έρωτας της κόρης του Στέλλας για έναν νέο χωρίς τη δική του συγκατάθεση, αλλά πολύ περισσότερο επειδή δεν ανήκει στη δική του κοινωνική τάξη³⁴, τον οδηγούν αρχικά σε εκβιασμό του νεαρού πως θα καταστρέψει αυτόν και την οικογένειά του³⁵ αν δεν αφήσει ήσυχη την κόρη του, και ύστερα σε εξευτελιστική ταπείνωση του παιδιού του, με βιαιοπραγίες εις βάρος του³⁶, που τελικά οδηγούν το κορίτσι στο θάνατο. Η άκαμπτη στάση του Βιολάντη, η αλλοζονία της αριστοκρατικής του καταγωγής και η εμμονή

³² Στο μυθιστόρημά του ο Γ. Ξενόπουλος παρουσιάζει να πέφτουν τα τελευταία οχυρά της αριστοκρατίας, που μετά βίας κρατούνται και εκφράζονται μέσα από τον αγώνα που δίνει ο Παναγής Βιολάντης για να αποτρέψει γάμο της κόρης του με έναν αστό.

³³ «...άνθρωπο στενοκέφαλο, χωμένο στις προλήψεις, αναθρεμμένο με τις παραδόσεις των παλαιών εκείνων αρχόντων, που στον τόπο του άλλοτε, σε χρόνους σκοτεινούς, βαρβάρους, εβασάνισαν, εφυλάκισαν, εσκοτώσαν, ή έθαψαν ζωντανές, για παρόμοιους λόγους, τις θυγατέρες των- γι' αυτόν, λέγω, το έγκλημα της Στέλλας ήταν άξιο θανάτου». Γ. Ξενόπουλος, *Στέλλα Βιολάντη*, Αθήνα 1984, Αδελφοί Βλάσση, σ. 46-47.

³⁴ «Ο γιος του Ζαμάνου, ο ψωρίτης του ψωρίτη, ο παλιοτηλεγραφητής, ο χαϊδεμένος, επήρε το αντζάρντο να μου γυρέψει τη θεγατέρα μου, μένανε;... Και τι εστοχάστηκε; Πως γιατί φορεί γκέτρες και φιορά, θαν του δώσω υπόληψη εγώ, ο Βιολάντης, θα τον κάμω γαμπρό;...». *Στέλλα Βιολάντη*, ό.π. σ. 22.

³⁵ «Ξέρεις πως φτάνει να κουνήσω το λιανό μου δάκτυλο και να καταστρέψω, αν ήθελα τον πατέρα σου;... Ξέρεις πως μπορώ να μην αφήσω κανένα σας σε χλωρό κλαδί; Ξέρεις πως αν βάλω το' ανθρώπους μου να φτύσουνε μόνο, σε πνίγουνε;... Ξέρεις πως μπορώ να βάλω έναν άνθρωπο να σε σακατέψει, κι εγώ να φουμάρω το τσιγάρο μου στον Πλατύφορο;... Ξέρεις πως μπορώ να σε κάνω να τον πλερώσεις αυτό που έκαμες;...». *Στέλλα Βιολάντη*, ό.π. σ. 32.

³⁶ *Στέλλα Βιολάντη*, ό.π. σ. 38 και σε όλη τη διάρκεια του μυθιστορήματος η Στέλλα υφίσταται αποτρόπαιους ξυλοδαρμούς από τον πατέρα της.

του να διατηρήσει με κάθε τρόπο την εξουσία του πάνω στην κόρη του³⁷, φανερώνει την αγωνία ενός ανθρώπου που χάνει τα δικαιώματά του και την εξουσία του όχι μόνο στην οικογένειά του, αλλά και κάθε πλεονέκτημα που μέχρι τότε του παρείχε η κοινωνική του θέση, πολύ περισσότερο που το ενδιαφέρον του ήταν ιδιαίτερα στραμμένο στη γνώμη του κόσμου³⁸.

Από την άλλη μεριά ο συγγραφέας παρουσιάζει στο πρόσωπο της νεαρής Στέλλας, μια γυναίκα με έντονη προσωπικότητα και ιδιοσυγκρασία, που είναι αποφασισμένη να παραβιάσει όλους τους κανόνες και τους φραγμούς της τάξης της προκειμένου να μην προδώσει τον έρωτά της. Με τη σθεναρή στάση που τηρεί απέναντι στον πατέρα της, διακηρύσσει το δικαίωμά της να ζήσει ανεξάρτητη από τις οικογενειακές αντιλήψεις για την τιμή, να ορίσει τον εαυτό της³⁹. Μην μπορώντας όμως να ολοκληρώσει την επανάστασή της ενάντια στην πατρική εξουσία, δέχεται μοιρολατρικά κάθε ταπείνωση, όχι μόνο από τον πατέρα αλλά και από τον αδελφό⁴⁰, φανερώνοντας μια γυναίκα, που από τη μια έχει μάθει να υποτάσσεται στη μοίρα της, από την άλλη όμως μέσα από αυτή την υποταγή της εξυψώνεται σε ηθική προσωπικότητα και αμετανόητη για το παράπτωμά της, πιστή στον έρωτά της, οδηγείται στο θάνατο.

Σ' αυτό το μυθιστόρημα η έννοια της τιμής δίνεται από το συγγραφέα με όρους οικογενειακούς και με την αρχαϊκή της σημασία, συνδέεται δηλαδή

³⁷ «Τι ντροπές είναι τούτες που μου 'βαλες στο κούτελό μου;... 'Είμαι δική σου;'' Πώς έγραψες εσύ τέτοιο πράγμα; Τίνος είσαι, μωρή; Ποιον ερώτησες να σου πει τίνος είσαι; Με ποιο δικαίωμα εδόθηκες στον ξένον άνθρωπο; Ποιος σου είπε πως ορίζεις τον εαυτό σου; Πώς σου πέρασε από το νου, πως μπορείς να δώσεις και το νύχι σου, χωρίς να θέλω εγώ;...». *Στέλλα Βιολάντη*, ό.π. σ. 37-38.

³⁸ «Ο,τι έκανε και δεν έκανε, ήταν για τον κόσμο- για να πει ο κόσμος καλό. Δεν τον έμελλε, πως εξετάζε κάποτε τον εαυτό του και δεν τον έβρισκε ούτε αγαθό, ούτε ευσυνείδητο, ούτε ειλικρινή- του 'φτανε πως τον είχε ο κόσμος για τέτοιον. Και σ' αυτή την ιδέα, γι' αυτή την υπόληψη, ήταν ικανός να τα θυσιάζει όλα, και τη δική ευτυχία και την ευτυχία των δικών του. [...] Το εκατόρθωνε με την υπόκριση και με τη βία. Οι δικοί του τον εφοβούντο σα διάβολο- η γυναίκα του τον έτρεμε, η αδελφή του η γριά ποτέ δεν του έλεγε όχι- τα παιδιά του αρνάκια. Και τον φόβο αυτό ο κόσμος τον είχε για σεβασμό και γι' αγάπη». *Στέλλα Βιολάντη*, ό.π. σ. 29-30.

³⁹ «Ο πατέρας μου τίποτα δεν μπορεί να κάμει. Πως θα με δειρεί; Πως θα με κλείσει; Πως θα με σκοτώσει; Τι με τούτο; Πάλι εγώ κάνω ό,τι θέλω -τον εαυτό μου- και σα δε θέλω εγώ, άλλον άνθρωπο δεν παίρνω. Όχι- ποτέ δε θα με δώσει σε όποιον θέλει εκείνος...». *Στέλλα Βιολάντη*, ό.π. σ. 49.

⁴⁰ *Στέλλα Βιολάντη*, ό.π. σ. 42.

με τις παραδοσιακές αξίες, με το οικογενειακό γόητρο, με το όνομα της οικογένειας που στηρίζεται στην καταγωγή, όπου οι πράξεις του ατόμου εύκολα είτε ανταμείβονται είτε αποδοκιμάζονται με τις τιμωρίες τόσο από την οικογένεια όσο και από την κλειστή επαρχιώτικη κοινότητα.

Στο άλλο μυθιστόρημα *Η Τιμή του Αδελφού*, που διαδραματίζεται στο αστικό αθηναϊκό περιβάλλον, η έννοια της τιμής ταυτίζεται περισσότερο με τις νέες αστικές συνθήκες ζωής, με την εντιμότητα, την εργατικότητα, με το χριστιανικό ήθος, όπου το άτομο έχοντας ευρύτερα περιθώρια ανεξαρτησίας, είναι επιτακτικότερη η ανάγκη εκ μέρους του εσωτερικευσης του ηθικού κώδικα. Στο μυθιστόρημα αυτό ο συγγραφέας ασχολείται με τα προβλήματα του αστικού πληθυσμού, σε μια περίοδο που το ρεύμα της εσωτερικής μετανάστευσης από τα χωριά προς τις πόλεις είναι ιδιαίτερα έντονο, και επομένως αυτό που απασχολεί το άτομο είναι ο τρόπος επιβίωσής του στις νέες συνθήκες ζωής. Η σύγκρουση εδώ δε γίνεται ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, μα μέσα στον ίδιο τον κόσμο της βιοπάλης, που αγωνίζεται να επιβιώσει μέσα στις αστικές προκλήσεις. Από τη μια μεριά βρίσκεται ο Θανάσης, που με τον παρασιτικό τρόπο ζωής του, έχει χάσει κάθε ηθική αρχή και αξία, άεργος, μέθυσος, χαρτοπαίκτης και χασισοπότης, επιβιώνει εκμεταλλευόμενος την παραστρατημένη αδελφή του, η οποία όταν σταματά να τον τρέφει με τα χρήματα της ατιμίας της, θυμάται την προσβολή της τιμής του και τη σκοτώνει. Στον αντίποδα αυτού ο Μίμης⁴¹, που αγωνίζεται να φτιάξει τη ζωή του, με εντιμότητα και συνέπεια στις ηθικές αρχές, τίμιος και εργατικός, καταφέρνει να ανοίξει δικό του μαγαζί⁴² και να αποκτήσει

⁴¹ «... ο Μίμης ήταν καλό παιδί, φρόνιμο, εργατικό, κι αγαπούσε το σπίτι του και τις αδελφές του, 'που ήταν σπάνιο'. Ο Μίμης είχε κοιτάξει να της βρει γαμπρό (της δικής του αδελφής της Βιργινίας) κι αυτός, με τα δικά του λεφτά, βοήθησε στα έξοδα του γάμου. Τι καλός αδελφός!... και τι διαφορά από τον δικό της, το Θανάση, το παλιόπαιδο, τον ακαμάτη, που ψοφολογούσε όλη την ημέρα και γλεντούσε όλη τη νύχτα με τα λεφτά της μάνας του και κάποτε της αδερφής του!...». Γ. Ξενοπούλου, *Η Τιμή του Αδελφού*, Αθήνα 1984, Αδελφοί Βλάσση, σ. 40.

⁴² Οι δουλειές του νέου πήγαιναν πολύ καλά. Τώρα είχε ανοίξει δικό του καπνοπωλείο στην οδό Αθηνάς, κατά το Μοναστηράκι, που αν και μικρό, είχε πελατεία μεγάλη. Γιατί ο Μίμης, δραστήριος, ακούραστος, ευγενικός, υποχρεωτικός, ήξερε να σκλαβώνει τον κόσμο, και πολλούς πελάτες του καπνεμπορικού, όπου ήταν πριν υπάλληλος, τους είχε κάνει να ψωνίζουν στο μαγαζάκι του... Έκανε καλό τζίρο κι όλοι έλεγαν πως θα μπορέσει ν' ανοίξει μαγαζί και στην οδό Σταδίου». *Η Τιμή του Αδελφού*, ό.π. σ. 87-88.

κοινωνική θέση αντάξια των κόπων του, μέχρι τη στιγμή που γίνεται το φονικό της Αργυρώς από το Θανάση. Ο Μίμης, που αγαπούσε την Αργυρώ⁴³ και γνωρίζοντας το ποιόν του Θανάση, μάταια προσπάθησε να δείξει την αλήθεια στο δικαστήριο, που έκρινε το φονικό ως έγκλημα «δια λόγους τιμής», και με αναπάντεχη τροπή των γεγονότων οδηγείται ο ίδιος στο έγκλημα σκοτώνοντας το Θανάση την ώρα που του ανακοινώνεται από το δικαστήριο αθωωτική απόφαση. Έτσι μέσα σε μια κοινωνία υποκρισίας, όπου οι προκαταλήψεις κυριαρχούν και ο κώδικας τιμής ερμηνεύεται με έμφυλους όρους, ο τίμιος Μίμης δε δικαιώνεται, αντιθέτως χαρακτηρίζεται ως «κοινωνικός επαναστάτης»⁴⁴, αφού δεν παραδέχεται την έννοια της τιμής, όπως είναι χαραγμένη στις άκαμπτες συνειδήσεις μιας συντηρητικής κοινωνίας.

Ανάμεσα στους δυο στέκει η γυναικεία μορφή της νεαρής Αργυρώς, εντελώς έξω από τον αγώνα της ζωής καλείται να αντισταθεί στις αστικές προκλήσεις και να διατηρήσει την τιμή της, ενώ η ανέχεια της οικογένειας και ο παρασιτικός τρόπος ζωής του αδελφού της την εξαναγκάζουν όχι μόνο να βγει στην αγορά εργασίας, αλλά και εξαιτίας της έλλειψης μιας σταθερής ηθικής βάσης, την ευθύνη της οποίας φέρουν αποκλειστικά τα άρρενα μέλη της οικογένειας, παραστρατεί. Θέλοντας να ακολουθήσει τα νέα πρότυπα ζωής, όπως προβάλλονται στην πόλη, γοητευμένη από αυτά, αλλά και υποχρεωμένη από τις δυσκολίες της ζωής, ακολουθεί το δρόμο της πορνείας

⁴³ Ο Μίμης αγαπούσε την Αργυρώ και ήθελε να την παντρευτεί, μέχρι τη στιγμή που πληροφορήθηκε την έκλυτη ζωή της και τότε κάθε αίσθημα μπήκε στην άκρη, καθώς η τιμή και η ηθική, απόλυτα εξαρτημένες από τη γυναικεία σεξουαλικότητα, αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την αποκατάσταση του κοριτσιού με το γάμο. Έτσι σε μια κοινωνία που μια από τις βασικές της αρμοδιότητες είναι η άσκηση κριτικής και ελέγχου της γυναικείας διαγωγής, προκειμένου για τη διαφύλαξη της κοινωνικής ευταξίας, πάντα υπάρχει ο "καλοθελητής", του οποίου η ζωή και η συμπεριφορά κάθε άλλο παρά αξιοπρεπής μπορεί να είναι, όμως αυτό δεν έχει καμία βαρύτητα στην πληροφορία, πόσο μάλλον που είναι άντρας και επομένως η ζωή του δεν υφίσταται κανένα έλεγχο, αυτός λοιπόν είναι που συνήθως πληροφορεί τον επίδοξο σύζυγο για τη μεμπτή συμπεριφορά της γυναίκας που θέλει να παντρευτεί. Αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση της Αργυρώς· βρίσκεται εκείνος που λείει στο Μίμη όλες τις λεπτομέρειες της ζωής της, με αποτέλεσμα ο Μίμης να αποθωωρηθεί και να ομολογήσει πως σώθηκε από την απάτη που θα γινόταν εις βάρος του ονόματός του αν παντρευόταν ένα τέτοιο κορίτσι: «Με σώσατε! Αλήθεια, αυτό το κορίτσι τ' αγαπούσα... κι αν δεν ήταν έτσι, πολύ πιθανό να το 'παιρνα». *Η Τιμή του Αδελφού*, ό.π. σ. 154.

⁴⁴ *Η Τιμή του Αδελφού*, ό.π. σ. 408.

και πληρώνει με τίμημα τη ζωή της. Αυτό που στηλιτεύεται από το συγγραφέα είναι αυτή ακριβώς η κοινωνία υποκρισίας, που κλείνοντας τα μάτια στις πραγματικές αιτίες, στο προσοδοφόρο επάγγελμα του αδελφού και στον κύριο ένοχο, παραμένει άκαμπτη και απορροπτική απέναντι στις γυναίκες, που η ίδια φροντίζει να κρατά στο περιθώριο και να τις ακινητοποιεί.

Το μυθιστόρημα του Σ. Μυριβήλη *η Παναγιά η Γοργόνα*⁴⁵ θεωρήθηκε έργο που επινόησε ο συγγραφέας μέσα στη Κατοχή. Η πρώτη μορφή του μυθιστορήματος γράφεται μέσα στη μεταξική δικτατορία και με κέντρο την πρώτη αυτή μορφή, όπου προβάλλεται η παράδοση και η ελληνικότητα ως παράγοντας συνοχής του λαού, ο Μυριβήλης θα αναπτύξει στο εξής την υπόλοιπη αφηγηματική δημιουργία του κατά την περίοδο του πολέμου.

Η ζωή μερικών προσφύγων από τη Μικρά Ασία που εγκαθίστανται σ' ένα παραλιακό χωριό της Μυτιλήνης, τη Μουριά, αποτελεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η προσωπική ιστορία της Σμαραγδής⁴⁶. Όμως, όπως αναφέρει ο Λ. Πολίτης, ο πόλεμος και η προσφυγιά βρίσκονται εδώ εντελώς έξω από το κέντρο του μυθιστορήματος, ενώ αυτό που περισσότερο προβάλλεται είναι η ομαδική ζωή των απλών αυτών ανθρώπων, η καθημερινότητά τους, η γη και η θάλασσα, με την οποία είναι ζυμωμένοι αυτοί οι άνθρωποι⁴⁷. Εντούτοις μπορούμε να αντλήσουμε από το μυθιστόρημα στοιχεία που συνθέτουν την κοινωνική πραγματικότητα αυτών

⁴⁵ Σ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, τελική επίσημη δημοσίευση το 1949, σύμφωνα με τον Λ. Πολίτη.

⁴⁶ Σχετικά με τη χωροχρονική πλαίσισή της αφήγησης ο Δ. Τζιόβας γράφει πως ο αφηγητής παραμένει έξω από τη δράση και η έκθεση του θέματος αρχίζει κλιμακωτά. Ξεκινάει από το γενικό και περνάει στο ειδικό, έτσι ώστε η συγκεκριμένη δράση να πλαισιώνεται από τις απαραίτητες πληροφορίες και περιγραφές για το χώρο και το χρόνο της. Ο φακός του αφηγητή εστιάζει σταδιακά αρχίζοντας από το σκηνικό και καταλήγοντας στα πρόσωπα, όπως γίνεται εδώ, χώρος η σκάλα του χωριού Μουριά, χρόνος η μικρασιατική καταστροφή και η μετακίνηση των πληθυσμών, περνάει στους κατοίκους του χωριού, και έτσι παρουσιάζει τα πρόσωπα για να καταλήξει στην προσωπική ιστορία της Σμαραγδής. Μια τέτοια κλιμακωτή μετάβαση από το γενικό στο συγκεκριμένο δημιουργεί την αίσθηση πως οι αρχικές περιγραφές του εξωτερικού χώρου αποτελούν το πλαίσιο της αφήγησης· μια πανοραμική θέαση του χώρου η οποία σταδιακά περιορίζεται στα επιμέρους. Τζιόβας Δ., *Μετά την Αισθητική*, Αθήνα 2003, Οδυσσεάς, σ. 91-92.

⁴⁷ Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 306.

των ανθρώπων, που προσπαθούν να ενταχθούν στο νέο τόπο εγκατάστασής τους, όσο κι αν παρουσιάζονται απογυμνωμένα από την κοινωνική τους διάσταση. Έτσι ένα πλήθος ανθρώπων, «...ψαράδες και ναυτικοί... φουκαράδες κι ανεμαλλiάρηδες ήρθαν, με την ψυχή στο στόμα, ξυπόλητοι κι αγριεμένοι. Μέσα στα τρομαγμένα μάτια τους κρατούσαν την κόκκινη αντιλαμπή από μια πλατιά πυρκαγιά...»⁴⁸, περήφανοι όμως για ό,τι άφησαν πίσω τους «πολεμούσαν να σιμοχλωτίσουν με τους ανθρώπους, με τον τόπο και με τα πράματα»⁴⁹. Επιφυλακτικοί και καχύποπτοι δύσκολα στην αρχή μπορούσε κάποιος να τους πλησιάσει⁵⁰, αυτά για τα οποία μιλούσαν ήταν για το βίος και τις περιουσίες που άφησαν στον τόπο τους με θλίψη και νοσταλγία⁵¹. Η καχυποψία αυτών των απλοϊκών ανθρώπων γίνεται περισσότερο έντονη από τη στιγμή που γίνονται ενέργειες για να τους φτιάξουν σπίτια. Όχι μόνο αρνούνται και αντιδρούν σ' αυτό το κίνημα, επειδή δε θέλουν να ξεκοπούν από την πατρίδα τους και να δεθούν στον τόπο της εξορίας τους⁵², αλλά εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας, που προκάλεσε η έλευση των προσφύγων, αισθάνονται αθύρματα στα χέρια των πολιτικών, που εκμεταλλευόμενοι την κατάστασή τους, δε βλέπουν σ' αυτούς παρά «μια ομοιογενή μάζα από ψηφοφόρους»⁵³. Έτσι στην αρχή η ελπίδα της επιστροφής στα σπιτικά τους κρατάει τους πρόσφυγες σε κατάσταση τέτοια που αρνούνται να ενταχθούν στην ντόπια κοινωνία του χωριού, και παρά τις ενέργειες του Δεσπότη να χτιστεί ο νέος συνοικισμός εκείνοι αντιδρούν, δημιουργώντας αντιπάθειες με τους ντόπιους, πολύ περισσότερο που οι

⁴⁸ Σ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, Αθήνα 2003, Εστία, σ. 30.

⁴⁹ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 34.

⁵⁰ «Τις πρώτες μέρες όλοι τους κρατούσαν ασφαλιχτά την ψυχή μέσα τους... Μέσα στο μαυράδι των άγριων ματιών τους έκαιγε το πείσμα κ' η επιφύλαξη. Κοίταζαν με λοξή ματιά, έσκυβαν το κεφάλι και μιλούσαν σιγά. Τους ρωτούσες και φυλάγονταν να σου δώσουν πίσω το λόγο. Σε μετρούσαν από την κορφή ως τα νύχια και δεν απαντούσαν ή λέγανε ψέματα χοντροκομμένα, με μιαν παιδιάτικη ασυνειδησία». *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 34.

⁵¹ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 34-35.

⁵² *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 44.

⁵³ «Όποιος θα κατάφερνε να τους σύρει κοπαδιαστά στις κάλπες του, θάτρωγε τους άλλους. Βρέθηκαν λοιπόν πολιτικοί αρχηγοί που μαύλιζαν τον προσφυγόκοσμο, ξανάβοντας τη νοσταλγία του. Ένια σας, έλεγαν. Εμείς θα σας πάμε πίσω με το σπαθί μας». *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 42.

πολιτικοί «...τους έβλεπαν σαν εκλογική μάζα κ' έτριβαν τα χέρια τους»⁵⁴. Ωστόσο η Πολιτεία τους διένειμε ελαιοχτήματα και περιβόλια από αυτά που άφησαν οι Τούρκοι με την ανταλλαγή των πληθυσμών, χωρίς όμως καμιά οργάνωση και σκέψη, με αποτέλεσμα άνθρωποι ψαράδες να «ξυπνήσουν ένα πρωί χτηματίες με ελιοχώραφα»⁵⁵, και κατά συνέπεια να έρθουν σε σύγκρουση με τους ντόπιους που ζούσαν από την καλλιέργεια της γης και οι οποίοι «Βρήκαν στο τέλος ένα φαρμακερό λόγο για τους πρόσφυγες. Τους είπαν "τα λάφυρα"!»⁵⁶. Ο χωρισμός των δυο πληθυσμών μέσα στο ίδιο χωριό ήταν πλέον αναπόφευκτος καθώς μάλιστα οι κομματάρχες τον υποδαύλιζαν. Ο χρόνος όμως κυλά και η πραγματικότητα φαντάζει ολοένα και πιο ξεκάθαρη στις σκέψεις τους. Και ενώ στην Αθήνα οι πολιτικές φαγωμάρες καταλάγιαζαν⁵⁷, το σχέδιο του συννοικισμού μπαίνει σε εφαρμογή και τα σπίτια αρχίζουν να χτίζονται, κοντά στη θάλασσα, ώστε να έχουν επαφή με «τη δική τους γη» απέναντι, και ουσιαστικά εναπόκειται στους ίδιους η ένταξή τους στη ντόπια κοινωνία. Μαθαίνουν να ζουν μαζί και μαζί να αγωνιούν για το μεροκάματο. «Μια νέα ζωή άνοιγε εδώ την πρώτη σελίδα της ιστορίας της, ένας καινούργιος κόσμος ορμούσε με την αισιοδοξία του ξεκινήματος, που κόβει τις πρυμάτσες με τα περασμένα κι ανοίγει πανιά για το φρέσκο, το άγνωστο μελλούμενο»⁵⁸, κάτω από το άγρυπνο βλέμμα της Παναγιάς της Γοργόνας, της μικρής εκκλησίας που βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα και απεικονίζει την Παναγία σαν γοργόνα, μισό γυναίκα- μισό ψάρι, «μια φυλή που ζει κι αγωνίζεται με τα στοιχειά και με τις φουρτούνες του κόσμου, η μισή στη στεριά κι η μισή στη θάλασσα, με το νύι και με την

⁵⁴ Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 74.

⁵⁵ Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 75.

⁵⁶ Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 76.

⁵⁷ «όσο περνούσε ο καιρός, τα πάθη ξεθώριαζαν κ' η ζωή των ανθρώπων έμπαινε σιγά- σιγά στην αυλακιά της, που την είχε ξεστρατίσει η σφοδρά του πολέμου. Η ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα Ελλάδα και Τουρκία, οι συνέπειές της οι οικονομικές, έπαιρναν πια μια πολιτική επικύρωση. Όσο πήγαινε και στόμωνε η φυλετική έχτρα, η αρχαία και ιερή έχτρα, που ο πόλεμος ξεσήκωσε ακόμα μια φορά... Πολιτικοί κι από τις δυο μεριές πολεμούσαν ν' ακουμπήσουν, πάνω σ' ένα έδαφος βρεγμένο ακόμα από το αίμα, τα πρώτα θεμέλια για μια μελλοντική καλή γειτονιά, αν όχι και φιλία, ανάμεσα στις δυο αντίμαχες φυλές». Η Παναγιά η Γοργόνα, σ. 138.

⁵⁸ Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 142.

καρίνα, πάντοτε κάτω από μια θεότητα πολεμική, θηλυκιά και παρθένα»⁵⁹. Μέσα σ' αυτό το χωροχρονικό πλαίσιο, στην προβολή από το συγγραφέα του 'λαϊκού πολιτισμού' και της ελληνικότητας⁶⁰, στην προσπάθεια των ανθρώπων «να σιμοχνωτίσουν», ζει και μεγαλώνει η Σμαραγδή, ένα κορίτσι με ανεξάρτητη φύση, που με τις συνήθειές της, αταίριαστες στο γυναικείο πρότυπο, προκαλεί την τοπική κοινωνία, αρνείται να υποταχτεί στις κοινωνικές επιταγές για τη γυναίκα, στα έμφυλα στερεότυπα και αγωνίζεται για την ελευθερία του εαυτού της ως αυτόνομης ύπαρξης. Σε μια κοινωνία ανδροκρατούμενη και συντηρητική, που αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως απόλυτα εξαρτώμενες από το ανδρικό φύλο, τελικά μην μπορώντας να αντιπαλέψει όλες τις κοινωνικές συμβάσεις, υποτάσσεται, αφιερώνεται στην Παναγία και περιορίζει τη δράση της στον οικιακό και θρησκευτικό χώρο προκειμένου να διορθωθεί η αταξία που είχε προκαλέσει η παρουσία της στον ανδρικό πληθυσμό του χωριού. Γύρω από το πρόσωπό της θα περιστραφεί όλο το υπόλοιπο περιεχόμενο του μυθιστορήματος, το οποίο θα εξετάσουμε στα επιμέρους κεφάλαια της εργασίας μας.

Τελειώς διαφορετικό είναι το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται το μυθιστόρημα του Άγγ. Δόξα *Σορπράιζ Πάρτυ* (1940)⁶¹. Πρόκειται για μια κοινωνική ηθογραφία, όπως την ονομάζει ο ίδιος ο συγγραφέας, που το περιεχόμενό της διαδραματίζεται στον αστικό χώρο της πρωτεύουσας. Αυτό που επιδιώκει ο συγγραφέας είναι να μας περιγράψει μια εικόνα της ελληνικής νεολαίας στο προχώρημα της μεσοπολεμικής εποχής, θεωρώντας χρέος του να φωτίσει και να αιτιολογήσει το δράμα και τη λυτρωτική

⁵⁹ Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 16.

⁶⁰ Σχετικά με τις συνθήκες της αφηγηματικής δημιουργίας του μυθιστορήματος, την επιδίωξη του συγγραφέα να προβάλλει την ελληνικότητα και να εισάγει την «ιστορία του λαϊκού πολιτισμού», σε μια προσπάθεια να προβληθεί η δύναμη της παράδοσης ως αυτόνομος παράγοντας εθνικής – κοινωνικής συνοχής, βλ. «Η Παναγιά η Ψαροπούλα: ο 'λαός' ως 'εθνική κιβωτός των ελληνικών αξιών'». Το τελευταίο όριο του Μυριβήλη», στο Κ. Α. Δημάδης, *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία (1936-1944)*, Αθήνα 2004, Εστία, σ. 166-201.

⁶¹ Το βιβλίο δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1940, μαζί με τέσσερα ακόμα διηγήματα με το γενικό τίτλο «Σορπράιζ Πάρτυ», δεύτερη έκδοση μόνο αυτού του κειμένου με τον τίτλο *Πάρτυ* πραγματοποιείται το 1945. Εδώ χρησιμοποιείται η πρώτη έκδοση του 1940.

προσπάθεια μιας πτυχής της ζωής της νεότητας του τόπου του⁶². Ένα πλήθος νέων κινείται στο κοσμοπολιτικό περιβάλλον της Αθήνας, έρμαια μιας πλανημένης ηθικής που κληρονόμησαν από το ματαιόδοξο εγωισμό των γονιών τους και στην προσπάθειά τους να βρουν την αληθινή ζωή, την ταυτότητά τους, πέφτουν σε κακοτοπιές, θύματα των ενστίκτων τους, επειδή ακριβώς οι γονείς τους δεν είχαν ούτε τη θέληση ούτε και την ικανότητα να τους μάθουν να διαφεντεύουν μόνοι τη ζωή τους.

Πλάι σ' αυτούς τους νέους που χάνουν τον προσανατολισμό τους, υπάρχουν και μερικοί που με θάρρος και φρονιμάδα μπόρεσαν και κράτησαν το άρμα της ζωής για να φυλάξουν τον εαυτό τους και τους άλλους και να οδηγηθούν συνειδητά στον ίδιο δρόμο, αναλαμβάνοντας σταθερά, με περισσότερη αλήθεια και ειλικρίνεια τη ζωή τους. Έτσι πλάι σε νεαρά κορίτσια που η σεμνοτυφία και ο πουριτανισμός τα οδηγεί σε μια ζωή πλαστή, υπάρχει η Βέρα, που μετρημένη και συνειδητοποιημένη, απέχει από τη διαφθορά μιας κοινωνίας υποκριτικής. Ο χαρακτήρας του κοριτσιού αυτού αποτελεί τον προάγγελο της Βάνας, του ομώνυμου μυθιστορήματος, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω, όπου ολοκληρωμένη η νεαρή γυναίκα πορεύεται παράλληλα με τον άντρα σε μια αυθεντική ζωή.

Αυτήν ακριβώς την εποχή, που τα νιάτα ξεσκαβώνονται από την πλάνη των γονιών τους μα ρίχνονται ακυβέρνητα στα πάθη της ζωής, προσπαθεί να εικονίσει το *Σορπράιζ Πάρτυ*, που αποτελεί την πρώτη εικόνα της ελληνικής νεολαίας του 1970, κυρίως των γυναικών, τότε που η σεξουαλική απελευθέρωση, το σπάσιμο των δεσμών με την παραδοσιακή ηθική, η διεκδίκηση μιας ζωής περισσότερο αληθινής από εκείνη που της παρέδωσαν οι γονείς της, αποτελούν βασικά στοιχεία πάνω στα οποία αρθρώνονται οι διεκδικήσεις τόσο του φεμινιστικού κινήματος, όσο και του κινήματος των νέων όλου του κόσμου.

Η μεταξική δικτατορία είναι το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται το περιεχόμενο του μυθιστορήματος του Σ. Πατατζή *Μεθυσμένη*

⁶² Αγγ. Δόξας, *Λίγα λόγια του συγγραφέα*, στο *Βάνα*, Αθήνα 1945, εκδ. Κορυδαλού, σ. 166.

Πολιτεία (1948). Αν και είναι ελάχιστα τα χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στο προπολεμικό καταπιεστικό καθεστώς, εντούτοις διακρίνονται τα στοιχεία μιας κοινωνίας που αναζητά την ευτυχία. Μια μικρή πολιτεία της ελληνικής επαρχίας λίγο πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αποτελεί το σκηνικό του έργου, όπου μια κοινωνία κλειστή, θεοφοβούμενη, συντηρητική, καχύποπτη προς καθετί καινούργιο, μα με αναζητήσεις για μια καλύτερη ζωή, εκδηλώνεται με αφορμή την άφιξη εκεί ενός πλανόδιου θεατρικού θιάσου. Και ενώ η ευτυχία λείπει από όλους, από τους πλούσιους και από τους φτωχούς, από τους μορφωμένους και από τους αγράμματους, από τους συμβατικούς αστούς και από τους επαναστάτες. Και όλοι προσπαθούν να τη συλλάβουν, ο καθένας με τον τρόπο του⁶³, το πρόσωπο που συνιστά την αφορμή για το ξύπνημα των συνειδήσεων είναι η νεαρή ηθοποιός του θιάσου, η Ρένα.

Η ερωτική έλξη που νιώθει όλος ο ανδρικός πληθυσμός της περιοχής για τη γυναίκα αυτή, από τον αλαφροϊσκίωτο τσοπάνο⁶⁴ ως τον καθωσπρέπει θεολόγο⁶⁵ και τον γυμνασιάρχη⁶⁶, τους παρέχει την ευκαιρία να γνωρίσουν καλύτερα τους εαυτούς τους, να συνειδητοποιήσουν τη μοναξιά και τη φθορά τους και να εκφράσουν την επιθυμία για μια καλύτερη ζωή. Μέσα από μια συνεχή σύγκρουση του ατομικού εγώ και της συλλογικής συνειδήσης, βρίσκονται σε μια διαρκή συνομιλία με τον εαυτό τους, συνειδητοποιώντας τη θλιβερή κατάσταση της ζωής τους και την ανάγκη αναζήτησης ενός καλύτερου αύριο. Εκτός από τα επεισόδια που διαδραματίζονται γύρω από το πρόσωπο της Ρένας, ενδιαφέρον παρουσιάζει το έργο σε πολιτικό επίπεδο, καθώς εντοπίζουμε στοιχεία χαρακτηριστικά του προπολεμικού καταπιεστικού καθεστώτος, όπως για παράδειγμα τη λογοκρισία από την οποία πρέπει να περάσουν τα θεατρικά έργα που επρόκειτο ο θίασος να ανεβάσει στη σκηνή⁶⁷, ή το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, που

⁶³ Αγγ. Καστρινάκη, ό.π. σ. 411.

⁶⁴ Σ. Πατατζής, *Μεθυσμένη Πολιτεία*, Αθήνα 2000, Εστία, σ. 96.

⁶⁵ *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 175-179.

⁶⁶ *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 206 και σ. 218.

⁶⁷ Ο συγγραφέας με σκωπτικό τρόπο περιγράφει το επεισόδιο που ζητείται η έγκριση του στενοκέφαλου αστυνομικού διευθυντή της περιοχής για την παράσταση του «Ιουλίου Καίσαρα», η οποία και απορρίπτεται, ενώ ο «Βασιλιάς Ληρ» έχει μεγαλύτερες πιθανότητες να σταθεί περισσότερο τυχερός και ν' ανεβεί στη σκηνή! *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 62-68.

χορηγείτο από την αστυνομία, απαραίτητο για την εξεύρεση εργασίας⁶⁸. Εκτός αυτών όμως διαδραματίζεται ένα επεισόδιο πολιτικής καταδίωξης· ο αστυνομικός διοικητής της επαρχίας επιδίδεται σε έναν αγώνα σύλληψης του άφαντου επαναστάτη Πελοπίδα⁶⁹, αγώνα που δίνει νόημα στη ζωή του⁷⁰, αντί αυτού όμως συλλαμβάνεται ένα μέλος του θιάσου⁷¹, γεγονός που *επιφέρει μια ρωγμή στις συνειδήσεις: κάποιοι λαϊκοί άνθρωποι διαφοροποιούνται συνειδησιακά και προβαίνουν σε συγκινητικές πράξεις αλληλεγγύης των φτωχών*⁷².

Το μυθιστόρημα τελειώνει με μια δεξίωση, ενώ ο πόλεμος ξεσπά, στην οποία παρίσταται όλη η κοινωνία της μικρής πολιτείας. Πρόκειται για μια συγκέντρωση στην οποία όλοι ήρθαν αντιμέτωποι τόσο με τους εαυτούς τους, όσο και με τους υπόλοιπους, όλοι εκτέθηκαν, μπορεί την ευτυχία που τόσο επιθύμησαν να μην τη βρήκαν, το σπουδαίο όμως είναι πως όλοι συνειδητοποιήσαν την έλλειψη και την ανάγκη αναζήτησής της.

Λίγο μετά τις αρχές του 1943 διαδραματίζεται το μυθιστόρημα του Μ. Λουντέμη *Οι κερασιές θ' ανθίσουν και φέτος* (1956), όπου περιγράφονται αποτυχημένοι έρωτες (την ευθύνη των οποίων φέρουν οι γυναίκες) και χαμένοι άνθρωποι. Κεντρικός ήρωας του έργου είναι ένας καλλιτέχνης· θεατρικός συγγραφέας⁷³. Τα πρόσωπα που παλαιώνουν τον καλλιτέχνη, αλλά και ο ίδιος, είναι άνθρωποι φτωχοί, αποτυχημένοι, συντετριμμένοι από

⁶⁸ Στην προσπάθειά του ο φύλακας της σιδηροδρομικής γραμμής να αποκαταστήσει το γιο του, Αντώνη, επαγγελματικά, γνωρίζει καλά πως πρέπει να ξεπεράσει το σκόπελο αυτό, δηλαδή να του δώσει ο αστυνόμος το χαρτί των «κοινωνικών φρονημάτων» λευκό! Αλίμονο όμως γιατί ο πεθαμένος αδελφός του, παλιός κομμουνιστής, τον είχε στοιχειώσει μέχρι έβδομη γενιά! *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 147-153.

⁶⁹ *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 135.

⁷⁰ «Ο Πελοπίδας βέβαια είναι ένας επικίνδυνος επαναστάτης και, από επαγγελματική ευσυνειδησία, θάπρεπε να τον μισεί... Αλλά -παράξενο- ένιωθε σχεδόν αγάπη γι' αυτόν τον άγνωστό του κακούργο. Ευχαριστεί το Θεό που τον έστειλε πάνω στην ώρα. Σκέφτεται με φρίκη τι θα ήταν η ζωή του χωρίς τον Πελοπίδα και είναι σίγουρος πως όταν τον πιάσει δεν θα μπορέσει να κρατηθεί: Θα πέσει στην αγκαλιά του και θα τον φυλάει, πλημμυρισμένος από δάκρυα χαράς! 'Να πιάσει τον Πελοπίδα!'». *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 154.

⁷¹ *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 246-247.

⁷² Αγγ. Καστρινάκη, ό.π. σ. 411. *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 248 κ.ε.

⁷³ Η Αγγ. Καστρινάκη επισημαίνει πως η ανάδειξη ενός θεατρικού συγγραφέα σε πρωταγωνιστή, δείχνει τη μεγάλη άνοδο του θεάτρου την εποχή της Κατοχής. Και τονίζει πως την περίοδο αυτή η τέχνη είχε ανεβάσει τόσο τις μετοχές της, ώστε οι καλλιτέχνες να αναδεικνύονται σε ήρωες των αφηγηματικών έργων. Αγγ. Καστρινάκη, ό.π. σ. 88.

τη ζωή, που με αφορμή την αδιέξοδη κατάσταση στην οποία βρίσκεται η Ελλάδα, εκφράζουν τους προβληματισμούς τους σχετικά με αυτόν τον παραστρατημένο κόσμο, όπου η κοινωνική ανισότητα θριαμβεύει, θέτοντας στο περιθώριο τη φτωχολογιά⁷⁴. Ήδη στο ξεκίνημα του μυθιστορήματος γίνεται φανερός ο κοινωνικός προβληματισμός του συγγραφέα, που έχει σκοπό του να μιλήσει «για μερικά ανθρώπινα σπουργίτια που τα ξέχασε η ζωή, και που ξέχασαν κι αυτά εκείνη»⁷⁵, αφού «σ' αυτόν τον παραζαλισμένο κόσμο, που οι άνθρωποι ξεφυτρώνουν απ' τη γη σαν τους ασπάλακες για να βλάψουν και να ξαναμπούνε στη γη, η συμφορά είναι παλιά όσο και το χώμα. Ο κόσμος όλος είναι ξεχειλισμένος από ασκήμιες που τις έκαναν οι άνθρωποι σε στιγμές που ξεχάσανε το θάνατο...»⁷⁶. Πάνω σ' αυτόν τον άξονα, όπου ο άνθρωπος ξεχνάει να είναι άνθρωπος, όπου η τιμιότητα θεωρείται βρισιά και είναι αυτή που δημιούργησε τη φτώχεια⁷⁷ και άρα αφορά στους πολλούς φτωχούς και τίμιους, που «δε διακρίνονται πια! Είναι στραπατσαρισμένοι απ' το κακοπάθημα. Είναι παιδιά της συφοράς. Ναι, δε διακρίνονται, ξέρεις γιατί; Γιατί είναι όχλος αμέτρητος και στραβός!»⁷⁸, αρθρώνεται το μυθιστορηματικό περιεχόμενο.

Η έλλειψη έμπνευσης από το νεαρό θεατρικό συγγραφέα, η έλλειψη οποιασδήποτε βούλησης για ζωή, η αποτυχημένη του προσπάθεια για πολλοστή φορά να προκαλέσει το χειροκρότημα του κοινού, γίνονται η αφορμή για σκέψη γύρω από τον άνθρωπο της εποχής, γύρω από το νόημα της ζωής, μιας ζωής χαμένης, στερημένης από καθετί ανώτερο, μιας ζωής που αγοράζεται, μιας ζωής στην οποία δεν έχουν θέση τα όνειρα, διότι «Η ζωή

⁷⁴ «Όξω μακριά, στα λευκά κρόσσια της μεγάλης κι άνοιαστης πολιτείας, ληθαργούνε τα φτωχόσπιτα με κλειστά τζάμια. Περιμένουν να ζεστάνει ο καιρός για ν' ανοίξουν. Μα ο καιρός αργεί... Γιατί όπου βασιλεύει η φτώχεια, ο καιρός αργεί πάντα, πολύ...». Μ. Λουντέμης, *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, Αθήνα 2000, Ελληνικά Γράμματα, σ. 14.

⁷⁵ *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 15.

⁷⁶ *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 14-15.

⁷⁷ «Μα τι είναι τέλος πάντων αυτή η φτώχεια, που τη μεταχειριζόμαστε για παρηγοριά; Τι; Καμιά αρρώστια; Καμιά θεομηνία; Και ποιος την έφερε, ποιος μας τη φόρτωσε αυτή την αρρώστια;... Να σου πω εγώ, φιλαράκο ποιος την έφτιαξε; Η τ ι μ ι ό τ η! Γελάς; Ναι, ναι, ναι, καλέ μου... Μην παραξενεύεσαι. Σε βρίζω. Δεν πήρες ακόμα είδηση; Είσαι ο πιο βρομερός, ο πιο σκάρτος άνθρωπος του κόσμου! Είσαι ένα τίποτα. Ένας π α λ ι ο τ ι μ ι ο ς». *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 31.

⁷⁸ *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 32.

ζητάει δώρα από κείνους που δεν έχουν. Και μόνο από κείνους! Εκείνοι που έχουν, μόνο να παίρνουν θέλουνε [...] Η ζωή πουλιέται με την ώρα. Ορισμένο ποσό για κάθε ώρα. Οι ληξιπρόθεσμοι να πεθάνουν! –Μου ῥχεται να μπήξω ένα "κατηγορώ" και δεν ξέρω τι να κατηγορήσω; Το χρήμα που αγοράζει, ή τη ζωή που αγοράζεται;... Άμα δεν είχαμε χρήματα για να θρέψουμε τον εαυτό μας, τον θρέφαμε με όνειρα... Τώρα όμως οι καιροί κείνοι πέρασαν, η τύχη μας γύρισε την πλάτη, και τα όνειρα δεν έχουν πια βιταμίνες»⁷⁹.

Μέσα σ' αυτόν τον κόσμο το φτωχό, τον αδικημένο, αφού «τη δικαιοσύνη την κάνουνε κείνοι που αδικούνε για να μπορούν να αδικούνε με το Νόμο»⁸⁰, δίνεται η ιστορία της Φούγιας, με τη μορφή μιας εμβόλιμης νουβέλας⁸¹, όχι όμως άσχετης από το υπόλοιπο περιεχόμενο. Το κορίτσι αυτό είναι η συγγραφέας της αυτοβιογραφικής νουβέλας, μέσω της οποίας ελπίζει να ξαναβρεί αφενός τον πατέρα που στερήθηκε στα παιδικά της χρόνια και που είναι ένα από τα πρόσωπα του μυθιστορήματος, και αφετέρου το χαμένο της έρωτα με το θεατρικό συγγραφέα. Με δύσκολα παιδικά χρόνια, με ακόμα πιο δύσκολη ενηλικίωση, η Φούγια είναι μια γυναίκα που παλεύει να σταθεί σ' αυτόν τον κόσμο τον εχθρικό για τις γυναίκες, άπειρη και ανυποψίαστη για τις κακοτοπιές που παραμονεύουν τις γυναίκες, δέχεται την επιθετικότητα των ανδρών, αντιμετωπίζει έναν κόσμο διεφθαρμένο, έναν κόσμο χαμένο, στερημένο από κάθε ηθική αρχή και αξία, αισθάνεται την ύπαρξή της «...σαν το ελάφι μέσα στις σπηλιές των θεριών... "θήραμα" στην όσφρηση των αρσενικών»⁸², στο τέλος όμως δικαιώνεται και οι ελπίδες της στεφανώνονται από επιτυχία.

Το μυθιστόρημα τελειώνει αισιόδοξα⁸³, με τους άντρες να ξανασμίγουν με τις αγαπημένες γυναίκες και με το θεατρικό συγγραφέα να ανακτά τη

⁷⁹ Οι κερασίες θ' ανθίσουν και φέτος, ό.π. σ. 48 και 51.

⁸⁰ Οι κερασίες θ' ανθίσουν και φέτος, ό.π. σ. 147.

⁸¹ Ισμήνης Κρεμεζή, Για λίγο ουρανό, Νουβέλα, στο Οι κερασίες θ' ανθίσουν και φέτος, ό.π. σ. 175-283.

⁸² Οι κερασίες θ' ανθίσουν και φέτος, ό.π. σ. 215 και 230.

⁸³ Το μυθιστόρημα στην πρώτη του δημοσίευση στο περιοδικό Πειραιικά Γράμματα, από τον Ιανουάριο του 1943 ως τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου, τελειώνει μέσα σ' ένα τόνο απαισιοδοξίας και παρακμής, με μια "καληνύχτα" που λένε τέσσερα τσακισμένα πρόσωπα, όταν αποσύρονται για ύπνο σε μια κατοικία όπου «αιωρούνταν ράκη από παλιά, διαλυμένα όνειρα». Καστρινάκη Α., ό.π. σ. 88. Το αισιόδοξο τέλος που αναφέρεται εδώ αφορά στην

χαμένη του έμπνευση, πλησιάζοντας αυτόν τον κόσμο, αγγίζοντας τον πόνο του, παύοντας να είναι εγωιστής, και βοηθώντας με την τέχνη του στο «ξύπνημα των συνειδήσεων»⁸⁴.

Στα υπόλοιπα μυθιστορήματα, που διαδραματίζονται στα μεταπολεμικά χρόνια, οι ηρωίδες κινούνται και πάλι σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία, που μετά τα καθοριστικά για την ελληνική κοινωνία πολιτικά γεγονότα ξαναγύρισε στις παραδοσιακές συντηρητικές αρχές της, οπωσδήποτε όμως επιφυλλάσσει μεγαλύτερη ελευθερία στις γυναίκες, δίνοντάς τους χώρο και σε άλλους τομείς, όμως η εργασία και η μόρφωση, παρέχοντάς τους τη δυνατότητα να διεκδικήσουν την ελευθερία τους μέσα από τη διερεύνηση της ταυτότητάς τους, τη συνειδητοποίηση του εαυτού τους.

Το περισσότερο αισιόδοξο μήνυμα δίνεται στο μυθιστόρημα του Άγγ. Δόξα *Βάνα* (1945). Η ηρωίδα κινείται στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον της ανώτερης αστικής τάξης, μορφωμένη, απελευθερωμένη από τις κοινωνικές επιταγές, με κρίση και αξίες που την οδηγούν στην απόλυτη διεκδίκηση των δικαιωμάτων της, προβληματίζεται για το σκοπό του ανθρώπου. Ο συγγραφέας μέσα από τη Βάνα, που με την πνευματικότητά της αναζητά απαντήσεις στο αδιέξοδο της γυναικείας υποταγής, διεκδικώντας την ερωτική ελευθερία και την ατομική ανεξαρτησία, αλλά και μέσα από τον άνθρωπο που ερωτεύεται, τον Δαργέντη, προσπαθεί να αποδώσει τις επιδιώξεις του κόσμου της μεταπολεμικής εποχής, ενός κόσμου που έρχεται, που έχει εμπιστοσύνη στην ελευθερία και στην άνθηση του ανθρώπου. Η έκταση που αφιερώνει στη διάλεξη που δίνει ο Δαργέντης με θέμα «Τα μεταπολεμικά συνθήματα της νεότητας», καθώς και η διεξοδική αναφορά στο βιβλίο που έχει ήδη εκδόσει με τίτλο *Δοκίμιο για την οργάνωση της κοινωνικής ζωής*, αποδεικνύουν την

έκδοση του μυθιστορήματος το 1956, ύστερα από το ξαναδούλεμά του από το συγγραφέα, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας μας πληροφορεί στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης.

⁸⁴ «Να χτυπήσετε τις ρίζες του ανθρώπινου πόνου. Να στρέψετε τ' αυτί σας στις αιτίες του. Και να θυμάστε πάντα πως άνθρωπος δεν είναι αυτός που πονά μόνος του, αλλά εκείνος που πονά πρώτα για τους άλλους. Που πονά και μάχεται να τους λυτρώσει από τα δεσμά, την πείνα, και τη λύπη... οι συνειδήσεις όμως θέλουν ξύπνημα. Και είμαστε ακόμα πολύ λίγοι». *Οι κερασιές θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 322.

προσπάθεια μιας κοινωνίας που παλεύει να βγει από το ψέμα σε μια ατμόσφαιρα με περισσότερη ηθική υγεία. Ο ήρωάς του ο Δαργέντης, είναι ένα πρόσωπο που ενσαρκώνει αυτή την προσπάθεια λύτρωσης του ανθρώπου, αγωνιστής, αδιάλλακτος, τολμηρός, που στρέφεται ενάντια στην πλάνη και στο ψέμα, δυο στοιχεία που ενδιαφέρουν την ατομική και κοινωνική ζωή του ανθρώπου, σε μια εποχή που ο πόλεμος διέφθειρε τις συνειδήσεις, επέτρεψε το ψέμα, αποκορύφωσε την κοινωνική υποκρισία, έδωσε δυνατότητα κοινωνικής ανόδου σε ανθρώπους που «...δεν είχαν παρά ψεύτικοι αριστοκράτες ή αυθεντικοί νεόπλουτοι. Άνθρωποι που σήκωναν ψηλά τη μύτη τους γιατί δεν μπορούσαν να σηκώσουν ψηλά το κεφάλι τους... Τέτοιοι είναι οι τύποι που μας ξέβρασε ο πόλεμος»⁸⁵. Στο κείμενο γίνεται προσπάθεια ο άντρας και η γυναίκα να πορευτούν παράλληλα για την αναδημιουργία ενός κόσμου περισσότερο αληθινού και στέρεου, στηριγμένου σε αυθεντικές αρχές και αξίες. Το μυθιστόρημα τελειώνει με αισιόδοξο τρόπο· τους δυο νέους να παντρεύονται, ύστερα από έναν θυελλώδη έρωτα, χωρίς την απαίτηση προίκας και με ολοκληρωμένες προγαμιαίες σχέσεις, κρατώντας σταθερά και οι δυο τα γκέμια του άρματος της ζωής. Αυτό που λειτουργεί είναι η φαντασία του συγγραφέα, που είναι στραμμένη περισσότερο προς μια αισιόδοξη προοπτική του μέλλοντος, αφού όπως θα δούμε παρακάτω στα περισσότερα μεταπολεμικά μυθιστορήματα οι κοινωνικές συγκρούσεις είναι εντονότερες και περισσότερο καθοριστικές για τον άνθρωπο της μεταπολεμικής εποχής, κυρίως για τις άγαμες γυναίκες, που βιώνουν βαθιά τις αντιφάσεις και την προσπάθεια σύζευξης των παραδοσιακών αρχών με τις επιταγές των νέων καιρών, άλλωστε όπως ο ίδιος ο συγγραφέας σημειώνει στο τέλος του βιβλίου του *η Βάνα δεν μπορεί να ολοκληρώσει τον κύκλο γιατί αποτελεί ακόμα, (όπως και ο σύντροφός της) μια τυχαία κι αυτοδημιούργητη εξαίρεση... γιατί τόσο η Βάνα όσο κι ο σύντροφός της ξεκίνησαν τα παιδικά τους χρόνια κάτω από την πλανημένη ηθική των γονιών τους, ψυχotraυματισμένοι τόσο απ' αυτούς όσο κι από μια υποκριτική κοινωνία που τους παρέλαβε. Μόνο που μπόρεσαν ν' αντιδράσουν σ' αυτά αφού πρώτα άνοιξαν τα μάτια σε μια σίγουρη αλήθεια. Πρέπει όμως αυτός ο τύπος*

⁸⁵ Άγγ. Δόξας, *Βάνα*, Αθήνα 1945, εκδόσεις Κορυδαλού, σ. 54-55.

της Βάνας και του συντρόφου της να σταθεροποιηθούν και να πληθύνουν για να μπορέσουν να βαραίνουν στη μορφή μιας καινούργιας ζωής...⁸⁶.

Έτσι στο μυθιστόρημα της Λ. Νάκου *Η Κυρία Ντορεμί* (1955), δυο κόσμοι συγκρούονται από τη μια μεριά η ανεξάρτητη, μορφωμένη, εργαζόμενη Κατερίνα με τις ξενόφερτες συνήθειες και από την άλλη μεριά η συντηρητική κοινωνία της Κρήτης, καχύποπτη και εχθρική σε καθετί καινούργιο, πολύ περισσότερο απορριπτική απέναντι σε μια γυναίκα που τολμά να αμφισβητήσει τις κοινωνικές συμβάσεις και να εναντιωθεί στους κοινωνικούς κανόνες. Από τη στιγμή που η νεαρή δασκάλα φθάνει στο νησί αντιμετωπίζεται με δυσπιστία από την τοπική κοινωνία, τόσο λόγω του φύλου και της ηλικίας της, όσο και εξαιτίας της ιδιότητάς της, πολύ περισσότερο στρέφονται εναντίον της επειδή γνωρίζουν πως έχει μεγαλώσει στο εξωτερικό⁸⁷ και θεωρούν πως πρόκειται για μια γυναίκα που κινείται έξω από τη δική τους κοινωνική ηθική, άρα συνιστά παράγοντα διακινδύνευσης της κοινωνικής ευταξίας. Ως το τέλος του μυθιστορηματικού χρόνου η Κατερίνα βιώνει την κοινωνική απόρριψη, ενώ τα αλληπάλληλα περιστατικά που της συμβαίνουν έρχονται να δικαιολογήσουν την αρχική αρνητική στάση των ντόπιων εναντίον της, που τελικά την οδηγούν στην αναχώρησή της από την στενόμυαλη και κλειστή αυτή ελληνική επαρχία.

Στο μυθιστόρημα της Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου⁸⁸, *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*⁸⁹, προβάλλεται μια ξεπεσμένη αστική οικογένεια μετά τον

⁸⁶ Βάνα, ό.π. σ. 169.

⁸⁷ «Αλλά εσένα κανένας δε σ' ήθελε... Νόμισαν πως είσαι Γαλλίδα, κι αυτές τις έχουν πάρει από κακό μάτι...» και αλλού «...Ήταν μάλιστα προκατειλημμένοι από την αρχή μαζί σας, επειδή ερχόσαστε από το Παρίσι!...». Λ. Νάκου, *Η Κυρία Ντορεμί*, Αθήνα 1997, Δωρικός, σ. 18 και 145.

⁸⁸ Στη μελέτη χρησιμοποιείται εκτός των άλλων και το μυθιστόρημα της ίδιας συγγραφέως *Μυρτώ*, που γράφτηκε το 1936 και πρωτοκυκλοφόρησε από τον Απρίλιο του 1938 έως τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου στην εφημερίδα *Μακεδονία*, η έκδοσή του σε βιβλίο πραγματοποιήθηκε το 1943. Το μυθιστόρημα χρησιμοποιήθηκε στην εργασία μας περιστασιακά, δεδομένου ότι η ηρωίδα του Μυρτώ, αν και σε μεγάλο μέρος του μυθιστορηματικού χρόνου παραμένει άγαμη, στο τέλος παντρεύεται, ωστόσο στο βαθμό που το περιεχόμενο του κειμένου συμβάλλει στον εμπλουτισμό των επιμέρους θεματικών κατηγοριών, κρίθηκε πως η αποσιώπησή του θα αποτελούσε σοβαρή παράλειψη. Το ίδιο συμβαίνει και με το μυθιστόρημα του Αγγ. Τερζάκη, *Δεσμώτες* (1932).

⁸⁹ Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου, *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό *Ρομάντο* από τον Οκτώβριο του 1946 έως το Μάρτη του 1947. Εδώ χρησιμοποιείται η έκδοση του 1997 από την Άγκυρα.

πόλεμο, που επιδεικνύει τυφλή υπακοή στις κοινωνικές προκαταλήψεις. Στην προσπάθειά της να παραμείνει πιστή στις συντηρητικές αρχές και αξίες, ακολουθώντας την κοινωνική αρχή σύμφωνα με την οποία πρώτα πρέπει να παντρεύονται τα κορίτσια και μάλιστα η πρωτότοκη κόρη και κατόπιν τα αγόρια, και πάντα μέσα στα πλαίσια της διατήρησης της κοινωνικής της θέσης, οδηγείται σε αδιέξοδο, χάνει την οικογενειακή συνοχή και σπέρνει τη διχόνοια ανάμεσα στα παιδιά της. Τα αλλεπάλληλα επεισόδια και οι συγκρούσεις οδηγούν στο τέλος την οικογένεια στην αναθώρωση των θέσεων της και τη Θεώνη, για την οποία όλα αυτά συμβαίνουν, να αποδέχεται την αγαμία της και να βρίσκει τον εαυτό της μέσα από την αγάπη της για τους άλλους.

Στο μυθιστόρημα της ίδιας συγγραφέως *Ζωή είναι και τ' όνειρο*⁹⁰, που διαδραματίζεται μέσα στην κορύφωση του εμφυλίου δράματος, περιγράφεται η προσπάθεια επιβίωσης μιας μεσοαστικής οικογένειας μέσα σ' έναν κόσμο άδικο και σκληρό, το σύγχρονο κόσμο, τόσο διαφορετικό από αυτόν της γιαγιάς Ελευθερίας⁹¹, που κρατώντας τις αποστάσεις, στέκεται από τη μια μεριά θεατής και από την άλλη μεριά κριτής και συμβουλάτορας για τα όσα συμβαίνουν γύρω της και που τόσο πολύ διαφέρουν από τη δική της εποχή. Τα δυο κορίτσια του μυθιστορήματος η ρομαντική Φοίβη και η ρεαλίστρια Βίκη, δυο εντελώς αντίθετες προσωπικότητες, προσπαθούν να οργανώσουν τη ζωή τους πάνω στη ματαιοδοξία ενός κόσμου που έχει χάσει τον προσανατολισμό του. Έτσι η Φοίβη πληρώνει με τη ζωή της την ευτέλεια των πράξεων των ανθρώπων, πιστεύοντας πως με την αυτοκτονία της δίνει την πιο αδιάψευστη απόδειξη αγάπης και καλοσύνης, ενώ η Βίκη έχοντας ήδη

⁹⁰ Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου, *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην εφημερίδα *Τα Νέα* από 4-12-1950 έως 23-3-1951. Εδώ χρησιμοποιείται η 11^η έκδοση του 1997 από την Άγκυρα.

⁹¹ «Παρακολούθησε κάμποση ώρα τη γερόντισσα, καθώς έφευγε, ακουμπώντας βαριά στο μπαστούνι της. Ώσπου έσβησε με τις χίλιες φωνές του δρόμου, έγινε κι αυτή ένα μόριο από το βουητό της πολιτείας, μαζί με τις στριγκιές κραυγές των φρένων των τραμ, με το κορνάρισμα των αυτοκινήτων, με το βόμβο κάποιου αεροπλάνου, που περνούσε χαμηλά... με τη χλιόστομη φωνή των ανθρώπων που `τρεχαν, θαρρείς, όλοι κάτι να προφτάσουν». Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου, *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, Αθήνα 2004, Άγκυρα, σ. 31.

υποστεί τη διαφθορά των ανθρώπων αποφασίζει να επιβιώσει σκληραίνοντας την ψυχή της.

Στη διαφθορά του αστικού περιβάλλοντος αναφέρεται και το τρίτο μυθιστόρημα της συγγραφέως *Κάτω από τη μάσκα*⁹². Αυτό που προβάλλεται είναι η υπεροχή της ζωής στο χωριό, έναντι αυτής στην πόλη, σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται έντονα από το ρεύμα εγκατάλειψης της υπαίθρου και από την προσπάθεια της αστικής τάξης να θέσει γερά τα θεμέλιά της. Έτσι στα πλαίσια της κοινωνικής ανόδου και της προσπάθειας των ανθρώπων να διαφοροποιήσουν τα δεδομένα της ζωής τους, τα μέλη μιας οικογένειας από ένα χωριό της Στερεάς Ελλάδας σκορπίζουν⁹³, ξειπουλώντας την πατρογονική γη και θέλοντας να ικανοποιήσουν τα όνειρά τους χάνουν την ανθρωπιά τους στο εχθρικό περιβάλλον της πόλης. Κι αν για τα αγόρια της οικογένειας αυτό δικαιολογείται στα πλαίσια της κοινωνικής ανέλιξης, για τη Χρυσούλα αποδεικνύεται ολέθριο, αφού εγκαταλείποντας την οικογενειακή εστία και την αγνότητα της υπαίθρου, χάνει το φυσικό προορισμό της γυναίκας και παρασυρμένη από τις αστικές προκλήσεις πληρώνει με τίμημα την αγαμία της. Στο τέλος το παρήγορο είναι πως τα παιδιά δείχνουν μια διάθεση επανασύνδεσης με την πατρική γη, που τα βοηθά να ξαναβρούν το χαμένο τους εαυτό.

Η Βένα, ηρωίδα στο μυθιστόρημα του Άγγ. Τερζάκη *Μυστική Ζωή* (1957), αγωνίζεται με όπλο την ξεχωριστή πνευματικότητά της να σταθεί στα πόδια της, να συγκρουστεί με τη διαφθορά του κόσμου, να προσαρμοστεί στη χυδαιότητα της γύρω ζωής, που είναι «Ένας στίβος όπου συγκρούονται του κόσμου οι μικροεγωισμοί, τα μικροφιλότιμα, τα μικροσυμφέροντα, τα μικροπάθη. Όλα μικρά, μικρά, Θε μου πόσο μικρά! Πόλεμος βουβός, ύπουλος, θρασύδειλος. Αηδία! Μια ψυχή ακέρια, δε μπορεί! Γρήγορα

⁹² Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου, *Κάτω από τη μάσκα*, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην εφημερίδα *Τα Νέα* από 20-10-1951 έως 14-2-1952. Εδώ χρησιμοποιείται η 8^η έκδοση του 1997 από την Άγκυρα.

⁹³ «Πέντε παιδιά έχω και κανένα δεν έμεινε να κοιτάξει εδώ τα χώματα, που τα πότισαν οι παππούδες μας με τον ιδρώτα τους. Φύγατε όλοι σας...». Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου, *Κάτω από τη μάσκα*, Αθήνα 2005, Άγκυρα, σ. 23.

συχαινείται και αποσύρεται...»⁹⁴, και να αμφισβητήσει τις κοινωνικές επιταγές. Έχοντας βιώσει την απόρριψη από έναν ματαιωμένο γάμο, μένει πιστή στην απόφασή της να μην αναγνωρίσει σε κανέναν το δικαίωμα να μπει στη ζωή της και προτιμώντας όπως λέει «μια ζωή τσακισμένη από μια ζωή πουλημένη»⁹⁵, υπερβαίνει το κοινωνικό στερεότυπο για την "αποκατάσταση" της γυναίκας και μετά το θάνατο του πατέρα της, στον οποίο ήταν αφοσιωμένη, φεύγει για την Ελβετία, διοχετεύοντας την ενέργειά της στην εργασία της σε ένα άσυλο για παιδιά.

Τέλος στο μυθιστόρημα της Γ. Σαράντη *Το παλιό μας σπίτι* (1959), η ηρωίδα Χριστίνα, μετά τον πόλεμο βιώνει τον κοινωνικό ξεπεσμό της οικογένειάς της και μέσα από τα ερείπια του πρότερου μεγαλείου, προσπαθεί να σταθμίσει την καινούργια πραγματικότητα. Στο μυθιστόρημα η εξωτερική ζωή είναι περιορισμένη, ενώ το βάρος πέφτει περισσότερο στον ψυχισμό των προσώπων, που υφίστανται τις συνέπειες του πολέμου, που όσο διαρκούσε όλοι τους είχαν την πεποίθηση πως με τη λήξη του όλα θα επανέρχονταν στον κανονικό τους ρυθμό, «Όλα τα χρόνια του πολέμου έτσι πέρασαν. Με τη βεβαιότητα πως θα γίνει ένα θαύμα... σαν θα τελειώσει ο πόλεμος, και όλα θα έρθουν σ' εκείνην την όλβια κατάσταση όπως ήσαν πριν, όπως την ώρα που άρχισε... Ήταν κάτι σαν ψύχωση, μια βεβαιότητα παιδιάτικη που κατρακύλισε κι έλιωσε σιγά σιγά για όλους, και δεν έμεινε άλλο από τη θύμησή της, κάτι σαν σκιάχτρο αστείο και κουρελιασμένο...»⁹⁶, εκτός από τη Χριστίνα που δεν αφήνεται να παρασυρθεί από αυταπάτες, που συνειδητοποιεί πως «Όλα πήραν από άνωθεν ένα ρυθμό, και ήταν πια σα να μη βρεθήκαμε ποτέ εμείς σε μια θέση που έπρεπε να διαλέξουμε. Και να μην είμαστε ποτέ χαρούμενοι για τη θυσία μας, για το πρέπει που διαλέξαμε»⁹⁷. Ο πόλεμος άλλαξε ριζικά τη ζωή αυτών των ανθρώπων· η οικογένεια οδηγήθηκε σε οικονομικό και κοινωνικό ξεπεσμό, ο γιός, ο Φωκίων, τραυματίας πολέμου τώρα, υποχρεώθηκε να διακόψει τις σπουδές του στο εξωτερικό για να πάρει

⁹⁴ Άγγ. Τερζάκης, *Μυστική Ζωή*, Αθήνα 2003, Εστία, σ. 133.

⁹⁵ *Μυστική Ζωή*, ό.π. σ. 227.

⁹⁶ Γ. Σαράντη, *Το παλιό μας σπίτι*, Αθήνα 2002, Εστία, σ. 51.

⁹⁷ *Το παλιό μας σπίτι*, ό.π. σ. 88.

μέρος στον πόλεμο, και η αδελφή του η Χριστίνα να εγκαταλείψει την αγάπη της για τη μουσική, να γίνει δημόσιος υπάλληλος για να επιβιώσει και να δει το μέλλον της με εκείνον που αγάπησε να χάνεται. Μετεωρίζεται ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν μέσα σε μια ατμόσφαιρα γεμάτη μελαγχολία και θλίψη, αναζητά τον εαυτό της, διερευνά την ταυτότητά της, και προσπαθεί να κλείσει τους λογαριασμούς της με το παρελθόν. Κι αν ο Φωκίωνας βρίσκει διέξοδο στα βιβλία του όλος ανεκτικότητα και καλοσύνη, εγκαρτέρηση και ήρεμη σιγουριά, η Χριστίνα αρνείται να δεχτεί τη ζωή μοιρολατρικά, θέλει να κάνει κάτι για τον εαυτό της, όσο έχει ακόμα χρόνο. Προσπαθεί να οβήσει όλες αυτές τις δυσάρεστες αναμνήσεις του παρελθόντος, προσπαθεί να βρει στήριγμα ώστε να δικαιολογήσει τις επιλογές της, να κάνει ένα νέο ξεκίνημα στη ζωή της, πάντοτε όμως κοιτάζοντας πίσω, γεγονός που δε θα την βοηθήσει να ξεφύγει από το θλιβερό παρελθόν. Με την ωριμότητα της ηλικίας της και των όσων έχει ζήσει προσπαθεί να ταξινομήσει τις σκέψεις της, να ερμηνεύσει τις αποτυχίες της και να θέσει νέους στόχους, όσο αυτό της επιτρέπεται ακόμα, θέτοντας ως βασικό στόχο της τη μητρότητα και την ανάγκη της να αποκτήσει ένα παιδί, που θα δικαιώσει κάθε θυσία στη ζωή της, όνειρο όμως που δεν πραγματοποιείται. Το μυθιστόρημα τελειώνει με την ηρωίδα να αναρωτιέται «τι φταίει και πήγαν όλα χαμένα; Μη δεν προσπάθησα όσο έπρεπε; Μήπως προσπάθησα πιο πολύ απ' όσο έπρεπε;»⁹⁸, τελικά δεν έρχεται η δικαίωση να τη λυτρώσει και ζώντας μέσα στη μοναξιά και την κοινωνική απαξίωση αισθάνεται να πνίγεται από τα παλιά, να χάνει την πίστη της στην ανθρώπινη ύπαρξη.

5.2. Γυναικεία παρουσία στο κοινωνικο-πολιτικό γίγνεσθαι

Σε μια περίοδο όπως αυτή του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, που η ελληνική κοινωνία συγκλονίζεται από πλήθος κοινωνικοπολιτικών γεγονότων, αυτό που εντοπίζουμε στα μυθιστορήματα της εποχής είναι η απουσία συμμετοχής της γυναίκας όχι μόνο από τη δημόσια ζωή, αλλά πολύ περισσότερο από την πολιτική δράση, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων. Το

⁹⁸ *Το παλιό μας σπίτι*, ό.π. σ. 219.

γεγονός οπωσδήποτε δε μας εκπλήσσει, αφού πρόκειται για μια κοινωνία αυστηρά δομημένη στην αρχή της διάκρισης των δυο φύλων, όπου η γυναίκα είναι εντελώς ξεκομμένη από τη δημόσια ζωή και περιορισμένη στα οικιακά καθήκοντά της⁹⁹. Όσο κι αν σε μια διάλεξη της η Αθηνά Γιαννιού- Γαϊτάνου, στις 24 Απριλίου του 1923, θίγει το θέμα της ανάμειξης των γυναικών στην πολιτική, βασίζοντας την έννοια της *πολιτικής* στην ανάγκη της γυναίκας για μόρφωση ώστε «να φθάσει στην ψυχική δύναμη να καταλάβει τι είναι "πολιτεία"· ποιος είναι ο εσωτερικός μηχανισμός της κοινωνίας, την οποία αντιπροσωπεύει η Πολιτεία· γιατί και πώς γίνονται οι νόμοι»¹⁰⁰, η ελληνική κοινωνία αυστηρά ανδροκρατούμενη και απορροπτική απέναντι στις γυναικείες διεκδικήσεις, δε θα επιτρέψει παρά πολύ αργότερα τη γυναικεία συμμετοχή στα πολιτικά δρώμενα, όπως και αλλού έχει αναφερθεί.

Στο μυθιοποιημένο κόσμο ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις, που οι ηρωίδες των κειμένων προβληματίζονται για τα κοινωνικά και πολιτικά πράγματα, στην πλειοψηφία τους είναι στραμμένες στον ιδιωτικό χώρο, απασχολημένες κατεξοχήν με τη συναισθηματική τους ζωή και την "αποκατάστασή τους", εσωτερικεύοντας μια παθητικότητα και μια αδράνεια που τις κρατά μακριά από την ευθύνη που μπορούν να έχουν ως μέλη μιας ευρύτερης κοινότητας. Άλλωστε στην κυρίαρχη ανδροκρατούμενη ιδεολογία τόσο ο δημόσιος βίος όσο και η πολιτική αποτελούν χώρους που αφορούν αποκλειστικά στην ανδρική πράξη και σκέψη, απαγορευμένους και επικίνδυνους για το γυναικείο φύλο, αφού σύμφωνα με την κρατούσα ιδεολογία συνιστούν παράγοντα απώλειας εκ μέρους των γυναικών εκείνων των χαρακτηριστικών που είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τη θηλυκότητα,

⁹⁹ Έρευνες σχετικά με την πολιτική κοινωνικοποίηση της γυναίκας, έχουν δείξει πως οι γνώσεις και το ενδιαφέρον των γυναικών για τα πολιτικά πράγματα κυμαίνονται σε πολύ χαμηλά επίπεδα, διαπίστωση που δεν ερμηνεύεται μόνο ως αποτέλεσμα μιας κατά φύλο κοινωνικοποίησης, αλλά και ως το αποτέλεσμα της δομής και λειτουργίας των ίδιων των πολιτικών θεσμών, οι οποίοι ανδροκρατούνται σε βαθμό που η πολιτική να θεωρείται μια καθαρά ανδρική υπόθεση. Ενώ ως ανασταλτικοί παράγοντες της πολιτικής σταδιοδρομίας της γυναίκας θεωρούνται οι περιορισμένες κοινωνικές σχέσεις της, η έλλειψη ανταγωνιστικότητας, η έλλειψη χρόνου εξαιτίας της φροντίδας της για τους άλλους, η δυσκολία των αντρών να μοιράζονται κομματικές αρμοδιότητες με τις γυναίκες. Τελικά η πολιτική δράση συνιστάται άμεσα με το φύλο. Χ. Νόβα- Καλτσούνη, ό.π. σ. 281-285.

¹⁰⁰ Αθηνά Γιαννιού- Γαϊτάνου, «Γυναίκα και Πολιτική», στο Κ. Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1830-1936). Πρωτοπόρες Ελληνίδες*, Αθήνα 1988, Γλάρος, σ. 141-149.

όπως η μητρότητα, η παθητικότητα, η υπομονή, η περιπάθεια, η μετριοφροσύνη κλπ. Αλλά και η ίδια η γυναίκα έχει εσωτερικεύσει βαθιά ότι ο κόσμος της πολιτικής είναι ο κόσμος του άντρα, γι' αυτό και τον αντιμετωπίζει με "συγκατάβαση" και οπωσδήποτε σαν κάτι περιθωριακό και δευτερεύον σε σχέση με την οικογένεια και το στενό κύκλο των δικών της ανθρώπων... γιατί της έχουν μάθει να λειτουργεί με τη λογική των "κλειστών πλαισίων"... Ακριβώς γι' αυτό δεν είναι διατεθειμένη να διακινδυνεύσει τις ισορροπίες του οικογενειακού της μικρόκοσμου και τη συναισθηματική της γαλήνη με επίδειξη ανεξαρτησίας και αυτονομίας σ' έναν τομέα -την πολιτική- που, έτσι κι αλλιώς έχει μάθει να θεωρεί δευτερεύοντα¹⁰¹.

Έτσι ανεξαρτήτως της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκουν οι γυναίκες των μυθιστορημάτων παρουσιάζουν μια ομοιογένεια ως προς τα χαρακτηριστικά του φύλου τους και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις, στις οποίες οι γυναίκες ξεφεύγουν από τα γυναικεία στερεότυπα, συμμετέχουν στη δημόσια ζωή, και είτε εκφράζουν, συνήθως έμμεσα, τον προβληματισμό τους σχετικά με την κοινωνική και πολιτική κατάσταση, είτε με περισσότερο άμεσο τρόπο παίρνουν ενεργό μέρος σ' αυτή.

Στο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα της Λ. Νάκου *Παραστρατημένοι* (1935), δίνεται από τη συγγραφέα μια αρνητική αναπαράσταση της ζωής μέσα από χαρακτήρες που κυκλοφορούν γύρω από τη συγγραφέα και προκαλούν τη συμπόνια της¹⁰². Το κείμενο παρουσιάζει την παιδική ηλικία της Αλεξάνδρας στην Αθήνα και την ενηλικίωσή της στην Ελβετία, όπου ύστερα από διάφορες κακοτυχίες της οικογένειας, αποφασίζει να εγκατασταθεί εκεί μαζί με τη μητέρα και τον αδελφό της. Στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον της πανσιόν όπου ζει εκεί, έρχεται σε επαφή με ανθρώπους που ο καθένας με το δικό του τρόπο αγωνίζεται για τη ζωή και τους οποίους η Αλεξάνδρα αντιμετωπίζει με συμπάθεια. Η ίδια υποχρεωμένη από την ανέχεια βρίσκει εργασία ως μουσικός στην ορχήστρα ενός θεάτρου, όπου και γνωρίζεται με τον Σάσα και με μια ομάδα Ρώσων προσφύγων, μέσα από τις συγκεντρώσεις των οποίων μυείται στην ιδεολογία τους. Μια και μοναδική συνάντηση με τον Σάσα, λίγο πριν φύγει μαζί με τους

¹⁰¹ Β. Φίλιας, *Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 1985, Σύγχρονη Εποχή, σ. 92-94.

¹⁰² Μ. Vitti, ό.π. σ. 400.

συμπατριώτες του για τη Ρωσία, όπου η Επανάσταση είναι προ των πυλών, την κάνει να προβληματιστεί για την αδικία που υπάρχει στον κόσμο. Ο άνθρωπος αυτός την εμπιστεύεται και με τα λόγια του πλαταίνει τον ορίζοντα του ατομικού της εγώ και την εισάγει στη συλλογική σκέψη, «... δεν είναι αλήθεια πως κι εσένα την ίδια, είναι στιγμές που η αδικία του κόσμου σε πνίγει, και σε επαναστατεί;... Υπάρχει άραγε κανένας τίμιος άνθρωπος με συνείδηση, που το βράδυ, πριν πλαγιάσει, αν συλλογιστεί πόσοι είναι στον κόσμο που δεν έχουν ούτε σκεπή στο κεφάλι, ούτε καν λίγο ψωμί για το δείπνο τους, δεν θα φρίξει, σαν να έφταιξε αυτός ο ίδιος για ό,τι γύρω του συμβαίνει;... Και στα σωστά, ο καθένας μας δεν είναι υπεύθυνος για ό,τι σήμερα γίνεται, μια που το ανεχόμαστε;»¹⁰³. Το περιεχόμενο των λόγων αυτού του ανθρώπου δεν της είναι ξένο, αφού ήταν πράγματα που ήδη τα είχε νιώσει μέσα της: «Μόνο που δεν ήξερα τότε να τα πω, ή να βγάλω ένα συμπέρασμα... Τώρα μόλις άρχιζα και καταλάβαινα κι οι ιδέες τακτοποιούνταν στο κεφάλι μου...»¹⁰⁴, τώρα έπαιρναν όλα συγκεκριμένη μορφή, της παρείχαν τη δυνατότητα να ολοκληρώσει την ιδεολογία της, της έδιναν ψυχική ανάταση, ελπίδα και χαρά, νόημα στη ζωή της. Ύστερα από αυτή τη συνάντηση για πρώτη φορά η Αλεξάνδρα αιστάνθηκε πως η ζωή έχει νόημα, πως «η δικαιοσύνη και ο ανθρωπισμός δεν χάθηκαν ολότελα από τις καρδιές των ανθρώπων...»¹⁰⁵, πως στον κόσμο δεν ήταν μοναχή, πως χιλιάδες άνθρωποι, που η ψυχή τους έπαλλε με τον ίδιο ρυθμό της δικιάς της, ήταν σκορπισμένοι ως τα πέρατα της γης και αποδεχόμενη αυτή την καινούργια γνώση, αυτήν την καινούργια χαρά, εναποθέτοντας τις ελπίδες της σε μια καλύτερη ανθρωπότητα, επαναλάμβανε μέσα της τα λόγια του Σάσα: «...ας δουλέψουμε λοιπόν ο καθένας μας τώρα χωριστά για κείνους που θάρθουν... για να μην υπάρχουν πια θλιμμένες ζωές...»¹⁰⁶. Ωστόσο όσο κι αν η Αλεξάνδρα "ψήλωνε" το νου της με τις νέες αυτές ιδέες, σε προσωπικό επίπεδο, στον έρωτα της για τον Κώστα Κιμωνίδη, δεν μπόρεσε να ξεφύγει

¹⁰³ Α. Νάκου, *Παραστρατημένοι*, Αθήνα 2001, Εστία, σ. 348.

¹⁰⁴ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 349.

¹⁰⁵ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 349.

¹⁰⁶ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 350.

από την υποκρισία της αστικής ηθικολογίας για τη θέση της γυναίκας και στην προσπάθειά της να ταυτίσει τις απόψεις της με εκείνες του εραστή της για το γυναικείο πρότυπο, υφίσταται τις συνέπειες της γυναικείας υποχωρητικότητας και στο τέλος εγκαταλείπεται από εκείνον για τον οποίο είχε κάνει τόσες θυσίες.

Το 1928 εμφανίζεται το μυθιστόρημα της Ντόρας Ρωζέττη *Η ερωμένη της*, στο οποίο διακρίνουμε μια έντονη διάθεση ελευθερίας και ανατροπής του ηθικού και κοινωνικού κατεστημένου, μέσα από το κεντρικό θέμα το οποίου, που είναι ο έρωτας μεταξύ δυο γυναικών στη δεκαετία του '20. Είναι το μόνο μυθιστόρημα της εποχής που εκτός από τη διεκδίκηση της ερωτικής ελευθερίας, προβάλλει τις ιδέες του φεμινιστικού κινήματος, τις απαιτήσεις των γυναικών για ισότητα. Η ηρωίδα του μυθιστορήματος, Ντόρα, φοιτήτρια της Χημείας, δραστηριοποιείται σ' ένα χώρο όπου ζουν και κινούνται φοιτητές, νεαροί καλλιτέχνες και διανοούμενοι, συγκινείται από τις αριστερές ιδέες· «Πάντα οι δεσμοί έδωκαν την πιότερη δύναμη στον άνθρωπο. Πάντα η μεγάλη πίεση έφερε την επανάσταση στους λαούς!...» και αλλού «Είναι η ζεστή φασουλάδα σ' ένα μακρινό μαγέΡΙκο ανάμεσα σε φτωχούς εργάτες που μας χαρίζει την όρεξη για τη ζωή και την ήσυχη καρδιά»¹⁰⁷. Καλλιεργημένη, διάκειται με συμπάθεια προς τους αριστερούς φοιτητές της γενιάς της, που αισθάνονται έντονη έλξη για τη λογοτεχνία της βόρειας Ευρώπης¹⁰⁸, κινείται ελεύθερα στο δημόσιο χώρο, ζει μια έντονη κοινωνική πραγματικότητα¹⁰⁹, παίρνει μέρος σε διάφορους συλλόγους και σωματεία, παρακολουθεί τη φιλολογική, τη θεατρική, τη μουσική κίνηση... Πότε σε διαλέξεις και εκδρομές, πότε σε φοιτητικές συγκεντρώσεις...¹¹⁰, βιώνει τα πολιτικά γεγονότα

¹⁰⁷ Ντ. Ρωζέττη, *Η ερωμένη της*, Αθήνα 2005, Μεταίχμιο, σ. 147 και 152.

¹⁰⁸ «Ευτυχώς που μπορεί να διαβάσει κανείς τους σύγχρονους μας. Πώς περιγράφεται η ηδονή της Αλήθειας; Κι έρχονται οι διάφοροι Νορβηγοί και Σκανδιναυοί, οι Ρώσοι κι όλοι οι βόρειοι συγγραφείς... Ζω στον κόσμο τους». *Η ερωμένη της*, ό.π. σ. 133.

¹⁰⁹ Όπως γράφει στο Επίμετρο η Χ. Ντουνιά «Οι ταβέρνες, οι χοροί, οι εκδρομές, το τραμ, το Φάληρο, η Φοιτητική Λέσχη, οι τζαζ μπαντ, το τένις, ακόμα και τα ναρκωτικά, διαμορφώνουν το σκηνικό της αφήγησης και αποδίδουν με αρκετή ενάργεια το περιβάλλον, αυτό που ο Ξενοπούλος ονομάζει «μιλιέ» διατηρώντας τη γαλλική έκφραση». Χ. Ντουνιά, «Η περιπέτεια ενός "ρομάντσου"», Επίμετρο στο *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 236.

¹¹⁰ *Η ερωμένη της*, ό.π. σ. 85.

της εποχής¹¹¹. Αν και το κεντρικό θέμα του μυθιστορήματος είναι η ερωτική ιστορία, εντούτοις αποδίδονται εύστοχα οι συγκρούσεις ανάμεσα σε μια συντηρητική ανδροκρατούμενη νοοτροπία και σε μια δυναμική διάθεση ρήξης των κοινωνικών επιταγών από νεαρές γυναίκες, που κάνουν πρωταγωνιστική εμφάνιση στο μυθιστόρημα. Η Ντόρα, είναι η μοναδική περίπτωση γυναικείου χαρακτήρα στο μυθιστόρημα, που διαθέτει στοιχεία ταιριαστά περισσότερο στη γυναίκα ενός αισιόδοξου μέλλοντος. Όταν οι περισσότερες ηρωίδες των μυθιστορημάτων μας ζουν και κινούνται στον ιδιωτικό- οικιακό χώρο, που συνιστά το βασίλειο της γυναικείας φύσης, έχοντας εσωτερικεύσει βαθιά την υποταγή του φύλου τους, η περίπτωση της Ντόρας αποτελεί αναμφισβήτητα επαναστατικό στοιχείο για την εποχή. Δεν είναι τυχαίο ωστόσο το γεγονός ότι σε μια τόσο απελευθερωμένη γυναίκα, όπως η Ντόρα, αποδίδονται ανδρικά χαρακτηριστικά τόσο στην εμφάνισή της, όσο και στη συμπεριφορά της, με κυρίαρχη την ερωτική της επιλογή. Πώς θα μπορούσε μια γυναίκα, που θα ήταν πρότυπο θηλυκότητας, άρα θα διέθετε όλα τα χαρακτηριστικά που μια κοινωνία συντηρητική και ανδροκρατούμενη αποδίδει στο φύλο της, να συμπεριφέρεται όπως η ηρωίδα μας; Ποια "πραγματική" γυναίκα θα τολμούσε να αντιπαλέψει όλους τους κοινωνικούς κανόνες, που με τόση προσοχή το άλλο μισό της ανθρωπότητας, είχε περιχαράκώσει την ύπαρξή της, αν δεν "ψήλωνε" ο νους της εξαιτίας της διαφορετικότητάς της;

Γυναικείο έγκυρο λόγο και πολιτική θέση μέσα στο μυθιστόρημα θα συναντήσουμε πολύ αργότερα, στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στην τελευταία δηλαδή δεκαετία του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, που η έκρυθμη πολιτική κατάσταση δεν έχει αφενός την πολυτέλεια των κατά φύλο διακρίσεων αφετέρου το γυναικείο δυναμικό της είναι απαραίτητο. Η υπόθεση του μυθιστορήματος του Αγγ. Τερζάκη *Το λυκόφως των ανθρώπων* (1947),

¹¹¹ «Έγινε ένα μεγάλο κίνημα στην Αθήνα. Έξω μακελιό. Οι σφαίρες σφυρίζουν μπρος στο μπαλκόνι». *Η ερωμένη της*, ό.π. σ. 76. Αναφέρεται στο πραξικόπημα του Κονδύλη το Σεπτέμβριο του 1926.

διαδραματίζεται μέσα στο ξέσπασμα του πολέμου το 1940¹¹². Η νεαρή ηρωίδα, η Λίζα, αδελφή του πρωταγωνιστή, αν και έχει σχετικά μικρή παρουσία μέσα στο κείμενο, ωστόσο μιλώντας για τους εθνικούς αγώνες «... με τα μάτια της ν' ασπράφτουν, το κορμί τεντωμένο, φάνταζε αναπάντεχα όμορφη, με μια καλλονή όχι γυναικεία, μα έξω από κάθε φύλο ιδεατή»¹¹³. Με παρηγορία και έχοντας επίγνωση της κατάστασης η Λίζα εκφράζει τις απόψεις της για τον αγώνα του έθνους, χάνοντας όμως από τη μια μεριά τα χαρακτηριστικά του φύλου της, από την άλλη όμως μεριά απολαμβάνοντας το σεβασμό και την εκτίμηση του αδελφού της, που «Στο χαρακτήρα της μεγάλης του αδελφής είχε τόση εμπιστοσύνη όσο και σ' ενός ψύχραιμου ισορροπημένου άντρα»¹¹⁴. Έτσι με την έναρξη του πολέμου και με τον αντρίκειο χαρακτήρα της, η Λίζα γνωρίζει πως είναι αναγκασμένη να ζήσει μέσα στο ιστορικό ρεύμα, να το υποστεί ή και να το δημιουργήσει, γι' αυτό τα «γυναικεία» πρέπει να παραμεριστούν¹¹⁵ αναλαμβάνει τη διαχείριση του σπιτιού και βλέποντας ρεαλιστικά την κατάσταση, με πρακτικό μυαλό δε διστάζει να πουλήσει τα αντικείμενα αξίας του σπιτιού, προκειμένου να επιβιώσουν¹¹⁶. Εξάλλου δεν περιορίζεται στα του οίκου, διαθέτοντας χαρακτήρα θεληματικό και άφοβο, δέχεται ανεπιφύλακτα την πρόταση του αδελφού της να συμβάλει στον αγώνα, αναλαμβάνει δράση παίρνοντας ενεργό μέρος στην Αντίσταση¹¹⁷, και απέχοντας μακριά από τους γυναικείους ρεμβασμούς, απελευθερώνεται από τις κοινωνικές συμβάσεις, από το στερεότυπο για τη θέση της γυναίκας, συναισθανόμενη την υποχρέωσή της σαν άνθρωπος¹¹⁸.

¹¹² «28 Οκτωβρίου του 1940. Άκουγες για την Ιστορία και δεν ήξερες πώς γίνεται η Ιστορία. Να πώς γίνεται. Μέσα σε μιαν αναπάντεχη, ασύλληπτη κι αιώνια στιγμή». Αγγ. Τερζάκης, *Το λυκόφως των ανθρώπων*, Αθήνα 1996, Εστία, σ. 251.

¹¹³ *Το λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 339.

¹¹⁴ *Το λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 273.

¹¹⁵ *Το λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 411.

¹¹⁶ *Το λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 415.

¹¹⁷ «Την εμύση ο Δήμος... Δεν ήτανε μονάχα πως της είχε εμπιστοσύνη απόλυτη, περισσότερο ακόμα παρ' ότι σ' έναν άνδρα. Του ήτανε και χρήσιμη, σχεδόν αναγκαία. Στον μυστικό πόλεμο που είχε αρχίσει και πήγαινε ολοένα θεριεύοντας, οι γυναίκες, οι σίγουρες και θαρραλές γυναίκες, ήτανε κάποτε πιο απαραίτητες κι από τους άντρες». *Το λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 418.

¹¹⁸ «Μέσα σε μιαν αστραπή, τ' αναμέτρηση όλα. Τη θέση της, κοινωνικά, σε τέτοια περίπτωση, το σκάνδαλο σε βάρος της, αυτηνής που, βραδυπορώντας ίσως ως τώρα, είχε κρατήσει με

Αν και με αντρίκειο χαρακτήρα η Λίζα, δεν μπορούμε να μη διακρίνουμε μια διάθεση του συγγραφέα καταφατική προς τις γυναίκες, πολύ περισσότερο που η κεντρική ηρωίδα του μυθιστορήματος, η Χριστίνα, κατεξοχήν γυναίκα, μοιραία και ηδυπαθής, μια μικροαστή που προσπαθεί να ανέλθει κοινωνικά, κάτω από την επίδραση των γεγονότων εκδηλώνει μια στάση δυναμική, αρνούμενη να συναινέσει στις δουλειές του συζύγου της με τους Γερμανούς. Τελικά ο συγγραφέας εκδηλώνει μια στάση θετική απέναντι στη γυναίκα και το μυθιστόρημα τελειώνει με τη Λίζα «όρθια με το κορμί τεντωμένο, το πρόσωπο ψηλά, να κοιτάζει από το παράθυρο, αλύγιστη, την καινούρια μέρα που ερχόταν»¹¹⁹, *σε τούτο το αριστερότροπο τέλος, ο άντρας σαν να περνά τη σκυτάλη στη (μειωμένης θηλυκότητας πάντως) γυναίκα*¹²⁰. Όπως αναφέρεται στην εισαγωγή του μυθιστορήματος, *όλα μοιάζουν να επικεντρώνονται γύρω από ορισμένες ανθρώπινες μορφές, για να μετατεθεί σιγά σιγά το επίκεντρο σε διπλανά πρόσωπα, καθώς μεταβάλλεται και το ιστορικό και κοινωνικοπολιτικό κλίμα της εποχής, κάτω από την καταλυτική επίδραση του πολέμου*¹²¹.

Το μυθιστόρημα της Β. Θεοδώρου, *Οι δεσποινίδες της οδού Λαμπάκου*¹²², που διαδραματίζεται στα μεταπολεμικά χρόνια μέσα στο ξέσπασμα του εμφύλιου σπαραγμού, μας παρέχει τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε την προσπάθεια των νεαρών κοριτσιών, που φοιτούν στην ανώτατη σχολή επισκεπτριών αδελφών νοσοκόμων, να ξεφύγουν από την προδιαγεγραμμένη μοίρα τους και να ζήσουν τη δική τους ζωή, σε μια περίοδο που θα περίμενε κανείς πως ο κόσμος θα ανοικοδομηθεί και θα ανανεωθεί. Όμως τώρα άρχιζε νέος κύκλος πολέμου¹²³, νέοι αγώνες ξεκινούσαν «ενάντια στον ταξικό εχθρό,

κάποια παλαιακή σεμνοτυφία το αίσθημα της παρθενικής της τιμής... Λουπόν, τώρα, όλ' αυτά έπρεπε να τ' απηφήσει». *Το λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 419.

¹¹⁹ *Το λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 459.

¹²⁰ Αγγ. Καστρινάκη, ό.π. σ. 493.

¹²¹ Βάιος Παγκουρέλης «Εισαγωγή» στο μυθιστόρημα *Το λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 11-12.

¹²² Β. Θεοδώρου, *Οι δεσποινίδες της οδού Λαμπάκου*, Αθήνα 2005, Γαβριηλίδης.

¹²³ «Δύσκολοι καιροί. Μεταπολεμικά χρόνια. Ο βασιλιάς και οι παλατιανοί είχαν ξανάρθει... Άρχισαν νέοι διωγμοί. Οι αριστεροί εκτοπίζονταν ομαδικά, πολλοί συλλαμβάνονταν, δικάζονταν για κατασκοπεία, φυλακίζονταν, κι εκτελούνταν από τους ομογενείς τους. Εμφύλιος πόλεμος ακολούθησε την απελευθέρωση, αντί για την ανοικοδόμηση των ερειπίων», *Οι δεσποινίδες της οδού Λαμπάκου*, ό.π. σ. 37.

ενάντια στη μοναρχία»¹²⁴ και ο αντίπαλος «ήταν εξίσου σκληρός με το Γερμανό κι ακόμα χειρότερος. Γνώριζε τη γλώσσα, τον τόπο ήταν συγγενής, γείτονας ή φίλος, ακόμα κι αδελφός»¹²⁵.

Ξεχωριστή θέση στο μυθιστόρημα κατέχει το πρόσωπο της Βάσως, η οποία μέσα στη δίνη της εποχής αναλαμβάνει πολιτική δράση, μέσα από τη σχολή, μαζί με άλλα κορίτσια, όσο κι αν η τιμωρία «... σ' εκείνες οι οποίες έχουν σκοπό 'να αναμειχθούν' στην πολιτική»¹²⁶, ήταν η αποβολή από τη σχολή. Ωστόσο «η σχολή είχε μνηθεί. Υπήρχε αλληλεγγύη και συνωμοτικότητα, κυκλοφορούσε η παράνομη εφημερίδα»¹²⁷ και η Βάσω ανταποκρινόμενη στις απαιτήσεις της κατάστασης, ανέπτυξε πολιτική δραστηριότητα και συμμετείχε στην προσπάθεια για αλλαγή, γεγονός που την ανακούφιζε και έδινε περιεχόμενο στη ζωή της. Πολιτικά συνειδητοποιημένη, έχοντας συνείδηση της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας μέσα στην οποία ζει, υποστηρίζει την Αριστερά¹²⁸, δε διστάζει να αγοράσει την εφημερίδα της, ενώ στις εξόδους της πηγαίνει να συνδράμει «στις ανάγκες της οργάνωσης... θαρραλέα και φοβισμένη μαζί... έχοντας ενθουσιασμό και ελπίδα, παρά τα ερείπια»¹²⁹ για μεταστροφή της κατάστασης. Αψηφά τη στενή παρακολούθηση που της κάνει ο φύλακας της σχολής, άνθρωπος αδύναμος, δειλός, χαμερπής, που μισούσε τους αγωνιστές και τους ήρωες¹³⁰, χαφιάς της Ασφάλειας, από την οποία «κανένας χώρος και κανένα πρόσωπο δεν μπορούσε να διαφύγει από τα νύχια της. Ήταν η πρώτη εξουσία μετά το βασιλιά, ήταν η μοίρα των ανθρώπων»¹³¹. Έτσι η Βάσω μαζί με κάποιες άλλες συμφοιτήτριες της αποπέμπονται από τη σχολή, με αφορμή κάποιο ασήμαντο παράπτωμα, διότι «οι μαθήτριες αυτές αποτελούσαν κομμουνιστικό πυρήνα

¹²⁴ Οι δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 85.

¹²⁵ Οι δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 44.

¹²⁶ Οι δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 40.

¹²⁷ Οι δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 40.

¹²⁸ «Εκείνη την εποχή έφτανε μόνο να είσαι αριστερός για να σε τιμωρήσουν με πείνα, ανεργία, εξορία σε ακατοίκητα νησιά. Ήσουν ένας από τους νικημένους, τους προγραμμαμένους. Δεν ήσουν στους καταλόγους; Άρα δεν ψήφισες. Άρα είσαι φανατικός οπαδός του Κομμουνισμού...». Οι δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 100.

¹²⁹ Οι δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 39 και 41.

¹³⁰ Οι δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 85

¹³¹ Οι δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 177.

μέσα στη σχολή που απεργάζονταν την ανατροπή του καθεστώτος»¹³². Το περιστατικό αυτό δεν εμποδίζει την ηρωίδα μας να αναζητήσει αλλού εργασία, και παρά τη συμφωνία της μη ανάμειξης στην πολιτική και της απαραίτητης προσκόμισης του πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων¹³³, έχοντας εμπιστοσύνη στον εαυτό της αλλά και συναίσθηση της ευθύνης της ως πολιτικού ατόμου, συνεχίζει τη δράση της.

Σ' αυτό το μυθιστόρημα, όπου η συγγραφέας εκφράζει τις πολιτικές πεποιθήσεις της, μέσα από την ηρωίδα της, παράλληλα εγκιβωτίζει την ιστορία ενός αλλού κοριτσιού, της Ελένης, που βρίσκεται στον αντίποδα της Βάσως. Μια ιστορία που κινείται σε εντελώς αντίθετο πλαίσιο, από αυτό της συνειδητοποιημένης Βάσως, καταδεικνύοντας το αδιέξοδο στο οποίο μπορούσαν να φτάσουν οι γυναίκες της εποχής, αφού η Ελένη βιώνει όλους τους κοινωνικούς καταναγκασμούς για τη γυναίκα και στο τέλος με την αυτοκτονία της πληρώνει το τίμημα για την παρακοή της στις κοινωνικές συμβάσεις. Πάντως το τέλος του μυθιστορήματος είναι προσανατολισμένο στην αγωνιστικότητα της Βάσως, που δεν εγκαταλείπει τον αγώνα και πληρώνει τη δράση της με τίμημα την εξορία, «Όμως ήταν ελεύθερη. Και πίστευε πως θα λυτρωθεί από το μικρό και το μεγάλο θηρίο και θα ξαναπάει με τους ανθρώπους»¹³⁴.

Το μυθιστόρημα αυτό προβάλλει ένα γυναικείο χαρακτήρα πολύ διαφορετικό από όλα τα υπόλοιπα μυθιστορήματα της περιόδου που εξετάζουμε. Αποτελεί το μόνο παράδειγμα συνειδητής πολιτικής δράσης εκ μέρους των γυναικών και ενώ χρονικά δεν απέχει πολύ από τη στιγμή που το ελληνικό κράτος θα αναγνωρίσει στις γυναίκες το δικαίωμα στην πολιτική με την παραχώρηση της ψήφου, ακόμα όμως βρίσκεται μακριά όχι μόνο από μια ουσιαστική γυναικεία πολιτική δραστηριοποίηση, αλλά προπάντων από τη γυναικεία παρουσία στην πολιτική σκηνή. Βρισκόμαστε πλέον στο τέλος του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, στην μεταπολεμική περίοδο, που το μυθιστορηματικό περιεχόμενο χαρακτηρίζεται από μια αύξουσα

¹³² *Οι δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, ό.π. σ. 101.

¹³³ *Οι δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, ό.π. σ. 113-114.

¹³⁴ *Οι δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, ό.π. σ. 181.

πολιτικοποίηση, καθώς, όπως υποστηρίζει η Μ. Σακαλάκη, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και το τραύμα του εμφυλίου, η πραγματικότητα των κοινωνικών συγκρούσεων και η πολιτική τους διάσταση επιβάλλονται αναπόφευκτα στη συνείδηση όλο και περισσότερων ατόμων¹³⁵.

Πάντως στην αναφορά μας στα τέσσερα αυτά μυθιστορήματα, όπου οι ηρωίδες με τον ένα ή τον άλλο τρόπο προβληματίζονται, συμμετέχουν στη δημόσια ζωή και στην κοινωνικοπολιτική κατάσταση, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι τα τρία από αυτά είναι γραμμένα από γυναίκες συγγραφείς, ενώ το τέταρτο, του Άγγ. Τερζάκη, προβάλλει μεν μια γυναίκα που συμμετέχει στους εθνικούς αγώνες, έχοντας όμως απωλέσει κατά κάποιο τρόπο τη θηλυκότητά της, στοιχείο που αποδεικνύει τη στερεότυπη αντίληψη πως η κοινωνικοπολιτική ζωή παραμένει έξω από τη γυναικεία σφαίρα και το γυναικείο ρόλο, διότι εν τέλει προσβάλλει την ίδια της τη θηλυκότητα, ενώ προσιδιάζει καλύτερα στον ανδρικό δημόσιο χώρο και επομένως στην ανδρική σκέψη και δράση.

Τα ελάχιστα αυτά παραδείγματα μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως, παρά τους κοινωνικοπολιτικούς μετασχηματισμούς που συντελούνται στην περίοδο που εξετάζουμε, παραδοσιακές αξίες όπως η θηλυκότητα και η μητρότητα καθορίζουν το μέγαλωμα και την κοινωνικοποίηση των κοριτσιών¹³⁶. Όσο κι αν η ελληνική κοινωνία εκσυγχρονίζεται και επιβάλλει το "άνοιγμα" χώρων όπως η μόρφωση και η επαγγελματική κατάρτιση στη γυναίκα, στην ουσία ο εσωτερικός, ψυχοκοινωνικός χώρος της γυναικείας ταυτότητας παραμένει ουσιαστικά στατικός.

¹³⁵ Μ. Σακαλάκη, ό.π. σ. 104.

¹³⁶ Κοινωνικοποίηση με την έννοια της μεθοδευμένης επιρροής της γενιάς των ενηλίκων στη νέα γενιά, εδώ των κοριτσιών, δηλαδή ως μονόπλευρη σχέση εξάρτησης της νέας γυναίκας από την κοινωνία, όπως σύμφωνα με τον Durkheim, οι κοινωνίες δημιουργούν το κοινωνικό υποκείμενο, που σε μια δεδομένη στιγμή ανταποκρίνεται στην οικονομική, πολιτική, ή θρησκευτική μορφή οργάνωσής τους. Και όχι ως σχέση ανταλλαγής ανάμεσα στο κοινωνικό σύστημα και στο κοινωνικό υποκείμενο. Αυτή τη σχέση αλληλεπίδρασης διασαφηνίζει η Χ. Νόβα- Καλτσούνη, ό.π. σ. 17-18.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

<u>ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ</u>	<u>ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ</u>	<u>ΗΡΩΙΔΕΣ</u>	<u>ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ</u>
Α. Παπαδοπούλου	<i>Περιπέτειες μιας διδασκαλίσσης</i>	Λητώ	Τέλη 19 ^{ου} αιώνα, Κοινωνικά στερεότυπα για το γυναικείο κοινωνικό status
Α. Παπαδιαμάντης	<i>Φόνισσα</i>	Χαδούλα, Αμέρσα	Τέλη 19 ^{ου} αιώνα, Προσπάθεια επιβίωσης, Γυναίκες «αδύνατα μέρη»
Κ. Χατζόπουλος	<i>Ο Πύργος του Ακροποτάμου</i>	Φρόσω	Αρχές 20 ^{ου} αι. Μοναξιά μικροαστών, κομματικές συναλλαγές, εγκλεισμός γυναικών
Κ. Θεοτόκης	<i>Η Τιμή και το Χρήμα</i>	Επιστήμη, Ρήνη	Διαστρεβλωμένες κοινωνικές αξίες, η δύναμη του χρήματος, πελατειακές σχέσεις
Γ. Ξενόπουλος	<i>Στέλλα Βιολάντη</i>	Στέλλα	Ξειροπός αριστοκρατίας, κρίση παραδοσιακών αξιών, γυναίκα ετεροκαθοριζόμενη
	<i>Η τιμή του αδελφού</i>	Αργυρώ	Αστυφιλία, βιοπάλη, έννοια «τιμής»
Λ. Νάκου	<i>Παραστρατημένοι</i>	Αλεξάνδρα	Πριν τη Ρώσικη Επανάσταση, συλλογική συνείδηση, αριστερή ιδεολογία, παραδοσιακή υποκριτική ηθικολογία
	<i>Η Κυρία Ντορεμί</i>	Κατερίνα	Κοινωνικό μόρφωμα επαρχίας προσηλωμένο στην παράδοση, συντηρητισμός
Σ. Μυριβήλης	<i>Η Παναγιά η Γοργόνα</i>	Σμαραγδή	Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, προσπάθεια ενσωμάτωσης, πολιτική αστάθεια. "Εύα"/ "Παναγιά"
Ν. Ρωζέττη	<i>Η ερωμένη της</i>	Ντόρα	Τέλη δεκαετίας του '20, διάθεση ελευθερίας και ανατροπής κοινωνικού κατεστημένου. Φεμινιστικές διεκδικήσεις
Α. Δόξας	<i>Σορπράιζ Πάρτυ</i>	Βέρα, Αννέτα	Μεσοπολεμική εποχή, προσπάθεια απόδρασης από την πλανημένη ηθική της παράδοσης
	<i>Βάνα</i>	Βάνα	Επαναπροσδιορισμός της γυναικείας ταυτότητας

Σ. Πατατζής	<i>Μεθυσμένη Πολιτεία</i>	Ρένα	Μεταξική δικτατορία, αναζήτηση καλύτερης ζωής
Α. Τερζάκης	<i>Το Λυκόφως των ανθρώπων</i>	Λίζα	Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Αντίσταση. Το ιστορικό ρεύμα δεν κάνει έμφυλες διακρίσεις
	<i>Μυστική Ζωή</i>	Βένα	Μετά τον πόλεμο, σύγκρουση με τη διαφθορά του κόσμου
Μ. Λουντέμης	<i>Οι κερασιές θ' ανθίσουν και φέτος</i>	Φούγια	Μετά το 1943, παραστρατημένος κόσμος, κοινωνική ανισότητα, συντριβή ανθρώπων
Ι. Μπουκουβάλα-Αναγνώστου	<i>Λίγο μετά την πρώτη αγάπη</i>	Θεώνη	Μετά τον πόλεμο, εμμονή στις κοινωνικές προκαταλήψεις
	<i>Ζωή είναι και τ' όνειρο</i>	Φοίβη, Βίκυ	Κορύφωση εμφυλίου δράματος, αδικία και σκληρότητα σύγχρονου κόσμου
	<i>Κάτω από τη μάσκα</i>	Χρυσούλα	Εγκατάλειψη υπαίθρου, προσπάθεια οργάνωσης αστικής τάξης
Β. Θεοδώρου	<i>Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμπράκου</i>	Βάσω, Ελένη	Μεταπολεμική περίοδος, ξέσπασμα εμφυλίου, αριστερή ιδεολογία, γυναικεία πολιτική δράση και αγωνιστικότητα
Γ. Σαράντη	<i>Το παλιό μας σπίτι</i>	Χριστίνα	Συνέπειες πολέμου, κοινωνικός ξεπεσμός

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο: Μόρφωση

6.1. Γενικά η γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα

Από το 1834 η μετεπανεστατική Ελλάδα ανοίγει τις θύρες της εκπαίδευσης καθιστώντας υποχρεωτική τη δημοτική εκπαίδευση και για τα δυο φύλα. Ωστόσο παρά το βασιλικό διάταγμα και παρά το γεγονός ότι η δημόσια εκπαίδευση διαδόθηκε γοργά σε όλη την επικράτεια, για τη γυναικεία εκπαίδευση τα πράγματα εξελίχτηκαν κάπως διαφορετικά και με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς.

Τα ποσοστά αναλφάβητων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στο ελληνικό κράτος μειώνονται αισθητά, αλλά αυτό αφορά στον ανδρικό κυρίως πληθυσμό, έτσι το 1879 το 69,20% των ανδρών είναι αναλφάβητο, ενώ το ποσοστό ανέρχεται σε 92,96% όταν γίνεται λόγος για τις γυναίκες¹. Το υψηλό αυτό ποσοστό αγραμματοσύνης των ελληνίδων μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η γυναικεία εκπαίδευση αντιμετωπιζόταν από τους γονείς, που είναι οι αρμόδιοι για τη λήψη της απόφασης εκπαίδευσης των παιδιών τους, τελείως διαφορετικά για τα κορίτσια απ' ό,τι για τα αγόρια.

Στο 2^ο μισό του 19^{ου} αιώνα η γυναικεία εκπαίδευση είναι περιορισμένη, ενώ η μέση και η ανώτερη είναι περιοχές απαγορευμένες για το γυναικείο πληθυσμό. Τη μόνη διέξοδο στη μόρφωση των κοριτσιών αποτελούν τα Παρθεναγωγεία, που αρχικά ιδρύονται από ξένους με ιδιωτική πρωτοβουλία και κατά τα δυτικά πρότυπα, στα οποία τα κορίτσια έχουν τη δυνατότητα να γίνουν δασκάλες, επάγγελμα που ήδη από το 1861 παρουσιάζει υψηλά ποσοστά ανεργίας². Η έλλειψη κρατικής μέριμνας για τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών με την απουσία δημοσίων Γυμνασίων θηλέων, οδηγούν τη

¹ Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 393.

² Σ. Ζιγώνη-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 167.

φοίτηση σε ιδιωτικά Γυμνάσια³, των οποίων τα διδάκτρα⁴ είναι ιδιαίτερα υψηλά και επομένως δυνατότητα φοίτησης σε αυτά έχουν μόνο τα κορίτσια που προέρχονται από τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα των μεγάλων αστικών κέντρων. Έτσι η εκπαίδευση των γυναικών θεμελιώνεται στη βάση της διεύθυνσης των αστικών στρωμάτων που είναι ήδη εγκατεστημένα στις πόλεις, εξαρτάται άμεσα από την ανάπτυξη των αστικών πληθυσμών⁵, αλλά δε συνιστά στοιχείο που οδηγεί σ' αυτή τη διεύθυνση, γιατί αυτό εξασφαλίζεται αποκλειστικά από τον αντρικό πληθυσμό.

Η λειτουργικότητα της εκπαίδευσης είναι εντελώς διαφορετική για τα δυο φύλα. Έτσι ενώ για τους άντρες αποτελεί συστατικό στοιχείο κοινωνικής ανόδου, για τις γυναίκες δεν έχει παρά διακοσμητικό χαρακτήρα και είναι δείκτης της ταξικής προέλευσης και της κοινωνικής δύναμης των αντρών της οικογένειας⁶. Εξυπηρετεί των επιδεικτική κατανάλωση των αστικών στρωμάτων των πόλεων και λειτουργεί ως συμπληρωματική της προίκας.

Το περιεχόμενο της γυναικείας εκπαίδευσης τόσο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όσο και σε όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, με μικρές αλλαγές, είναι σαφώς προσανατολισμένο στο γυναικείο ρόλο και στο "φυσικό" προορισμό της γυναίκας. Δυο είναι οι κύριοι στόχοι της Μέσης Εκπαίδευσης των κοριτσιών σύμφωνα με την έρευνα της Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου: α) η μόρφωση της οικοδέσποινας και β) η εκπαίδευση της δασκάλας⁷, δηλαδή ο σκοπός της γυναικείας εκπαίδευσης εντοπίζεται στη δυνατότητά της να συμβάλει στην απόδοση της γυναίκας ως συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας, ώστε να εκπληρώσει το γυναικείο προορισμό της. Έμφαση δίνεται στα μαθήματα ξένων γλωσσών, στη μουσική, στη ζωγραφική και στο χορό, το μάθημα της γυμναστικής δεν περιλαμβάνεται σε κανένα

³ Τη γυναικεία μόρφωση έχουν αναλάβει αποκλειστικά τα κέντρα ιδιωτικής εκπαίδευσης σε όλη την ελληνική επικράτεια, με εξαίρεση τα Επάνησα, όπου η επικράτηση της γαιοκτητικής αριστοκρατίας, αναθέτει την εκπαίδευση των κοριτσιών κυρίως σε ιδιωτικούς δασκάλους ή σε ξένα ιδιωτικά σχολεία. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π. σ. 131 και 236- 237.

⁴ Το 1851 τα μηνιαία διδάκτρα για μια «σύσσιτη» μαθήτρια στο Αρσάκειο ήταν από 60 έως 79 δραχμές. Την ίδια εποχή τα μηνιαία εισοδήματα των δημοσίων υπαλλήλων ανέρχονται σε 83 έως 250 δραχμές. Ε. Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, ό.π. σ. 94.

⁵ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π. σ. 134.

⁶ Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 57.

⁷ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π. σ. 69.

πρόγραμμα μαθημάτων, ή όπου υπάρχει, όπως στο «Ελληνικό Παρθενάγωγείο» της Αικ. Λασκαρίδου, διδασκόταν *“ή εις το γυναικείον φύλον πρέπουσα γυμναστική”*⁸, ενώ από κανένα πρόγραμμα εκπαίδευσης δεν απουσιάζει η διδασκαλία των οικιακών καθηκόντων (οικιακή οικονομία)⁹, η εκμάθηση της τέχνης της ραπτικής, του κεντήματος, του πλεξίματος κλπ. Η απουσία των γυναικών από την επαγγελματική ζωή με εξαίρεση τις δασκάλες, οδηγεί ώστε οι πρώτες προσπάθειες διαχωρισμού στην εκπαίδευση των παραπάνω στόχων με σκοπό να δοθεί μια περισσότερο επαγγελματική κατεύθυνση στη γυναικεία μόρφωση να γίνουν αργότερα στην καμπή του 19ου αιώνα, μετά το 1888.

Σε όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα η γυναικεία εκπαίδευση παραμένει υποβαθμισμένη. Τόσο οι πολέμιοι όσο και οι υπέρμαχοι της γυναικείας μόρφωσης¹⁰, όλοι επικαλούνται το «φυσικό» προορισμό της γυναίκας, και διαφοροποιούνται μόνο ως προς τη βαθμίδα εκπαίδευσης που είναι σκόπιμη για τη γυναίκα, πάντως κανείς δεν υποστηρίζει την πλήρη αγραμματοσύνη. Αυτό που απασχολεί τους λόγιους, τους παιδαγωγούς και τους κρατικούς λειτουργούς είναι το κατά πόσο η ανώτερη εκπαίδευση μπορεί να προσφέρει ουσιαστικά στην ανατροφή των νεαρών γυναικών ή τις απομακρύνει από τα πραγματικά τους καθήκοντα, και η επιχειρηματολογία τους στηρίζεται αποκλειστικά στη «φύση» και στα διαφορετικά βιολογικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά που αποδόθηκαν στα δυο φύλα. Οι κίνδυνοι και οι επιπτώσεις που εμπεριέχει για την υγεία και την ομορφιά των κοριτσιών η διανοητική εργασία, αποτέλεσαν ένα άλλο επιχείρημα όσων στρέφονταν εναντίον της γυναικείας εκπαίδευσης. Τα

⁸ Το μάθημα της γυμναστικής αρχίζει να διδάσκεται μετά το 1890. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π. σ. 224-226.

⁹ Ο όρος «οικιακή οικονομία» χρησιμοποιόταν για να δηλώσει το σύνολο των καθηκόντων της οικοδέσποινας ή τη διδασκαλία που προετοίμαζε τις μαθήτριες για να ανταποκριθούν σωστά σ' αυτό το ρόλο. Σχετικά με το μάθημα της Οικιακής Οικονομίας, τα εγχειρίδια, τα εκπαιδευτικά προγράμματα κλπ. βλ. Αλ. Μπακαλάκη-Ελ. Ελεγγίτου, *Η Εκπαίδευση «Εις τα του Οίκου» και τα Γυναικεία Καθήκοντα*, Αθήνα 1987, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

¹⁰ Αποσπάσματα απόψεων ανδρών που τάσσονται υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης, βλ. Κ. Ξηραδάκη, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα (1830-1936)*, Πρωτοπόρες Ελληνίδες, Αθήνα 1988, Γλάρος, σ. 37-75.

παρθεναγωγεία παρομοιάζονται με φυλακές, όπου τα κορίτσια καταστρέφουν «την οργώσαν και ανθηράν ηλικίαν των» «καταπονούνται» με άχρηστες γνώσεις όπως «οι Πίνδαροι και αι γεωμετρίαι»¹¹. Έτσι η γυναικεία εκπαίδευση παρέμενε υποβαθμισμένη από το φόβο μήπως για τις γυναίκες, αλλά και για το έθνος, αποτελέσει απειλή και όχι αγαθό αν ξεπεράσει το επίπεδο της δημοτικής εκπαίδευσης¹².

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η ίδρυση του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδεύσεως»¹³ στις 9 Απριλίου 1872, που είχε πρωταρχικό στόχο την προώθηση της γυναικείας μόρφωσης, κάτω από τη επήρεια των εξελίξεων της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ευρώπη και στην Αμερική, διεκδικώντας την ίση εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών και τη συνεκπαίδευση τουλάχιστον για τα δημοτικά σχολεία. Στην προσπάθεια για την προώθηση της γυναικείας μόρφωσης σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε ο δημοσιογραφικός αγώνας της Κ. Παρρέν, με την *Εφημερίδα των Κυριών*, που αρχίζει να εκδίδεται το 1887, στις σελίδες της οποίας προβάλλονται οι γυναίκες διεκδικήσεις για τη βελτίωση της Δημοτικής Εκπαίδευσης και την παροχή Μέσης και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης στις γυναίκες της Ελλάδας. Οφείλουμε να επισημάνουμε ωστόσο πως όσο κι αν οι ίδιες οι γυναίκες διεκδίκησαν περισσότερα για τη μόρφωσή τους, δεν αμφισβήτησαν το σχήμα που ταυτίζει τις γυναίκες αρετές με την οικογενειακή ζωή και τη μητρότητα, κράτησαν επιφυλακτική στάση απέναντι στην εξωοικιακή εργασία και παρ' ότι

¹¹ Διότι οι μαθήτριες «τήκονται, συντρίβονται, φθισίωσι με εκείνα τα μολυσματικά βακτηρίδια της γραμματικής [...] τας ευκτικές και τους υπερσυντελικούς». Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 135-136.

¹² Η Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου σχετικά με τη διαφοροποιημένη και ουσιαστικά υποβαθμισμένη γυναικεία εκπαίδευση, συνοψίζει τα επιχειρήματα ως εξής: α) όσα επισημαίνουν τους κινδύνους που συνεπάγεται η μόρφωση των κοριτσιών για την ηθική τους, β) για το θεσμό της οικογένειας, γ) όσα προβάλλουν το ασυμβίβαστο του γάμου με τη γυναικεία επαγγελματική δραστηριότητα, δ) όσα επικαλούνται το «ρόλο» και τον προορισμό των γυναικών στη ζωή, ε) όσα επισημαίνουν την αρνητική σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση και τη θηλυκότητα και στ) όσα αναφέρονται στα σωματικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά των κοριτσιών. Βλ. «Ψρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας». Στόχοι Παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19^ο αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 491-493.

¹³ Ο Σύλλογος ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της γνωστής παιδαγωγού Κ. Κεχαγιά και με τη συνεργασία των πιο μορφωμένων και δραστήριων γυναικών της εποχής. Πρωτεργάτριες της εκπαιδευτικής κίνησης και εκφραστές των πρώτων γυναικείων διεκδικήσεων υπήρξαν οι δασκάλες, ως οι πιο μορφωμένες γυναίκες της εποχής και οι πιο δραστήριες επαγγελματικά. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π. σ. 270, 316.

επεδίωξαν να εξασφαλίσουν μια πιο πλατιά επαγγελματική και κοινωνική δραστηριότητα, τα βήματά τους υπήρξαν περισσότερο δειλά φοβούμενες μην έρθουν σε σύγκρουση με το «φυσικό» γυναικείο προορισμό¹⁴.

Πάντως μέχρι το 1893, οπότε και γίνεται η πρώτη επίσημη νομοθετική ρύθμιση για τη Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών¹⁵, δεν εκδηλώνεται κανένα κρατικό ενδιαφέρον για τη γυναικεία εκπαίδευση και οι πρωτοβουλίες αποτελούν καθαρά ιδιωτική υπόθεση.

Οι πρώτες απόπειρες μαθητριών για πανεπιστημιακές σπουδές σημειώνονται το 1879, οι αιτήσεις των οποίων όμως απορρίπτονται, με αποτέλεσμα πολλά κορίτσια που επιθυμούν ανώτερες σπουδές να στραφούν προς το εξωτερικό¹⁶, στοιχείο που για μια ακόμη φορά μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η μόρφωση των γυναικών αποτελεί προνόμιο των οικονομικά ισχυρών κοινωνικών τάξεων. Η πρώτη εγγραφή φοιτήτριας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας πραγματοποιείται το 1890, με την εγγραφή στη Φιλοσοφική Σχολή της Ιωάννας Στεφανόπολι, χρονιά που σηματοδοτεί την είσοδο των γυναικών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση¹⁷.

Το άνοιγμα του Πανεπιστημίου στις γυναίκες δημιουργεί επιπτώσεις και στη Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών που από το 1890 παύει να έχει μοναδικό σκοπό την εκπαίδευση της δασκάλας και της οικοδέσποινας. Είναι πλέον η περίοδος που κοινωνικοί, οικονομικοί και επαγγελματικοί λόγοι επιβάλλουν τη διαφοροποίηση της γυναικείας εκπαίδευσης, συνειδητοποιώντας πως ο διακοσμητικός χαρακτήρας που μέχρι αυτή τη στιγμή είχε η γυναικεία μόρφωση δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις νέες

¹⁴ Όταν η Θηρεσία Ροκά, φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής, παίρνει ενεργό μέρος στις φοιτητικές διαδηλώσεις του 1895, η *Εφημερίς των Κυριών* στρέφεται εναντίον της και της προσάπτει ότι «εξανδριζεται περιφερόμενη επί κεφαλής φοιτητών». Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 333.

¹⁵ Η πρόθεση της πολιτείας για τη Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών περιορίζεται στην παροχή μιας «ειδικής» γυναικείας εκπαίδευσης, ανάλογης με το ρόλο και τον προορισμό της γυναίκας στη ζωή. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π. σ. 297-298.

¹⁶ Ο δρόμος για ανώτερες σπουδές ανοίγει το 1885 με την εγγραφή της Σεβαστής Καλλισπέρη στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης, για να σπουδάσει φιλολογία, ενώ την ίδια εποχή σπουδάζει επίσης στη Σορβόνη Ιατρική μια άλλη ελληνίδα η Μαρία Καλαποθαράκη. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π. σ. 330.

¹⁷ Το 1892 γράφονται στην Ιατρική Σχολή οι αδελφές Αλεξάνδρα και Αγγελική Παναγιωτάτου, στη Φιλοσοφική η Θηρεσία Ροκά και στη Μαθηματική Σχολή η Φλωρεντία Φουντουκλή, ενώ το 1903 η Σχολή Καλών Τεχνών δέχεται για πρώτη φορά την εγγραφή της Σοφίας Λασκαρίδου. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π. σ. 333-334 και Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 140.

απαιτήσεις. Οι συνθήκες που διαμορφώνει η ήττα του 1897, παράλληλα με τις επιδιώξεις του δημοτικιστικού κινήματος, αποδίδουν μεγάλη σημασία στο ρόλο των γυναικών για την εθνική αναγέννηση. Εντούτοις στο ξεκίνημα του 20^{ου} αιώνα οι πλειοψηφία των γυναικών παραμένει αποκλεισμένη από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση¹⁸.

Τα νομοσχέδια του 1913 Ι. Τσιριμώκου/ Δ. Γληνού, δημιουργούνται μέσα στα πλαίσια της οργάνωσης της αστικής τάξης της ελληνικής κοινωνίας, τα χαρακτηρίζει ο αστικός ορθολογισμός και εκφράζουν την αντίληψη ότι το σχολείο έπρεπε να ανταποκρίνεται στις νέες ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης, με τη διάδοση της εκπαίδευσης στα λαϊκά στρώματα, υποχρεωτικής και για τα δυο φύλα. Καινοτομία αποτελεί η πρόταση για ίδρυση γυμνασίων θηλέων, αν και πάλι αυτό που προβλεπόταν ήταν η ιδιαίτερη προετοιμασία των κοριτσιών για τα μελλοντικά τους καθήκοντα¹⁹.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 πραγματοποιείται κάτω από τις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που διαμόρφωσε η έλευση των προσφύγων και η ολοένα αυξανόμενη παρουσία των γυναικών στον επαγγελματικό χώρο²⁰. Δεν πρόκειται για μια μεταρρύθμιση τομή στη γυναικεία εκπαίδευση, ωστόσο υπογραμμίζεται ως επιτακτική ανάγκη η

¹⁸ Ο Δ. Βικέλας σε υπόμνημα που υποβάλλει στο τμήμα γυναικείας αγωγής αναφέρει πως το 1900 φοιτούσαν σε ιδιωτικά και δημόσια σχολεία συνολικά 45.655 κορίτσια, ενώ αν φοιτούσαν όλα τα κορίτσια σχολικής ηλικίας, ο αριθμός αυτός έπρεπε να είναι 206.000. Η αναλογία μαθητών επί του ανδρικού πληθυσμού είναι 114/1.000, ενώ η αντίστοιχη αναλογία των μαθητριών επί του γυναικείου πληθυσμού είναι 81/1.000. Αναφέρεται από τις Α. Μπακαλάκη και Ε. Ελεγκίτου στο *Η Εκπαίδευση «Είς τα του Οίκου» και τα Γυναικεία Καθήκοντα*, ό.π. σ. 149.

¹⁹ Τα Γυμνάσια θηλέων ιδρύονται αργότερα με τη μεταρρύθμιση του 1917. Σχετικά με τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια από το 1834 μέχρι και το νόμο 1566/85 βλ. Αλ. Λαμπράκη-Παγανού, «Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα (1878-1985)», *Εκπαίδευση και Ισότητα ευκαιριών*, Γενική Γραμματεία Ισότητας, Ευρωπαϊκό Συνέδριο Αθήνα 7-8-9 Απριλίου 1994, Αθήνα 1995, σ. 84-98. Επίσης Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1983, Κέδρος.

²⁰ Για τον Χ. Νούτσο τρεις είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν τις κοινωνικές σχέσεις της περιόδου: 1) η είσοδος της ελληνικής οικονομίας στη διεθνή αγορά και η εξάρτησή της από το ξένο κεφάλαιο, 2) η όξυνση των ταξικών αντιθέσεων με την άφιξη των προσφύγων, η εδραίωση του καπιταλισμού και οι αγώνες της εργατικής τάξης και 3) η ιδεολογική σύγχυση στην οποία βρίσκονται οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι, μετά το γκρέιμσμα της Μεγάλης Ιδέας και η αντίθεσή τους με την πνευματική κίνηση της αριστεράς, που τώρα μορφοποιείται. Χ. Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα 1979, Θεμέλιο, σ. 230-237.

εκπαιδευτική προπαρασκευή των γυναικών να προσανατολίζεται σύμφωνα με τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των γυναικών να αποτελεί χρέος της πολιτείας και να δίνεται η δυνατότητα σε όσα κορίτσια δεν επιθυμούν να συνεχίσουν πανεπιστημιακές σπουδές, να αποκτούν «...μόρφωσιν ανωτέραν και μάλλον οικείαν προς την γυναικείαν φύσιν, τα έργα και τον προορισμόν της Ελληνίδος μητρός»²¹. Πάντως και σ' αυτή την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση αυτό που πρωτεύει είναι ο «φυσικός» ρόλος της γυναίκας.

Στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα η ανάγκη που οδηγεί τις γυναίκες στην έξοδό τους στην αγορά εργασίας, ωθεί το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα στην επιδίωξη καλύτερης μόρφωσης και ευρύτερης παιδείας για την πνευματική και ηθική ανύψωση του φύλου τους. Οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου καταγγέλλουν το πρότυπο της "γυναίκας- κούκλας" των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, που με τη διακοσμητική εκπαίδευση απέχει από κάθε εργασία και κατηγορούν συχνά για ραγιαδισμό και παρασιτισμό τις γυναίκες που αδιαμαρτύρητα αποδέχονται τη μοίρα που τους είχε επιβάλει η ανδροκρατούμενη κοινωνία, έτσι ο αγώνας τους προσανατολίζεται σε δυο άμεσους στόχους: α) να βοηθήσουν τις γυναίκες, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης, ώστε να αγωνιστούν για ίσα δικαιώματα με τους άντρες και β) να διεκδικήσουν την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου τους, ώστε να είναι σε θέση να αναλάβουν υπεύθυνα τη διαχείριση των ζητημάτων τους και να οργανώσουν αποτελεσματικότερα τις παρεμβάσεις τους²². Η ίδρυση του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας το 1920, συμβάλλει σημαντικά στις κύριες διεκδικήσεις των γυναικών στην εργασία, στην εκπαίδευση και στο Οικογενειακό δίκαιο, έχοντας ως κύριο στόχο την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες²³. Σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, τώρα ο ρόλος της συζύγου, μητέρας, οικοδέσποινας δεν αποτελεί το κύριο

²¹ Α. Μπακαλάκη και Ε. Ελεγκίτου, ό.π. σ. 182-183.

²² Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά, *Ο Φεμινισμός ...*, ό.π. σ. 22-23, 95.

²³ Το 1930 δίνεται στις γυναίκες το δικαίωμα δημοτικής ψήφου, με τις εξής προϋποθέσεις, να έχουν περάσει το 30^ο έτος της ηλικίας τους και να είναι μορφωμένες. Ωστόσο στο τέλος του 1931 οι γυναίκες που πήραν εκλογικά βιβλιάρια ήταν μόνο 6.768 σε σύνολο 3.128.449 γυναικών από τις οποίες οι 301.772 ήταν εγγράμματες και είχαν περάσει τα τριάντα. Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά, ό.π. σ. 70.

αντικείμενο προβληματισμού, αυτό που απασχολεί περισσότερο το φεμινιστικό κίνημα της περιόδου είναι η απόκτηση εκπαίδευσης τέτοιας που θα ανταποκρίνεται στο δικαίωμα των γυναικών στην εργασία, και που θα τους εξασφαλίσει πολιτικά δικαιώματα, διότι την αγραμματοσύνη των γυναικών επικαλούνται για τη μη παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων. Όμως η αδιαφορία για τη γυναικεία μόρφωση αποδεικνύει πως η γυναικεία εκπαίδευση γι' αυτό ακριβώς το λόγο παραμένει υποβαθμισμένη· για να μην δοθούν πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες, που έτσι κι αλλιώς ο «φυσικός» τους προορισμός είναι άλλος.

Πάντως στο εσωτερικό του γυναικείου κινήματος η παραδοχή του «φυσικού» προορισμού υπάρχει έστω και σιωπηλά, τουλάχιστον μέχρι τη στιγμή που οι πιο ριζοσπάστριες φεμινίστριες στρέφονται σε ευρύτερους πολιτικούς και κοινωνικούς στόχους, οπότε τα ζητήματα που αφορούν αποκλειστικά στις γυναίκες παραμένουν στα χέρια των συντηρητικών. Μετά το 1930 το νοικοκυριό και η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» αποτελούν δευτερεύοντα ζητήματα για τις γυναίκες που διεκδικούν δικαίωμα στην εργασία και στην ψήφο²⁴.

Από το 1917 η επόμενη σημαντική μεταρρύθμιση θα συντελεστεί μετά από 64 χρόνια, το 1981, με την οποία το δημοτικό σχολείο αποτελεί το σημαντικότερο σκαλοπάτι εκπαίδευσης. Με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 εξασφαλίζονται ίσες ευκαιρίες εκπαίδευσης και για τα δυο φύλα και καθιερώνονται Γυμνάσια θηλέων και αρρένων στις πόλεις. Από το σημείο αυτό και για πενήντα χρόνια αυτό που θα απασχολήσει είναι το θέμα της συνεκπαίδευσης, που θα καθιερωθεί για όλα τα σχολεία της χώρας το 1979. Το πρόβλημα ωστόσο που σχετίζεται με τον κατά φύλα διαχωρισμό της εκπαίδευσης, στα σχολικά βιβλία, στα Αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου, στο πρόγραμμα σπουδών, στον επαγγελματικό προσανατολισμό, στις διαφορετικές απαιτήσεις των εκπαιδευτικών από τα δυο φύλα, αποτέλεσε αντικείμενο πολλών ερευνών μέχρι τις μέρες μας, επειδή ακριβώς οι ενδείξεις

²⁴ Α. Μπακαλάκη- Ε. Ελεγκίτου, ό.π. σ. 226.

που υπάρχουν μας δείχνουν ότι το στερεότυπο για το ρόλο των δυο φύλων μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία δεν έχει ξεπεραστεί.

6.2. Διακοσμητική μόρφωση

Στα μυθιστορήματά μας δε γίνεται ιδιαίτερη αναφορά για τη στοιχειώδη μόρφωση των άγαμων ηρωίδων, άλλωστε η ηλικία τους είναι μεγαλύτερη από την ηλικία της δημοτικής εκπαίδευσης, εκτός από την περίπτωση της Αλεξάνδρας στο μυθιστόρημα *Παραστρατημένοι*. Ωστόσο μέσα από τα κείμενα οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως σε ό,τι αφορά τις κοινωνίες της υπαίθρου, η γυναικεία μόρφωση είτε απουσιάζει παντελώς (*Ο Πόργος του Ακροποτάμου*), είτε υπάρχει μόνο στο επίπεδο της δημοτικής εκπαίδευσης (*Η Φόνισσα*). Από αυτό το μυθιστόρημα του Παπαδιαμάντη, έχουμε την πληροφορία πως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα «...είχεν ιδρυθή εις το χωρίον σχολείον των θηλέων [και] τα κοράσια είχαν μεγάλως ξυπνήσει. Η κυρα-δασκάλα πολλά γράμματα δεν τα εδίδασκεν, ακόμη ολιγώτερα χειροτεχνήματα, αλλά μόνον τα εμάνθανε "να λάβουν θάρρος" και να μην κάνουν "σαν σκιασμένα" και σαν "βουνίσια", και εκήρυττεν ότι ήτο καιρός πλέον να "χειραφετηθώσιν»²⁵. Παρά την ίδρυση όμως των δημοτικών σχολείων για τα κορίτσια, στα πλαίσια της εξάπλωσης του σχολικού μηχανισμού σε όλη την ελληνική επικράτεια στο ξεκίνημα του 20^{ου} αιώνα, οι άνθρωποι της υπαίθρου αντιμετωπίζουν διστακτικά το δικαίωμα στη μόρφωση που παραχωρείται στις γυναίκες, φοβούμενοι τις επιπτώσεις που αυτό μπορεί να έχει στο φυσικό προορισμό των γυναικών, που το κοινωνικό κατεστημένο τις θέλει απόλυτα υποταγμένες. Στα κείμενα όμως που το περιεχόμενό τους διαδραματίζεται στον αστικό χώρο συναντούμε τη μόρφωση για διακοσμητικούς λόγους, αλλά και κάποιες γυναίκες φοιτήτριες, αν και ο αριθμός τους είναι σχετικά μικρός.

²⁵ *Η Φόνισσα*, ό.π. σ. 77.

Στα μυθιστορήματα *Παραστρατημένοι*, *Η κυρία Ντορεμί*, *Το Δαιμόνιο* και *Βάνα*, οι άγαμες ηρωίδες η Αλεξάνδρα, η Κατερίνα, η Ιφιγένεια και η Βάνα αντίστοιχα, είναι κορίτσια που ανήκουν στα μεσοία στρώματα της αστικής τάξης και η μόρφωσή τους είναι γενική και σύμφωνη με τα κοινωνικά πρότυπα που επικρατούν για την εκπαίδευση της γυναίκας της αστικής τάξης. Και για τις τέσσερις γυναίκες η εκπαίδευσή τους αφορά στην εκμάθηση ξένων γλωσσών και μουσικής²⁶, γνώσεις που σε καμία περίπτωση δεν προσανατολίζονται εκ των προτέρων προς την άσκηση κάποιου επαγγέλματος, παρ' ότι οι τρεις πρώτες τελικά αναγκάζονται κάτω από την πίεση των περιστάσεων να τις χρησιμοποιήσουν επαγγελματικά.

Η μόρφωσή τους πραγματοποιείται σε ιδιωτική βάση, με μαθήματα που παρακολουθούν είτε σε κάποιο ιδιωτικό σχολείο, είτε στο σπίτι από ιδιωτικό δάσκαλο²⁷. Πιο συγκεκριμένα η Αλεξάνδρα φοιτά σε ένα σχολείο της Πλάκας, ιδρυμένο από τους Φιλέλληνες Αμερικανούς ύστερα από την επανάσταση²⁸. Μπορεί να παρακολουθεί μαθήματα σε ιδιωτικό σχολείο, αφού η γυναικεία εκπαίδευση εξαρτάται άμεσα από τη διεύθυνση των αστικών στρωμάτων των πόλεων και αφορά κυρίως τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα που έχουν τη δυνατότητα να πληρώσουν τα ακριβά διδάκτρα. Όπως έχει αναφερθεί και στο προηγούμενο μέρος η γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα δεν αποτελεί για πολλά χρόνια μέριμνα της πολιτείας, αλλά αφορά αποκλειστικά στην ξένη ιδιωτική πρωτοβουλία.

Η Κατερίνα μεγαλωμένη στο Παρίσι, όπου ζει στην πιο αριστοκρατική γειτονιά, είναι απόλυτα προστατευμένη από την εξωοικιακή ζωή και

²⁶ Το τραγούδι, το πιάνο, οι ξένες γλώσσες και ιδιαίτερα τα γαλλικά εισχωρούν αρχικά στις εύπορες οικογένειες και στη συνέχεια στις τάξεις των δημοσίων υπαλλήλων. Ήδη από τη δεκαετία του 1850 οι παιδαγωγοί προτρέπουν τους γονείς να μάθουν στις κόρες τους τραγούδι και πιάνο, όχι για τη δόξα της τέχνης, αλλά σαν «προσωπικόν τι θέληγτρον», σαν «προσθήκη κοσμήματος». Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 57.

²⁷ Σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά η φοίτηση είτε σε ιδιωτικά σχολεία, είτε με ιδιωτικούς δασκάλους στο σπίτι αποδεικνύει από τη μια μεριά ένα αξιόπεραστο ταξικό φράγμα για τα κορίτσια των μη προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων και από την άλλη μεριά την μεγάλη οικονομική δύναμη μιας ανθηρής αστικής τάξης. Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 475-476.

²⁸ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 43.

αναθρεμμένη από ιδιωτική δασκάλα²⁹, από την οποία μαθαίνει την ξένη γλώσσα και τη μουσική. Οι γνώσεις που παίρνει των γαλλικών και του πιάνου³⁰, δεν αποτελούν παρά στοιχείο της διακοσμητικής μόρφωσης, με την οποία έπρεπε να εφοδιάζονται οι γυναίκες των εύπορων κοινωνικών στρωμάτων και ο λειτουργικός τους ρόλος είναι αυτό ακριβώς, η επίδειξη της ταξικής ανωτερότητας της οικογένειας.

Η Ιφιγένεια ανήκει σε αστική οικογένεια, που ζει σε ένα ελληνικό νησί και αποτελεί μια γυναικεία μορφή ξεχωριστή, αφού ο συγγραφέας την παρουσιάζει να έχει ιδιαίτερη αγάπη και κλίση στα βαθιά νοήματα της ποίησης. Χωρίς να αναφέρεται πως έχει κάποια ιδιαίτερη μόρφωση, ωστόσο διαθέτει εξαιρετική καλλιέργεια. Διδάσκεται ιδιωτικά στο σπίτι την αγγλική γλώσσα³¹, γεγονός που της δίνει τη δυνατότητα να προσεγγίζει τον Σαίξπηρ από το πρωτότυπο με έμπνευση και φαντασία. Η απαγγελία των ποιημάτων του είναι ιδιαίτερα προσφιλής της ενασχόληση τόσο από το πρωτότυπο, όσο και από το μεταφρασμένο κείμενο³². Ο κόσμος της ποίησης τη συνεπαίρνει, ωστόσο αυτό δεν είναι αρκετό για να επιδοθεί σε ανώτερες σπουδές παρ' ότι το κοινωνικό status της οικογένειάς της είναι υψηλό και θα περίμεναμε να την ωθήσει σ' αυτό. Έτσι ενώ ο ένας αδελφός της σπουδάζει στην Αθήνα νομικά και ο άλλος φεύγει για σπουδές μουσικής στην Ιταλία, η ίδια παραμένει στον οικιακό χώρο αποκλεισμένη από κάθε δημόσια δραστηριότητα, «...να σπαρταράει σαν ένα πουλί πιασμένο στην ξόβεργα...»³³, προσπαθώντας μέσα από την ποίηση, μέσα από τη μαγεία των εικόνων, των λέξεων, των συμβόλων να ανακαλύψει τη ζωή που αισθάνεται πως της ανήκει. Ο ίδιος ο δάσκαλός της των αγγλικών αναγνωρίζοντας το ταλέντο της, ομολογεί πως «...αν σπούδαζε στην Αγγλία, μπορούσε να παίζει Shakespeare και να είναι μεγάλη»³⁴.

²⁹ Η *Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 11. Η οικιακή ιδιωτική εκπαίδευση στον ελληνικό χώρο, όπως αναφέρθηκε και αλλού πραγματοποιείται στην περιοχή των Ειπανήσων, όπου αποτελεί κατάλοιπο της γαιοκτητικής αριστοκρατίας.

³⁰ Η *Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 12.

³¹ «...Ο Τζιν ήταν ένα είδος Άγγλος της μάθαινε και αγγλικά». Το *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 47.

³² Το *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 35-37, 61-66.

³³ Το *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 34.

³⁴ Το *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 43.

Το ίδιο συμβαίνει και στο αστικό περιβάλλον της οικογένειας Τάγκα, στο μυθιστόρημα *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*. ενώ το γιό τους τον είχαν σπουδάσει γιατρό και τώρα εργαζόταν έχοντας μπροστά του όλο το μέλλον, «τις κόρες τους όμως δεν θέλησαν να τις σπουδάσουν. Μόλις τελείωσαν το Γυμνάσιο, τις έκλεισαν στο σπίτι και τις έριξαν στα νοικοκυριά»³⁵, η παραχώρηση που έκαναν ήταν να επιτρέψουν στη μικρότερη, τη Βασούλα, να σπουδάσει μουσική, πράγμα που αρχικά «... θεωρήθηκε σωστή απανάσταση στην οικογένεια, και κόστισε ποτάμια δάκρυα στην κοπελίτσα»³⁶, ωστόσο το πιάνο αποτέλεσε για το κορίτσι τη μόνη παρηγοριά μέσα στο στενόχωρο περιβάλλον του σπιτιού της. Όσο κι αν αυτού του είδους η μόρφωση παρέχεται για διακοσμητικούς λόγους και δεν έχει καμιά προοπτική εξέλιξης για τα νεαρά κορίτσια, ωστόσο μπορεί να τους παράσχει μια έστω και εντός του οίκου διέξοδο καθώς ζουν απόλυτα αποκλεισμένα από το δημόσιο χώρο.

Η Βάνα κλείνεται από τη μητέρα της στο αυστηρό σχολείο των Καθολικών Καλογραιών, αφού πρώτα έχει φροντίσει επιμελώς να «...''σταλάξει'' στη ζωηρή ιδιοσυγκρασία της το αίσθημα του φόβου και της κατωτερότητας»³⁷, αλλά χάρη στην καλοσύνη και στην ελεύθερη βούληση του πατέρα της φοιτά τελικά στο Αμερικάνικο Κολλέγιο, έτσι «Τον κίνδυνο της διαφθοράς και της υποκρισίας τον εκμηδένισε η ελευθερία κι' η αλήθεια»³⁸. Είναι ιδιαίτερα καλλιεργημένη, γνώστρια στίχων του Σέλλεϋ, διαβάζει αγγλική φιλολογία, Ζ. Ζ. Ρουσώ και Ellen Key, κείμενα που όπως λέει της λύνουν πολλές απορίες και τη βοηθούν στους εσωτερικούς προβληματισμούς της για το σκοπό του ανθρώπου³⁹. Αυτό που εντυπωσιάζει είναι πως οι ίδιες οι γυναίκες, οι μητέρες των νεαρών κοριτσιών, είναι που φροντίζουν να κρατούν τις κόρες τους όσο το δυνατό στο σκοτάδι, παρέχοντάς τους μόνο όσα εφόδια κρίνονται απαραίτητα για την επίτευξη ενός επιτυχημένου γάμου, ενώ οι πατεράδες, όσο αυστηροί κι αν είναι, δείχνονται περισσότερο προοδευτικοί στο θέμα της μόρφωσής τους. Άραγε είναι εκδικητική μανία που

³⁵ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 21.

³⁶ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 22.

³⁷ Άγγ. Δόξας, *Βάνα*, ό.π. σ. 18.

³⁸ *Βάνα*, ό.π. σ. 18 και 43.

³⁹ *Βάνα*, ό.π. σ. 63-66 και 108.

διακατέχει τις μητέρες ώστε να παραμείνουν και τα κορίτσια τους, όπως και οι ίδιες, όσο το δυνατό στην αφάνεια, ή λειτουργεί παράλληλα και ο φόβος του κοινωνικού ελέγχου, μήπως δηλαδή κατηγορηθούν ως ανάξιες μάνες, που δεν ανέθρεψαν τις κόρες τους σωστά, αποκλειστικά προσανατολισμένες στο φυσικό τους προορισμό;

6.2.1. Τα μαθήματα

Η φοίτηση της Αλεξάνδρας στο ιδιωτικό σχολείο μας παρέχει κάποιες αξιόλογες πληροφορίες για τα μαθήματα που διδάσκονταν εκεί τα νεαρά κορίτσια. Έτσι από τα μαθήματα που διδασκόταν η Αλεξάνδρα αυτό που της κινούσε το ενδιαφέρον ήταν τα Θρησκευτικά, «με διασκεδάζαν πολύ οι ιστορίες της Παλαιάς Διαθήκης», ενώ «τα άλλα ... τα βαριόμουν. Δεν μπορούσα να συγκεντρώσω το μυαλό μου... Την ώρα της Γραμματικής... όταν (η δασκάλα) με ρωτούσε, πόσα φωνήεντα υπάρχουν στην ελληνική γλώσσα, έμενα κατάπληκτη. Πώς μπορούσαν να υπάρχουν τέτοια πράγματα! Ποτέ δεν τα είχα ακουστά»⁴⁰. Το πρόγραμμα του σχολείου ήταν για την ηρωίδα μας εξαιρετικά βαρετό και δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις πνευματικές της ανησυχίες, γι' αυτό και «...στη σάκα μου, αντί να παίρνω τα βιβλία του σχολείου, κουβαλούσα άλλα, που αγαπούσα. Στενοχωριόμουν ν' ακούω να κλίνουν ρήματα απ' το πρωί ως το βράδυ. Προτιμούσα να διαβάσω την "Ανάσταση" του Τολστόι και το "Πραγματάκι" του Ντωντέ»⁴¹, καταρρίπτοντας την κρατούσα άποψη για τις βιολογικά περιορισμένες δυνατότητες του γυναικείου μυαλού και φανερώνοντας τη θέληση ορισμένων γυναικών να ξεπεράσουν το διακοσμητικό πλαίσιο της παιδείας, έστω κι αν αυτό συντελείται ασυνείδητα στην Αλεξάνδρα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη βαθύτερη μόρφωσή της να μην την αποκτήσει από το σχολείο, του οποίου το πρόγραμμα των μαθημάτων περιοριζόταν σε βασικές γνώσεις

⁴⁰ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 44.

⁴¹ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 59.

προσανατολισμένες πάντα στο γυναικείο προορισμό⁴², αλλά μέσα στο ίδιο της το σπίτι, όταν ανακάλυψε στην αποθήκη θησαυρό βιβλίων του πατέρα της.

Η μητέρα της, πρότυπο της επιδεικτικής κατανάλωσης, βαδίζει σύμφωνα με τα στερεότυπα της εποχής για τη γυναίκα που το διάβασμα της αποσπά την προσοχή από το «φυσικό» της προορισμό, «...αντιπαθούσε τα βιβλία. Πιάνανε σκόνη και τόπο άδικα. Πεταμένα λεφτά! Γι' αυτό κι όταν έφυγε ο άντρας της για την Αλεξάνδρεια, βρήκε ευκαιρία και τα πέταξε σε μιαν αποθήκη πάνω στην ταράτσα»⁴³.

Για την Αλεξάνδρα τα βιβλία αυτά ήταν που της 'άνοιξαν ένα παράθυρο' στη ζωή, γνώρισε τον κόσμο της φιλοσοφίας και της λογοτεχνίας, «...είχα ανακαλύψει ένα μεγάλο κόσμο, τον κόσμο των βιβλίων... Από τότε η ζωή μου άλλαξε ολότελα. Ένα μεγάλο πάθος με κυριέψε, μια ξαφνική δίψα για μάθηση, μια περιέργεια, που σχεδόν με τυραννούσε, να μάθω όσο μπορούσα πιο πολλά»⁴⁴. Οι γνώσεις που απέκτησε με αυτά τα αναγνώσματα την έκαναν από τη μια μεριά να καμαρώνει, από την άλλη μεριά συνειδητοποιούσε το έλλειμμα γνώσης των διδασκαλισμών της, τις οποίες μάλιστα με σκωπτική διάθεση προκαλούσε επίτηδες κάνοντάς τους ερωτήσεις που αντιλαμβανόταν πως δεν τις γνώριζαν, «Κυρία, μπορείτε, σας παρακαλώ, να μου πείτε ποιος ήταν ο Νίτσε;»⁴⁵, θέλοντας να αποκαλύψει την ημιμάθειά τους. Η μόνη δασκάλα που κέρδισε την ηρωίδα μας ήταν η δασκάλα των γαλλικών, που έγινε για αρκετό καιρό η μεγάλη πνευματική της φίλη. Η επιθυμία της Αλεξάνδρας να μάθει τα γαλλικά για να μπορεί να διαβάζει τα βιβλία που ήταν γραμμένα σ' αυτή τη γλώσσα, αλλά και ο ευρωπαϊκός αέρας της μαντεμουαζέλ Λουίζ, που αναρωτιόταν πώς κατόρθωσε η Αλεξάνδρα να αγαπά το διάβασμα με το σύστημα αυτό της παιδαγωγικής που είχε το ελληνικό σχολείο και που «περισσότερο απέχθεια εμπνέει για το βιβλίο»⁴⁶, υπήρξαν τα βασικά στοιχεία, που λειτούργησαν ως κινητήριοι δυνάμεις στη

⁴² Σχετικά με τα προγράμματα μαθημάτων των σχολείων βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου ό.π. και Α. Μπακαλάκη- Ε. Ελεγκίτου, ό.π.

⁴³ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 54-55.

⁴⁴ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 57.

⁴⁵ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 59.

⁴⁶ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 61.

διεύρυνση του μορφωτικού επιπέδου της νεαρής μαθήτριας⁴⁷. Περίπου στην ηλικία των δεκαπέντε ετών η Αλεξάνδρα πηγαίνει στο σχολείο σαν ακροάτρια και παρακολουθεί περισσότερο το μάθημα των Ελληνικών, ενώ τις άλλες ώρες μελετά πιάνο, επιθυμώντας να πάρει δίπλωμα. Όμως ακόμα και η μελέτη της μουσικής την κούρασε γιατί γρήγορα κατάλαβε «πόσο ανιαρό γινότανε το μάθημα και πόσο αποξηραίνει το νου και την ψυχή η επίμονη ενασχόληση με την "τεχνική"»⁴⁸. Ωστόσο η μουσική θα είναι που θα δώσει διέξοδο στις πνευματικές της αναζητήσεις και θα επιδιώξει να εγγραφεί στο Ωδείο για να συνεχίσει τις σπουδές της, ενώ πουθενά στο μυθιστόρημα δε γίνεται λόγος για σπουδές επιστημονικού επιπέδου, μολονότι επρόκειτο για ένα ιδιαίτερα καλλιεργημένο μυαλό.

Στην περίπτωση της Αλεξάνδρας γίνεται σαφής η παγιωμένη αντίληψη για τη γυναικεία μόρφωση, έτσι παρ' ότι σύμφωνα με τα νομοσχέδια η εκπαίδευση είναι υποχρεωτική και για τα δυο φύλα⁴⁹, τη βλέπουμε στα δεκαπέντε να παρακολουθεί σαν ακροάτρια το σχολείο, ενώ από την πλευρά της οικογένειας αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα, άλλωστε οι πνευματικές αναζητήσεις του κοριτσιού, οι ιδιαίτερες ικανότητές του για ανώτερες σπουδές, δεν είναι στοιχεία που θα απασχολήσουν την οικογένεια, της οποίας ο ρόλος για τη μόρφωση της νεαρής γυναίκας αρχίζει και τελειώνει παρέχοντας μόρφωση "για το τίποτα".

6.2.2. Επαγγελματοποίηση της διακοσμητικής μόρφωσης

Οι ηρωίδες των τριών μυθιστορημάτων, (*Παραστρατημένοι*, *Η κυρία Ντορεμί*, *Το Δαιμόνιο*), αναγκάζονται από τις περιστάσεις, κάτω από την πίεση

⁴⁷ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 59-63.

⁴⁸ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 102.

⁴⁹ Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης και για τα δυο φύλα δεν αποτελούσε τον αποφασιστικό παράγοντα της εκπαίδευσης των ελληνόπαιδων, δεδομένου ότι, σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά, πριν από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο σπάνια οι «παραβάτες» γονείς υπέστησαν οποιεσδήποτε συνέπειες επειδή δεν προέτρεπαν τα παιδιά τους προς την εκπαίδευση. Αυτό που τελικά διαφοροποιεί την εκπαίδευση ανάμεσα στα δυο φύλα είναι η διαφορετική στάση που κρατούν οι γονείς απέναντι στην εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών. Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 411.

της οικονομικής ένδειας, αυτές τις διακοσμητικές γνώσεις της νεαρής τους ηλικίας, αργά ή γρήγορα να τις χρησιμοποιήσουν επαγγελματικά⁵⁰, αν και η συμβολική λειτουργία των γνώσεων αυτών συνοδεύεται από περιορισμένη ή και μηδαμινή κοινωνική λειτουργικότητα και προσδιορίζεται από ταξικούς παράγοντες⁵¹. Κάθε μια όμως αντιμετωπίζει με διαφορετικό τρόπο αυτήν την τροπή στη ζωή της.

Τόσο η Αλεξάνδρα, όσο και η Κατερίνα θεωρούν φυσικό το να εργαστούν και έτσι να αξιοποιήσουν τις γνώσεις τους. Η επιθυμία της Αλεξάνδρας να εγγραφεί στο Ωδείο θα πραγματοποιηθεί αργότερα στο μυθιστορηματικό χρόνο. Εγκατεστημένη η οικογένεια στη Γενεύη, κατορθώνει να φοιτήσει στο Ωδείο⁵² εκεί, ολοκληρώνοντας τις σπουδές της, και κατόπιν να χρησιμοποιήσει τη διακοσμητική μόρφωση της εφηβικής της ηλικίας ως επάγγελμα για την επιβίωση της οικογένειας, εργαζόμενη ως μουσικός σε κάποιο θέατρο, κάτω από την πίεση της ανέχειας⁵³ και παρά τις επιφυλάξεις της μητέρας της, η ίδια ωστόσο αυτό το αντιμετωπίζει ως φυσικό επακόλουθο.

Η Κατερίνα αντιμετωπίζει την παιδεία της ως προίκα για τη ζωή της και όχι συμπληρωματική της προίκας όπως συνήθιζε να θεωρεί η κοινωνία τις γνώσεις που λάμβανε η γυναίκα⁵⁴. Έτσι η Κατερίνα έρχεται αντιμέτωπη με το στερεότυπο που θεωρεί τη γυναικεία εκπαίδευση υποβαθμισμένη και δευτερεύουσα, και αντιδρώντας σ' αυτήν την παραδοσιακή αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας, θα χρησιμοποιήσει αυτή ακριβώς τη μόρφωσή της επαγγελματικά, θέλοντας να αποδείξει στους συγγενείς της μητέρας της πως

⁵⁰ Περισσότερα για την επαγγελματοποίηση της γυναικείας μόρφωσης βλ. στο επόμενο κεφ. το σχετικό με την Εργασία.

⁵¹ Όπως προκύπτει από τις αναλύσεις του Thorstein Veblen, σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση και το ρόλο των γυναικών μέσα στην αστική κοινωνία, παρατηρείται ότι «από τη μια μεριά τα οικιακά και από την άλλη η ικανότητα προσαρμογής στις λειτουργίες της ραπτικής και της ψυχαγωγίας, που συμβολίζεται από τη μη επαγγελματοποίηση των γυναικών και εκφράζεται μέσω των κυρίαρχων προτύπων κατανάλωσης, υλικής και πολιτιστικής, προσδιορίζουν ακριβώς τις μορφές της γυναικείας εκπαίδευσης, που αποσκοπεί στη σμίλευση ενός προτύπου συμπεριφοράς, που θα εκφράζει προς τα έξω και κατά τρόπο άμεσο τη νοοτροπία, τους τρόπους και ένα σύνολο ικανοτήτων που συμβολίζουν ακριβώς τη μη ένταξη στη διαδικασία των παραγωγικών σχέσεων». Αναφέρεται από τον Κ. Τσοουκαλά, ό.π. σ. 475.

⁵² Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 181.

⁵³ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 192.

⁵⁴ Οι γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων μπορούσαν να αποκτήσουν διακοσμητικές γνώσεις, τρόπους και να κάνουν «ενδιαφέρουσες γνωριμίες», ως μια επένδυση ιδιαίτερα αποδοτική, συμπληρωματική της προίκας. Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 79.

«...η γαλλική ανατροφή που είχα λάβει κάτι άξιζε. Όλοι τους αυτοί νόμιζαν το αντίθετο και πίστευαν πως μόνο ελαφριές και άμυαλες γυναίκες ή το πολύ πολύ μοδιστρούλες μπορεί να γίνουν τα κορίτσια που σπούδασαν στη Γαλλία...»⁵⁵.

Ενώ, αντίθετα από τις δυο προηγούμενες περιπτώσεις, οι ιδιαίτερες κλίσεις της Ιφιγένειας για την ποίηση και το θέατρο θα περιοριστούν στον στενό οικογενειακό και κοινωνικό κύκλο και στο τέλος θα βαλτώσουν στη σκηνή ενός επαρχιακού θιάσου⁵⁶, όπου η Ιφιγένεια χωρίς να τρέφει καμία αυταπάτη, συνειδητοποιώντας το αδιέξοδο της ζωής της, είναι αποφασισμένη να το ζήσει μέχρι το τέλος σαν «...μία μικρή γυναικεία ύπαρξη, αδύνατη, άρρωστη, τσακισμένη σχεδόν ολότελα, που προκαλούσε τους θεούς...»⁵⁷.

Η γυναικεία εκπαίδευση χαρακτηρίζεται από χαμηλή αποδοτικότητα και τόσο η οικογένεια, όσο και η κοινωνία έντεχνα την εκτρέπει από τον προορισμό της, προβάλλοντας ως πρωταρχική τη χρησιμότητά της στο να δώσει μια «πρόσθετη αξία» στις αρετές της νοικοκυράς και της μητέρας που απαιτούνται από τη γυναίκα.

Τελικά τόσο οι κοινωνικές επιταγές, αλλά προπάντων το οικογενειακό περιβάλλον, συμβάλλουν στην παγίωση της αντίληψης πως η πραγματική, η χρήσιμη γνώση, αυτή που θα χρησιμοποιηθεί για την επαγγελματοποίηση της γυναίκας δεν μπορεί παρά να αφορά στον αντρικό πληθυσμό, έτσι το κορίτσι ωθείται στην απόκτηση γνώσης για το τίποτα⁵⁸.

⁵⁵ Η Κυρία Ντορεμί, ό.π. σ. 13.

⁵⁶ Δαιμόνιο, σ. 110-119.

⁵⁷ Δαιμόνιο, σ. 119.

⁵⁸ Χριστίνα Νόβα- Καλτσούνη, Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου, Αθήνα 2002, Gutenberg, σ. 293.

6.3. Ανώτερες σπουδές

6.3.1. Επιλογή του κλάδου σπουδών και γυναικεία φύση

Η είσοδος των γυναικών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα⁵⁹, όπως ήδη έχει σημειωθεί, έγινε στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και συνοδεύτηκε από φωνές διαμαρτυρίας από την ανδροκρατούμενη ελληνική κοινωνία⁶⁰.

Στο μυθιστορηματικό κόσμο γενικά οι γυναίκες που σπουδάζουν αντιπροσωπεύουν μικρό αριθμό, σε αντίθεση με τους άντρες που οι περισσότεροι είτε είναι σπουδαστές, είτε εξασκούν επάγγελμα που προϋποθέτει φοίτηση στο Πανεπιστήμιο. Σε ό,τι αφορά τις γυναίκες φοιτήτριες κυριαρχεί ο κλάδος των παιδαγωγικών και νομικών σπουδών, ενώ οι θετικές επιστήμες συναντώνται σε μια μόνο περίπτωση. Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, η μόρφωση που επέτρεψε η ανδροκρατούμενη ελληνική κοινωνία στις γυναίκες ήταν αυτή που θεώρησε ότι συμβαδίζει με το «φυσικό» γυναικείο προορισμό και αυτή ήταν της δασκάλας. Στην πορεία μέσα στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, αλλά ακόμα και μέχρι τις μέρες μας, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι επιλογές των γυναικών για ανώτερες σπουδές ήταν κατεξοχήν προσανατολισμένες προς αυτήν την κατεύθυνση, ή τουλάχιστον σε κλάδους σπουδών που δεν αναιρούσαν το στερεότυπο⁶¹.

⁵⁹ Τα νέα αιτήματα για πανεπιστημιακές σπουδές των γυναικών στην Αμερική και στις χώρες της Ευρώπης, Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, έχουν ήδη ξεκινήσει από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και αρχίζουν να εφαρμόζονται με διάφορες παραλλαγές και διαβαθμίσεις από τη μια χώρα στην άλλη. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση...*, ό.π. σ. 329.

⁶⁰ Η Σοφία Λασκαρίδου ως φοιτήτρια της Σχολής Καλών Τεχνών αντιμετώπισε την ανοιχτή εχθρότητα των συμφοιτητών και των καθηγητών της, οι οποίοι «ηύραν άπρεπη για τα κορίτσια τέτοια χειραφέτηση», και τον πρώτο καιρό των σπουδών της έπαιρνε απειλητικά γράμματα και «τρομερές φοβέρες, ακόμη και ότι θα μου έριχναν βιτριόλι [...] 'στο ωραίο σου μπουτάκι αν τολμήσης να μπης στο Πολυτεχνείο'», ενώ η Αγγελική Παναγιωτάτου αφού φοίτησε στην Ιατρική Σχολή και κατόρθωσε να εκλεγεί επιμελήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα της Επιδημιολογίας, όταν ανέβηκε στην έδρα για το πρώτο της μάθημα σείστηκε ολόκληρο το αμφιθέατρο και μαγκουροφόροι χτυπούσαν τα μπαστούνια τους φωνάζοντας: «Στην κουζίνα! Στην κουζίνα!». Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 248.

⁶¹ Σύμφωνα με την Α. Φραγκουδάκη, η έμφυλη ανισότητα αποτυπώνεται εντυπωσιακά στα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση 40% έναντι 60% των ανδρών. Η επιλογή κλάδου κατά φύλο αναπαράγει το στερεότυπο των «ανδρικών» έναντι των

Στα μυθιστορήματα της Ιωάννας Μπουκουβάλα- Αναγνώστου *Μυρτώ*, *Ζωή είναι και τ' όνειρο* και *Κάτω από τη μάσκα*, συναντούμε κορίτσια φοιτήτριες της φιλολογίας και της νομικής, ενώ στο μυθιστόρημα της Ντόρας Ρωζέτη, *Η Ερωμένη της*, η Ντόρα σπουδάζει Χημεία και αποτελεί τη μοναδική περίπτωση επιλογής θετικού κλάδου σπουδών από γυναίκα.

Η Μυρτώ και η Φοίβη αντίστοιχα στα δυο πρώτα μυθιστορήματα ανήκουν σε οικογένειες της αστικής τάξης, που έχουν ξεπέσει οικονομικά, οι ίδιες όμως συνεχίζουν τις σπουδές τους. Η Χρυσούλα του τρίτου μυθιστορήματος προέρχεται από αγροτική οικογένεια της ελληνικής επαρχίας και σπουδάζει με στόχο την κοινωνική της ανέλιξη στον αστικό χώρο, όσο για τη Ντόρα χωρίς να αναφέρονται πολλά στοιχεία για την οικογενειακή της κατάσταση, μπορούμε να συμπεράνουμε πως προέρχεται από αστική οικογένεια κάποιου ελληνικού νησιού.

Η Μυρτώ, φοιτήτρια της Νομικής, βλέπει τη φοίτησή της πολύ θετικά και με προοπτική, ολοκληρώνοντας τις σπουδές της, να εξασκήσει το επάγγελμα της δικηγόρου, ανοίγοντας δικό της γραφείο. Με εξαίρεση τις δασκάλες και τις νοσοκόμες, οι γυναίκες που σπουδάζουν σπάνια σχηματίζουν μια παράσταση εκ των προτέρων του εαυτού τους ως μελλοντικών επαγγελματιών. Έτσι η Μυρτώ ρίχνεται στη μελέτη και «για κάμποσες ώρες έμενε σκυμμένη πάνω στα βιβλία της... Από παιδί, ήταν η πρώτη πάντα μαθήτρια. Και τώρα που τελειώνει τα νομικά, τ' όνομα Μυρτώ Ρελίδη ήταν μέσα στο Πανεπιστήμιο θρύλος... Κι έξω η κοινωνία ψιθύριζε σιγά σιγά τ' όνομα αυτό, με ανησυχία, με ελπίδα...», η Μυρτώ ήταν «η καλύτερη φοιτήτρια του Πανεπιστημίου, μια ελπίδα της γυναικείας διανόησης...»⁶².

«γυναικείων χαρισμάτων», συγκεκριμένα το ποσοστό των γυναικών στη Φιλοσοφική Σχολή ανέρχεται στο 82,4%, ενώ στη Φυσικομαθηματική κατεβαίνει στο 32,7%. Οι γυναίκες δηλαδή έχουν πολύ λιγότερες πιθανότητες να μπουν σε σχολές που θεωρείται ότι απαιτούν ανδρικά χαρίσματα, απ' όσες πιθανότητες έχουν οι φοιτητές χαμηλής κοινωνικής προέλευσης να μπουν σε οποιαδήποτε σχολή. Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1985, Παπαζήσης, σ. 197-198.

⁶² Μυρτώ, ό.π. σ. 31-32.

Η Χρυσούλα, επίσης φοιτήτρια της Νομικής⁶³, έχει εναποθέσει όλες τις ελπίδες της για μια καλύτερη ζωή, από αυτή που της επεφύλασσε η ζωή στο χωριό, στις σπουδές της. Γι' αυτό και δε διστάζει να κόψει κάθε δεσμό με την οικογένεια στο χωριό και με την περιουσία που την κρατάει δεμένη εκεί⁶⁴ και κατ' επέκταση να έρθει σε ρήξη με την ταξική της καταγωγή, στοιχείο που το θεωρεί απαραίτητο για να μπορέσει να ανέλθει στην αστική τάξη της πόλης.

Η Ντόρα παρουσιάζεται περισσότερο εξανδρισμένη λόγω των διαφορετικών ερωτικών επιλογών της, στοιχείο που φαίνεται πως δικαιολογεί την επιλογή θετικών σπουδών, είναι φοιτήτρια της Χημείας. Δεν την ενδιαφέρει η κοινωνική ανέλιξη μέσω της μόρφωσης, αλλά θεωρεί την επιστήμη της ως «κινητήρια δύναμη»⁶⁵ που θα της εξασφαλίσει οικονομική ανεξαρτησία και προσωπική ευτυχία. Παρ' ότι το ενδιαφέρον της στη διάρκεια του μυθιστορήματος είναι προπάντων στραμμένο στην ομοφυλόφιλη ερωτική της σχέση, ωστόσο επιδιίδεται με αγάπη στην επιστήμη της, «Νοσταλγώ την επιστήμη μου που έχυσα το αίμα της καρδιάς μου για δαύτην... Καμιάν εποχή δεν αγάπησα έως τώρα τόσο πολύ την επιστήμη μου»⁶⁶, και διαβάζει διεξοδικά για τις εξετάσεις της, φαίνεται να είναι απόλυτα αφοσιωμένη στις σπουδές της, ενώ το θέμα του γάμου, εξαιτίας ακριβώς της διαφορετικότητάς της, δε φαίνεται να της αποσπά την προσοχή από το στόχο της να ολοκληρώσει τις σπουδές της και να φύγει στο εξωτερικό⁶⁷. Επιπλέον, όπως αναφέρει η Χ. Ντουινιά στο επίμετρο του κειμένου, η αναφορά σε στοιχεία όπως η παρακολούθηση θεατρικών παραστάσεων και συναυλιών από τη Ντόρα, ο συγχρωτισμός της με λογοτεχνικούς κύκλους, το ενδιαφέρον της για το Βιργίλιο και τα λατινικά,

⁶³ Κάτω από τη μάσκα, ό.π. σ. 19.

⁶⁴ Κάτω από τη μάσκα, ό.π. σ. 117. Η Χρυσούλα προβαίνει σε πώληση του μεριδίου που της αναλογεί, θέλοντας να ρευστοποιήσει την προίκα της και να οργανώσει τον ατομικό πλέον κύκλο ζωής της στην πόλη, σύμφωνα με τα αστικά πρότυπα. Η προίκα σε ακίνητη μορφή αποτελεί στοιχείο που δένει τη γυναίκα τόσο με την οικογένεια, όσο και με τον τόπο καταγωγής της.

⁶⁵ Η Ερωμένη της, ό.π. σ. 36.

⁶⁶ Η Ερωμένη της, ό.π. σ. 199.

⁶⁷ «...κι ωστόσο ζητώ με κάθε τρόπο να φύγω. Να εξακολουθήσω αλλού τη σπουδή μου, στο Παρίσι, ίσως στη Γερμανία». Η Ερωμένη της, ό.π. σ. 36.

συνιστούν παράγοντες που διαμορφώνουν το πορτρέτο μιας γυναίκας όχι απλώς αντισυμβατικής αλλά και καλλιεργημένης⁶⁸.

Σε αντίθεση με τη Μυρτώ, τη Χρυσούλα, και τη Ντόρα, η Φοίβη που είναι δευτεροετής φοιτήτρια της Φιλολογίας, πολύ λίγη βαρύτητα δίνει στις σπουδές της, ενώ το ενδιαφέρον της κεντρίζουν οι συνήθειες της αστικής ζωής, «...η δουλειά της γινόταν χωρίς πάθος, [...] και θυσιαζόταν πάντα μπροστά στις διάφορες διασκεδάσεις»⁶⁹. Στοιχεία όπως η κοσμική ζωή, οι ερωτικές σχέσεις και τελικά η προσδοκία του γάμου είναι ιδιαίτερα καλλιεργημένα από την κοινωνία ως ταιριαστά της γυναικείας φύσης και επομένως λειτουργούν αναχαιτιστικά για διαφορετική κοινωνικοποίησή της μέσω της μόρφωσης ή της εργασίας.

6.3.2. Ο έρωτας και ο γάμος ως παράγοντες αναστολής των γυναικείων σπουδών

Εντούτοις παρά τις εξαιρετικές προοπτικές που ανοίγονται στη Μυρτώ από την ολοκλήρωση των σπουδών της για επαγγελματική σταδιοδρομία, υπάρχει πάντα κάτι που εμποδίζει τη γυναίκα από μια λαμπρή εξέλιξη στον τομέα της επιστήμης και αυτό είναι το δίλημμα που η κοινωνία θέτει για τους δυο ασυμβίβαστους μεταξύ τους χώρους για τη γυναίκα, αυτόν της επιστήμης και αυτόν της οικογένειας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι περισσότερες ηρωίδες μας ερωτεύονται την κρίσιμη περίοδο των σπουδών τους.

Το ενδιαφέρον της Φοίβης σε όλη τη διάρκεια του μυθιστορήματος είναι στραμμένο γύρω από έναν άντρα, τον οποίο διεκδικεί και η πρώτη της ξαδέλφη και για τον οποίο τελικά οδηγείται στην αυτοκτονία⁷⁰. Οι σπουδές της και η προοπτική που μπορεί να δώσουν στη ζωή της δεν φαίνεται να αποτελούν κανένα κίνητρο, ούτε και επιλογή αυτόνομης ζωής.

Από την άλλη μεριά η γνωριμία της Μυρτώς με τον Άλκη, το μεγάλο έρωτα της ζωής της, αφενός θα αναστείλει την ολοκλήρωση των σπουδών της,

⁶⁸ Χ. Ντουνιά, «Η περιπέτεια ενός "ρομάντσου"», *Επίμετρο στο Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 235.

⁶⁹ *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, ό.π. σ. 115-116.

⁷⁰ *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, ό.π. σ. 289-290.

αφετέρου θα γίνει αιτία να ανακοπεί οποιαδήποτε επαγγελματική της φιλοδοξία. Μπροστά στον επικείμενο γάμο εκείνος της δηλώνει πως πρέπει να βγάλει από το νου της πως θα την αφήσει να γίνει δικηγόρινα, «μόλις αρραβωνιαστούμε επισήμως, πάνε αυτά. Τα βιβλία σου θα κλειδωθούν»⁷¹ και μάλιστα απαιτεί από την άλλη κιάλας ημέρα να μην ξαναπάει στο Πανεπιστήμιο, διαφορετικά «...θα καταλάβω πως είσαι μια κρύα γυναίκα που προτιμάει τη δόξα παρά την αγάπη. Και τότε δεν θα ξαναϊδωθούμε»⁷², γιατί «τη γυναίκα μου εγώ τη θέλω νοικοκυρά, αληθινή γυναίκα», άλλωστε δεν είναι και σπουδαίο πράγμα η κοινωνική καταξίωση της γυναίκας στο δημόσιο χώρο, μέσα από τη μόρφωση και την εργασία της, όπως χαρακτηριστικά το λέει «η μύγα πέταξε»⁷³. Στη συνείδηση της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας η αντίληψη για τη μόρφωση της γυναίκας περιορίζεται στις γνώσεις που αφορούν στο «φυσικό» της προορισμό, ενώ κάθε παρέκκλιση από αυτό το στερεότυπο συμβολίζει την έλλειψη θηλυκότητας και την ανικανότητα της γυναίκας να ανταποκριθεί στο ρόλο της. Η γυναικεία μόρφωση αποτελεί για τους άντρες στοιχείο ανταγωνιστικό για τη δική τους κοινωνική καταξίωση, έτσι προτιμούν να κρατούν τη γυναίκα τους μακριά από οποιαδήποτε δραστηριότητα που θα της προσέδιδε κύρος, άλλωστε η αξία της αποδεικνύεται μόνο μέσα από την οικογένεια και τη φροντίδα που προσφέρει στους άλλους, αφού πρόκειται για ετερόφωτη και ευκολοδιαχειρίσιμη ύπαρξη. Για την ίδια τη γυναίκα αυτό συγκροτεί ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα και μια αδιέξοδη κατάσταση, όπου περιθώρια επιλογής ουσιαστικά δεν υπάρχουν μέσα στην ελληνική συντηρητική κοινωνία, πρόκειται για μονόδρομο, διαφορετικά η επιλογή εκπλήρωσης των προσωπικών της φιλοδοξιών πληρώνεται με τίμημα την αγαμία⁷⁴.

Αυτό το εντοπίζουμε στην περίπτωση της Χρυσούλας. Σε όλη τη διάρκεια του μυθιστορήματος, από τη μια μεριά είναι σαφής η επιθυμία της να σπουδάσει και να ανέλθει κοινωνικά, από την άλλη μεριά δίνεται

⁷¹ Μυρτώ, ό.π. σ. 93.

⁷² Μυρτώ, ό.π. σ. 95.

⁷³ Μυρτώ, ό.π. σ. 94.

⁷⁴ Εφόσον η Μυρτώ ήθελε να αφοσιωθεί στη μελέτη και στη επιστήμη, για τον Άλκη «δεν έπρεπε να σκεφθεί να παντρευτεί». Μυρτώ, ό.π. σ. 94.

παραστατικά η διαρκής αγωνία της να «αποκατασταθεί» με έναν καλό γάμο, έτσι εκτός από τη φοίτησή της στη Νομική Σχολή, εκφράζει την επιθυμία και για ανώτερες σπουδές, πετυχαίνοντας μια υποτροφία. Ωστόσο η ίδια θεωρεί ανώφελο κάτι τέτοιο, αφού σε τίποτα δεν μπορούσε να την ωφελήσει, «...εγώ κι αν σπουδάσω έξω, δεν βλέπω τι καλύτερο μέλλον θα έχω. Εξάλλου, είπαμε, εγώ πρέπει να παντρευτώ, μάλιστα, πριν με πάρουν τα χρόνια...»⁷⁵. Η βαρύτητα που δίνει αρχικά στις σπουδές της και αργότερα στην επαγγελματική της ανέλιξη, θα γίνουν οι αιτίες όχι μόνο για την κοινωνία του μυθιστορήματος⁷⁶, αλλά και για την ίδια⁷⁷, να γίνει μεν μια επιτυχημένη εργαζόμενη γυναίκα που μάλιστα κατορθώνει να ανέλθει στην επαγγελματική ιεραρχία, να αποτύχει όμως στον «φυσικό» προορισμό της γυναίκας, αφού οι δυο αυτοί δρόμοι για τη γυναίκα της εποχής δε συναντιούνται πουθενά. Πάντως παραμένει πιστή στις αρχές που είχε θέσει στη ζωή της, θεωρώντας ως «βασική ευτυχία την κοινωνική θέση και την περιουσία»⁷⁸, δυο στοιχεία για τα οποία η ίδια αγωνίστηκε και πέτυχε, ενώ ο γάμος της έπρεπε να αποτελεί υπόθεση άλλων και στην προκειμένη περίπτωση των αδελφών της, που τους κατηγορεί ότι δε φρόντισαν όσο έπρεπε γι' αυτό. Παρατηρούμε στο σημείο αυτό μια αντίφαση, μια παλινδρομική κίνηση της γυναίκας της εποχής ανάμεσα στη επιθυμία της να κοινωνικοποιηθεί στο δημόσιο χώρο μέσω της μόρφωσής της και στην υποταγή στα εσωτερικευμένα παραδοσιακά πρότυπα, σύμφωνα με τα οποία άλλοι κανονίζουν τη ζωή της.

Η Μυρτώ όμως, ενώ αρχικά αντιδρά στις απαιτήσεις του αρραβωνιαστικού, «ψιθύρισε χλομή σαν φάντασμα 'δεν κατάλαβες πως για μένα η μελέτη, η επιστήμη, είναι μια ανάγκη της ζωής μου. Γεννήθηκα γι'

⁷⁵ Κάτω από τη μάσκα, ό.π. σ. 93.

⁷⁶ Αρχικά οι γονείς της, αλλά και τα αδελφια της ύστερα, θεωρούν ως βασική αιτία της αγαμίας της τις επιλογές της αυτές, που την οδήγησαν στο σπάσιμο του δεσμού της αφενός με την πατρική οικογένεια και αφετέρου με τα στερεότυπα για τον γυναικείο προορισμό, που τελικά την έκαναν να «σπαταλήσει τη ζωή της». Κάτω από τη μάσκα, ό.π. σ. 213.

⁷⁷ Προς το τέλος του μυθιστορήματος η Χρυσούλα κάνοντας έναν απολογισμό της ζωής της δε φαίνεται να μετανιώνει για τις επιλογές της, δεν είναι όμως και απόλυτα σίγουρη ότι έκανε το καλύτερο για τον εαυτό της. Κάτω από τη μάσκα, σ. 211-213.

⁷⁸ Κάτω από τη μάσκα, σ. 94.

αυτά''...»⁷⁹, και αφού τον παρακαλάει τουλάχιστον να της επιτρέψει να πάρει το δίπλωμά της, στο τέλος αποφασίζει να εγκαταλείψει τις σπουδές της, απόφαση που εκείνος τη μετουσιώνει σε θυσία για την αγάπη και άρα δίκαιη θυσία, ενώ «τ' όνειρο της ζωής της θάφτηκε κάτω από τα φιλιά»⁸⁰. Το επίκεντρο των γυναικών, ακόμα και αυτών που έχουν τις προδιαγραφές για μια κοινωνικοποίηση μέσα από τη μόρφωση και την εργασία τους, είναι ο γάμος, ο οποίος αποτελεί βαθιά εσωτερικευμένη κοινωνική προσταγή⁸¹. Τελικά στο μυθιστόρημά μας ο αρραβωνιαστικός, που ματαιώσε τη ζωή της, με μεγάλη ευκολία χαλάει τον αρραβώνα, όχι γιατί η νεαρή γυναίκα παράκουσε τις προσταγές του, αλλά μόλις η υποσχόμενη προίκα της εξανεμίστηκε με τον απροσδόκητο θάνατο της θείας που θα φρόντιζε γι' αυτό.

Αντίθετα με τις προηγούμενες περιπτώσεις λειτουργούν οι σπουδές της Ντόρας, η οποία επειδή ακριβώς είναι ομοφυλόφιλη και επομένως δεν είναι απαραίτητη η επίδειξη και η επιβεβαίωση της θηλυκότητάς της, είναι απαλλαγμένη από αυτόν το μετεωρισμό που αισθάνονται οι γυναίκες των άλλων μυθιστορημάτων. Για τη Ντόρα η μόρφωσή της δεν παίζει αναχαιτιστικό ρόλο της προσωπικής της εξέλιξης, αλλά αντίθετα αποτελεί παράγοντα διατήρησης της ερωτικής της σχέσης⁸². Μέσα από τις σπουδές της, της δίνεται η δυνατότητα να αποκτήσει την οικονομική ανεξαρτησία που θα της επιτρέψει τη διατήρηση του ερωτικού της δεσμού, στο βαθμό που δε θα εξαρτάται οικονομικά από κανένα και ως εκ τούτου απόλυτα χειραφετημένη θα έχει τη ζωή της στα χέρια της.

Τα εμπόδια που η ανδροκρατούμενη ελληνική κοινωνία έβαλε τόσο στη μόρφωση των γυναικών, όσο και στην είσοδό τους στη μισθωτή εργασία, λειτούργησαν στη βάση που ήθελε τις γυναίκες εξαρτημένες τόσο σε οικονομικό όσο και σε ηθικό επίπεδο και άρα ευκολοδιαχειρίστες.

⁷⁹ Μυρτώ, ό.π. σ. 94.

⁸⁰ Μυρτώ, ό.π. σ. 96-97.

⁸¹ Σύμφωνα με τη Χ. Ιγγλέση το σχήμα λειτουργεί πρωτότερα: οι γυναίκες ερωτεύονται για να σταματήσουν τις σπουδές τους και όχι το αντίθετο. Αφού οι σπουδές είναι χώρος απαγορευμένος, οι γυναίκες ερωτεύονται για να προστατευθούν από τις απαγορευμένες επιθυμίες τους. Χ. Ιγγλέση, *Πρόσωπα γυναικών Προσωπεία της συνειδήσης*, Αθήνα 1997, Οδυσσέας, σ. 159.

⁸² *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 36.

6.3.3. Ο ρόλος της οικογένειας στην ανώτερη μόρφωση του κοριτσιού

Ο ρόλος της οικογένειας⁸³ είναι κυρίαρχος για τη γυναικεία μόρφωση. Τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την ανώτερη γυναικεία εκπαίδευση, γίνεται φανερή μια κοινωνική ανισότητα τόσο ταξική, αφού ενισχύεται κυρίως από τους γονείς των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, όσο και έμφυλη, αφού τα κορίτσια προτρέπονται στο να επιλέξουν και να ακολουθήσουν κλάδους σπουδών που προσιδιάζουν καλύτερα στη γυναικεία φύση. Πάντως το οικογενειακό περιβάλλον καινοτομεί ελάχιστα στο να παράσχει άλλη εναλλακτική λύση στα κορίτσια και να τις παρακινήσει να αναζητήσουν την ολοκλήρωσή τους σε μια λειτουργία διάφορη από τη λειτουργία της μητρότητας, ακολουθώντας το δρόμο των σπουδών και επιλέγοντας ένα επάγγελμα που θα τους επιτρέψει να αναλάβουν κοινωνικές και οικονομικές ευθύνες.

Η Φρόσω, συνάδελφος της Κατερίνας Μακρή, στο μυθιστόρημα *Η Κυρία Ντορεμί*, αποκαλεί τον πατέρα της τύραννο με μεσαιωνικές ιδέες για τις γυναίκες, αφού αρχικά δεν της επέτρεπε να πάει στο Πανεπιστήμιο, «...γιατί θα ήμουν εκεί μαζί μ' αγόρια!...»⁸⁴. Το γεγονός όμως ότι το επάγγελμα της φιλόλογου που επέλεξε ήταν «γυναικείο», στο επίκεντρο του οποίου βρίσκονται οι ανθρώπινες σχέσεις και η σύνδεση με τους άλλους, κατάφερε να τον πείσει⁸⁵.

⁸³ Σύμφωνα με τον Πιέρ Μπουρντιέ, κάθε οικογένεια μεταβιβάζει στα παιδιά της ένα ορισμένο *μορφωτικό κεφάλαιο* και ένα ορισμένο *έθος*, δηλαδή ένα σύστημα αξιών έμμεσων και βαθιά εσωτερικευμένων που μεταξύ άλλων συμβάλλει στον καθορισμό της συμπεριφοράς του παιδιού τόσο απέναντι στο μορφωτικό κεφάλαιο όσο και απέναντι στο σχολικό θεσμό. Αυτή η μορφωτική κληρονομιά, που και από τις δυο αυτές πλευρές της διαφέρει από κοινωνική τάξη σε κοινωνική τάξη, είναι υπεύθυνη για την πρωταρχική ανισότητα των παιδιών στη σχολική δοκιμασία και επομένως υπεύθυνη για τη διαφορετικά ποσοστιαία επιτυχία τους. Pierre Bourdieu, *L' école conservatrice : les inégalités devant l' école et devant la culture*, Revue Française de Sociologie, VII- 3, Ιούλ.- Σεπτ. 1966, αναφέρεται από την Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, ό.π. σ. 360. Σχετικά με τις εκπαιδευτικές ανισότητες που διαμορφώνονται κατά κύριο λόγο μέσα στην οικογένεια, η οποία ανάλογα με το κοινωνικοπολιτιστικό της επίπεδο επηρεάζει θετικά ή αρνητικά την εξέλιξη και τη σχολική επιτυχία των παιδιών, βλ. και Ι. Πυργιωτάκη, *Κοινωνικοποίηση και Εκπαιδευτικές Ανισότητες*, Αθήνα 1989, Γρηγόρης.

⁸⁴ *Η Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 54.

⁸⁵ Όσο η παραδοσιακή αντίληψη της εξουσίας στα πλαίσια της οικογενειακής ζωής, όσο και η παραδοσιακή κατανομή της ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, εκφράζουν αφενός τη διχοτόμηση του χώρου σε ιδιωτικό και σε δημόσιο και αφετέρου τη διχοτόμηση των

Η εκπαίδευση της γυναίκας δεν επηρεάζεται μόνο από στοιχεία που συνδέονται με την κοινωνική θέση της οικογένειας, αλλά και από τις κοινωνικές αντιλήψεις για τη θέση της γυναίκας μέσα στην κοινωνία. Σύμφωνα με την έρευνα της Μ. Ε. Αντμάν, οι γονείς διστάζουν να αφήσουν τα κορίτσια τους να σπουδάσουν και συχνά τα αποτρέπουν από τις σπουδές επικαλούμενοι τους εξής λόγους: 1. ότι παραμελούν τις δουλειές του σπιτιού, 2. ότι τα σχολεία είναι μικτά και θα έρθουν σε επαφή με το άλλο φύλο, 3. ότι η γνώση παρέχει ανεξαρτησία που είναι περιττή για τις γυναίκες και 4. ότι υπάρχει έλλειψη χρημάτων, κάτι που δεν είναι αλήθεια, αφού η στοιχειώδης εκπαίδευση παρέχεται δωρεάν. Παρ' ότι οι δάσκαλοι συμφωνούν πως τα κορίτσια είναι καλύτερες μαθήτριες από τα αγόρια, καθώς είναι πιο προσεχτικά, πειθαρχημένα και προετοιμάζουν περισσότερο ευσυνειδητά τα μαθήματά τους, η κλειστή συντηρητική κοινωνία του χωριού απέχει πολύ από το να θεωρεί πως οι σπουδές αξίζουν όσο και μια προίκα⁸⁶.

Στην περίπτωση της Μυρτώς θα πρέπει να επισημάνουμε τη στάση του πατέρα της, που σε κανένα άλλο από τα μυθιστορήματά μας δε συναντούμε. Μετά τη διάλυση του αρραβώνα, ο ρόλος του πατέρα της είναι καθαρά ενθαρρυντικός στο να συνεχίσει τις σπουδές της και να μην χάνει το χρόνο της⁸⁷, περήφανος για τις επιδόσεις της κόρης του. Αν και η ίδια είχε υποστηρίξει τις σπουδές της αταλάντευτα, ύστερα από τη ματαιώση του ερωτικού δεσμού αντιμετώπισε με αμφιθυμία⁸⁸ τη συνέχιση του Πανεπιστημίου και χρειάστηκε η πατρική παρότρυνση για να κατορθώσει να ολοκληρώσει τις σπουδές της και μάλιστα να πάρει το δίπλωμά της με

δραστηριοτήτων σε «γυναίκες» (του ιδιωτικού χώρου) και σε «ανδρικές» (του δημοσίου χώρου). Α. Μουσούρου, *Γυναίκες απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού*, Αθήνα 1985, Εστία, σ. 28.

⁸⁶ Σε αντίθεση οι γονείς που ζουν σε κωμοπόλεις είναι περισσότερο πρόθυμοι να μορφώσουν τα κορίτσια τους, στα πλαίσια που η μόρφωση θα συμβάλει στην κοινωνική τους άνοδο στην πόλη, αλλά και προστατεύοντας έτσι την αγροτική περιουσία για τους γιους που θα τους διαδεχτούν. Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 165-167.

⁸⁷ «Καλά θα ήταν να ξαναρχίσει το Πανεπιστήμιο, μη χάσει το χρόνο της. Κοντοζυγώνουν οι εξετάσεις». Μυρτώ, ό.π. σ. 112.

⁸⁸ Η αμφιθυμία με την οποία οι ίδιες οι γυναίκες αντιμετωπίζουν τις σπουδές τους, έχει να κάνει με βαθιά εσωτερικευμένες επιταγές του ρόλου τους, που βγαίνουν στην επιφάνεια ακριβώς τη στιγμή που οι γυναίκες θα πρέπει να αντιμετωπίσουν μια αντίξοη πραγματικότητα. Χ. Ιγγλέση, ό.π. σ. 156.

άριστα⁸⁹. Από τους δυο γονείς, η στάση του πατέρα απέναντι στις σπουδές της κόρης του συχνά είναι περισσότερο ενθαρρυντική από εκείνη της μητέρας, που περισσότερο εγκλωβισμένη στα παραδοσιακά πρότυπα για το γυναικείο ρόλο δίνει προτεραιότητα στην «αποκατάσταση» της κόρης της με το γάμο. Ο πατέρας είναι αυτός που αντιπροσωπεύει τον εξωοικιακό χώρο και επομένως με την ενηλικίωση της κόρης και την είσοδό της σε ανώτερες σπουδές το κέντρο βάρους μετατίθεται σ' αυτόν, ενώ όσο διαρκεί η φοίτησή της στην πρώτη και δεύτερη βαθμίδα της σχολικής εκπαίδευσης, το κορίτσι κινείται μέσα στα πλαίσια του οικιακού και άρα το επίκεντρο είναι η μητέρα⁹⁰. Το ίδιο συμβαίνει και με τη Ντόρα, που όταν έρχεται η στιγμή να αποχωριστεί την οικογενειακή εστία, ο πατέρας της είναι αυτός που αναλαμβάνει να την καθοδηγήσει με απειλές και συμβουλές για τη νέα ζωή που της ανοίγεται στον ξένο τόπο, «... αν καμιά φορά σου κατέβει να κάνεις καμιά τρελή ζωή, μη φανταστείς πως θα στενοχωρηθώ για σένα... Θα σε ξεγράψω από παιδί μου... Μη νομίσεις τάχατες επειδή είσαι κορίτσι, θα λυγίσω εύκολα...Σ' ανάθρεψα σα να `χα γιό... Κι αυτά τα δυνατά όπλα για τη ζωή σου πρέπει να σου χρησιμέψουν μόνο για να κάνεις ένα σοβαρό και έντιμο μέλλον...»⁹¹, ενώ η μητέρα της δε φαίνεται πουθενά.

Αυτό που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι πως η οικογένεια αν δε λειτουργεί απαγορευτικά για τη γυναικεία μόρφωση, πάντως είτε παίζει ανασταλτικό ρόλο, είτε δε δίνει την πρόπουσα βαρύτητα στις ιδιαίτερες κλίσεις του κοριτσιού, θεωρώντας πως ο οικιακός χώρος είναι αρκετός για τη γυναικεία φύση και πως η διακοσμητική φιλολογική μόρφωση και η γενική καλλιέργεια μπορούν να καλύψουν τη γυναικεία απαίτηση για μόρφωση, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις παίζει ρόλο ενισχυτικό.

⁸⁹ Μυρτώ, ό.π. σ. 119.

⁹⁰ Σχετικά με το ρόλο της οικογένειας και ιδιαίτερα του πατέρα στη μελλοντική σταδιοδρομία των γυναικών βλ. M. Lozoff, "Fathers and autonomy in women", in R. Kundsine ed., *Women in Success: The Anatomy of Achievement*, William Morrow & Co., New York, και στο ίδιο I. Low, "Family attitudes and relationships: a summary" και M. Henning, "Family dynamics and successful woman executive", όπου αναδεικνύεται η θετική επιρροή των πατέρων που αντιμετωπίζουν τις κόρες τους περισσότερο σαν άτομα και λιγότερο σαν κορίτσια.

⁹¹ Η Ερωμένη της, ό.π. σ. 116.

6.3.3.1. Σπουδές στην Αθήνα και επιτήρηση

Κορίτσια που προέρχονται από την ελληνική επαρχία, κάτω από την πίεση της ανέχειας και της φτώχειας, προκειμένου να απαλλάξουν την οικογένεια από το βάρος τους και να ξεφύγουν από το αδιέξοδο της ζωής τους εκεί, έρχονται στην Αθήνα για σπουδές, με την προϋπόθεση όμως πως η ζωή τους μακριά από την οικογενειακή εστία, είναι επιτηρούμενη, μέσα στα πλαίσια της προστασίας τόσο της ηθικής και της τιμής του κοριτσιού, όσο και της διαφύλαξης του ονόματος της οικογένειας.

Για να διασφαλιστούν αυτά τα βασικά δομικά στοιχεία της ελληνικής παραδοσιακής οικογένειας, που τόσο πολύ εξαρτώνται από τη διαγωγή του κοριτσιού, οι σπουδές των νεαρών γυναικών στην πρωτεύουσα πραγματοποιούνται μόνο όταν ο έλεγχος και η επιτήρησή τους γίνεται με αποτελεσματικό τρόπο, κι αυτό συμβαίνει όταν οι γυναίκες σπουδάζουν κάτω από την επίβλεψη κάποιου συγγενή ή κηδεμόνα, ή ζουν και σπουδάζουν εσωτερικές σε κάποιο "ελεγχόμενο" χώρο.

Έτσι στο μυθιστόρημα *Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, κορίτσια που προέρχονται από την ελληνική επαρχία ζουν εσωτερικές στη σχολή όπου και σπουδάζουν. Φοιτούν στην ανώτατη σχολή επισκεπτριών αδελφών και νοσοκόμων, πανεπιστημιακού επιπέδου, που ήταν τριετής και απαιτούσε απολυτήριο γυμνασίου⁹². Πέρα από τα μαθήματα και την πρακτική εξάσκηση που κάνουν στο Ιπποκράτειο Νοσοκομείο, ακολουθώντας ένα εξαντλητικό καθημερινό πρόγραμμα, η ζωή τους μέσα στη σχολή έπρεπε να υπακούει σε αυστηρούς κανόνες συμπεριφοράς και βρισκόταν κάτω από απόλυτη επιτήρηση, «Και έλεγχοι· έλεγχοι παντού. Ακόμα και στο συρτάρι που τους ανήκε για να βάζουν τα πιο προσωπικά τους πράγματα εσώρουχα και πετσέτες...», έλεγχοι στους οποίους δεν είχαν κανένα περιθώριο αντίδρασης, αφού η δικαιολογία ήταν πως μέσω αυτών ξεχρέωναν «...από σπουδές δωρεάν, τροφή και στέγη, στολή και υπόδηση»⁹³. Ο εξονυχιστικός έλεγχος που

⁹² *Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, ό.π. σ. 7-8.

⁹³ *Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, ό.π. σ. 10.

απέκλειε οποιαδήποτε μορφή προσωπικής ζωής και έθιγε την προσωπική αξιοπρέπεια, λειτουργούσε αντισταθμιστικά στην υποχρέωση που έπρεπε να αισθάνονται οι νεαρές γυναίκες για όσα τους παρείχαν και επομένως θεωρείτο "φυσικός" αποκλείοντας κάθε αντίδραση. Άλλωστε μια από τις πιο βαριές ποινές για τις νεαρές σπουδάστριες σε περίπτωση ανυπακοής, ήταν η στέρηση εξόδου, απειλή που «...τις έκανε να τρέμουν»⁹⁴, όμως ο κίνδυνος αποβολής τους από τη σχολή εξαιτίας της ανυπακοής τους ήταν η μεγαλύτερη απειλή γιατί αυτό θα αποτελούσε «...συμφορά γι' αυτές και τους δικούς τους»⁹⁵, αφού αυτό θα σήμαινε διακύβευση της οικογενειακής τιμής. Οι σπουδάστριες της σχολής είχαν μεν το δικαίωμα να δέχονται επισκέψεις συγγενών και φίλων μια φορά την εβδομάδα⁹⁶, αυστηρά όμως για δέκα λεπτά και κάτω από την επιτήρηση της προϊσταμένης. Οι επισκέψεις που δέχτηκαν κάποια κορίτσια της σχολής και η Βάσω από νέους της πατρίδας της, που καθυστέρησαν να φύγουν παραβιάζοντας το χρονικό περιθώριο και διακινδυνεύοντας το καλό όνομα της σχολής⁹⁷, είχε σαν αποτέλεσμα οι νεαρές σπουδάστριες να παραπεμφθούν στο Πειθαρχικό και τελικά να τιμωρηθούν με αποβολή από τη σχολή. Η διαγωγή των γυναικών και η υπακοή τους στις κοινωνικές επιταγές, αποτελεί στοιχείο διαρκούς ελέγχου, από τους θεματοφύλακες της ηθικής τάξης, διότι η παραβίαση των κανόνων εκ μέρους της γυναίκας με διαγωγή έξω από τα στερεότυπα της ελληνικής συντηρητικής κοινωνίας, δεν έχει αντίκτυπο μόνο στις ίδιες, αλλά και στην οικογένειά τους. Η συντήρηση και διαίωνιση των πρότυπων που αφορούν στη γυναικεία συμπεριφορά αποτελεί δομικό στοιχείο διατήρησης της ευταξίας τόσο της οικογένειας όσο και ολόκληρης της κοινωνίας, ενώ κάθε παρέκκλιση τιμωρείται.

⁹⁴ Οι *Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, ό.π. σ. 49.

⁹⁵ Οι *Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, ό.π. σ. 49.

⁹⁶ «Ημέρα επισκέψεων η Τετάρτη και οι μαθήτριες είχαν το δικαίωμα (σαν φυλακισμένες) να δουν κάποιους συγγενείς ή φίλους». Οι *Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, ό.π. σ. 89.

⁹⁷ Η προϊσταμένη «πρόβαλε σα σίφουνας... "Ακόμα είστε εδώ φώναξε κατακόκκινη! Αμέσως να φύγουν οι κύριοι. Το επισκεπτήριο τελείωσε! Κι εσείς δεσποινίδες να ξέρετε ότι θα τιμωρηθείτε αυστηρώς. Εκθέτετε τη σχολή, παραβαίνετε τους κανονισμούς..."». Οι *Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, ό.π. σ. 91.

Για τη Χρυσούλα, στο μυθιστόρημα *Κάτω από τη μάσκα*, το γεγονός ότι στην Αθήνα σπουδάζει και ο μεγαλύτερος αδελφός της, της δίνει τη δυνατότητα να αποχωριστεί πιο εύκολα τη γονική εστία και να συνιστά έναν χαρακτήρα περισσότερο χειραφετημένο για την εποχή απ' ότι οι άλλες άγαμες γυναίκες των μυθιστορημάτων. Η φοίτηση στην Αθήνα την απομακρύνει μεν από το υπερπροστατευτικό οικογενειακό περιβάλλον, όμως από την άλλη μεριά η συγκατοίκηση εκεί με τον αδελφό, δεν την απαλλάσσει ούτε από την εκτέλεση των οικιακών εργασιών που βαραινούν αποκλειστικά τις γυναίκες⁹⁸ μέσα στα πλαίσια του φυσικού τους προορισμού και της φροντίδας τους για τους άλλους, ούτε βέβαια από τη συνεχή επίβλεψη και την προστασία που επιβάλλεται από τις κοινωνικές επιταγές να έχουν οι άγαμες γυναίκες. Αυτό που θα πρέπει να τονιστεί είναι πως πέρα από την παρουσία του αδελφού ή κάποιου συγγενή, η έγκριση για τις σπουδές της γυναίκας αγροτικής ταξικής καταγωγής στο άστυ, πραγματοποιείται στο πλαίσιο της πρόκλησης του εξαστισμού και της επιθυμίας της αγροτικής τάξης να ανέλθει κοινωνικά και μέσω της μόρφωσης να μπορέσει να εισχωρήσει στην αστική τάξη της πόλης. Οι σπουδές των αγοριών των αγροτικών οικογενειών οπωσδήποτε ενθαρρύνονται περισσότερο συστηματικά και κατά προτεραιότητα, ωστόσο κάποτε λειτουργούν και ως δίοδοι για τη μόρφωση των κοριτσιών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι απαραίτητα την προϋποθέτουν⁹⁹. Ωστόσο οι ελάχιστες αυτές εξαιρέσεις δεν διαψεύδουν την πραγματικότητα πως η ανώτερη εκπαίδευση είτε των αγοριών είτε των κοριτσιών αποτελεί τόσο ταξική υπόθεση και ενθαρρύνεται κυρίως από τους γονείς που ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όσο και έμφυλη αφού σε σχέση με τον γιο, η κόρη υφίσταται διακρίσεις σε βάρος της, όσον αφορά στις δυνατότητές της για πνευματική και επαγγελματική ανάπτυξη.

⁹⁸ «...Η νοικοκυρά είχε δώσει το δικαίωμα στη Χρυσούλα να μαγειρεύει. Κι αυτή σκοτωνόταν να τα προφτάσει όλα. Μαγειρική, ρούχα, μανταρίσματα, πλυσίματα και τα μαθήματά της» *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 31.

⁹⁹ Όπως είδαμε ήδη να συμβαίνει με την Ιφιγένεια, στο μυθιστόρημα *Το Δαιμόνιο*, όπου ενώ τα αγόρια αδέρφια της σπουδάζουν στην Αθήνα και στο εξωτερικό, για σπουδές της ίδιας δε γίνεται ούτε λόγος.

Πάντως οι γονείς του κοριτσιού που επιθυμεί να σπουδάσει στην πόλη μακριά από την οικογενειακή εστία, το δέχονται στο βαθμό που εκεί θα βρίσκεται υπό την επιτήρηση κάποιου ανθρώπου της οικογένειας ή κάποιου συγγενή, όπως ήδη το έχουμε επισημάνει, στοιχείο πάντως που το ξανασυναντούμε και στην περίπτωση της Ντόρας, στο μυθιστόρημα *Η Ερωμένη της*, που αρχικά ζει στην Αθήνα μαζί με τη θεία της, από την οποία εξαρτάται οικονομικά, «...οικογενειακές φασαρίες, χρηματικές υποθέσεις, νταραβέρια με τη θεία μου, που άρχισε τώρα να με περιορίζει και να θέλει να μου επιβληθεί... οι φροντίδες αυτές για το καθετί που με αφορά καταντούν γεμάτη αγωνία τη ζωή μου...»¹⁰⁰ και που σε ηθικό επίπεδο προσπαθεί να της δημιουργήσει συναισθηματική πίεση και να την περιορίσει μέσα στα πλαίσια που είναι επιτρεπτά για ένα κορίτσι της ηλικίας της που ζει μακριά από την άμεση επιτήρηση της οικογένειας, «Τέτοιες μέρες δε λείπουν. Και μένα που θα μ' αφήσεις;... Όχι! Δε θα πας!»¹⁰¹.

Η διαφορετικότητα της ερωτικής ζωής αυτής της νεαρής γυναίκας, που έγκειται στις ομοφυλοφιλικές σχέσεις της, την οδηγεί να εγκαταλείψει την εστία της θείας της και να νοικιάσει ένα δικό της δωμάτιο¹⁰², αλλά και πάλι η επιτήρηση δε λείπει, αφού ο πατέρας της επιβάλλει στη σπιτονοικοκυρά να «κάνει χρέη κηδεμόνα και να την περιορίζει»¹⁰³. Η γυναίκα της εποχής είναι υποχρεωμένη να ζει μέσα στην αντιφατικότητα της συντηρητικής παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας, που ενώ από τη μια μεριά θέλει το κορίτσι να γίνει επιστήμονας, από την άλλη μεριά «σ' αναγκάζουν να δίνεις λόγο των πράξεών σου στη μια και την άλλη άξεστη σπιτονοικοκυρά...»¹⁰⁴. Κι αν για τις άλλες άγαμες ηρωίδες που μορφώνονται αυτό δεν αποτελεί δέσμευση και αιτία προβληματισμού, αφού έχει βαθιά εσωτερικευτεί μέσα τους ως φυσικό και επομένως σωστό, για γυναίκες όπως η Ντόρα, που απαιτεί να αποκτήσει δικαιωματικά την ελευθερία που της ανήκει, αυτός ο έλεγχος

¹⁰⁰ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 65.

¹⁰¹ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 108.

¹⁰² Το ίδιο κάνει και η Χρυσούλα, όταν ο αδελφός της ολοκληρώνει τις σπουδές του, «...θα ζήσω ανεξάρτητη... θα πιάσω ένα δωμάτιο μόνη μου». *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 58.

¹⁰³ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 125.

¹⁰⁴ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 145.

είναι ασυμβίβαστος και την κάνει να αναρωτιέται γι' αυτή τη νοοτροπία που «πόσες δυστυχισμένες θα κάνουν, οι ανόητοι αυτοί γονιοί, υποδεικνύοντάς τους το φως του ήλιου απ' τη μια μεριά και βάζοντάς τους απ' την άλλη μαύρα γυαλιά για να μην το απολαμβάνουν και εξοικιωθούν σ' αυτό!»¹⁰⁵.

Ωστόσο παρά τις απειλές και το σπάσιμο των δεσμών με την οικογένεια, οι γονείς των οποίων τα κορίτσια τους σπουδάζουν σε άλλο μέρος από τον πατρικό τόπο, στα πλαίσια της κοινωνικής κινητικότητας δε διακόπτουν την ολοκλήρωση των σπουδών τους, αλλά μετά από αυτό το στάδιο περιμένουν την επιστροφή των νεαρών γυναικών στον τόπο καταγωγής τους και στην οικογενειακή εστία, φέρνοντας μαζί τους το πτυχίο, ως συμπληρωματικό της προίκας. Στην περίπτωση της Χρυσούλας οπωσδήποτε το πτυχίο της δεν μπορεί να έχει κανένα αντίκρουσμα στο απομακρυσμένο χωριό, αλλά αυτό δεν απασχολεί την οικογένεια, αυτό που προέχει είναι η επιστροφή του κοριτσιού προκειμένου να αποκατασταθεί η ηθική τάξη και το όνομα της οικογένειας¹⁰⁶. Το ίδιο συμβαίνει και με τη Ντόρα, που αν και οι ερωτικές της επιλογές κάνουν τον πατέρα της να την αποκληρώνει και να μην επιθυμεί την επιστροφή της κόρης του στο νησί, γιατί έτσι κινδυνεύει η υπόληψη της οικογένειας¹⁰⁷, τελικά την ενισχύει οικονομικά προκειμένου να ολοκληρώσει τις σπουδές της, με αντάλλαγμα όμως να γυρίσει πίσω στο πατρικό σπίτι και να εργαστεί σε μια καλή δημόσια θέση¹⁰⁸. Αυτή είναι και η διαφορά με τη Χρυσούλα, ότι δηλαδή τουλάχιστον η Ντόρα μπορεί στον τόπο καταγωγής της να αξιοποιήσει τη μόρφωσή της και το πτυχίο της¹⁰⁹, όσο κι αν για μια γυναίκα όπως η Ντόρα ανεξάρτητη, η επαρχιώτικη ζωή δεν ανταποκρίνεται στις προσωπικές της αναζητήσεις και δε θα παραμείνει για πολύ εκεί, παρά θα φύγει στο εξωτερικό εκπληρώνοντας

¹⁰⁵ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 145.

¹⁰⁶ Με την ολοκλήρωση των σπουδών της και ο πατέρας αλλά και τα αδέρφια της Χρυσούλας περιμένουν από αυτή να επιστρέψει στο χωριό, γιατί όπως λένε «τι δουλειά έχεις στην Αθήνα, κορίτσι μόνο;», αλλά και στη συνέχεια του μυθιστορήματος τόσο την κούρασή της, όσο και την αιτία της αγαμίας της εκεί την αποδίδουν, στο γεγονός δηλαδή ότι αρνήθηκε να επιστρέψει στο προστατευμένο οικιακό περιβάλλον. *Κάτω από τη μάσκα*, σ. 83, 211.

¹⁰⁷ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 147.

¹⁰⁸ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 185.

¹⁰⁹ Η Ντόρα θα επιστρέψει στο νησί της και έστω και για λίγο θα εργαστεί εκεί στο εργοστάσιο σακχαρώδων προϊόντων, ως χημικός. *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 202-203.

την αρχική της επιθυμία¹¹⁰. Αυτήν την απόλυτη γυναικεία ανεξαρτητοποίηση τη συναντούμε μόνο στην περίπτωση της Ντόρας, που ούτως ή άλλως λόγω των διαφορετικών ερωτικών προτιμήσεων δεν μπορεί να ενταχθεί στο ίδιο πλαίσιο με τις άλλες άγαμες γυναίκες των μυθιστορημάτων. Χωρίς ωστόσο να είμαστε σε θέση να το γενικεύσουμε, λόγω έλλειψης επαρκών και τεκμηριωμένων στοιχείων, πάντως από αυτό το παράδειγμα τολμούμε να υποστηρίξουμε πως η ερωτική ζωή και η διαφορετικότητα στη σεξουαλικότητα μπορούν να αποτελούν στοιχεία διαφοροποίησης της κοινωνικής θέσης των γυναικών, τουλάχιστον στο βαθμό που το μυθιστόρημα μαρτυρεί. Οποσδήποτε δεν μπορεί να αποτελεί πρότυπο μίμησης, όσο όμως απομακρύνει τη γυναίκα από τον έναν και μοναδικό προορισμό στη ζωή της, το γάμο, που τόσο βαθιά και απόλυτα η ελληνική παραδοσιακή κοινωνία φροντίζει να της εσωτερικεύσει, της παρέχει αν μη τι άλλο μια διαφορετική δυνατότητα επιλογής, να κοινωνικοποιηθεί μέσα από τη μόρφωση και την εργασία της.

Συμπερασματικά

Στη διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, η γυναικεία εκπαίδευση διαφοροποιείται κάπως σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα. Η οργάνωση της ελληνικής οικονομίας σύμφωνα με το κεφαλαιοκρατικό σύστημα, οι κοινωνικο-πολιτικές ζυμώσεις που συντελούνται στον ελλαδικό χώρο, η έλευση των προσφύγων, η μαζική έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και οι επίμονες διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος, ήταν οι παράγοντες που συνετέλεσαν σ' αυτή τη διαφοροποίηση, παρ' ότι η γυναικεία μόρφωση εξακολουθεί να αποτελεί χώρο κοινωνικής ανισότητας, τόσο ταξικής, όσο και έμφυλης.

Στο μυθιστορηματικό κόσμο τα δυο αυτά στοιχεία κοινωνικής ανισότητας, παρουσιάζονται με ιδιαίτερη ενάργεια. Από τις άγαμες ηρωίδες

¹¹⁰ Η Ερωμένη της, ό.π. σ. 207-208.

των μυθιστορημάτων μας, οι περισσότερες δε μορφώνονται, ενώ εκείνες που διαθέτουν κάποια μόρφωση είναι κορίτσια που ανήκουν στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η μόρφωση των γυναικών αποτελεί χαρακτηριστική αξία των προνομιούχων της ελληνικής κοινωνίας, ενώ για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα λειτουργεί ως προϋπόθεση κοινωνικής ανόδου. Η εκπαίδευση είναι υποχρεωτική για τα αγόρια σε οποιοδήποτε κοινωνικό στρώμα κι αν ανήκουν, ενώ για τα κορίτσια οι σπουδές αντιμετωπίζονται με καχυποψία, κάποτε και ως απειλή του «φυσικού» τους προορισμού. Έτσι με ελάχιστες εξαιρέσεις, η γυναικεία εκπαίδευση δεν αποτελεί στοιχείο που οδηγεί στην επαγγελματοποίησή τους, αλλά είναι συνοδευτική της προίκας τους, αφού για τις γυναίκες υποχρεωτικός είναι ο γάμος.

Οι γονείς που είναι ο κατεξοχήν παράγοντας της απόφασης της γυναικείας εκπαίδευσης και οι κύριοι φορείς των κοινωνικών επιταγών τηρούν μια επιφυλακτική στάση απέναντι στη μόρφωση των κοριτσιών τους και την επιτρέπουν στο βαθμό που δε διακινδυνεύεται η υπακοή στις έμφυλες επιταγές.

Όσον αφορά στο σχολικό σύστημα, αυτό σφυρηλατεί την ταυτότητα του φύλου και ενισχύει τη διαδικασία συγκρότησής του, που έχει ήδη ξεκινήσει από την κοινωνικοποίηση μέσα από την οικογένεια. Σχετικά με το περιεχόμενο της γυναικείας μόρφωσης, τόσο στην πρωτοβάθμια, όσο και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τα μαθήματα είναι σαφώς προσανατολισμένα προς το «φυσικό» γυναικείο προορισμό¹¹¹. Παρέχουν γενικές γνώσεις και είναι απαλλαγμένα από οποιοδήποτε προβληματισμό που θα μπορούσε να απασχολήσει ή και να αποπροσανατολίσει το βιολογικά "περιορισμένων δυνατοτήτων" γυναικείο μυαλό. Σχετικά με τις ανώτερες σπουδές και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση η επιλογή του κλάδου σπουδών, αποτελεί ένα πεδίο, όπου επικρατεί ο έμφυλος καταμερισμός στην επιλογή των σχολών,

¹¹¹ Ακόμα και στα πολύ πρόσφατα σε εμάς χρόνια, μέσα από το σχολικό βιβλίο προβάλλεται το έμφυλο στερεότυπο, ως πρότυπο κανονικού και προσδοκώμενου από την κοινωνία. Βλ. σχετικά Α. Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου*, Αθήνα 1978, Θεμέλιο.

αναπαράγοντας το στερεότυπο σύμφωνα με το οποίο άλλες είναι οι σχολές που ταιριάζουν στη γυναικεία φύση και άλλες στην ανδρική.

Οι ανάγκες των γυναικών για μόρφωση καθορίζονται πρώτιστα από το φύλο τους, όπως συνέβει και στην έξοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, όπου η εμμονή στην ενότητα του φύλου νομιμοποίησε τον εφεδρικό χαρακτήρα της γυναικείας εργασίας. Οι γυναίκες μπήκαν στην παραγωγή χωρίς εξειδικευμένη μόρφωση, όσο όμως μπαίνουν στα «επαγγέλματα», τόσο αυξάνεται και ο βαθμός ταξικού προσδιορισμού της γυναικείας εκπαίδευσης και πλησιάζει αυτόν της ανδρικής εκπαίδευσης, για να συμπέσει μ' αυτόν στις σύγχρονες κοινωνίες¹¹². Πάντως η θέση της γυναίκας στην εκπαίδευση εκτός από έμφυλο έχει «διαταξικό» χαρακτήρα, όπως και στην εργασία και καθορίζεται από τη θέση της στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Στο βαθμό που η κοινωνία δεν παρέχει μια εκπαίδευση που να προωθεί την ισοτιμία, ο συντηρητισμός σχετικά με το άλλο φύλο εξακολουθεί να διατηρείται στις στάσεις των νέων. Ο εκπαιδευτικός μηχανισμός λειτουργεί έτσι ώστε οι γυναίκες να εσωτερικεύουν τη νομιμότητα του αποκλεισμού τους ως σωστή και δίκαιη, αφού όπως είπε ο Λουί Αλτουσέρ «...το σχολείο είναι ο σημαντικότερος θεσμός για την αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας, ή κατά λέξη, το σχολείο είναι ο κυριότερος ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους»¹¹³.

¹¹² Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 474-475.

¹¹³ Λ. Αλτουσέρ, «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», *Θέσεις*, Αθήνα 1983, Θεμέλιο, σ. 91.

7.1. Γενικά η ελληνίδα στην αγορά εργασίας

Το δικαίωμα στην εργασία για τις γυναίκες υπήρξε μια από τις κύριες διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, όπως και το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Πρόκειται για θέμα που είναι άμεσα συναρτώμενο με την οικονομική ανάπτυξη και την εκβιομηχάνιση της χώρας και τις συνακόλουθες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις που επικράτησαν στον ελληνικό χώρο στο ξεκίνημα του αιώνα. Όμως ο εμβρυακός ακόμα τομέας της βιομηχανίας στην Ελλάδα κάνει την έξοδο των γυναικών στη μισθωτή εργασία να προκαλεί μικρότερες αντιδράσεις απ' ότι στην υπόλοιπη Ευρώπη¹, γιατί δε βάζει σε άμεσο κίνδυνο τα δικαιώματα των ανδρών εργατών.

Στις αγροτικές κοινωνίες, μέσα στα πλαίσια της οικογένειας ως παραγωγική και καταναλωτική μονάδα, η γυναικεία υποτέλεια συντελείται στο σημείο όπου συναρθρώνονται οι αναπαραγωγικές και παραγωγικές σχέσεις. Παρόλη όμως την ύπαρξη του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας, τα πρότυπα της γυναικείας εργασίας βρίσκονταν πιο κοντά στα ανδρικά. Επρόκειτο σαφώς για εργασία άμισθη², που ωστόσο πρόσφερε στις γυναίκες μια μορφή κοινωνικότητας με τις ομαδικές εργασίες και τα νυχτέρια³. Μια

¹ H. Bradley, *Men's work, Women's work. A sociological history of the sexual division of labour in employment*. Cambridge Polity Press 1989.

² Η οικιακή εργασία των γυναικών υπήρξε πάντα εργασία απλήρωτη, υποβιβαστική, μια και επρόκειτο για «μη εργασία». Έτσι κάθε εργασία που γίνεται για τους άλλους στα πλαίσια του νοικοκυριού ή της οικογένειας δεν πληρώνεται. Επομένως με τον όρο «εργασία» χαρακτηρίζεται μόνο η γυναικεία δραστηριότητα που αποδεδειγμένα από τον χώρο της οικογένειας για να ενταχθεί στις μισθωτές σχέσεις. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 16 και C. Delpfy, «Travail menager ou travail domestique?», στο A. Michel, *Les femmes dans la société marchande*, Παρίσι 1978, σ. 39-54

³ Αυτού του τύπου οι συγκεντρώσεις συνδύαζαν την εργασία με την κοινωνικότητα, τη διασκέδαση, την ανταλλαγή πληροφοριών, τις συζητήσεις, την κριτική που σε κάποιες περιπτώσεις έπαιζε και διαμορφωτικό ρόλο της κοινής γνώμης. «Οι γυναίκες

κοινωνικότητα όμως που βασιζόταν στη γυναικεία κατωτερότητα και στην ανισότητα των φύλων, αλλά που δεν έκανε τόσο έντονη τη μοναξιά του εγκλεισμού τους, όσο αυτό συνέβη με την αστυφυλία και τη διαμόρφωση της μικροαστικής τάξης των πόλεων.

Ο έμφυλος διαχωρισμός του χώρου σε δημόσιο και ιδιωτικό⁴ ήταν σαφής στις κοινωνίες της υπαίθρου, όχι όμως με τόσο απόλυτο τρόπο, καθώς οι αγροτικές δουλειές δεν είναι αυστηρά καταμερισμένες κατά φύλα, και οι δραστηριότητες τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών είχαν σαν σημείο συνάντησης την οικογενειακή παραγωγική μονάδα⁵.

Στις κοινωνίες της πόλης όμως όπου όλα τα στοιχεία της κοινωνικότητας ταυτίζονταν με το δημόσιο χώρο, ο διαχωρισμός γίνεται κατά απόλυτο τρόπο, με αποτέλεσμα η κοινωνική λειτουργία των γυναικών να γίνεται προβληματική και ακατανόητη. Έτσι σε μια κοινωνία όπου η εργασία, το χρήμα, η κοινωνική καταξίωση ανάγονται σε κυρίαρχες αξίες, οι γυναίκες αποκομμένες από τη παραγωγή και περιορισμένες στον οικιακό χώρο, αισθάνονται περιθωριοποιημένες και όλο και περισσότερο ταυτιζόμενες με την απραξία και την αεργία. Οι αντιθέσεις στις οποίες οφείλει να κινείται η ζωή του καθενός: *εργασία- αεργία, δουλειά- σπίτι, δημόσιο- ιδιωτικό, αρσενικό- θηλυκό*, εντείνουν στο έπακρο την παραδοσιακή διχοτομική αντίληψη των φύλων, περιχαράκωνοντας αυστηρά τις κοινωνικές λειτουργίες και τα ιδεώδη

συναντιόντουσαν γύρω από την πηγή. Έπλεναν εκεί μαζί, συζητούσαν, μάθαιναν τα νέα, τσακώνονταν καμιά φορά, αλλά μπορούσαν έτσι να έχουν μια πλούσια κοινωνική ζωή, έστω κι αν το καφενείο τους ήταν απαγορευμένο». Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 157

⁴ Η Σάλι Αλεξάντερ αποδίδει την εμφάνιση ενός μαζικού φεμινιστικού πολιτικού κινήματος στην ένταξη των γυναικών και των ανδρών στην ιδιωτική και στη δημόσια σφαίρα αντιστοίχως, ύστερα από το διαχωρισμό που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση μεταξύ εργασίας και οίκου και την ενστάλαξη του οικιακού ιδεώδους στα εργατικά στρώματα μέσα από την ιδεολογία της αστικής τάξης. Σ. Αλεξάντερ «Γυναίκες, Τάξη και Έμφυλη διαφορά», στο Ε. Αβδελά- Α. Παρρά, *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα 1997, Αλεξάνδρεια, σ. 241.

⁵ Σύμφωνα με την Ε. Field, σε περίπτωση ανάγκης ένας άνδρας μπορεί να κάνει γυναικείες δουλειές και μια γυναίκα ανδρικές χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, αλλά αυτό αφορά εργασίες που εμπίπτουν στον ιδιωτικό χώρο, αφού ο δημόσιος παραμένει καθαρά ανδρικός. Έτσι διακρίνει τις εργασίες σε τρία σημεία: α) αυτές που γίνονται μέσα στο σπίτι και που αφορούν στις γυναίκες, β) αυτές που γίνονται μέσα στον περίβολο του σπιτιού και αφορούν στις γυναίκες και στους άνδρες, και γ) αυτές που γίνονται στους αγρούς και αφορούν κυρίως στους άνδρες. Ε. Field, "The Position of Women: Appearance and reality", *Anthropological Quarterly*, 40/1967, p. 104-105.

που αντιστοιχούν στον καθένα. Οι γυναίκες της πόλης οφείλουν να είναι φύλακες- άγγελοι του οίκου, αφοσιωμένες μητέρες και πιστές σύζυγοι⁶.

Οι γυναίκες πληρώνουν ακριβά το κόστος της αστικοποίησης και της απότομης προσαρμογής στις νέες συνθήκες ζωής. Εκείνες που αφήνουν πίσω τους τη ζωή του χωριού, οι γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων από την πρώτη στιγμή της εγκατάστασής τους στην πόλη εξωθούνται στην αγορά εργασίας, όπου όμως αντιμετωπίζουν διπλή εκμετάλλευση: ως εργαζόμενες και ως γυναίκες, ενώ εκείνες που ανήκουν στα μικροαστικά και μεσοαστικά στρώματα καταδικάζονται στην αεργία και στην απραξία ως έκφραση του κοινωνικού κύρους των αρρένων μελών της οικογένειάς τους, πατεράδων, αδελφών, συζύγων⁷.

Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε αρχίσει η μεγάλη έξοδος των γυναικών προς την αγορά εργασίας, αλλά και το δημόσιο χώρο. Ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας διευρύνεται αισθητά, κάτω από την επίδραση έντονων αλλαγών που συντελούνται στην ελληνική σκηνή, όπως η επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης, η ανάπτυξη των πόλεων με την συνακόλουθη εξάπλωση της μεσοαστικής τάξης, οι έντονοι κοινωνικοί αγώνες⁸.

Συναντούμε λοιπόν τις γυναίκες στην αγορά εργασίας, αλλά σε επαγγέλματα με χαμηλές διανοητικές απαιτήσεις και πάντοτε μέσα στα πλαίσια συνύπαρξης οικογενειακών και εργασιακών καθηκόντων, ενώ ο τομέας της επιστήμης είναι απαγορευμένος για τις γυναίκες παρότι στις αρχές

⁶ Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 68-131.

⁷ Όπως τονίζει η Σίλα Ροουμπόθαμ, η όλη διαδικασία της κοινωνικής κινητικότητας και η απομάκρυνση των γυναικών πρώτα από την εξωτερική εργασία και τελικά από την οικιακή παραγωγή ήταν άνιση κι έθιγε διαφορετικές οικογένειες σε διαφορετικές περιοχές και σε διάφορες χρονικές στιγμές. Σίλα Ροουμπόθαμ, ό.π. σ. 38.

⁸ Το 1896 ο Βλάσης Γαβριηλίδης έγραφε στην *Ακρόπολη*: «Ηρχίσαμε να έχουμε γυναίκας φοιτητριάς, γυναίκας ζωγράφους, γυναίκας ιατρούς, γυναίκας δημοσιογράφους, γυναίκας δραματικούς συγγραφείς, γυναίκας οδοντιάτρους, γυναίκας κουλουροπώλας, γυναίκας καπνοπώλας, γυναίκας εργοστασιάρχας, εντός ολίγου γυναίκας φαρμακοποιούς, γυναίκας εργάτιδας». *Ο Φάκελος της Ισότητος*, Αθήνα 1982, Οδυσσεάς, σ. 61.

του αιώνα εμφανίζεται ικανοποιητικός ο αριθμός των φοιτητριών σε διάφορους επιστημονικούς κλάδους⁹.

Εργάζονται στην υφαντουργία, στη χαρτοποιία, στη βιομηχανία τροφίμων και στα καπνεργοστάσια. Μεγάλος αριθμός γυναικών απασχολείται στις προσωπικές υπηρεσίες, κυρίως ως υπηρέτριες¹⁰, κορίτσια που οι αγροτικές οικογένειες έστελναν στις πόλεις για να δουλέψουν και όχι απαραίτητα σε εύπορα σπίτια, ενώ πολύ μικρότερος είναι ο αριθμός εκείνων που απασχολούνται στο δημόσιο τομέα ως λογίστριες, δακτυλογράφοι, τραπεζικοί καθώς έντονες αντιδράσεις προκάλεσε η είσοδος των γυναικών σ' αυτόν τον τομέα¹¹.

Κορίτσια που προέρχονται από μικρά και μεσαία στρώματα συχνά απασχολούνται ως δασκάλες¹², επάγγελμα απόλυτα συμβατό με τη μητρότητα και τη «γυναικεία φύση», αλλά και σε επαγγέλματα άμεσα συνδεδεμένα με τις νέες συνθήκες διαβίωσης όπως ράφτρες, υφάντρες, μοδίστρες, επαγγέλματα που συχνά εξασκούνται μέσα στον οικιακό χώρο και έτσι είναι ασαφής ο διαχωρισμός της επαγγελματικής από την οικιακή ζωή.

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου δεν είναι να καταδειχθεί συνολικά η θέση της άγαμης γυναίκας μέσα στον εργασιακό χώρο, πράγμα που θα ξεπερνούσε τις φιλοδοξίες της εργασίας μας, αλλά με άξονα την κοινωνία των μυθιστορημάτων στο διάστημα των πρώτων πενήντα χρόνων του 20^{ου} αιώνα, να διαφανούν: α) οι συνθήκες που ωθούν τις άγαμες γυναίκες στον εργασιακό χώρο με βάση την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκουν και τον χώρο στον

⁹ Η πρώτη εγγραφή κοριτσιού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών χρονολογείται το 1890. Μέχρι το 1932 το σύνολο των κοριτσιών με δίπλωμα ανώτατης σχολής ήταν 868. Μ. Βατάλας, «Η Ανωτάτη Εκπαίδευσις», στη «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», τόμ. 1, σ. 319, και Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 472.

¹⁰ Το υπηρετικό επάγγελμα βρίσκεται σε αρμονική σχέση με τη «γυναικεία φύση». Πρόκειται για πολύ νεαρά κορίτσια που έρχονται στην πόλη για να απομακρυνθούν από τη φτώχεια του χωριού ή για να φτιάξουν προίκα. Σύμφωνα με την έρευνα της Ε. Αβδελά η κατηγορία «προσωπικά υπηρεσίες» είναι η μόνη όπου οι γυναίκες εμφανίζονται περισσότερες και μάλιστα σε συνεχή αύξηση ως το 1928- το 1907 αποτελούν το 57,5%, το 1920 το 62,7% και το 1928 το 64,9%. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 35.

¹¹ Βλ. σχ.: Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π.

¹² Ο Κ. Τσουκαλάς θεωρεί περίπου βέβαιο ότι το ποσοστό επαγγελματοποίησης των γυναικών που απέκτησαν δίπλωμα γυναισίου είναι- με εξαίρεση των διδασκαλισσών- σχεδόν μηδέν. Οι γυναίκες συμμετέχουν στην παραγωγή μόνο στους τομείς που δεν προϋποθέτουν οποιαδήποτε μόρφωση. Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 474

οποίο ζουν, β) το είδος των εργασιών στις οποίες οι άγαμες γυναίκες δραστηριοποιούνται, γ) το πώς αντιμετωπίζουν οι ίδιες αλλά και ο κοινωνικός περίγυρος τη θέση τους στην παραγωγική διαδικασία, δ) την επαγγελματική επιλογή με γνώμονα τον έμφυλο καταμερισμό των εργασιών, και ε) το ποιος τελικά είναι ο βαθμός αυτονομίας που μπορεί να τους παρέχεται μέσα από την εργασία.

Στα μυθιστορήματά μας η πλειοψηφία των γυναικών που εργάζονται ανήκουν στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, ενώ λίγες είναι οι περιπτώσεις των κοριτσιών από την μεσοαστική τάξη που εξασκούν κάποιο επάγγελμα κι αυτό από ανάγκη, άλλωστε η εργασία δεν αφορά στα κορίτσια των εύπορων οικογενειών. Οι περισσότερες σχεδόν εργαζόμενες γυναίκες αντιμετωπίζουν την εργασία πολύ αρνητικά και ως αναγκαίο κακό που υπαγορεύεται από την ένδεια, ενώ ζουν με την προσμονή του γάμου που θα τις απαλλάξει από τα δεινά τους. Μόνο στην περίπτωση που οι γυναίκες ακολουθούν το επάγγελμα της δασκάλας ή κάποια επαγγέλματα γραφείου, και πάλι όμως κάτω από προϋποθέσεις, η μόρφωσή τους χρησιμοποιείται για την επαγγελματοποίησή τους.

7.2. Η εργασία στην κοινωνία της υπαίθρου και της επαρχίας

Από τη Χαδούλα πληροφορούμαστε τις εργασίες με τις οποίες επιβαρυνόταν η γυναίκα της αγροτικής τάξης¹³, για να ζήσει αυτή και η οικογένειά της, αλλά και να εξοικονομήσει την προίκα για τα «αδύνατα

¹³ Παρότι η γυναίκα που ανήκει στην αγροτική τάξη αποτελεί ενιαία ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά, υπάρχουν σημεία στα οποία διαφοροποιείται. Έτσι μπορούμε να μιλήσουμε για τη γυναίκα του εύπορου αγρότη, που δεν απασχολείται καθόλου με τις αγροτικές εργασίες, διότι υπάρχει η οικονομική άνεση ώστε να χρησιμοποιεί εργάτες επ' αμοιβή για αυτό το σκοπό, για τις γυναίκες που απασχολούνται στα χωράφια του πατέρα ή του άνδρα τους έχοντας και όλο το βάρος των εργασιών του σπιτιού, και για τις εργάτριες γης που δεν έχουν δικά τους χωράφια και εργάζονται με το μεροκάματο στις καλλιέργειες άλλων. Ζώγια Χρονάκη, «Οι γυναίκες Σήμερα», *Ο Φάκελος της Ισότητας*, Αθήνα 1982, Οδυσσέας, σ. 114

μέλη», προκειμένου να τα απαλλάξει από την υποχρέωση της εξωοικιακής εργασίας¹⁴.

Η ίδια η Χαδούλα, όπως έκανε και η μητέρα της, ενώ επιδιόταν συστηματικά στο να αποσπά χρήματα από το κομπόδεμα του άνδρα της, εξοικονομούσε χρήματα και «από τας άλλας επιχειρήσεις εις τας οποίας είχε την διαχείρισιν, καθώς και από πώλησιν ελαίου και οίνου, προϊόντων και κτημάτων της οικογενείας... Ήτον βεβαίως εργατική και επιδέξια... και καλή υφάντρια» αλλά «ουδέν εκώλυε να κάμνη συγχρόνως και την μαμμήν ή την ψευδογιάτρισσα, και άλλα επαγγέλματα ακόμη να εξασκεί, ήρκει να είναι επιτηδεία...»¹⁵. Έτσι κάθε γυναίκα της υπαίθρου εκτός των άλλων εργασιών εντός του οίκου με τις οποίες επιβαρυνόταν, όφειλε να εργαστεί και στα χωράφια, «ταλαιπωρούμενη, ξενοδουλεύουσα- είτε κολλήγισσα άλλων ευπορωτέρων οικογενειών εις τα κτήματα, εις τας συκάς και τας μορέας, συλλέγουσα φύλλα, παράγουσα ολίγην μέταξαν- ή τρέφουσα δυο ή τρεις αίγας ή αμνάδας, φορολογουμένην ασπλάχνως, τρώγουσα κρίθινον άρτον ποτισμένον με ιδρώτα αλμυρόν»¹⁶.

Στο αγροτικό πάντως περιβάλλον η γυναικεία εργασία έχει τη μορφή της υποαπασχόλησης, σε βοηθητικές- συμπληρωματικές εργασίες, η στατιστική την κατατάσσει στα «συμβοηθούντα μη αμειβόμενα μέλη οικογενείας», ιδιαίτερα μάλιστα μετά την μηχανοποίηση της γεωργίας, διότι αυτή αφορούσε το ανδρικό εργατικό δυναμικό και όχι το γυναικείο. Έτσι η γυναικεία παραγωγή στη γεωργική εργασία παρέμεινε στάσιμη ή και υποβαθμίστηκε, ενώ η ανδρική αυξήθηκε με την ειδίκευση στη χρήση των γεωργικών μηχανημάτων¹⁷.

¹⁴ Η ιδέα ότι η γυναίκα δεν πρέπει να εργάζεται ή ότι η εξωοικιακή εργασία της δεν πρέπει ή δεν μπορεί να υπολογίζεται, είναι εξαπλωμένη σε όλα τα κοινωνικά στρώματα στην Ελλάδα. Τα βάρη του οίκου τα φέρει αποκλειστικά η ανδρική εργασία, ενώ η εργασία της γυναίκας μεταμφιέζεται σε θυσία, προσφορά κι αγάπη. Ό,τι είναι η γυναίκα είναι μέσα στο σπίτι, κοινωνικά ανύπαρκτη έξω από αυτό. Ν. Σκουτέρη- Διαδασκάλου, ό.π. σ. 252-253.

¹⁵ *Φόνισσα*, ό.π. σ. 25-27.

¹⁶ *Φόνισσα*, ό.π. σ. 29.

¹⁷ Έτσι η αγρότισσα βρέθηκε σε μια πρωτοφανή ιστορικά κατάσταση, αυτή του «ειδικευμένου» άνδρα και της «ανειδικευτης» γυναίκας. Η τεχνική εκτέλεσης των εργασιών απαιτεί μιαν εκπαίδευση στην οποία η γυναίκα έχει σπάνια πρόσβαση, πράγμα που, εκτός των άλλων, την αποκλείει από τις σχετικές με την παραγωγή αποφάσεις. Λ. Μουσουρού,

Στις αγροτικές κοινωνίες η απραξία των κοριτσιών ήταν ασυγχώρητο ελάττωμα, η τεμπέλα, η ακαμάτρα κόρη αντιμετώπιζε τον αποκλεισμό καταρχήν της γυναικείας κοινωνίας της υπαίθρου¹⁸ και κινδύνευε να μην παντρευτεί. Αντίθετα στις πόλεις με το ξεκίνημα του νέου αιώνα, με την επικράτηση της χρηματιστικής οικονομίας και τη διαμόρφωση της αστικής τάξης το νέο ιδεώδες της θηλυκότητας διαφοροποιείται και ταυτίζεται με την αεργία και την απραξία.

Σε ένα προάστιο της πόλης της Κέρκυρας, όπου διαδραματίζεται η υπόθεση του μυθιστορήματος *Η τιμή και το χρήμα*, ο Αντρέας Ξης και ο θεός του, που κρατούν από οικογένεια αρχοντική, δε δέχονται ούτε λόγο για εργασία των γυναικών της οικογένειάς τους, «...μα ποιος βαστάει αυτήν την καταφρόνια! Ούτε η αδερφή μου, ούτε η μάνα μου, ούτε η νύφη μου, ούτε οι ανηψιές μου δεν εξενοδουλέψανε και ν' αρχινήσουμε τώρα;»¹⁹. Τα βάρη της οικογένειας τα σηκώνει ο άντρας, ενώ ο φυσικός ρόλος της γυναίκας είναι να «κάθεται και να κουνάει τα παιδιά»²⁰. Η εργασιακή απασχόληση δεν ταιριάζει ούτε με τη γυναικεία φύση, ούτε πολύ περισσότερο με τις αρχές της ανώτερης αστικής τάξης, που έτσι χάνει το κύρος της, διότι αυτή ακριβώς η απραξία των γυναικών είναι που επιβεβαιώνει την ανωτερότητά της.

Στην επαρχιώτικη κοινωνία του *Πύργου του Ακροποτάμου* ο δημόσιος χώρος είναι ρητά απαγορευμένος για τα κορίτσια του πύργου. Παρόλο τον κοινωνικό και οικονομικό ξεπεσμό της οικογένειας ύστερα από το θάνατο του πατέρα, οι κόρες του- άγαμες και οι τρεις- απαγορεύεται να εργαστούν έξω από τον οικιακό χώρο, και το ρόλο του φύλακα στην παρούσα περίπτωση τον παίζει ο αδελφός των κοριτσιών, «Σ' τάκουσα τα πουδάρια, σα σι ματαΐδου στου παζάρ'»²¹, διότι θεωρεί ανεπίτρεπτο να ξενοδουλεύουν οι αδελφές του,

Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια στην Ελλάδα και Αλλού, Αθήνα 1985, Εστία, σ. 60, βλ. επίσης και την μελέτη των Edith και Hellmuth Bergmann, *Ο ρόλος της γυναίκας και η συμβολή της εργασίας της στην αξιοποίηση των αρδευτικών έργων στην Ελλάδα*, Υπουργείο Γεωργίας, Αθήνα 1975.

¹⁸ Κυρίως οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες επιτιμούσαν για την απραξία τους τα κορίτσια που δεν ασχολούνταν με όσες εργασίες οι ίδιες έκαναν, πιθανόν αυτή τους η επίκριση να υπέκρυπτε και κάποιο είδος ζήλειας.

¹⁹ *Η τιμή και το χρήμα*, ό.π. σ. 168.

²⁰ *Η τιμή και το χρήμα*, ό.π. σ. 167.

²¹ *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 123.

σ' αυτή την περίπτωση όμως πρέπει ο ίδιος να είναι σε θέση να τις συντηρήσει, «Σα δεν τ' άρες' να ξινουδ'λεύ'νε οι αδερφάδεις τ', ας γνοιάζιτι γι' αυτές ου ιδιους»²². Έτσι η εργασία των κοριτσιών περιορίζεται στον οικο και μάλιστα κρυφά από τον αδελφό, «Οι αδελφές πήραν ακόμα την απόφαση, ο αργαλειός και οι βελόνες να δουλεύουνε μόνο μυστικά και την ώρα που λείπει από την κούλια ο αδελφός. Για καλό και για κακό. Πού ξέρεις πώς το παίρνει;»²³. Στην κοινωνία της επαρχίας και μάλιστα στις οικογένειες όπου το επάγγελμα του πατέρα και του αδελφού δεν είναι οι αγροτικές εργασίες, αλλά οι διοικητικές υπηρεσίες, επικρατεί για τις γυναίκες ο εγκλεισμός στο σπίτι, η απραξία και η αεργία ως απόδειξη του κύρους και της κοινωνικής θέσης των αρρένων μελών της οικογένειας, στην περίπτωση μας του αδελφού, όπως συμβαίνει στις μεσοαστικές οικογένειες των πόλεων. Εντούτοις οι γυναίκες προκειμένου να ανταπεξέλθουν στα βάρη της επιβίωσης αναγκάζονται να εργάζονται μέσα στον οικιακό χώρο, με την *οικοτεχνία* (κέντημα, πλέξιμο, υφαντό), που ούτως ή άλλως αναφέρεται στους κλάδους της «παραδοσιακής» γυναικείας απασχόλησης. Η *οικοτεχνία* απασχολεί μεγάλο μέρος της γυναικείας δραστηριότητας, κυρίως στην επαρχία και στις αγροτικές περιοχές, όπου η αγορά των προικιών²⁴, δεν είναι εύκολη είτε λόγω έλλειψης χρημάτων είτε λόγω αδυναμίας πρόσβασης στις αστικές πόλεις, οπότε επιβάλλεται η κατ' οίκον δημιουργία τους, έστω και κατά παραγγελία. Αποτελεί ιδανική διέξοδο για πολλές γυναίκες γιατί εκτός του ότι τους δίνει τη δυνατότητα να παίρνουν μέρος στην παραγωγή, παράλληλα σημαίνει την παραμονή της γυναίκας στον «ιδιωτικό» χώρο, επιτρέπει την ενότητα του χώρου και του χρόνου, και τους εξασφαλίζει ένα πολύ σταθερό εισόδημα έστω και μικρό, αν και δεν τους παρέχει ούτε αυτονομία ούτε όμως και κάποια διέξοδο προς την πόλη²⁵.

²² Ο Πύργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 124.

²³ Ο Πύργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 124.

²⁴ Η δημιουργία των προικιών αποτελεί έναν από τους κυριότερους λόγους ανάπτυξης της οικοτεχνίας.

²⁵ Οι γυναίκες πάντως προτιμούν να απασχολούνται στο σπίτι, παρά στο εργοστάσιο. Σύμφωνα με στοιχεία γαλλικής έρευνας οι λόγοι που συμβαίνει αυτό είναι: α) γιατί η κατ' οίκον εργασία είναι περισσότερο ταυριστή προς «τη γυναικεία φύση», β) γιατί εξυπηρετείται έτσι καλύτερα η οικογενειακή ζωή των γυναικών- φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων μελών-

Κι αν τα κορίτσια του *Πύργου του Ακροποτάμου* εργάζονται κρυφά από τον αδελφό, η Ρήνη στην *Τιμή και το χρήμα* αποφασίζει, αν και είναι έγκυος, να παραμείνει άγαμη, και «το ίδιο το πρωί εξήτησε δουλειά στο εργοστάσιο που ε γνώριζε, όπου εδούλευε πάντα η μάνα της. Και αυτό το τόλμημά της, που εκαταφρονούσε τους πατροπαράδοτους και παράλογους θεσμούς, της εφάνηκε πολύ ευκολώτερο απ' ό,τι φανταζότουν, κι ούτε ένα χεΐλι δε βρέθηκε να την κατακρίνει για τούτο. Ήταν φτωχιά κι έπρεπε να δουλέψει»²⁶, άλλωστε η μητρότητα είναι σεβαστή από όλη την κοινωνία, που περιθωριοποιεί πολύ πιο εύκολα εκείνη τη γυναίκα που παραμένει άγαμη, παρά εκείνη που παρότι άγαμη, γίνεται μητέρα, η κοινωνική κατακραυγή τότε βαραιίνει τον άντρα που δεν εκπλήρωσε όπως έπρεπε το δικό του ρόλο.

7.3. Η εργασία στον αστικό χώρο

7.3.1. Οι μοδίστρες

Στην κοινωνία της πόλης και συγκεκριμένα της Αθήνας, τα κορίτσια που εξωθούνται στην αγορά εργασίας ανήκουν στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, αλλά και σε αστικές οικογένειες που όμως η εργασία τους αποτελεί το δυσάρεστο επακόλουθο κάποιας οικονομικής καταστροφής, ενώ η μικρή τους ηλικία και η αγαμία τους τις βοηθούν να συμμετάσχουν στην αγορά εργασίας, πράγμα που δε συμβαίνει με τις μεγαλύτερες και παντρεμένες γυναίκες, οι οποίες αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη δυσκολία στο να εργαστούν, επειδή ο αναπαραγωγικός τους ρόλος και η ύπαρξη ανήλικων παιδιών μπορεί να λειτουργήσει εις βάρος της εργασίας τους.

Στο ξεκίνημα του αιώνα, στον Γ. Ξενόπουλο, *Η Τιμή του αδελφού*, η έλλειψη του πατέρα και η παρουσία ενός αδελφού ακαμάτη ωθεί την Αργυρώ,

γ) γιατί δεν τους επιτρέπει η υγεία τους ή η φυσική τους κατάσταση, δ) γιατί οι όροι εργασίας στο εργοστάσιο δεν είναι ικανοποιητικοί, ε) γιατί τέλος η εργασία στο σπίτι είναι που τους παρέχει ανεξαρτησία. Αναφέρεται στο Λ. Μουσούρου, *Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια στην Ελλάδα και Αλλού*, Αθήνα 1985, Εστία, σ. 63, βλ. και Σ. Ροουμπόθαμ, *στο περιθώριο της ιστορίας*, Αθήνα 1977, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, σ. 41-47.

²⁶ *Η Τιμή και το χρήμα*, ό.π. σ. 180.

16 ετών, να εργαστεί ως μοδίστρα σε μια βιοτεχνία, σε ένα ασπιροουχάδικο²⁷, μαζί με άλλα συνομήλικα με αυτήν κορίτσια. Το ράψιμο, η μοδιστρική είναι ένα επάγγελμα που εμφανίζει ιδιαίτερη άνθηση στις νέες συνθήκες διαβίωσης που υπαγορεύει η αστικοποίηση των αρχών του αιώνα. Αν και από τον ίδιο τον συγγραφέα η αναφορά σ'αυτή την εργασία γίνεται με τρόπο, που υποδηλώνει το χαμηλό κύρος της²⁸, ωστόσο πρόκειται για ένα επάγγελμα συμβατό με τη «γυναικεία φύση» και γι' αυτό κοινωνικά αποδεκτό.

Αλλά και προς το κλείσιμο του πρώτου μισού του αιώνα, στην Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου, *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, η Βίκη που προέρχεται από τους κόλπους μιας μεσοαστικής οικογένειας, εκφράζει την επιθυμία να μαθητεύσει ως μοδίστρα και να εργαστεί, «Λοιπόν, ανάγγειλε. Πήρα την απόφαση. Σε δυο μήνες θα είμαι μοδίστρα»²⁹.

Πάντως η εργασιακή δραστηριότητα των δυο κοριτσιών, της Αργυρώς και της Βίκης, υπαγορεύεται από διαφορετικούς λόγους. Στην μεν Αργυρώ πρόκειται για ανειδίκευτη, μη αποδοτική εργασία που υπαγορεύεται από την ένδεια και τη φτώχεια, στη δε Βίκη από την ανάγκη που αισθάνεται να ανέλθει κοινωνικά μέσω της εργασίας της και να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής της έτσι ώστε να εναρμονίζονται με τα πρότυπα του αστικού τρόπου ζωής³⁰. Και στις δυο αυτές περιπτώσεις ωστόσο τα νεαρά αυτά κορίτσια εφαρμόζουν την ίδια πρακτική για τη βελτίωση της ζωής τους. Και οι δυο υποχρεώνονται να υποκύψουν στις σεξουαλικές προτάσεις ανθρώπων που τις βοηθούν στους στόχους τους, η πρώτη να κερδίσει περισσότερα χρήματα για την προίκα της³¹

²⁷ *Η τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 10.

²⁸ Συχνά μέσα στο μυθιστόρημα η Αργυρώ αποκαλείται ως "ραφτρούλα", π.χ. σ. 12.

²⁹ *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, ό.π. σ. 46.

³⁰ Τρεις είναι οι παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν τις επαγγελματικές επιλογές της γυναικείας απασχόλησης: α) η οικογενειακή υποδομή (κοινωνική και οικονομική κατάσταση της οικογένειας) που σχετίζεται με πολλά από τα ατομικά χαρακτηριστικά της γυναίκας, β) οι κοινωνικές προκαταλήψεις για το φυλετικό καταμερισμό των επαγγελμάτων, και γ) οι συνθήκες της αγοράς εργασίας. Κ. Κασμάτη, *Ο Φάκελος της Ισότητας*, ό.π. σ. 16.

³¹ Οι γυναίκες βγαίνουν στην αγορά εργασίας επαναστατώντας στην παραδοσιακότητα που τις θέλει εντός του οίκου και ξεπερνούν τις αντιδράσεις της ανδροκρατούμενης κοινωνίας χρησιμοποιώντας αυτή ακριβώς την επανάστασή τους για τη συντήρηση της παραδοσιακότητας μέσω του πατροπαράδοτου θεσμού της προίκας. Έτσι επειδή ακριβώς εργαζόνταν για την εξοικονόμηση της προίκας ανύψωναν το γόητρό τους στην κοινωνία και αύξαναν τις πιθανότητες για έναν καλύτερο γάμο. Βλ. και Ι. Λαμπίρη- Δημάκη, «Η απασχόληση των γυναικών εις την βιομηχανίαν. Τα πορίσματα μιας ερευνής εις την

και η δεύτερη να ανοίξει ένα δικό της ατελιέ, να ξεφύγει όπως λέει η ίδια από το φάσμα της βιοπάλης³² και να αυτονομηθεί. Πάντως απώτερος στόχος και των δυο κοριτσιών είναι ο γάμος. Κι αν για τη Βίκη η επαγγελματική της αποκατάσταση δε χαρακτηρίζεται από προσωρινότητα, αλλά όπως διαφαίνεται στη μελλοντική ζωή της θα λειτουργήσει παράλληλα με τις οικογενειακές υποχρεώσεις που θα αναλάβει ως παντρεμένη, στην Αργυρώ δεν υπάρχει καθόλου αυτό το στοιχείο, αλλά με την έλευση του ποθητού γάμου η εγκατάλειψη της εργασίας της είναι βέβαιη, δεδομένου ότι η εργασιακή της απασχόληση δεν μπορεί να της παράσχει κανενός είδους κοινωνικό κύρος, στο μέτρο που σε μια κοινωνία όπου επικρατούν τα παραδοσιακά μικροαστικά ήθη μόνο η «αποκατάσταση» μέσω του γάμου μπορεί να το πετύχει αυτό.

Η Αργυρώ, αν και από το συγγραφέα παρουσιάζεται αρχικά ως κορίτσι «με αρχές», εύκολα υποκύπτει στο αφεντικό της βιοτεχνίας όπου εργάζεται, «...δεν αντιστάθηκε. Αντιστέκεται για τόσο πράγμα ένα φτωχό κορίτσι στον καλό προϊστάμενο, την ώρα που της βάζει στην τσέπη ένα κατακαίνουργο πεντόδραχμο;», όταν μάλιστα εκείνος «της υπόσχεται ένα ωραίο καλοκαιρινό φουστανάκι»³³. Άλλωστε ο μισθός που παίρνει είναι ελάχιστος «Έπαιρνε μόνο μιάμιση δραχμή την ημέρα, το κακόμοιρο, εννιά δραχμές την εβδομάδα...»³⁴, μπροστά λοιπόν στην απειλή να μείνει άγαμη, εξαιτίας της έλλειψης προίκας, καταλήγει στηνπραγμοποιητική δραστηριότητα της πορνείας³⁵. Από το συγγραφέα η απόφασή της αυτή δεν δικαιολογείται, την παρουσιάζει όμως άβουλη να παρασύρεται από άλλη

περιοχήν των Μεγάρων επί των επιδράσεων που ασκεί από κοινωνιολογικής πλευράς». Οικονομικός Ταχυδρόμος 455/ 3.1.1963.

³² Ζωή είναι και τ' όνειρο, ό.π. σ. 229.

³³ Η τμή του αδελφού, ό.π. σ. 19.

³⁴ Η τμή του αδελφού, ό.π. σ. 15. Στη Σίλα Ροουμπόθαμ διαβάζουμε πως «οι ίδιες οι γυναίκες θεωρούσαν δίκαιο ο μισθός τους να είναι πολύ κατώτερος από του άνδρα. Η ανδρική κυριαρχία και η εξουσία τους φαινόταν εξίσου φυσιολογικές. Οι γυναίκες δεν ήσαν «ελεύθερες» να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη με τους ίδιους όρους που το έκαναν οι άντρες». Σ. Ροουμπόθαμ, ό.π. 164. Στα τέλη του 19ου αιώνα πληροφορούμαστε από την Εφημερίδα των Κυριών πως οργανώνονται συλλαλητήρια διαμαρτυρίας για την αύξηση του μισθού του εργάτη, ο οποίος ωστόσο κερδίζει «4 έως 8 δρχ. καθ' εκάστην, ενώ η γυνή εργάτης κερδίζει από 50 λεπτά έως 3 δρχ. κατ' ανώτατον όριον». Εφημερίς των Κυριών, 15-5-1894, από την Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 326

³⁵ Η τμή του αδελφού, ό.π. σ. 99 κ.ε.

συνομήλική της, και βέβαια όχι σαν μια συνειδητή επιλογή, αν και σε κάποιες στιγμές η ίδια αναλογιζόμενη τις ενέργειές της λειτουργεί πεισματικά προς τον ανεπρόκοπο αδελφό της, θεωρώντας δικαίωμά της τις απολαύσεις της ζωής, «Όχι να σε χαρώ, έλεγε από μέσα της με πείσμα· δεν έχω σκοπό να φάω τα νιάτα μου γι' αγάπη σου! Αφού είσαι τέτοιος εσύ, τέτοια θα είμαι κι εγώ. Έγνοια σου και τώρα έμαθα την τέχνη...»³⁶. Παρουσιάζεται σαν το αποτέλεσμα μιας σειράς κοινωνικών αρνητικών παραγόντων που καθορίζουν τις πράξεις της νεαρής άγαμης γυναίκας, όπως η κοινωνική απαίτηση για προίκα, η ελάχιστη αμοιβή της γυναικείας εργασίας και η υποαπασχόλησή της, η έλλειψη σταθερής οικογενειακής βάσης, η έλλειψη μόρφωσης.

Από την άλλη μεριά η Βίκη, λίγο μεγαλύτερη στην ηλικία από την Αργυρώ, 21 ετών, παρουσιάζεται από τη συγγραφέα περισσότερο ρεαλίστρια και συνειδητοποιημένη, θέλει να δημιουργήσει το δικό της ατελιέ ραπτικής, που θα της προσέδιδε κοινωνικό κύρος στην αστική κοινωνία της Αθήνας. Με βασική αρχή της *ο σκοπός αγιάζει τα μέσα*, βάζει κατά μέρος τις προλήψεις, «όταν αγωνίζεται μόνο ένα κορίτσι στη ζωή, δεν μπορεί να `χει προλήψεις», και ενδίδει μπροστά στο φάσμα της δύσκολης ζωής, θεωρώντας πολύ τυχερό τον εαυτό της που συνάντησε στη ζωή της έναν άντρα που θα την υποστηρίξει, έστω και αν αυτό θα γίνει με ανταλλάγματα, άλλωστε από τους άνδρες συγγενείς της, που όφειλαν να φροντίσουν για την «αποκατάστασή της» αντιμετώπισε την αδιαφορία, «Όλοι οι άλλοι αδιάφοροι και ξένοι. Εκείνοι που μπορούσαν να βοηθήσουν, ένιωπαν τα χέρια τους. Ο θείος Στέφανος έσφιξε το πορτοφόλι του, δεν μου έδωσε ποτέ μια δεκάρα»³⁷. Και σ' αυτή την περίπτωση η συγγραφέας τον ηθικό ξεπεσμό της Βίκης τον παρουσιάζει ως αποτέλεσμα των κοινωνικών πιέσεων και της απόλυτα εξαρτημένης θέσης της γυναίκας από την ανδρική κυριαρχία.

Στο έργο του Γ. Ξενόπουλου, η γυναικεία εργασία καθόλου δεν επιδοκιμάζεται, αντιθέτως τονίζεται η οικονομική ανέχεια που την υπαγορεύει, ο προσωρινός χαρακτήρας της πάντοτε με την προοπτική του

³⁶ *Η πηγή του αδελφού*, ό.π. σ 50.

³⁷ *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, ό.π. σ. 225-229.

γάμου, η αντίφαση που η κοινωνία υποχρεώνει τις γυναίκες να ζουν, από τη μια η απαίτηση προίκας για όλες ανεξαιρέτως τις γυναίκες και από την άλλη ο κοινωνικός αποκλεισμός όταν για την εξοικονόμηση αυτής το κορίτσι οδηγείται σε ανήθικο βίο.

Ενώ στην Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου η εργασία της Βίκης επιδοκιμάζεται και μάλιστα από τη γιαγιά της, μια γυναίκα σε προχωρημένη ηλικία που διαθέτει όμως καλλιεργημένη και πλατιά σκέψη, αλλά που οπωσδήποτε θα προτιμούσε η εγγονή της να ξεκινήσει από πιο χαμηλά και πιο ταπεινά, διότι τα ανήθικα μέσα που η Βίκη χρησιμοποιεί για την επαγγελματική της αποκατάσταση δεν επικροτούνται, όσο κι αν αυτό θα βοηθούσε σε έναν καλύτερο γάμο. Η ίδια όμως δεν είναι διατεθειμένη να κάνει καμία παραχώρηση, «δεν έκανα όλες αυτές τις θυσίες, δεν ανέβηκα αυτό το Γολγοθά για να αρχίσω πάλι τις φτώχειες και τις δυστυχίες...πρέπει να παντρευτώ γιαγιά»³⁸.

Οι ίδιες οι γυναίκες αντιμετωπίζουν την ανάγκη για εργασία με αρνητικό τρόπο και ρίχνουν τις ευθύνες στα αρσενικά μέλη της οικογένειάς τους, που δεν είναι σε θέση να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους, ως οφείλουν, και να «αποκαταστήσουν» τις κόρες, τις αδελφές, τις ανηψιές, εξασφαλίζοντάς τους τον πολυπόθητο γάμο, απαλλάσσοντάς τις από την εξωοικιακή απασχόληση με μια γερή προίκα.

Η Αργυρώ κατηγορεί τον αδελφό της που την εξώθησε στην αγορά εργασίας, επικαλούμενη το «φυσικό ρόλο» της γυναίκας και άρα τον έμφυλο καταμερισμό των εργασιών- εντός και εκτός του οικιακού χώρου-, όπου η εργατικότητα εκτός του οίκου επιδοκιμάζεται μόνο για τα ανδρικά πρόσωπα, ενώ για τις γυναίκες η εξωοικιακή εργασία δε συνάδει με τον αναπαραγωγικό τους ρόλο, αλλά αντιθέτως λειτουργεί εκφυλιστικά του φυσικού τους προορισμού, «Κι επιτέλους εγώ είμαι κορίτσι. Δεν είχα καμιά ανάγκη να δουλεύω. Εσύ, που είσαι άντρας, έπρεπε να δουλεύεις για το ψωμί μας. Κι εγώ αν εδούλευα, να τα φύλαγα για την προίκα μου... (αλλά τώρα) να, θα

³⁸ Ζωή είναι και τ' όνειρο, ό.π. σ. 234.

μαραθώ στη δουλειά, θα μαραζώσω και θα καταντήσω γεροντοκόριτσο...»³⁹. Η ίδια σε άλλο σημείο αρνείται την πρόταση του τίμιου νέου, θεωρώντας τον εαυτό της παρακατιανό λόγω του κοινωνικού της 'status', «Σένα θα σου ταίριαζε ένα κορίτσι με άλλη σειρά, μ' άλλη ανατροφή... Να ξέρει γράμματα, να είναι του κόσμου... Εγώ, μια φτωχή ράφτρα, αγράμματη...»⁴⁰, παρότι απευθύνεται σε έναν άνθρωπο της δικής της κοινωνικής τάξης, επίσης φτωχό και βιοπαλαιστή, που όμως με την εργατικότητα του τα έχει καταφέρει αρκετά καλά στη ζωή.

Η Βίκη οδηγείται αρχικά στην απόφαση της εργασίας, κινούμενη από εκδίκηση για την αδιαφορία των συγγενών της, θέλοντας να ταπεινώσει με την ενέργεια της αυτή το κοινωνικό κύρος της οικογένειάς της, «τον ψηλομύτη και αδιάφορο θείο Περικλή, και τον εγωιστή και τσιγκούνη θείο Στέφανο», πίστεψε πως με το να γίνει μοδίστρα θίγει την αξιοπρέπεια της οικογένειας, «το λιγότερο που έλαβε υπόψη όταν ντύθηκε για να πάει να εγγραφεί σε σχολή ραπτικής ήταν το δικό της μέλλον»⁴¹. Ωστόσο κάτω από την πίεση της ένδειας και την πρόκληση της άνετης ζωής, με την ελπίδα της δικής της κοινωνικής ανόδου, κάνοντας τις οποιεσδήποτε παραχωρήσεις, κατορθώνει το στόχο της.

Σχετικά με το πως αντιμετωπίζει την εργασία των κοριτσιών ο υπόλοιπος κοινωνικός περίγυρος, για την Αργυρώ δεν υπάρχουν περιθώρια αντίδρασης, δεδομένης της εξασθίωσης που βιώνει η οικογένειά της, όταν και η μητέρα της είναι υποχρεωμένη να ξενοδοculeύει, τελικά είναι το τίμημα που τα κορίτσια των κατώτερων στρωμάτων πληρώνουν στα πλαίσια του εξαστισμού.

Το είδος του επαγγέλματος που τα κορίτσια ακολουθούν πέρα από το ότι πρέπει να είναι σύμφωνο με τις κοινωνικές απαιτήσεις για τη «γυναικεία φύση», πρέπει επίσης να συμβαδίζει με την ταξική καταγωγή της γυναίκας, δηλαδή δεν είναι μόνο το φύλο που καθορίζει την εργασιακή απασχόληση

³⁹ Η τιμή του αδελφού, ό.π. σ. 49.

⁴⁰ Η τιμή του αδελφού, ό.π. σ. 135.

⁴¹ Ζωή είναι και τ' όνειρο, ό.π. σ. 46-47.

της γυναίκας, αλλά και η ταξική της θέση⁴². Έτσι για τη Βίκη, παρότι η γιαγιά της είναι πιο δεκτική, αντιλαμβανόμενη πως αυτό θα καταξιώσει κοινωνικά και θα δώσει ανεξαρτησία στην εγγονή της, η μητέρα της αντιδρά όχι τόσο στην απόφαση να εργαστεί, όσο στο είδος της εργασίας που επιλέγει, θεωρώντας τη ραπτική παρακατιανό για την τάξη τους επάγγελμα, «Το μυαλό μου στρίβει, βόγκηξε η Μίνα. Θα πηγαίνει η Βίκη από σπίτι σε σπίτι. Αυτό δεν το θέλω... Αυτά είναι τρέλες δεν γίνονται»⁴³, ενώ όταν ζητείται η γνώμη του αδελφού εκείνος σιωπά, νιώθοντας υπεύθυνος που η αδελφή του τραβά αυτό το δρόμο.

7.3.2. Τα επαγγέλματα γραφείου

Στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα κάνει την εμφάνισή της η γυναίκα υπάλληλος γραφείου. Ο επαγγελματικός αυτός τομέας διαφέρει από τα άλλα επαγγέλματα εξαιτίας της κοινωνικής θέσης των γυναικών που απασχολεί. Απευθύνεται κυρίως σε γυναίκες των μεσαίων αστικών στρωμάτων, που διαθέτουν ένα ορισμένο μορφωτικό επίπεδο, ή και κάποια επαγγελματική κατάρτιση, έτσι δεν μπορούν να έχουν πρόσβαση σ' αυτό τον εργασιακό χώρο γυναίκες αγροτικής καταγωγής.

Καθόλη τη διάρκεια των πρώτων πενήντα χρόνων του 20^{ου} αιώνα ο τομέας αυτός παρουσιάζει ανοδική αύξηση στις χώρες της Ευρώπης, αλλά και στην Ελλάδα ως αποτέλεσμα της διεύρυνσης των μεσαίων στρωμάτων, αλλά και της αυξανόμενης προσφοράς εργασίας από γυναίκες που προέρχονται από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα⁴⁴.

⁴² Η Σάλι Αλεξάντερ κάνει κριτική στη μαρξιστική άποψη που υποστηρίζει πως οι σχέσεις παραγωγής είναι που διαμορφώνουν τις πολλαπλές μορφές της ταυτότητας, απωθώντας το ατομικό φυλετικό υποκείμενο και παραπέμποντας την έμφυλη διαφορά στο φυσικό κόσμο. Η ίδια υποστηρίζει πως οι διαιρέσεις ανάμεσα στα φύλα προηγούνται των αντιστοιχών ταξικών, άλλωστε οι γυναίκες δεν αποτελούν ξεχωριστή κοινωνική τάξη, αλλά ανήκουν σε κοινωνικές τάξεις. Σάλι Αλεξάντερ, «Γυναίκες, Τάξη και Έμφυλη διαφορά», στο Ε. Αβδελά-Α. Ψαρρά, *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αθήνα 1997, Αλεξάνδρεια, σ. 231-277.

⁴³ *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, ό.π. σ. 48.

⁴⁴ Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 42-59.

Στην ελληνική κοινωνική δομή ο εργασιακός χώρος είναι απαγορευτικός για τις γυναίκες της αστικής τάξης, όπου το ιδεώδες της θηλυκότητας είναι συνυφασμένο με την απραξία και την αεργία. Όταν όμως οι γυναίκες των μεσοαστικών στρωμάτων απασχολούνται ως υπάλληλοι αυτό συμβαίνει ευκαιριακά και κάτω από την πίεση δυσμενών οικονομικών συνθηκών της οικογένειας. Η εργασία τους είναι συμπληρωματική του οικογενειακού εισοδήματος και λειτουργεί αποταμιευτικά για την εξοικονόμηση της προίκας. Δεν είναι τόσο νέες όσο οι εργάτριες και μένουν στη δουλειά περισσότερα χρόνια από εκείνες (το 1928 15% είναι 15-19 χρονών και 38% 20-29 χρονών), οι περισσότερες είναι ανύπαντρες (60% το 1928)⁴⁵. Πάντως όσο κι αν στις αρχές του αιώνα η γυναίκα υπάλληλος δεν παρουσιάζεται συχνά, στα μεσοπολεμικά χρόνια η υπαλληλία αποτελεί προνομιακό χώρο για τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού γυναικών και μάλιστα ενός χώρου κοινωνικά αποδεκτού, όπου η εργαζόμενη θεωρείται αξιοπρεπής⁴⁶.

Συναντούμε τις γυναίκες υπαλλήλους ως δακτυλογράφους, λογίστριες, ταμίες, πωλήτριες, σε ποικίλες νέες ειδικότητες, διαφορετικές από εκείνες των ανδρών, κατώτερες στην επαγγελματική ιεραρχία και περισσότερο απασχωμένες από τη στιγμή μάλιστα που οι άνδρες εργαζόμενοι εγκαταλείπουν σταδιακά και μετατρέπονται σε επαγγέλματα σύμφωνα της «γυναικειάς φύσης», όπως οι δασκάλες και οι νοσοκόμες. Πάντως είναι σημαντικό να σημειωθεί πως οι θέσεις αυτές δεν υποβαθμίζονται επειδή καταλαμβάνονται μαζικά από γυναίκες, αλλά αντίθετα προσελκύουν τις γυναίκες επειδή είναι ήδη υποβαθμισμένες⁴⁷.

⁴⁵ Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 45.

⁴⁶ Οι συνθήκες της οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα δεν οδήγησαν στην ανάγκη να αμφισβητηθεί συνολικά η γυναικεία μισθωτή εργασία, όπως συνέβη σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Η Σίλα Ροουμπόθαμ αναφέρει πως τη δεκαετία 1920-1930 οι γυναίκες υπάλληλοι των κατώτερων τάξεων κληρονόμησαν τη φήμη της αδιαντροπιάς που είχαν παλιότερα οι πωλήτριες και οι υπηρέτριες, οι οποίες πρόσφεραν κάποια ψυχαγωγία στους αξιοπρεπείς κυρίους των ανώτερων τάξεων. Οι δακτυλογράφοι δεν ήταν κορίτσια που παντρευόταν κανείς. Σ. Ροουμπόθαμ, ό.π. σ. 193.

⁴⁷ Αναφέρεται στο Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 48.

7.3.2.1. Οι δακτυλογράφοι

Στον μυθιστορηματικό κόσμο η γυναίκα της αστικής τάξης δεν εργάζεται, όπου όμως αυτό συμβαίνει είναι αποτέλεσμα της οικογενειακής οικονομικής εξαθλίωσης, άρα προϊόν καταναγκασμού και όχι ελεύθερης επιλογής της.

Στους *Δεσμώτες* του Άγγ. Τερζάκη προς το τέλος του μυθιστορήματος η Μαρία παίρνει την απόφαση να εργαστεί ως δακτυλογράφος δικηγορικού γραφείου. Η απόφασή της είναι υποχρεωτική των περιστάσεων, αφού οι γονείς έχουν πεθάνει και το εισόδημα του αδελφού δεν επαρκεί για την επιβίωση. Παραδειγματίζεται από τη φίλη της, την Αγνή, που επίσης βρίσκεται «στην ανάγκη να εργαστεί», αφού και αυτή δεν έχει ακόμα παντρευτεί και οι δουλειές του πατέρα της δεν πάνε καλά⁴⁸.

Είναι τόσο βαθιά ριζωμένη στη γυναικεία ψυχосύνθεση η πεποίθηση πως η εργασία είναι αταίριαστη της «γυναικείας φύσης» και κοινωνικά ασυμβίβαστη, που η Μαρία ενώ αισθάνεται επιτακτική την ανάγκη να εργαστεί αντιμετωπίζει δυο στοιχεία που εμποδίζουν την κίνησή της προς την αγορά εργασίας και της δημιουργούν φόβο: α) για την αντίδραση του αδελφού της ο οποίος αυτή της την απόφαση, «Γιατί βέβαια δεν είταν και τόσο εύκολο να το πει του Φώτου»⁴⁹ και β) για τον ίδιο της τον εαυτό που μετά από τόσα χρόνια εγκλεισμού στον οικιακό χώρο «έχει χάσει τον αέρα της εξωτερικής ζωής»⁵⁰.

Κάτω όμως από την πίεση των περιστάσεων και τα δυο αυτά εμπόδια παραμερίζονται και η Μαρία αρχίζει να εργάζεται σε δικηγορικό γραφείο από τις εννιά το πρωί ως τις επτά το απόγευμα με ένα μικρό διάλειμμα το μεσημέρι, επιφορτισμένη ασφαλώς και με τις οικιακές εργασίες που έπρεπε να γίνουν πριν απ' όλα τα άλλα· «Προτού πάει στο γραφείο, κάθε πρωί, έριχνε μια ματιά στο σπίτι, έστρωνε το κρεβάτι της και του Φώτου, άνοιγε τα

⁴⁸ Α. Τερζάκης, *Δεσμώτες*, ό.π. σ. 269.

⁴⁹ Το ίδιο συναντήσαμε και στα κορίτσια του *Πύργου του Ακροποτάμου*, που προτιμούν να εργάζονται κρυφά από τον αδελφό τους.

⁵⁰ *Δεσμώτες*, ό.π. σ. 269.

παράθυρα ν' αεριστούν τα δωμάτια. Έπειτα σάρωνε βιαστικά την τραπεζαρία και το μικρό διάδρομο. Στις εννιά έπρεπε να είναι στο γραφείο»⁵¹. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, προσπαθώντας να ανταποκριθούν στις πολλαπλές υποχρεώσεις τους οι γυναίκες που εργάζονται, δύσκολα δείχνουν ενδιαφέρον για την εργασία τους και συχνά επιλέγουν τα γυναικεία από τα ανδρικά στερεότυπα οδηγούμενες στο γάμο.

Η επαγγελματική σταδιοδρομία της Μαρίας δε διαρκεί πολύ στο μυθιστορηματικό χρόνο, όπως άλλωστε συμβαίνει και στον πραγματικό χρόνο με τις περισσότερες γυναίκες της εποχής. Λίγες σελίδες πιο κάτω η Μαρία εγκαταλείπει τη δουλειά της για να παντρευτεί τον εύπορο νέο που γυρίζει από το εξωτερικό και που με την οικονομική του άνεση την απαλλάσσει από την υποχρέωση της εξωοικιακής εργασίας και της επιτρέπει να αφοσιωθεί στον παραδοσιακό ρόλο της συζύγου και μητέρας, σα να αποκαθίσταται από το συγγραφέα η τάξη πραγμάτων και όλα να μπαίνουν στη σωστή τους θέση. Μην μπορώντας μάλιστα να πιστέψει στην ανέλπιστη τύχη της η Μαρία ρωτά το νέο: «Ω! Άλκη, με θέλεις ακόμα..., ακόμα και τώρα που τα χέρια μου είναι έτσι χαλασμένα, τραχειά από τις δουλειές»⁵².

Η γυναίκα της μεσοαστικής τάξης αντιμετωπίζει τόσο αρνητικά την εργασία και είναι τόσο επηρεασμένη από την κρατούσα κοινωνική ιδεολογία, που η ίδια βάζει τον εαυτό της στο περιθώριο, τον θεωρεί κοινωνικά έκπρωτο από τη στιγμή που θα υποχρεωθεί να εργαστεί. Έτσι λοιπόν η γυναικεία εργασία στον υπαλληλικό τομέα έχει προσωρινό χαρακτήρα και εγκαταλείπεται αμέσως μετά το γάμο ή τουλάχιστον διατηρείται μέχρι τη γέννηση παιδιών, στοιχείο που έδωσε στους άνδρες εργοδότες και εργαζόμενους το έρεισμα για να υποστηρίξουν πως η γυναικεία εργασία είναι συμπληρωματική και υποβαθμισμένη, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται ως κατώτερη και άρα άνισα πληρωμένη⁵³.

⁵¹ Δεσμώτες, ό.π. σ. 305.

⁵² Δεσμώτες, ό.π. σ. 322.

⁵³ Προς το τέλος της δεκαετίας του '30 παρατηρείται όλο και συχνότερα ο συνδυασμός εργασίας και γάμου, ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης και της ανασφάλειας που δημιουργούν οι συνθήκες πολέμου, κάνοντας το μισθό των γυναικών απαραίτητο στα νέα ζευγάρια. Έτσι μια καλή θέση ισοδυναμεί με προίκα, όσο κι αν οι γυναίκες υπάλληλοι είναι

Κάπως παρόμοια είναι η πορεία στον εργασιακό χώρο και της Μυρτώς, στο ομώνυμο μυθιστόρημα της Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου, ωστόσο εδώ εντοπίζουμε δυο σημαντικές διαφορές: α) στον τρόπο που η ίδια αντιμετωπίζει την εργασιακή της απασχόληση και β) στη στάση που το οικογενειακό της περιβάλλον κρατά απέναντι στην επιθυμία της να εργαστεί. Επειδή πρόκειται για απόφοιτο της Νομικής Σχολής, είναι περισσότερο συνειδητοποιημένη στην πιθανότητα εργασίας και το αντιμετωπίζει θετικά, μάλιστα ανυπομονεί γι' αυτό, «Τι ευτυχία θα είναι αυτό για μένα. Ν' αρχίσω επιτέλους κι εγώ τη ζωή μου! Να ξέρω πως θα πηγαίνω κάθε πρωί στο γραφείο μου. Να `χω δουλειά...»⁵⁴.

Εκείνο όμως που διαφοροποιεί ακόμα περισσότερο τα πράγματα είναι η στάση του πατέρα της, ο οποίος πιστεύει στην επαγγελματική σταδιοδρομία της κόρης του, θεωρώντας πως η μόρφωσή της δεν μπορεί να περιοριστεί στα πλαίσια της κοινωνικής επίδειξης, αλλά πως οι επιστημονικές της επιτυχίες θα ολοκληρώσουν την προσωπικότητά της και θα την βοηθήσουν στην κοινωνική της άνοδο, «ας διοριστείς με το καλό, ν' αφοσιωθείς στη δουλειά σου, να δυναμώσεις το πνεύμα σου... Και ίσως, σιγά σιγά, κατορθώσουμε ν' ανοίξεις γραφείο»⁵⁵.

Όσο όμως θετικά κι αν αντιμετωπίζεται η γυναικεία εργασία από την ίδια και τον κοινωνικό της περίγυρο, ο τρόπος που πραγματοποιείται συνήθως υπαγορεύεται από μια σειρά αρνητικών καταστάσεων, που άλλοτε δρουν καταλυτικά στην επιλογή *εργασία- αεργία* και άλλοτε αφορούν στο είδος της εργασίας που η γυναίκα θα κάνει, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Μυρτώς.

Έτσι στο ανεξόφλητο χρέος του σπιτιού, μετά την εξανέμιση της προίκας με το θάνατο της θείας της και τη συνακόλουθη εγκατάλειψή της από τον μέλλοντα γαμπρό, έρχεται να προστεθεί και η αρρώστια του πατέρα της.

τις περισσότερες φορές οι κατώτερες στην επαγγελματική ιεραρχία και οι πιο κακοπληρωμένες: το 1928 ο μισθός τους δεν ξεπερνά κατά μέσο όρο το 53% του ανδρικού μισθού, ενώ στο δημόσιο τομέα τυπικά διάκριση στις αμοιβές ανδρών και γυναικών δεν υπάρχει. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 45.

⁵⁴ Ι. Μπουκουβάλα-Αναγνώστου, *Μυρτώ*, ό.π. σ. 126.

⁵⁵ *Μυρτώ*, ό.π. σ. 127-128.

Η Μυρτώ λοιπόν, παρά το άριστα στου πτυχίου της, αναγκάζεται για δυο χρόνια να αναζητεί δουλειά σε διάφορα υπουργεία, υποχρεωμένη να ανέχεται από τη μια μεριά «τα βλοσυρά βλέμματα των γέρων υπαλλήλων» και από την άλλη «τα αηδιαστικά λιγώματα των μεσόκοπων, την αναίδεια των νέων», τα σεξουαλικά υπονοούμενα του κάθε τμηματάρχη, «...της έσφιξε με το χέρι του το μπράτσο της, με μια προστατευτική τάχα κίνηση... και αψηφώντας τους είκοσι ανθρώπους που τον περιστοίχιζαν, της χάιδεψε το χέρι, τον ώμο, την πλάτη»⁵⁶. Από τη μια μεριά λοιπόν οι γυναίκες που θέλουν να εργαστούν αντιμετωπίζονται με εχθρότητα από τους άνδρες ανωτέρους, που δυσπιστούν για τη γυναικεία εργασία, από την άλλη μεριά ενσαρκώνουν την κατωτερότητα του φύλου τους με συνέπεια να υφίστανται σεξουαλικές παρενοχλήσεις.

Η αγορά εργασίας είναι εχθρική και δύσπιστη απέναντι στις γυναίκες, που κάτω από την πίεση της ανάγκης υποχρεώνονται σε έκπτωση των φιλοδοξιών τους. Η Μυρτώ, έχοντας πτυχίο Νομικής, αποτελεί για τον ανδροκρατούμενο επαγγελματικό χώρο έναν ανταγωνιστή⁵⁷, γι' αυτό και αναγκάζεται να μάθει γραφομηχανή ώστε να μπορέσει να εργαστεί ως δακτυλογράφος σε δικηγορικό γραφείο⁵⁸, ύστερα από τη μεσολάβηση κάποιου συγγενούς, σε μια θέση εργασίας δηλαδή που οι άνδρες εργαζόμενοι έχουν εγκαταλείψει, θεωρώντας τη δευτερεύουσα και υποβαθμισμένη και άρα προορισμένη για τις γυναίκες.

Οι θέσεις εργασίας που καλύπτονται από το γυναικείο εργατικό δυναμικό είναι εξαιρετικά επισφαλείς, διότι το νομοθετικό πλαίσιο⁵⁹ που

⁵⁶ Μυρτώ, ό.π. σ. 126.

⁵⁷ Η εύρεση καλύτερης θέσης εργασίας για τις γυναίκες απαιτεί την ύπαρξη πανεπιστημιακού πτυχίου, που ελάχιστες διαθέτουν. Ωστόσο κι όταν υπάρχει αυτή η προϋπόθεση είναι πολύ δύσκολη η επαγγελματική τους αποκατάσταση δεδομένου ότι η εισοδός τους σε πολλές υπηρεσίες απλώς απαγορεύεται όπως π.χ. στο δικαστικό κλάδο, στο διπλωματικό σώμα κ.α., αφού η κατάληψη τέτοιου είδους θέσεων συνιστά απειλή για το ανδρικό εργατικό δυναμικό. Οι υπαλληλικές θέσεις των ανδρών συζάνουν τα προσόντα και το μισθό τους, αντίστροφα εκείνες των γυναικών τα μειώνουν.

⁵⁸ Στο κунήγι της επαγγελματικής αποκατάστασής της συνειδητοποιεί «το σιγανό κατρακύλισμα των φιλοδοξιών, το βαθμιαίο εξαφάνισμα του εγωισμού... πως ήταν ένα σκουληκάκι προορισμένο να το ποδοπατούν όλοι». Μυρτώ, ό.π. σ. 130.

⁵⁹ Παρότι έγκαιρα στη χώρα μας αναγνωρίζεται η προστασία της μητρότητας της εργαζόμενης, ήδη το 1912 («περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων»), δηλαδή στις απαρχές

υπάρχει δεν τις κατοχυρώνει και δεν τους εξασφαλίζει τη στοιχειώδη μονιμότητα, άλλωστε ο συνδικαλισμός των γυναικών απαγορεύεται⁶⁰, με αποτέλεσμα ο κάθε εργοδότης να μπορεί να τις απολύσει ανά πάσα στιγμή, κάτι που συνέβαινε μόλις παντρεύονταν ή το αργότερο μόλις έκαναν παιδιά, αλλά ακόμα και σε ηθικό επίπεδο, η ανάρμοστη διαγωγή μπορούσε να αποτελέσει αφορμή απόλυσης, διότι οι γυναίκες στον εργασιακό χώρο είναι περισσότερο εκτεθειμένες στην αυθαιρεσία των προϊσταμένων απ' ότι οι άνδρες. Για τη Μυρτώ φύση ανεξάρτητη και ελεύθερη, οι πληροφορίες που πήρε ο εργοδότης της για «το παρελθόν της», συνιστούν απειλή και μπορούν να οδηγήσουν στην απόλυσή της, αν η διαγωγή της είναι αταίριαστη από τη στιγμή που εργάζεται στο γραφείο του, «Εγώ, ως τώρα δεν αντελήφθην τίποτα αταίριαστο στη διαγωγή σας, ομολογουμένως. Μόνο σας προειδοποιώ. Το ελάχιστο ν' αντιληφθώ ή να μάθω ότι συνέβη τώρα, από τον καιρό που είστε στην υπηρεσία μου, θα χάσετε τη θέση σας»⁶¹.

της αστικοποίησης του κράτους και της κανονικής εξόδου της γυναίκας στην αγορά εργασίας, και τις επόμενες νομοθετικές ρυθμίσεις (το 1920 γίνεται κύρωση των διεθνών συμβάσεων «περί νυκτερινής εργασίας των γυναικών», «περί προστασίας της μητρότητας», «περί θώρου») που αφορούσαν στη γυναικεία εργασία, ουσιαστικά δε σημειώνεται καμιά ριζική αλλαγή και βελτίωση στο νομικό καθεστώς της εργαζόμενης ελληνίδας. Γ. Κραβαρίτου-Μανιτάκη, «Ισότητα και Κοινωνική Πολιτική», *Ο Φάκελος της Ισότητας*, Αθήνα 1982, Οδυσσεάς, σ. 47-51. Η Ε. Αβδελά στην έρευνά της για τις γυναίκες δημοσίου υπαλλήλους καταλήγει στο συμπέρασμα πως η νομοθεσία που ούτως ή άλλως οδηγεί σε διαφοροποιημένο τρόπο επιλογής των αντρών και των γυναικών υπαλλήλων, ανταποκρίνεται σε έναν σαφή και συγκεκριμένο στόχο: να διατηρηθεί η προτεραιότητα των αντρών στις δημόσιες θέσεις και να περιοριστούν οι γυναίκες στη θέση των υπαλλήλων δεύτερης κατηγορίας». Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 154.

⁶⁰ Σε ολόκληρη τη μεσοπολεμική περίοδο οι εργαζόμενες δεν οργανώνονται, παρά τις εκκλήσεις των γυναικείων σωματείων προς τις γυναίκες να αγωνιστούν για τα δικαιώματά τους, με εξαίρεση τις καπνεργάτριες που είναι από παλιότερα συνδικαλισμένες και τις δασκάλες που κατακτούν μισθολογική ισοτιμία με τους άνδρες συναδέλφους τους το 1922, οι υπόλοιπες εργαζόμενες μένουν μακριά από το συνδικαλισμό, άλλωστε και οι περισσότερες συνδικαλιστικές οργανώσεις αρνούνται να εγγραφούν ως μέλη τους τις γυναίκες. Περιορισμένες επαγγελματικές κατηγορίες (δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, δασκάλες, ελεύθεροι επαγγελματίες κ.ά.) αρχίζουν να οργανώνονται στα τέλη της δεκαετίας του 1920, εξαιτίας της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης και της ανεργίας που κάνουν τη θέση τους στην αγορά εργασίας εξαιρετικά επισφαλή. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. και Ε. Αβδελά-Α. Παρρά, *Ο Φεμινισμός...*, ό.π. σ. 74-92.

⁶¹ *Μυρτώ*, ό.π. σ. 133. Η ηθική διαγωγή των γυναικών είναι θέμα που επανέρχεται συχνά στις διάφορες παρεμβάσεις. Υποστηρίζεται γενικά πως, όταν μπορούν χρησιμοποιούν τα γυναικεία τους θέλητρα είτε για να εξασφαλίσουν την εूंνοια των ανωτέρων τους είτε για να βρουν σύζυγο ανάμεσα στους συναδέλφους. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 161.

Η εργασιακή απασχόληση της Μυρτώς παίρνει τέλος, όταν ο εργοδότης της διορίζεται στην επαρχία. Μπροστά στο αδιέξοδο να χάσει τη δουλειά της, «τις 1500 δραχμές, που όσο κι αν ήταν σαν ζωντανή ειρωνεία των φιλοδοξιών της, πάντως συμπλήρωναν τόσα και τόσα κενά!...»⁶², δέχεται να παντρευτεί τον εργοδότη της, εγκαταλείποντας οποιαδήποτε επαγγελματική φιλοδοξία είχε ποτέ, λύνοντας το οικονομικό πρόβλημα της οικογένειάς της, «κλείνοντας τα στόματα του κόσμου» για τον προηγούμενο «ανήθικο» βίο της, αποκαθιστώντας τη θέση της στην κοινωνία και αποκτώντας ένα κοινωνικό "status" καθ' όλα εναρμονισμένο στις κοινωνικές επιταγές για τη θέση της γυναίκας.

7.3.2.2. Η εργασία στην τράπεζα

Προς το τέλος του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα οι συνθήκες της γυναικείας εργασιακής απασχόλησης παρουσιάζονται αρκετά διαφοροποιημένες μέσα στο μυθιστορηματικό κόσμο, αν και τα κατάλοιπα του παρελθόντος δεν έχουν οβήσει οριστικά, δεδομένου ότι, από τη στιγμή της εμφάνισης των γυναικών υπαλλήλων στην αγορά εργασίας στις αρχές του αιώνα, το νομοθετικό πλαίσιο στηριζόταν στην έμφυλη υπαγωγή τους και τόνιζε τα περιορισμένα όρια δραστηριοτήτων τους ως υπαλλήλων, χαρακτηριστική είναι η ενέργεια του Συλλόγου Υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος που το 1924 αρνείται να εγγράψει ως μέλη του τις γυναίκες συναδέλφους⁶³.

Σε αντίθεση με τη Μυρτώ, που δεν μπόρεσε να αξιοποιήσει επαγγελματικά το δίπλωμα Νομικής, στο μυθιστόρημα της Ι. Μπουκουβάλα-Αναγνώστου *Κάτω από τη Μάσκα*, η Χρυσούλα, αν και προέρχεται από αγροτική οικογένεια, κατορθώνει να σπουδάσει νομικά και να αποκατασταθεί επαγγελματικά. Ερχόμενη σε ρήξη με την ταξική της καταγωγή, στην προσπάθειά της να οργανώσει τον ατομικό κύκλο ζωής της

⁶² Μυρτώ, ό.π. σ. 145.

⁶³ Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...* ό.π. σ. 48 και Ε. Αβδελά, *Ο Φεμινισμός...*, ό.π. σ. 75.

κατορθώνει να ανέλθει κοινωνικά και στα πλαίσια της κοινωνικής κινητικότητας να εισέλθει στην αστική τάξη. Αμέσως μετά την απόκτηση του διπλώματος φροντίζει για το διορισμό της στην Τράπεζα της Ελλάδος⁶⁴, και αντί να επιστρέψει στο χωριό και στην πατρική περιουσία επιλέγει να ζήσει μόνη της στην Αθήνα⁶⁵.

Η πρόσληψή της έγινε ύστερα από δύσκολο διαγωνισμό⁶⁶, στον οποίο η Χρυσούλα χρησιμοποίησε ελάχιστα "μέσα" για να πετύχει, σε αντίθεση με τις άλλες συνυποψηφίες της. Η επιτυχία της αυτή τη γεμίζει υπερηφάνια και αυτοπεποίθηση, της παρέχει τη δυνατότητα να ανέλθει κοινωνικά και να κόψει οριστικά τους δεσμούς της με το χωριό⁶⁷. Λίγο μετά την ηλικία των 30 ετών κατορθώνει να εξελιχθεί στην επαγγελματική ιεραρχία της Τράπεζας και να γίνει τμηματάρχης⁶⁸. Η γυναικεία εργασία όμως δεν επιδοκιμάζεται ακόμα κι όταν αποτελεί συνειδητή επιλογή της γυναίκας, έτσι η επαγγελματική σταδιοδρομία της Χρυσούλας, δείχνεται από τη συγγραφέα ως η αιτία για την ψυχική και σωματική της κόπωση, έχει αντίκτυπο στην ψυχική της ισορροπία και στην εμφάνισή της, «Το σύνολό της έδειχνε μια κοπέλα κουρασμένη... Καμιά δροσιά ούτε στο περπάτημά της, ούτε στην

⁶⁴ Το μεγαλύτερο τραπεζικό ίδρυμα είναι η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, που βρίσκεται κάτω από ιδιωτικό καθεστώς, στην οποία όμως η συμμετοχή του κράτους αυξάνεται συνεχώς και αποτελεί πρότυπο οργάνωσης για τις δημόσιες υπηρεσίες. Βλ. σχ. Π. Πιζάνις, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985.

⁶⁵ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 58.

⁶⁶ Η γυναικεία εργασία στις τράπεζες χρονολογείται από τη δεκαετία του 1910 και χαρακτηρίζεται από βασικές ανισότητες τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1940, αφού η συμμετοχή των γυναικών στους διαγωνισμούς του κύριου προσωπικού απαγορεύεται ανεξαρτήτως των προσόντων τους, η εξέλιξή τους στην ιεραρχία είναι περιορισμένη και οι μισθοί τους κατά πολύ κατώτεροι των αντρικών, μάλιστα από το 1930 ο γάμος συνιστά λόγο απόλυσης για τις υπαλλήλους της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 46.

⁶⁷ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 68.

⁶⁸ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 175. Απαραίτητη προϋπόθεση για την προαγωγή στους ανώτερους βαθμούς της ιεραρχίας είναι η ύπαρξη πανεπιστημιακού διπλώματος, προσόν που περισσότερο φαίνεται πως διαθέτουν οι γυναίκες προς το κλείσιμο του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, οπότε μπορούν να ανέλθουν και στην ιεραρχία, πράγμα απαγορευμένο τις προηγούμενες δεκαετίες. Το 1929 υπήρχαν μόνο δυο γυναίκες τμηματάρχες, η πρώτη γυναίκα τμηματάρχης έγινε το 1927 και η δεύτερη το 1929. Μέχρι τη δεκαετία του '40 το προσωπικό των τραπεζών χωρίζεται κατά κανόνα σε "κύριο προσωπικό", που περιλαμβάνει την κεντρική ιεραρχία, σε "βοηθητικό προσωπικό", που περιλαμβάνει τις δακτυλογράφους, τους γραφείς και τους εισπράκτορες και σε "κατώτερο προσωπικό", που περιλαμβάνει τους κλητήρες, τους θυρωρούς και τους νυχτοφύλακες. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 46-147.

ομιλία της, ούτε στη σκέψη της...Τα μάγουλά της είχαν βαθουλώσει κάπως και το δέρμα της είχε στεγνώσει...»⁶⁹, πάντοτε μέσα στα πλαίσια του φυσικού ρόλου της γυναίκας, όπου η ομορφιά και η προσωπικότητα ολοκληρώνονται αποκλειστικά και μόνο μέσα από το 'φυσικό' προορισμό της, με το γάμο και τη μητρότητα. Την εργασία ως αιτία του φυσικού μαρασμού και της κόπωσης της εργαζόμενης γυναίκας, που έχει σταδιοδρομήσει επαγγελματικά, συναντούμε και στο μυθιστόρημα *Μυρτώ*, στο οποίο η Τερέζα παλιά συμφοιτήτρια της Μυρτώς, έχει ανοίξει δικό της δικηγορικό γραφείο, αλλά η ομορφιά που της είχε δώσει η επιτυχία της στις εξετάσεις είχε πλέον χαθεί και «κάτω από το σκούρο της φόρεμα, το κορμί της θεόστεγνο, φαινόταν ουδετέρου γένους, και στο πρόσωπό της τα τριάντα της χρονάκια άρχιζαν να ζωγραφίζον το στόλισμα της παρακμής»⁷⁰.

Ακόμα και η οικονομική ανεξαρτησία της Χρυσούλας αντιμετωπίζεται επιφυλακτικά, αφού δεν προορίζεται για το γάμο, αλλά αντιθέτως ο μισθός, κάτω από την πρόκληση του αστικού τρόπου ζωής, ξοδεύεται στην επιδεικτική κατανάλωση⁷¹ κι αυτό προκαλεί αρνητική κρίση.

Σε όλη τη διάρκεια του μυθιστορήματος, εκτός από το μεγαλύτερο αδελφό που έχει τις ίδιες φιλοδοξίες με εκείνη, διαφαίνεται πως το οικογενειακό περιβάλλον της Χρυσούλας αντιμετωπίζει αρνητικά αυτές τις ενέργειές της. Καταρχήν οι γονείς της αντιδρούν, στην απόφασή της να παραμείνει στην Αθήνα μόνη της μετά το τέλος των σπουδών της, αν και στο μυθιστόρημα η αντίδραση αυτή δεν εκδηλώνεται ιδιαίτερα σθεναρά, μάλλον παίρνει τη μορφή εσωτερικής αγωνίας για το μέλλον της κόρης τους, σα να δέχονται τις αποφάσεις της Χρυσούλας μοιρολατρικά. Τα αδέρφια της όμως ευθέως ρίχνουν την ευθύνη για την αγαμία της στις επαγγελματικές της φιλοδοξίες και στην απομάκρυνση της από το περιβάλλον του χωριού, «Όταν σε παρακαλούσαμε να μείνεις εδώ...»⁷², διότι η ευτυχία της γυναίκας δεν

⁶⁹ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 151-152.

⁷⁰ Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου, *Μυρτώ*, ό.π. σ. 342-343.

⁷¹ «Ό,τι είχε και δεν είχε αυτή, τα ξόδευε στα λούσα...Βαφόταν πολύ έντονα, χτενιζόταν πολύπλοκα, ντυνόταν βαριά...τα λεφτά της προτιμούσε όλα να τα φορεί...». *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 151-153.

⁷² *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 211.

μπορεί να πηγάξει από πουθενά άλλου παρά μόνο μέσα από το ρόλο της ως συζύγου και μητέρας, επιβεβαιώνοντας την κεντρικότητα της έμφυλης επιταγής. Στην παρούσα περίπτωση η αγαμία της γυναίκας εργαζόμενης αποδίδεται σ' αυτήν ακριβώς την ιδιότητά της, στη συμμετοχή της δηλαδή στη μισθωτή εργασία, και όχι τόσο ως αποτυχία της γυναίκας να εκπληρώσει τη θηλυκότητά της με το γάμο. Πάντως η μισθωτή εργασία για την «γεροντοκόρη» ηρωίδα μας, της παρέχει σημαντική διέξοδο από την πλήρη εξάρτηση από τα άρρενα μέλη της οικογένειάς της, οπωσδήποτε όμως δεν της δημιουργεί την αυταπάτη πως εξισώνεται με τον άντρα.

Ωστόσο αυτή η διέξοδος της γυναίκας, η ανεξαρτητοποίησή της μέσα από την εργασία και η ελευθερία της ζωής της πληρώνεται με κόστος την αγαμία της, το 1928 το 78,5% των γυναικών υπαλλήλων είναι ανύπαντρες, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στους άντρες είναι 55,8%. *Οι γυναίκες που δούλευαν στα γραφεία είχαν να διαλέξουν ή να μείνουν γεροντοκόρες ή να χάσουν το μισθό τους με το γάμο*⁷³.

Σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, οι γυναίκες καταξιώνονται μέσω της κοινωνικής ταυτότητας της "νοικοκυράς" και της "μητέρας" ως αποκλειστικός κοινωνικός ρόλος. Η κοινωνική θέση της γυναίκας, που εκφράζεται με όρους "θηλυκότητας", είναι ασύμβατη της επαγγελματικής σταδιοδρομίας και θέτει όρια καθιστώντας τον επαγγελματικό χώρο στην ουσία απαγορευμένη περιοχή.

Η ίδια η Χρυσούλα με το πέρασμα των χρόνων εκφράζει τον προβληματισμό της για την «παράβαση», ίσως με κάποιο αίσθημα ενοχής για τις επιλογές της, που τελικά την οδήγησαν στο να μείνει ανύπαντρη⁷⁴. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η επαγγελματική επιτυχία δεν αποτελεί επιλογή, τουλάχιστον ακόμα στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία και πως ο γάμος εξακολουθεί να είναι καθολικά ο πρωταρχικός στόχος, αφού η έξοδος

⁷³ Σίλα Ρουμπόθαμ, ό.π. σ. 194. Στην μεσοπολεμική περίοδο η πλειοψηφία των γυναικών δημοσίων υπαλλήλων είναι άγαμες, ενώ οι παντρεμένες υπάλληλοι αυξάνουν το 1945 και γίνονται πλειοψηφία το 1956, στοιχείο που δείχνει πως οι οικονομικές συνθήκες μετά τον πόλεμο έκαναν απαραίτητο το μισθό των γυναικών στο οικογενειακό εισόδημα. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 120.

⁷⁴ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 211.

της γυναίκας στην αγορά εργασίας και πολύ περισσότερο η επαγγελματική σταδιοδρομία και ανέλιξη αποτελούν παράγοντες που υποσκάπτουν την παραδοσιακή σύμφωνα με το φύλο κατανομή των ρόλων. Δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η οικονομική ανεξαρτησία αυξάνει τις πιθανότητες αγαμίας και τον αριθμό των γυναικών που δεν είναι διατεθειμένες να δεχτούν τον παραδοσιακό ρόλο της συζύγου, μητέρας, νοικοκυράς, άλλωστε μια γυναίκα έχει μόνο δυο δυνατές επιλογές: «ή να διακηρύξει πως είναι γυναίκα και άρα άτομο με περιορισμένες προσωπικές επιδιώξεις ή πως είναι άτομο με προσωπικές επιδιώξεις και άρα λιγότερο γυναίκα»⁷⁵.

7.3.3. Οι δασκάλες

Το διδασκαλικό επάγγελμα αποτέλεσε από πολύ νωρίς, ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, σημαντική διέξοδο για τη γυναικεία εργασία στον ελληνικό χώρο. Η διαμόρφωση των νέων συνθηκών στην πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή του τόπου με την αναζωπύρωση της Μεγάλης Ιδέας, τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού, το θέμα του δημοτικισμού και του εθνικισμού, υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες που προσέδωσαν κύρος στο εθνικό και κοινωνικό λειτούργημα της δασκάλας, ανοίγοντας σε σημαντικό αριθμό γυναικών μια οδό συμμετοχής στην πολιτική, ένα μέσο οικειοποίησης της ιδιότητας του πολίτη μέσω της πατριωτικής δράσης⁷⁶.

Η ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης ταυτιζόταν με την επαγγελματική μόρφωση των διδασκαλισσών, άλλωστε ήταν ένα επάγγελμα απόλυτα εναρμονισμένο με τη "γυναικεία φύση", αφού οι γυναίκες εκ φύσεως διαθέτουν όλα εκείνα τα χαρίσματα για να διαπαιδαγωγήσουν και να εκπαιδεύσουν τα παιδιά. Έτσι κορίτσια των μεσαίων στρωμάτων φοιτώντας

⁷⁵ Margaret Mead, αναφέρεται από τη Λ. Μουσούρου, *Γυναικεία Απασχόληση...*, ό.π. σ. 123.

⁷⁶ Ε. Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών...*, ό.π. σ. 234. Η Ε. Βαρίκα κάνει εκτενή αναφορά στις δασκάλες που επέλεξαν να εργαστούν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, αλλά και της διασποράς με στόχο τη διάδοση και ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας, γεγονός που οδήγησε στην αναγκαιότητα εκσυγχρονισμού της γυναικείας εκπαίδευσης. Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 234-240.

σε ιδιωτικά διδασκαλεία⁷⁷ προσανατολιζόνταν στο επάγγελμα της δασκάλας, που τους προσέφερε μια εναλλακτική λύση στην απόλυτη οικονομική εξάρτηση και αν και ο μισθός τους ήταν χαμηλότερος από εκείνον των περισσότερων επαγγελματιών που ασκούσαν οι άνδρες των μεσαιών στρωμάτων, τους παρείχε κάποιο είδος ανεξάρτητης ζωής. Ωστόσο όσο κι αν οι αποδοχές τους ήταν χαμηλές, το επάγγελμα αυτό έγινε το μέσο με το οποίο συστηματικά επιχείρησαν να ξεπεράσουν τις παραδοσιακές αντιλήψεις της ανδροκρατούμενης ελληνικής κοινωνίας για τις γυναίκες και να διεκδικήσουν τη θέση τους στο δημόσιο χώρο, έτσι τους πρόσφερε όχι μόνο ένα μέσο επιβίωσης, αλλά και διάφορες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης και βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης⁷⁸.

Μέσα από τους κόλπους του διδασκαλικού επαγγέλματος, επειδή ακριβώς διαθέτουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο, θα ξεπηδήσουν οι πρώτες γυναικείες φωνές διεκδίκησης των γυναικείων δικαιωμάτων στη μόρφωση, στην εργασία, στο δημόσιο χώρο, δασκάλες ήταν οι πρωτεργάτριες του φεμινισμού στην Ελλάδα, όπως και πολλά από τα μέλη των φεμινιστικών οργανώσεων στη μεσοπολεμική περίοδο. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο κανένα άλλο επάγγελμα δεν θα γίνει αντικείμενο συστηματικών επιθέσεων και σάτιρας όσο αυτό της δασκάλας, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν οι δασκάλες του τέλους του 19^{ου} αιώνα υψώνουν τη φωνή τους και τολμούν να μεταπηδήσουν σε επαγγέλματα που μέχρι τότε ήταν απαγορευμένα για το φύλο τους, όπως η δημοσιογραφία. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Καλλιρρόης Παρρέν που ενώ για δέκα χρόνια ασκούσε το επάγγελμα της δασκάλας, αποφάσισε να ασχοληθεί με τη δημοσιογραφία και στις 8 Μάρτη του 1887 κυκλοφόρησε το πρώτο φύλλο της *Εφημερίδος των Κυριών*, που έγινε

⁷⁷ Από τη σύσταση του ελληνικού κράτους τα κορίτσια μπορούσαν να φοιτούν μόνο στα δημοτικά σχολεία, τα οποία δεν ήταν μικτά, αλλά υπήρχαν τα αρρεναγωγεία για τα αγόρια και τα παρθενγωγεία για τα κορίτσια. Από εκεί και πέρα ενώ τα αγόρια μπορούσαν να συνεχίσουν σε δημόσια γυμνάσια και διδασκαλεία, για τα κορίτσια η ανώτερη εκπαίδευση αποτελούσε καθαρά ιδιωτική υπόθεση, έτσι όσα είχαν την οικονομική δυνατότητα μπορούσαν να φοιτήσουν σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, όπως το Αρσάκειο, που ιδρύθηκε το 1836, και στο οποίο τα κορίτσια σπούδαζαν δασκάλες. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση ...*, ό.π. σ. 92.

⁷⁸ Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 232.

ανάρπαστο από τους άνδρες. Παράλληλα όμως το τόλμημά της έγινε και στόχος επιθέσεων και δηκτικής σάτιρας όχι μόνο από την ανδρική πλειοψηφία αλλά και από τους ανθρώπους του πνεύματος, όπως ο Ροΐδης, που γράφει πως «άμα η όρνιθα αρχίση να λαλή ως πετεινός, σφάξε την αμέσως»⁷⁹. Η δασκάλα λοιπόν που τολμά να υπερβεί τα όρια του φύλου της είναι «η φεμινίστρια, η σουφραζέτα, η αδιάντροπη, που θέλει να διαλύσει την ελληνική οικογένεια, να κατεβάσει τη βασίλισσα του σπιτιού από το θρόνο της και να τη ρίξει στη βιοπάλη», γίνεται η γυναίκα που «δεν ξέρει τη θέση της», η περιγέλαστη και υπερβολική γεροντοκόρη, η σχολαστική και ημιμαθής «γράφουσα», η ανδροπρεπής, το «περιεργόν τι τέρας πούναι μισό γυναίκα και μισό Γοργόνα»⁸⁰.

Παρ' όλα αυτά το διδασκαλικό επάγγελμα είναι το παλαιότερο δημόσιο επάγγελμα που άσκησαν οι γυναίκες και το μόνο από τα δημόσια επαγγέλματα, στο οποίο η γυναικεία συμμετοχή φτάνει το 40% στις δεκαετίες του 1920 και 1930⁸¹, μολονότι πρόκειται για επάγγελμα στο οποίο οι γυναίκες τείνουν να γίνουν πλειοψηφία, επειδή ακριβώς υποβαθμίζεται κοινωνικά και οικονομικά, όπως τονίζει στην έρευνά της η Ε. Αβδελά⁸². Πάντως οι δασκάλες αποτέλεσαν το μόνο επάγγελμα στο οποίο οι γυναίκες συμμετείχαν στη

⁷⁹ Ε. Ροΐδης, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες», Βασική Βιβλιοθήκη, τ. Κ, Αθήνα 1952, σ. 234, βλ. επίσης Α. Ψαρρά, «'Άμα η όρνιθα λαλεί ως πετεινός, σφάξε την αμέσως'. Η διαμάχη Ροΐδη- γραφουσών», Σκούπα 3 (1979), σ. 3-13.

⁸⁰ Γ. Σουρή, *Απαντα*, Αθήνα 1967, τ. Α, σ. 54. Ε. Βαρίκα ό.π. σ. 244-247. Κ. Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα...*, ό.π. σ. 51-65.

⁸¹ Σε άρθρο της εφημερίδας Το Βήμα διαβάζουμε, σύμφωνα με έρευνα του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, πως ακλόνητη παραμένει η αριθμητική υπεροχή των γυναικών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση όχι μόνο στη χώρα μας αλλά και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ακόμα και στο ξεκίνημα του 21^{ου} αιώνα. Έτσι στα νηπιαγωγεία το ποσοστό των γυναικών ανέρχεται στο 99,3%, στα Δημοτικά το ποσοστό είναι 60,9%, στα Γυμνάσια 64,9%, στα Λύκεια 50,3%, αλλά στα Τεχνικά και Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια το ποσοστό πέφτει στο 44,3% προφανώς λόγω του τεχνικού χαρακτήρα των σπουδών που επιλέγονται κυρίως από άντρες. Στην προσχολική εκπαίδευση η γυναικεία εκπροσώπηση κινείται σταθερά πάνω από 99%, γεγονός που κάνει φανερή την παραδοσιακή αντίληψη που θέλει το επάγγελμα να μονοπωλείται από τις γυναίκες, φαινόμενο που έχει τις ρίζες του στο καθεστώς που ίσχυε πριν από 1982, σύμφωνα με το οποίο μόνο γυναίκες είχαν πρόσβαση στις παλιές σχολές νηπιαγωγών, πρόκειται για επάγγελμα που φέρει καθαρά τη φυλετική ταυτότητα, με αποτέλεσμα να μην επιλέγεται εύκολα από τα αγόρια. Πάντως η υπεροχή των γυναικών στις πρώτες δυο βαθμίδες της εκπαίδευσης είναι αναμφισβήτητη, αλλά μειώνεται στις ανώτερες βαθμίδες. Από τα χαμηλότερα ποσοστά εκπροσώπησης των γυναικών στα Λύκεια είναι αυτά της Γερμανίας με 42,2%, της Ισπανίας με 45,4% και της Μάλτας με 34,5%. Εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ, «Πρωτοκαθεδρία γένους θηλυκού στην εκπαίδευση», 7/5/2006.

⁸² Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 167.

συνδικαλιστική δράση⁸³ και στη δημιουργία της επαγγελματικής τους ομοσπονδίας το 1921, που αποτελεί μοναδική περίπτωση για γυναίκες υπαλλήλους, έστω κι αν αυτό δε συνέβει μαζικά. Ωστόσο το 1922 κέρδισαν την ισομοισθία⁸⁴, το 1928 διεκδίκησαν την πρόωρη αποχώρηση από την εργασία, αργότερα και μετά το 1940 θα μπορέσουν να κατακτήσουν τις ανώτερες θέσεις στην ιεραρχία του επαγγέλματός τους ως διευθύντριες και ως επιθεωρήτριες, άλλοτε έχοντας στο πλευρό τους ως συμμάχους τους άντρες συναδέλφους τους και άλλοτε ως πολέμιους. Πάντως μέσα από συνεχείς αγώνες, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης φεμινισμού και συνδικαλισμού, καθόλη τη μεσοπολεμική περίοδο, θα διεκδικήσουν την ισότητα με τους άντρες συναδέλφους τους, χωρίς όμως να μπορέσουν οι ίδιες να αποποιηθούν την εικόνα του κοινωνικού τους φύλου, «η αντίληψη ότι η εργαζόμενη γυναίκα είναι πρώτα γυναίκα και μετά εργαζόμενη, προβάλλεται ρητά και καθαρά από τη στιγμή που θα θεωρηθεί ότι τίθεται σε αμφισβήτηση αυτό που εκλαμβάνεται ως το υπέρτατο επάγγελμά της: δηλαδή ο γάμος και η μητρότητα»⁸⁵.

Στο μυθιστορηματικό κόσμο η μορφή της δασκάλας οπωσδήποτε εκπροσωπεί τη γυναικεία οικονομική ανεξαρτησία και την ελεύθερη κίνησή της στο δημόσιο χώρο, οι συνθήκες όμως που αντιμετωπίζει στις περιοχές όπου καλείται να ασκήσει το έργο της, είναι εξαιρετικά δυσχερείς, αφού εγείρει την καχυποψία της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας.

Συνήθως είναι η οικονομική ανάγκη που ωθεί τις περισσότερες δασκάλες να εργαστούν και παρότι ο μισθός τους είναι χαμηλός, τους παρέχει

⁸³ Ο συνδικαλισμός των διδασκαλισσών δεν μπορεί να αποτελέσει ένδειξη για το συνδικαλισμό των γυναικών υπαλλήλων γενικά, ωστόσο το 1926 το ποσοστό των γυναικών που είναι γραμμένες στη Διδασκαλική Ομοσπονδία ήταν περίπου ίδιο, αν όχι λίγο μεγαλύτερο, με το ποσοστό των αντρών: από τους 10.500 δασκάλους στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, οι 4.000 είναι γυναίκες, από τις οποίες οι 1.304 είναι συνδικαλισμένες, δηλαδή το 32,6%, και από τους 6.500 δασκάλους, οι 2.103, δηλαδή το 32,3%. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 169. Σχετικά με το συνδικαλισμό των διδασκαλισσών αναλυτικά ό.π. Ε. Αβδελά, σ. 167- 257 και Ε. Αβδελά, «Η θέση της Δασκάλας. Λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο», περ. Δίνη 3/ 1988, σ. 46-53.

⁸⁴ Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα ο μηνιαίος μισθός μιας δασκάλας κυμαινόταν από 80 έως 120 δραχμές, ενώ οι μισθοί των αντρών συναδέλφων τους κυμαίνονται ανάμεσα στις 100 και 150 δραχμές. Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 230.

⁸⁵ Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 183.

τη δυνατότητα να ζουν σε ανάλογο με την κοινωνική τους θέση επίπεδο και πολλές φορές μάλιστα να ενισχύουν το οικογενειακό εισόδημα συνεισφέροντας στη μόρφωση των μικρότερων αδελφών ή στη δημιουργία προίκας για τις αδελφές.

Στη νουβέλα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου⁸⁶, *Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης*, η εικοσάχρονη Λητώ Αντωνιάδου αναγκάζεται να αποχωριστεί την οικογενειακή στέγη στην Κωνσταντινούπολη και να εργαστεί ως παιδαγωγός σε μια από τις πλούσιες οικογένειες της διασποράς, όταν πια, όπως εξομολογείται στη θεία της, «δεν έχει ο πατέρας καιρό να με τρέφει και να με ντύνει... και είναι ανάγκη να φύγω, να υπάγω να γίνω οικοδιδασκάλισσα»⁸⁷. Ο τρόπος που αποχωρίζεται την οικογένειά της φανερώνει την απροθυμία της και την έλλειψη της προσωπικής επιλογής για εργασία. Σαν επαγγελματίας αντιμετωπίζεται μέσα στη νουβέλα με μειωτικό τρόπο, ήδη από τη στιγμή του ταξιδιού της όταν για τρεις συνεχόμενες φορές αποκαλείται «καψοδασκάλα»⁸⁸, είναι στοιχείο που δείχνει πως όταν η ανάγκη οδηγεί τις γυναίκες στην εργασία αυτό όχι μόνο δεν επικροτείται, αλλά αντιθέτως η εργαζόμενη θεωρείται θύμα της κακής της μοίρας, και επομένως είναι άξια λύπησης και οίκτου. Σαν ιδιωτική παιδαγωγός η δασκάλα, εκτός από τη μόρφωση των παιδιών της οικογένειας, είναι επιφορτισμένη με τη φροντίδα των παιδιών καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας, αποτελεί μέλος της οικογένειας και ευτυχώς για εκείνη δεν εργάστηκε σε σπίτι όπου «θεωρούν τας διδασκαλίσσας υπηρετρίας»⁸⁹. Όταν όμως οι πρωτοβουλίες της οικογένειας ξεπέρασαν τα όρια και θέλησαν να την παντρέψουν, καθώς η οικογένεια στην οποία εργάζεται αναπληρώνει σε όλα την πατρική οικογένεια που βρίσκεται μακριά, η νεαρή δασκάλα αποφάσισε να επιστρέψει στο σπίτι της και να

⁸⁶ Για την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου και την επαγγελματική της απασχόληση ως δασκάλα σε σχολεία της διασποράς στην Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 231-235, βιογραφικά στοιχεία και στοιχεία της λογοτεχνικής δραστηριότητάς της στο *Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης*, εισαγωγή Αλ. Ζήρας, Αθήνα 2005, Πατάκης, σ. 11-30 και ό.π. Παπακώστας Γιάννης, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Αθήνα 1980, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

⁸⁷ Αλ. Παπαδοπούλου, *Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης*, Αθήνα 2005, Πατάκης, σ. 36.

⁸⁸ *Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης*, ό.π. σ. 41-42.

⁸⁹ *Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης*, ό.π. σ. 43.

δουλέψει και πάλι ως ιδιωτική παιδαγωγός, αλλά σε σπίτι που θα επέλεγε η ίδια.

Για την Κατερίνα Μακρή, στο μυθιστόρημα της Λ. Νάκου *Η Κυρία Ντορεμί*, η απόφαση εργασίας της υπήρξε ανάλογη και υπαγορεύθηκε από το θάνατο του πατέρα της και την απελπιστική οικονομική κατάσταση της οικογένειάς της, το συμπτωματικό αυτό γεγονός αποτέλεσε αποφασιστικό παράγοντα στην επαγγελματική επιλογή της νεαρής γυναίκας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η μητέρα της αποφασίζει την επιστροφή τους στην Ελλάδα, όπου είχε συγγενείς με σπουδαία κοινωνική θέση, αλλά που τις υποδέχτηκαν όμως μάλλον ψυχρά, γεγονός που οδήγησε τη νεαρή γυναίκα στην απόφαση εργασίας, «τότε ήταν που μου πρωτόρθε η ιδέα να εργαστώ»⁹⁰. Αξιοποιώντας την εκπαίδευση που πήρε ζώντας στο Παρίσι η εικοσιτριάχρονη Κατερίνα κάνει αίτηση να διοριστεί ως καθηγήτρια γαλλικών. Οι διορισμοί, όπως μας πληροφορεί το κείμενο κάθε άλλο παρά αξιοκρατικό σύστημα ακολουθούν, έτσι βάζοντας «μέσο» η Κατερίνα διορίζεται, αλλά σε ένα γυμνάσιο του Ρεθύμνου⁹¹, ενώ η μητέρα της, γυναίκα της αστικής τάξης, είχε άλλα όνειρα για την κόρη της, μια επαγγελματική αποκατάσταση έστω, σύμφωνη όμως της κοινωνικής τους θέσης. Μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής οργάνωσης του ελληνικού κράτους, η γυναίκα είναι αποκλεισμένη από την παραγωγική διαδικασία, όταν όμως οι συνθήκες την οδηγούν στην αγορά εργασίας, τότε η ταξική καταγωγή παίζει σημαντικό ρόλο στην επιλογή του επαγγέλματος, έτσι ώστε αυτό να είναι σύμφωνο με την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει⁹². Το επάγγελμα της δασκάλας είναι συμβατό με τα χαρακτηριστικά των μεσοαστικών στρωμάτων, όχι όμως και με αυτά της ανώτερης αστικής τάξης, έτσι για την Κατερίνα που είχε ζήσει στο εξωτερικό “ταίριαστή” θα ήταν η επαγγελματική της εργασία στην πρεσβεία, όπως υποστηρίζει η μητέρα της⁹³ και όχι οπωσδήποτε το διδασκαλικό επάγγελμα σε ένα χωριό της ελληνικής επαρχίας.

⁹⁰ Λιλίκα Νάκου, *Η Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 12.

⁹¹ *Η Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 12.

⁹² Η Σ. Ροουμπόθαμ παρατηρεί ότι: «Η νέα καπιταλιστική οργάνωση μετέβαλε τις σχέσεις όχι μόνο μεταξύ των τάξεων αλλά και μεταξύ των φύλων». Σ. Ροουμπόθαμ, ό.π. σ. 47.

⁹³ *Η Κυρία Ντορεμί*, σ. 169.

Στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία όπου οι γυναίκες ζουν παρασιτικά εις βάρος των άλλων, η εικόνα της εργαζόμενης αποτελεί ξένο στοιχείο, πολύ περισσότερο στην ελληνική επαρχία, όπου οι στερεότυπες αντιλήψεις και η δυσπιστία χαρακτηρίζουν εντονότερα κάθε πλευρά της ζωής. Το επάγγελμα της δασκάλας παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες, καθώς διορίζονται σε πολύ νεαρή ηλικία σε μακρινά χωριά και βρίσκονται αντιμέτωπες με την εχθρότητα που προκαλεί στην κοινωνία του χωριού το γεγονός ότι είναι γυναίκες μόνες και οικονομικά ανεξάρτητες. Στην επαρχιακή κοινωνία του Ρεθύμνου η Κατερίνα θα αντιμετωπίσει πολλές δυσκολίες, ήδη από τη στιγμή που θα φτάσει στην Κρήτη, ακούει τα πρώτα σχόλια για την εμφάνισή της, «Καλέ, τι κοντούλα που είναι!... Αμ' αυτή είναι μια σταλιά άνθρωπος... Είντα `ν ετούτο που μας έστειλαν για δασκάλα εκείνοι οι κουζουλοί απ' την Αθήνα....», αλλά και τις αμφιβολίες για την επαγγελματική της ικανότητα, «Πώς θα μπορέσει να τα βγάλει πέρα μ' εκείνα τα ντερέκια της έκτης!»⁹⁴. Οι εργασίες στις οποίες η γυναίκα κρίνεται ικανή είναι συγκεκριμένες και άμεσα συναρτώμενες με το «φυσικό της προορισμό» και επομένως ακόμα και η φυσική της εμφάνιση επιτρέπει την έξοδο της σε κάποιες εργασίες, όπως γραμματείς, δακτυλογράφοι, δασκάλες στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση κλπ., ενώ συνιστά στοιχείο αποκλεισμού της από κάποιες άλλες, στις οποίες η δυναμική ανδρική εμφάνιση, άρα και προσωπικότητα, κρίνεται καταλληλότερη. Αμφιβολίες που εκφράζονται και από τους συναδέλφους της και το γυμνασιάρχη που θα προτιμούσε να του είχαν στείλει «κανέναν άντρακλα ως εκεί πάνω με βροντερή φωνή...»⁹⁵, ενώ για την ίδια το ιδανικότερο θα ήταν ο πατέρας της να της είχε αφήσει κάποια περιουσία ή να την είχε παντρέψει, παρά τώρα που είναι αναγκασμένη να βιοπαλαίψει για τη ζωή της μέσα «στη ζούγκλα, όπως κατάντησε η μεταπολεμική ζωή στην Ελλάδα»⁹⁶.

Το ίδιο επισφαλές με τον ιδιωτικό τομέα, όπως εξετάσαμε στο μυθιστόρημα *Μυρτώ*, είναι η θέση των εργαζομένων γυναικών στο δημόσιο,

⁹⁴ Η Κυρία Ντορεμί, ό.π. σ. 15.

⁹⁵ Η Κυρία Ντορεμί, ό.π. σ. 26.

⁹⁶ Η Κυρία Ντορεμί, ό.π. σ. 29.

όταν η συμπεριφορά τους δε συμμορφώνεται με την κοινωνική ηθική. Στο μυθιστόρημά μας η Κατερίνα διακινδυνεύει να χάσει τη θέση της επειδή επισκέφτηκε το χωριό ενός νεαρού μαθητή της, πράξη που επισύρει τα σχόλια του κόσμου και η τοπική κοινωνία δεν ανέχεται⁹⁷. Με ένα γράμμα στο Υπουργείο Παιδείας θα μπορούσαν να πάψουν τη νεαρή καθηγήτρια από την εργασία της εξαιτίας της παρεκκλίνουσας από το στερεότυπο συμπεριφοράς της. Επιπλέον μια τέτοια συμπεριφορά αποτελεί κακό παράδειγμα και λειτουργεί επικίνδυνα για τις άλλες γυναίκες του τόπου που έχουν μάθει στην απόλυτη υπακοή και κανένα δε συμφέρει η αλλαγή της, αποδομώντας τις αρχές της ανδροκρατούμενης κοινωνίας.

Η ίδια η Κατερίνα παρότι η επαγγελματική επιλογή της έγινε συνειδητά, θέλοντας να μην αποτελεί βάρος στους άλλους, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το συγκεκριμένο επάγγελμα δεν το αντιμετωπίζει ούτε ως διέξοδο, που θα της λύσει το οικονομικό πρόβλημα, ούτε πολύ περισσότερο ως δομικό στοιχείο της ελευθερίας του φύλου της. Οποιοδήποτε αυτή η αντιμετώπιση αφορά αποκλειστικά στην ίδια που είχε μεγαλώσει και μορφωθεί στο εξωτερικό, γεγονός που της παρείχε ευρύτητα σκέψης και ανοιχτό ορίζοντα ως κοινωνικού υποκειμένου, συγκριτικά με τις Ελληνίδες στις οποίες τα στερεότυπα αποτελούσαν βιωματικές εμπειρίες. Εκφράζει τους φόβους της για το μέλλον που την περιμένει ως δασκάλα, «Αυτό που με τρόμαζε περισσότερο απ' όλα ήταν η ιδέα πως όλη τη ζωή μου ίσως θα την περνούσα δασκάλα, από επαρχία σε επαρχία, ώσπου ν' ασπρίσουν τα μαλλιά μου. Κι ύστερα από τόσα χρόνια χαμένα θα έδιναν μια μικρή σύνταξη, ίσα ίσα για να μην πεθάνεις της πείνας»⁹⁸.

Η Θάλεια, στο μυθιστόρημα *Κάτω από τη μάσκα*, όπως και στα προηγούμενα δυο παραδείγματα αναγκάζεται να διοριστεί δασκάλα στην

⁹⁷ Η Κυρία Ντορεμί, ό.π. σ. 145.

⁹⁸ Η Κυρία Ντορεμί, σ. 41. Ήδη από το 1928 οι δασκάλες των Χανίων αιτούνται την πρόωγη συνταξιοδότηση των γυναικών, στα 15 χρόνια για τις παντρεμένες και στα 20 για τις ανύπαντρες. Η πρωτοβουλία γίνεται δεκτή από τη Διδασκαλική Ομοσπονδία που τονίζει πως το διδασκαλικό επάγγελμα είναι βαρύτερο για τις γυναίκες απ' ό,τι για τους άντρες και χαρακτηρίζει απάνθρωπη την τακτική του κράτους, που είναι «η παραλαβή... μιας κορασίδος και η παράδοσις μετά τριάκοντα πέντε έτη εις την κοινωνίαν ενός ράκου». Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...* ό.π. σ. 196.

ελληνική επαρχία, προκειμένου να συμβάλει με την εργασία της στα δύσκολα οικονομικά της οικογένειας της. Ορφανή από πατέρα, ήταν απαραίτητο να εργαστεί, αφού η μητέρα της ζούσε φτωχικά με μια μικρή σύνταξη⁹⁹. Η περίπτωση όμως αυτής της ηρωίδας διαφέρει από τις προηγούμενες, διότι αναγκάζεται να εγκαταλείψει την εργασία της, κάτω από την ένταση του φαινομένου της αστυφιλίας και της διαμόρφωσης της μεσοαστικής τάξης των πόλεων. Έτσι όταν το απαιτεί ο σύζυγός της, στα πλαίσια της κοινωνικής του ανόδου, για εκείνη η εξωοικιακή εργασία γίνεται πλέον απαγορευτική και ο ρόλος της περιορίζεται στα εντός του οίκου και στην αεργία.

Παρά τα υψηλά ποσοστά συμμετοχής γυναικών στο διδασκαλικό επάγγελμα καθόλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, και εδώ όπως και στα επαγγέλματα του ιδιωτικού τομέα, οι γυναίκες αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την εργασία τους μόλις παντρευτούν ή μόλις κάνουν παιδιά, κάτω από την πίεση των οικογενειακών τους υποχρεώσεων. Οι εργαζόμενες γυναίκες είτε του ιδιωτικού είτε του δημόσιου τομέα, αντιμετωπίζουν την αντίφαση ανάμεσα στη μισθωτή εργασία και στην οικογένεια. Κι αν η μισθωτή εργασία τούς εξασφαλίζει κάποια οικονομική ανεξαρτησία και κοινωνική χειραφέτηση, πάραυτα δέχονται να τη θυσιάσουν χάριν της οικογένειας και της μητρότητας, αφού η κοινωνία τις διαβεβαιώνει πως αυτά είναι που μπορούν να τους παράσχουν κοινωνική καταξίωση, προσωπική ανταμοιβή και ικανοποίηση σύμφωνα με τη φύση τους, και όχι ο εργασιακός και ο δημόσιος χώρος στον οποίο οι γυναίκες μικρό μερίδιο παρεμβάσεων έχουν στα χέρια τους.

Η Θάλεια διορίζεται σε ένα χωριό της Φθιώτιδας, όπου και γνωρίζεται με το μελλοντικό σύζυγό της, ο οποίος ήδη πριν από το γάμο της ζητά μόλις παντρευτούν να εγκαταλείψει τη δουλειά της¹⁰⁰. Η ίδια εκφράζει την επιθυμία να συνεχίσει να εργάζεται, πράγμα που το κατορθώνει, όχι όμως για πολύ

⁹⁹ Κάτω από τη μάσκα, ό.π. σ. 14-15.

¹⁰⁰ Κάτω από τη μάσκα, ό.π. σ. 44. Ακόμα και πολύ αργότερα από την περίοδο που εξετάζουμε, οι αποφάσεις του Αρείου Πάγου ορίζουν τον οικιακό ρόλο της συζύγου και μάλιστα αν η σύζυγος εργάζεται και «παραμελεί» τη φροντίδα των παιδιών, προσφεύγοντας σε κάποιο βοηθό, η άρνησή της να σταματήσει να εργάζεται δημιουργεί λόγο διαζυγίου σε βάρος της. Βλ. Άρειο Πάγο 635/1962, Νομικό Βήμα 11/1963, σ. 470. Α. Κ. Παπαχρίστου, «Η ιδεολογική λειτουργία του οικογενειακού δικαίου», Ο Φάκελος της Ισότητας, ό.π. σ. 93.

ακόμα αφού όταν ο σύζυγός της ανέρχεται επαγγελματικά και η δουλειά του τον υποχρεώνει να βρίσκεται στην Αθήνα, την εξαναγκάζει σε παραίτηση αντιμετωπίζοντας υποτιμητικά την εργασία της, «...σήμερα κιόλας θα υποβάλεις την παραίτησή σου. [...] Τι λυπάσαι; Που δεν θα είσαι όλη σου τη ζωή δασκαλίτσα;»¹⁰¹. Στην περίπτωση αυτή το επάγγελμα της γυναίκας δεν παίζει κανένα ρόλο και αν οι άντρες κατηγορήσαν τις γυναίκες ότι οι ίδιες αντιμετωπίζουν την εργασία τους ως «πάρεργο»¹⁰², είναι οι ίδιοι που τις χρησιμοποιούσαν ή τις απέκλειαν από την παραγωγική διαδικασία¹⁰³.

Στα πλαίσια του εξαστισμού και της δικής του κοινωνικής ανόδου, στο ρόλο της συζύγου και μητέρας προστίθεται και ο ρόλος της οικοδόποινας¹⁰⁴, που με την ευελιξία και την κοινωνικότητά της διευκολύνεται η επιτυχία του συζύγου. Έτσι η προηγούμενη επαγγελματική ενασχόληση της γυναίκας του όχι μόνο αντιμετωπίζεται από τον ίδιο ως κατώτερη, αλλά συνιστά και μειωτικό στοιχείο της δικής του προσωπικότητας, «Εγώ εξελίχθηκα. Ενώ εσύ έμεινες μέσα σου η φτωχή δασκαλίτσα», και στην προσπάθειά του να γίνει όμοιος με τις κυρίαρχες τάξεις την κατηγορεί και της επιτίθεται που τόλμησε να αναφέρει στην ανώτερη αστική τάξη ποιο υπήρξε το επάγγελμά της, «Ήταν απαραίτητο να πεις ότι ήσουν δασκάλα; Καλά, το ξέρουμε, ήσουν δασκάλα...»¹⁰⁵.

¹⁰¹ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 124.

¹⁰² Οι άντρες δάσκαλοι συχνά κατηγορήσαν τις γυναίκες συναδέλφους τους ως αδιάφορες για τον επαγγελματικό αγώνα, επειδή θεωρούν το επάγγελμα «πάρεργο» και μεταβατική περίοδο πριν το γάμο. Ε. Αβδελά, «Η θέση της Δασκάλας. Λόγοι και αντιλόγοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο», περ. Δίνη 3/ 1988, σ. 49.

¹⁰³ Η Ε. Βαρίκα αναφέρει πως η θεωρία περί φυσικής γυναικείας αυταπαρνήσης ευνοούσε την αντίληψη των γυναικών ως μέσων και επέτρεπε την επιλεκτική χρησιμοποίηση των υπηρεσιών τους στον δημόσιο τομέα, κάθε φορά που αυτό κρινόταν αναγκαίο. Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 254. Σχετικά με το νομοθετικό πλαίσιο για την είσοδο των γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες, αυτό πραγματοποιείται σιωπηρά αλλά και διφορούμενα, μια σιωπή που όπως εύστοχα επισημαίνει η Odile Dhavernas: Κανένας γενικός κανόνας δεν καθορίζει την είσοδο των γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες: ο νόμος είναι σιωπηρός σε ό,τι τις αφορά· αποφεύγει έτσι να τους αναγνωρίσει ένα δικαίωμα, αλλά και δεν απαγορεύει να τις χρησιμοποιήσει όποτε υπάρχει ανάγκη», στο Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 125.

¹⁰⁴ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 141, 183,193, πρόκειται για σημεία στα οποία ο σύζυγος απαιτεί από τη Θάλεια να είναι ευγενική και ευχάριστη οικοδόποινα, προκειμένου να εξυπηρετηθεί η δική του κοινωνική επιτυχία και καταξίωση στην κυρίαρχη αστική τάξη.

¹⁰⁵ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 141 και 165.

7.3.4. Οι νοσοκόμες

Στον 20^ο αιώνα οι εξαιρετικές συνθήκες της οικονομίας του πολέμου επέβαλαν το ξεπέρασμα των κοινωνικών αντιλήψεων για τη θέση της γυναίκας, για λόγους στρατιωτικής και οικονομικής αναγκαιότητας. Η εξάρτηση από τη γυναικεία εργατική δύναμη είχε σαν αποτέλεσμα να μην είναι πια απαράβιαστες οι αντιλήψεις για τις γυναίκες και τις αντρικές εργασίες. Έτσι οι ιστορικές και πολιτικές συνθήκες του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, όπως η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, η έλευση των προσφύγων, ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος, δημιούργησαν νέες θέσεις εργασίας για το γυναικείο εργατικό δυναμικό όπως είναι το επάγγελμα της νοσοκόμας, ένα από τα πιο περιζήτητα επαγγέλματα μα και το πιο κακοπληρωμένο, όπως πληροφορούμαστε από το μυθιστόρημα της Βικτωρίας Θεοδώρου, *Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμπάκου*¹⁰⁶.

Επρόκειτο για ένα επάγγελμα που απαξιώθηκε όταν οι άντρες άρχισαν σταδιακά να εγκαταλείπουν και μετατράπηκε σε επάγγελμα που αφορά αποκλειστικά σε γυναίκες ιδιότητες. Έτσι με το πέρασμα του χρόνου ειδικότητες που αφορούν παιδαγωγικές ή κοινωνικές εργασίες, όπως οι εργασίες της δασκάλας και της νοσοκόμας, μετατρέπονται σε καθαρά γυναικεία επαγγέλματα. Η εργασία λοιπόν της νοσοκόμας συνάδει με τη 'γυναικεία φύση' και παρέχει στη γυναίκα τη δυνατότητα να συνδυάσει το γυναικείο ρόλο με την επαγγελματική της απασχόληση.

Το επάγγελμα της νοσοκόμας παρουσιάζεται σ' αυτό το μυθιστόρημα και αφορά στη μεταπολεμική εποχή στην Ελλάδα. Οι νοσοκόμες του κειμένου κάνουν την άσκηση τους εργαζόμενες στο Ιπποκράτειο Νοσοκομείο, σε μια εποχή εξαιρετικά δύσκολη για τα ελληνικά πράγματα, αμέσως μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και κατά το ξέσπασμα του εμφύλιου αγώνα¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Βικτωρία Θεοδώρου, *Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμπάκου*, σ. 103.

¹⁰⁷ «Δύσκολοι καιροί. Μεταπολεμικά χρόνια. ... Ο σεισμός του παγκόσμιου πολέμου, το αίμα των θυμάτων, η αντίσταση δεν έφεραν την αναμενόμενη αλλαγή. Άρχισαν νέοι διωγμοί. Οι αριστεροί εκτοπίζονταν ομαδικά, πολλοί συλλαμβάνονταν... Εμφύλιος πόλεμος ακολούθησε την απελευθέρωση, αντί για την ανοικοδόμηση των ερειπίων». *Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμπάκου*, ό.π. σ. 37.

Οι περισσότερες προέρχονται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της επαρχιακής χώρας, που ωστόσο διαθέτουν στοιχειώδη μόρφωση έχοντας το απολυτήριο του γυμνασίου. Με την έλευσή τους στην πόλη επιδιώκουν να ξεφύγουν από την πίεση των συνθηκών που δημιούργησε ο πόλεμος, την ανέχεια και τη μιζέρια, και μέσα στα πλαίσια της αστυφιλίας, αναζητούν αφενός οικονομική και κοινωνική διέξοδο για τη ζωή τους, αφετέρου ενισχύουν οικονομικά την οικογένειά τους, γι' αυτό και μια πιθανή αποβολή τους από τη σχολή θα ήταν καταστροφική τόσο για τις ίδιες που «...μόνες, στην πόλη, άγνωστες και φτωχές» δεν είχαν περιθώρια επιβίωσης, αλλά και για τις οικογένειές τους αυτό θα αποτελούσε «συμφορά»¹⁰⁸.

Στην περίπτωση των νοσοκόμων δεν είναι μόνο το φύλο που καθορίζει την επαγγελματική τους απασχόληση, έτσι κι αλλιώς το επάγγελμα απευθύνεται μόνο στο γυναικείο εργατικό δυναμικό. Σημαντικό ρόλο επίσης παίζει και η εξωτερική εμφάνισή τους, στο βαθμό που το κοινωνικό κύρος της γυναίκας εκφράζεται με όρους θηλυκότητας και επομένως αυτό το ιδεώδες πρέπει να απηχείται και μέσα στο χώρο εργασίας.

Εκτός όμως από αυτές τις προϋποθέσεις που λίγο πολύ ισχύουν στα επαγγέλματα που ήδη εξετάσαμε, εδώ παρουσιάζεται μια νέα παράμετρος ως προϋπόθεση που καθορίζει την επαγγελματική ή μη ασχολία της γυναίκας, καθώς και την προαγωγή της σε ανώτερες θέσεις. Πρόκειται για την πολιτική ταυτότητα της οικογένειάς της, στοιχείο που οπωσδήποτε αφορά στη συγκεκριμένη εποχή που η πολιτική κατάσταση χαρακτηρίζεται από ρευστότητα.

Έτσι προϋπόθεση για την προαγωγή τους ως προϊσταμένες εκτός από το ότι έπρεπε «να έχουν διακριθεί για την επίδοσή τους στα μαθήματα, στην τεχνική της νοσηλευτικής και στη διαγωγή, έπρεπε να έχουν παράστημα και ωραίο πρόσωπο, προπαντός δε να είναι από εθνικόφρονες ή θρησκευόμενες οικογένειες ή και τα δυο»¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 113.

¹⁰⁹ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 10-11.

Η Βάσω και η Ελένη φοιτήτριες της σχολής και εργαζόμενες νοσοκόμες είναι υποχρεωμένες να δουλεύουν κάτω από άθλιες συνθήκες εργασίας, καθώς ο αριθμός των αρρώστων είναι μεγάλος λόγω της ζοφερής πραγματικότητας και οι συνθήκες υγιεινής ελλιπέστατες, δεδομένου ότι «οι σημερινές ανέσεις, κεντρική θέρμανση και θερμά και ψυχρά, τρεχούμενα όλη μέρα, νερά και άπλετο φως, ήταν ακόμα πολύ μακριά στο μέλλον...»¹¹⁰, όχι μόνο δυσχεραίνοντας την περίθαλψη των αρρώστων, αλλά βάζοντας και σε κίνδυνο τη ζωή των ιδίων των νοσοκόμων, με αποτέλεσμα «από τις τριάντα οι δέκα αρρώσταιναν με πλευρίτιδα, φυματίωση, τύφο ή ψυχο-νευρώσεις...»¹¹¹. Η εργασία τους είναι χωρισμένη σε βάρδιες και διαρκεί ένα οκτάωρο, με νυχτερινή όμως υπηρεσία¹¹², «Την αυγή στις έξι θα δονούνταν τα ξυπνητήρια κι οπωσδήποτε θα διέκοπταν τον ύπνο, που εκείνη δικαιούνταν ακόμα. Ήταν της εσπερινής βάρδιας, που άρχιζε από τις τρεις έως τις έντεκα. Η άλλη, η νυχτερινή, κρατούσε από τις έντεκα ως τις επτά το πρωί. Ακολουθούσε η πρωινή βάρδια από τις επτά ως τις τρεις το απόγευμα»¹¹³, και δικαιούνται ένα ρεπό κάθε δέκα ημέρες. Η βραδινή βάρδια καταπονούσε ιδιαίτερα τις νοσοκόμες, που παρότι επρόκειτο για κορίτσια σε νεαρή ηλικία μετά το βραδινό οκτάωρο, «έμοιαζαν οι ίδιες σαν άρρωστες, σαν να σήκωσαν πάνω στους ώμους όλην την ασθένεια και την κακουχία του κόσμου»¹¹⁴.

Η πορεία των δυο άγαμων νοσοκόμων του μυθιστορήματος είναι τελειώς διαφορετική. Από τη μια μεριά η Βάσω επιλέγει στην πορεία του μυθιστορηματικού χρόνου την εργασία της ιδιωτικής νοσοκόμας φροντίζοντας κάποια ηλικιωμένη κυρία, εργασία που της παρέχει μεγαλύτερη

¹¹⁰ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 23.

¹¹¹ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 10.

¹¹² Το 1920 κυρώνεται η διεθνής σύμβαση «για τη νυχτερινή εργασία των γυναικών», που αφορά ωστόσο στις γυναίκες που εργάζονται σε εργοστάσια και που καταλαμβάνουν θέσεις εργασίας που κάνουν και οι άντρες, γι' αυτό και όποτε υπάρχουν άφθονα εργατικά χέρια ο νομοθέτης στέλνει με διατάξεις τις γυναίκες στο σπίτι, ενώ όταν η παραγωγή έχει ανάγκη από γυναικεία εργατικά χέρια, τις επαναφέρει στην εργασία. Στην περίπτωση ωστόσο των νοσοκόμων η εργασία τους είναι αυστηρά έμφυλα καταμερισμένη, με αποτέλεσμα να μην τίθεται θέμα νυχτερινού ωραρίου. Σχετικά με τους νόμους και τα προεδρικά διατάγματα για το ωράριο και το είδος της γυναικείας εργασίας, βλ. Γ. Κραβαρίτου- Μανιτάκη, «Ισότητα και Κοινωνική Πολιτική», *Ο Φάκελος της Ισότητας*, ό.π. σ. 49-51.

¹¹³ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 35.

¹¹⁴ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 25

άνεση χρόνου, ώστε να μπορεί να συνεχίσει τις σπουδές της στο Πανεπιστήμιο, καλύτερες συνθήκες εργασίας¹¹⁵ και συμμετοχή στην πολιτική δράση. Από την άλλη μεριά η ζωή της Ελένης έχει τραγική κατάληξη ύστερα από το άδοξο τέλος που παίρνει η σχέση που αναπτύσσει με νεαρό γιατρό του νοσοκομείου¹¹⁶. Στο επόμενο κεφάλαιο το σχετικό με την προίκα θα δούμε πώς η έλλειψη ή η πλημμελής ύπαρξη αυτής μπορούσε να γίνει εμπόδιο στην πραγματοποίηση ενός γάμου, εδώ το υποβαθμισμένο κύρος της εργασίας της νοσοκόμας δεν υποκαθιστά την προίκα, γιατί δεν εξυπηρετεί ούτε τη διατήρηση του κοινωνικού "status" του άντρα, ούτε όμως την κοινωνική του ανέλιξη, πολύ περισσότερο μάλιστα που οι επαγγελματικές φιλοδοξίες του νεαρού γιατρού του κειμένου απλώνονται έξω από τα ελληνικά σύνορα. Για μια ακόμα φορά η παρέμβαση της οικογένειας παίζει καθοριστικό ρόλο, έτσι όταν «η ανθηρή μητέρα του έμαθε για το δεσμό του γιού της με τη μαθήτριά, φουρτούνιασε σαν το κρητικό πέλαγος.... Έπεισε λοιπόν το γιό της, φτάνοντας μέχρι τις απειλές και τις κατάρες, λασπώνοντας την κόρη με την άσπρη στολή να διακόψει μαζί της.... Ο γιατρός δε θα παντρευτεί τη νοσοκόμα»¹¹⁷.

Πάντως απώτερος στόχος και αυτών των εργαζομένων γυναικών, είτε είναι απλές σπουδάστριες, είτε επιμελήτριες- διδάσκουσες είναι ένας καλός γάμος. Αν μάλιστα κατόρθωναν να γίνουν προϊσταμένες, πέρα από το κοινωνικό γόητρο που αυτό τους προσέδιδε, αποτελούσε ένα επιπλέον προσόν. Η επαγγελματική τους ανέλιξη λειτουργούσε σα μέσο επίτευξης του επιδιωκόμενου στόχου, μέσο διεκδίκησης της «αποκατάστασής τους» με κάποιο γιατρό του νοσοκομείου, «άλλωστε η επιδίωξη και των προϊσταμένων ήταν ακριβώς αυτή: Να παντρευτούν κάποιο νεαρό γιατρό, ας είναι και βοηθός, επιμελητής ή διευθυντής τμήματος, θα γινόταν με τον καιρό»¹¹⁸. Και ενώ από τη μια μεριά οι νοσοκόμες επεδίωκαν να ανελιχθούν επαγγελματικά για να καλοπαντρευτούν, από την άλλη μεριά για τους νεαρούς γιατρούς το

¹¹⁵ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 142.

¹¹⁶ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 78- 79.

¹¹⁷ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, σ. 73- 74.

¹¹⁸ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, σ. 11.

δόλωμα ήταν ο καλός μισθός των επιμελητριών και διδασκουσών, στον οποίο απέβλεπαν για τη δική τους κοινωνική άνοδο, «έπαιρναν καλό μισθό ως διδάσκουσες κι επιμελήτριες, τον οποίο αποταμίευαν γιατί ήταν εσωτερικές, (τροφή, στέγη, στολή, γόητρο και αρκετή έπαρση) και τον οποίο οσφραίνονταν τα φιλόδοξα γιатρουδάκια»¹¹⁹. Οι εργαζόμενες γυναίκες επιδιώκουν την άνοδο στην επαγγελματική ιεραρχία, όχι όμως γιατί διεκδικούν την οικονομική τους ανεξαρτησία και τη διαφοροποίηση της κοινωνικής τους θέσης, αλλά και πάλι γιατί ο προσανατολισμός τους είναι η εξασφάλιση συζύγου, άλλωστε όπως φαίνεται δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν το βιοτικό πρόβλημα γιατί «τα κλειδιά της οικονομικής ζωής τα κρατούν οι άντρες»¹²⁰. Όσο υψηλή θέση κι αν κατέχουν στην επαγγελματική ιεραρχία, ποτέ δεν είναι αυτή που θα τους εξασφαλίσει την αυτονομία και τη χειραφέτηση, αλλά πάντα θα αναζητούν ένα σύζυγο με ανώτερη θέση από τη δική τους, για να μπορέσουν μέσω αυτού να "φτάσουν" κάπου.

7.3.5. Οι θεατρίνες

Εκτός από τα παραπάνω επαγγέλματα στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα άγαμες γυναίκες συναντούμε και σ' έναν εργασιακό χώρο κατεχοχόν απαγορευμένο για τα κορίτσια των "καλών οικογενειών", και αυτός είναι ο χώρος του θεάτρου¹²¹. Ωστόσο έλλειψη σχετικής βιβλιογραφίας, για τη θέση της γυναίκας μέσα στην κοινωνία των θεατρικών μπουλουκιών στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, δυσχεραίνει την εργασία μας, η οποία στο μεγαλύτερο βαθμό περιορίζεται στις πληροφορίες που τα ίδια τα κείμενα παρέχουν.

¹¹⁹ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμπάκου, σ. 11.

¹²⁰ Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 454.

¹²¹ Κατά το Μεσαίωνα, αλλά και στην Αναγέννηση, σπάνια και σε ειδικές μόνο περιπτώσεις επιτρεπόταν η εμφάνιση της γυναίκας στη σκηνή. Η *Commedia dell' Arte* κατόρθωσε να σπάσει πρώτη την αρχή αυτή, και έτσι στα μισά του 16^{ου} αιώνα οι γυναίκες έχουν κατακτήσει τις σκηνές της *Commedia dell' Arte*. Η κοινή γνώμη τις δέχεται ευχάριστα, ενώ και η Εκκλησία δεν τις πολέμα ιδιαίτερα, δεχόμενη πως οι νέοι που έπαιζαν τις όμορφες γυναίκες προξενούσαν μεγαλύτερη παρεκτροπή. Ν. Λάσκαρης, *Ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου*, τ. Ι, Αθήνα 1938, σ. 48.

Πρόκειται για ένα επάγγελμα που η παραδοσιακή ελληνική κοινωνία δεν μπορεί να ανεχθεί για τις γυναίκες, κι αν έκανε παραχωρήσεις και δέχτηκε το γυναικείο εργατικό δυναμικό στις άλλες επαγγελματικές θέσεις, κάτω από προϋποθέσεις και σε υποδεέστερες και εξαρτώμενες εργασίες, αυτό το επάγγελμα δέχεται την κοινωνική κατακραυγή και απαξίωση.

Το επάγγελμα της θεατρίνας σε μπουλούκια¹²², στα δυο μυθιστορήματα όπου το εντοπίζουμε, παρουσιάζεται ως το αποτέλεσμα διαφορετικών σε κάθε περίπτωση συνθηκών. Στο μεν ένα αποτελεί υποχρεωτική αρνητικών καταστάσεων επιλογή της γυναίκας που βρίσκεται σε αδιέξοδο, στο δε άλλο πρόκειται για συνειδητή επιλογή μιας γυναίκας όμως μορφής που ξεφεύγει κατά πολύ από τα πρότυπα της εποχής, μιας γυναίκας που βρίσκεται πολύ μπροστά από την εποχή της και πολύ έξω από το κοινωνικό κατεστημένο.

Έτσι στο μυθιστόρημα *Μεθυσμένη Πολιτεία* του Σ. Πατατζή, η εικοσάχρονη Ρένα βρίσκεται να εργάζεται ως θεατρίνα στο μπουλούκι ενός θιάσου, αφού πολύ γρήγορα συνειδητοποιεί το αδιέξοδο που η κοινωνία επιφυλλάσσει για ένα κορίτσι που δεν "προστατεύεται" από κάποιον άντρα. Μεγαλωμένη στο ορφανοτροφείο, εγκαταλειμμένη από τη μητέρα της, έρχεται η μέρα που ενηλικιώνεται και αφήνει πίσω της την προστατευμένη ζωή του ιδρύματος, «την πρώτη μέρα, γύριζε ολομόναχη στους δρόμους της

¹²² Τούρκικη λέξη που σημαίνει το σμήνος και κατ' επέκταση το μικρό στρατιωτικό σώμα, σε αντίθεση προς το μέγα, καλούμενο *asakir* (πληθ. του *asker*). Νεοκλής Σαρρής, *Οσμανική Πραγματικότητα- Συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών- Τόμος Ι (Το Δεσποτικό Κράτος)*, Αθήνα, Αρσενίδη, σ. 525-526.

Σύμφωνα με τη διδακτορική διατριβή της Χρ. Κεφαλά ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τον ελληνικό λαό αρχικά για να ορίσει τους επαγγελματικούς σχηματισμούς των χριστιάν, δηλαδή τις μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες τεχνιτών. Αργότερα ο όρος προεκτάθηκε στο θέατρο, αφού και εδώ πρόκειται για μια τέτοια επαγγελματική συντροφιά. Τα θεατρικά μπουλούκια ήταν θίασοι σχηματισμένοι εκ των ενόντων, επόμενως ασύνδετοι. Πρόκειται για έναν τύπο ανθρώπινης ομάδας που αποτελείται από ετερογενή στοιχεία, όσον αφορά το πραγματικό τους επάγγελμα και τα επίκτητα χαρακτηριστικά τους, αλλά με κοινό καλλιτεχνικό και βιοποριστικό στόχο. Στην πλειοψηφία τους τα μέλη των μπουλουκιών επιθυμούν να διαπρέψουν ως ηθοποιοί, αφού πρόκειται για θεατρίνους που δεν μπόρεσαν για διάφορους λόγους να κάνουν καριέρα στην Αθήνα. Συχνά έχουν χαρακτήρα οικογενειακό και επιθυμούν να διδάξουν την τέχνη τους σε μικρότερες ή μικρότατες πολιτισμικές εστίες. Τα θεατρικά μπουλούκια αποτέλεσαν φορέα του λαϊκού μας πολιτισμού και έκφραση του ελληνικού λαϊκού θεάτρου μας, μεταφέροντας το θεατρικό τους πάθος από τόπο σε τόπο, σε μέρη που δεν είχαν δει ποτέ θέατρο, ανοίγοντας πολλούς νέους δρόμους στη σκηνική τέχνη. Χρ. Κεφαλά, *Η επίδραση των μπουλουκιών στην ελληνική κοινωνία*, Διδακτ. Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2005.

Αθήνας..., τρομαγμένη από το σκοτεινό αύριο που ξανοιγότανε μπροστά της. Δεν είχε συγγενείς, δε γνώριζε κανέναν»¹²³. Η σεξουαλική παρενόχληση που δέχτηκε από το διευθυντή του γραφείου όπου ζήτησε εργασία και η σύλληψή της από την αστυνομία με την κατηγορία της πορνείας, την έκαναν σε διάστημα μόλις λίγων ημερών να αντιληφθεί τη ζωή, «είχε την εντύπωση πως η βροχή εκείνη δε θα σταμάταγε πια ποτέ, πως θα φούσκωναν οι δρόμοι, θα γίνονταν αληθινά ποτάμια που θα κατάκλυζαν όλη τη γη και θα την έκαναν μια θάλασσα νεκρή κι απέραντη»¹²⁴. Η συνάντησή της με τον θιασάρχη του μπουλουκιού σε ένα παγκάκι του Ζαππείου υπήρξε η αφορμή για την ενσωμάτωσή της στο θίασο και το ξεκίνημα της εργασίας της στο θέατρο.

Κάτω από διαφορετικές συνθήκες η Ιφιγένεια Χριστοφή, στο *Δαιμόνιο* του Γ. Θεοτοκά, βρίσκεται να εργάζεται σε έναν επαρχιακό θίασο¹²⁵. Η εργασία της στο θέατρο ήταν η κατάληξη και όχι η αρχή της ζωής της. Κόρη αστικής οικογένειας κάποιου ελληνικού νησιού, παρουσιάζεται από το συγγραφέα ως φύση ανεξάρτητη, πολύ διαφορετική από τις γυναικείες μορφές των άλλων μυθιστορημάτων. Πρόκειται για ένα λογοτεχνικό τύπο στον οποίο δεν μπορούμε να εντοπίσουμε κανένα από τα έμφυλα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στις γυναίκες της ελληνικής κοινωνίας. Η Ιφιγένεια βρίσκεται λοιπόν να είναι θεατρίνα, επειδή η ίδια το θέλησε, ως προσωπική της επιλογή και ως αποτέλεσμα της άρνησής της για κοινωνική ένταξη σύμφωνα με τις κοινωνικές επιταγές. Χωρίς να τρέφει «καμιά αυταπάτη για την καλλιτεχνική της ζωή, ούτε καμιά ελπίδα για το μέλλον»¹²⁶, ζει τη δική της ζωή, ίσως όχι όπως την είχε φανταστεί μα με συνέπεια στις αρχές της, να μην ανήκει σε κανέναν, και να ακολουθήσει τη μοίρα της «ως το τέλος!»¹²⁷.

Πάντως και στα δυο μυθιστορήματα τα κορίτσια φαίνεται να υποκινούνται και να στρέφονται στο επάγγελμα της θεατρίνας από ένα κοινό

¹²³ Σ. Πατατζής, *Μεθυσμένη Πολιτεία*, σ. 37- 38.

¹²⁴ *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 46.

¹²⁵ Γ. Θεοτοκάς, *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 111.

¹²⁶ *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 119.

¹²⁷ *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 118.

και για τις δυο στοιχείο· την αγάπη τους για τον Σαίξπηρ. Η Ρένα φεύγοντας από το ορφανοτροφείο παίρνει στα λιγοστά πράγματα που κουβαλάει μαζί της και τον *Ρωμαίο και την Ιουλιέττα*, που διαβάζει και ξαναδιαβάζει τρέφοντας έτσι το κοριτσιίστικο όνειρό της «να γίνει κάποτε ηθοποιός, να βρει ένα ψευδώνυμο φανταχτερό και να ταξιδέψει σε όλα τα μέρη της γης, αν μπορούσε»¹²⁸.

Την Ιφιγένεια τη συνεπαίρνουν οι υψηλές έννοιες της ποίησης. Ενόσω ζει στην πατρική οικογένεια, επιδίδεται με ιδιαίτερη επιτυχία στην απαγγελία ποιημάτων του Σαίξπηρ, κινείται στο χώρο της ποίησης διαθέτοντας έμπνευση και φαντασία, ενώ η βαθιά γνώση της αποδεικνύουν τόσο τη μόρφωσή της, όσο και την καλλιέργειά της. Αφήνεται να παρασυρθεί από τον ποιητικό οίστρο, να χαθεί στη μαγεία των εικόνων, των λέξεων, των συμβόλων, στα φτερά της ποίησης¹²⁹.

Στη *Μεθυσμένη Πολιτεία* η κλειστή κοινωνία του χωριού¹³⁰ όπου βρίσκεται το μπουλούκι αντιμετωπίζει καχύποπτα και με δυσπιστία το θίασο, που θεωρεί ότι θα προσβάλει τα χρηστά ήθη του τόπου¹³¹. Εντούτοις η παρουσία της θεατρικής ομάδας και περισσότερο της Ρένας, που εξάπτει τα πάθη, θα τους δώσει μια ευκαιρία αυτογνωσίας, συνειδητοποίησης της μοναξιάς, της φθοράς, της επιθυμίας τους για μια καλύτερη ζωή.

Το επάγγελμα της θεατρίνας σε μπουλούκι ταυτίζεται στην κοινωνική συνειδηση με τη σεξουαλικά απελευθερωμένη γυναίκα, αυτή που δεν έχει ηθικές αναστολές και στην οποία ο ανδρικός πληθυσμός μπορεί ελεύθερα να προβάλει οποιαδήποτε ερωτική απαίτηση. Η Ρένα ωστόσο παρ' όλη την

¹²⁸ *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 40.

¹²⁹ *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 35- 37.

¹³⁰ Η αγροτική κοινωνία παρουσιάζει απλή οργανωτική σύνθεση σε αντίθεση προς την τεχνοκρατούμενη βιομηχανική κοινωνία που είναι περίπλοκη και πολυσύνθετη, ενώ δεν έχει συντελεστεί απόλυτα η διαφοροποίηση των κοινωνικών φαινομένων, τα περισσότερα των οποίων είναι πολυλειτουργικά. Μέσα λοιπόν σ' αυτή την απλότητα της κοινωνικής οργάνωσης η αντιμετώπιση τόσο των επιμέρους προβλημάτων όσο και των διαφόρων φαινομένων, όπως το θεατρικό φαινόμενο, γίνεται με απλοϊκότητα και αφέλεια. Νεοκλής Σαρρής, *Αρχαίος Κόσμος- Φιλοσοφία της Κοινωνίας και της Πολιτείας ως τον Αριστοτέλη*, Αθήνα, Κάκτος, σ. 53.

¹³¹ «Ο Γυμνασιάρχης όμως, όταν έμαθε πως ο θίασος έχει και γυναίκες, θορυβήθηκε. Έτρεξε στον Αστυνόμο κι αυτός υποχρέωσε τον Μαλλιαρό να κρεμάσει μια ταμπέλα που έγραφε: "Απαγορεύεται η είσοδος εις μαθητάς και μαθητρίδας"». *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 15.

πολιορκία που δέχεται σε όλη την έκταση του μυθιστορήματος από τους άντρες του χωριού, δεν ενδίδει σε κανένα, παρά στο τέλος του μυθιστορήματος ο συγγραφέας τη θέλει να φεύγει με εκείνον που τελικά η ίδια επιλέγει¹³².

Στο *Δαιμόνιο* η στάση της κοινωνίας απέναντι στο επάγγελμα της θεατρίνας, εκφράζεται από την ίδια την Ιφιγένεια. Όταν ο νεανικός της έρωτας τη συναντά σε ένα μπουλούκι στο Βόλο και της κάνει για μια ακόμα φορά πρόταση να την παντρευτεί, εκείνη αρνείται, έχοντας επίγνωση πως η τροπή που πήρε η ζωή της δεν της επιτρέπει αποκατάσταση με ένα γάμο, γιατί όπως λέει «Δεν είμαι μια γυναίκα που την παντρεύονται... Κατάλαβέ με, έχω πάρει την κάτω βόλτα. Έχω ξεσκιστεί, έχω εξευτελιστεί. Είμαι μια γυναίκα όλου του κόσμου»¹³³. Το είδος δηλαδή της εργασίας είναι αυτό που εντάσσει τη γυναίκα σε κατάσταση αγαμίας.

Το επάγγελμα της θεατρίνας όσο κι αν δεν χαίρει κοινωνικής εκτίμησης και επ' ουδενί αρμόζει στα κορίτσια των "καλών οικογενειών" της αστικής τάξης, κάποτε αποτελεί δελεαστική διέξοδο για τα φτωχά κορίτσια της κατώτερης κοινωνικής τάξης. Η Αργυρώ, στο μυθιστόρημα *Η Τιμή του Αδελφού*, βλέπει την επαγγελματική εργασία της στο θέατρο όχι μόνο σαν λύση στο οικονομικό της πρόβλημα, αλλά και σαν λύτρωση από την ανηθικότητα της ζωής της. Το εντυπωσιακό είναι πως ενώ η ζωή της εξαρτάται πλέον από τους κυρίους που επισκέπτεται, όταν σκέφτεται την πιθανότητα να εργαστεί στο θέατρο εκφράζει την επιφυλακτικότητά της γιατί «στο θέατρο, ποτέ δε θα μ' άφηνε ο αδερφός μου. Ούτε κι η μητέρα μου»¹³⁴. Ακόμα δηλαδή και για τα κορίτσια που η ζωή τους έχει ξεφύγει από τα όρια της ηθικής, η εργασία στο θέατρο είναι απαγορευτική, άλλωστε το πρώτο "κρύβεται", ενώ το δεύτερο δηλώνεται φανερά μέσα σε μια κοινωνία υποκρισίας.

Για τα κορίτσια της αστικής τάξης ακόμα και όταν η οικονομική κατάσταση της οικογένειας είναι απελπιστική, η εργασία είναι ανεπίτρεπτη, πολύ περισσότερο στο θέατρο. Οι ελληνικές αστικές οικογένειες που

¹³² *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 267.

¹³³ *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 118.

¹³⁴ *Η Τιμή του Αδελφού*, ό.π. σ. 322-323.

μετοικούν στο εξωτερικό, εξακολουθούν να κουβαλούν όλα τα στερεότυπα που καθορίζουν τη γυναικεία υποτέλεια και εκεί. Έτσι όταν η Αλεξάνδρα, στους *Παραστρατημένους*, αποφασίζει να εργαστεί στην ορχήστρα, ως μουσικός και όχι ως ηθοποιός, ενός θεάτρου της Γενεύης, συναντά την αντίδραση της μητέρας της, που βρίσκει αταίριαστη αυτή την εργασία για ένα κορίτσι της τάξης τους: «Ναι, αλλά τι κέντρο είναι αυτό; Ταιριάζει σ' ένα κορίτσι της τάξεώς μας, να παίζει το βράδυ πιάνο, σ' ένα καφέ-σαντάν;... Αν το μάθει κανείς γνωστός μας, τι θα πει;...», όσο κι αν ο μισθός της θα έλυνε το οικονομικό τους πρόβλημα¹³⁵.

Το επάγγελμα της θεατρίνας πάντως είναι κοινωνικά καταδικαστέο και δεν μπορεί να αφορά παρά μόνο σε κορίτσια που έχουν χάσει τον προσανατολισμό τους στη ζωή, σε κορίτσια που οι πόρτες της ζωής έχουν κλείσει γι' αυτά, στις απόκληρες της κοινωνίας. Η θέση της γυναίκας-ηθοποιού ήταν εξαιρετικά δύσκολη, διότι δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο τις κοινωνικές προκαταλήψεις ενάντια στο επάγγελμά της, αλλά και αυτές ενάντια στο φύλο της, ακόμα και των ίδιων των συναδέλφων της. Σε μια εποχή που ο μοναδικός ρόλος που επιφυλλάσσεται για τη γυναίκα είναι αυτός της συζύγου και μητέρας, η στάση της γυναίκας-ηθοποιού που έφευγε από το σπίτι της και ανύπαντρη γύριζε από `δώ και από `κεί, εξασκώντας το επάγγελμα της ηθοποιού, αποτελούσε πραγματική πρόκληση.

Παρ' όλες τις αρνητικές πληροφορίες που αντλούμε από τα μυθιστορήματα για τη γυναίκα θεατρίνα σε μπουλούκι, η έρευνα της Χρ. Κεφαλά για την επίδραση των μπουλουκιών στην ελληνική κοινωνία, μας πληροφορεί πως *με τα έργα τους, με τον τρόπο συμπεριφοράς τους και κυρίως με τον ηθικό τρόπο ζωής τους, οι μπουλουκτοήδες κατάφεραν τελικά να αποδυναμώσουν τη γνώμη που είχαν σχηματίσει από καιρό γι' αυτούς και το επάγγελμα που ασκούσαν. Η αρνητική αυτή κρίση για το επάγγελμα του ηθοποιού και την ηθική τους υπόσταση δε στηριζόταν πουθενά και ήταν αδικαιολόγητη*»¹³⁶.

¹³⁵ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 192.

¹³⁶ Χρ. Κεφαλά, ό.π. σ. 91.

Συμπερασματικά

Συμπερασματικά παρ' όλο που το ξεκίνημα του 20^{ου} αιώνα σηματοδοτήθηκε από την αναπροσαρμογή του παραδοσιακού προτύπου για την κοινωνική θέση της γυναίκας με την ένταξή της στην αγορά εργασίας, κατά τη διάρκεια των πρώτων πενήντα χρόνων πολύ λίγες αλλαγές σημειώθηκαν στο ριζικό μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στα φύλα, παρέχοντας στις γυναίκες μια διαφορετική κοινωνική θέση από εκείνη που τις περιορίζει στις οικιακές δραστηριότητες¹³⁷.

Μέσα στο μυθιστορηματικό κόσμο οι άγαμες γυναίκες της πόλης που βγαίνουν στην αγορά εργασίας, το κάνουν αναγκαστικά και προσωρινά μέχρι τη στιγμή που θα παντρευτούν, παρότι η μισθωτή εργασία τους παρέχει διέξοδο από την απόλυτη εξάρτηση από τους άντρες της οικογένειας, έτσι η γυναικεία εργασία στο μυθιστόρημα δικαιολογείται και δικαιώνεται από τη φτώχεια και την οικονομική δυσπραγία, διαφορετικά θέτει σε κίνδυνο τη διαίωνιση της οικογενειακής δομής.

Στις αγροτικές κοινωνίες η γυναικεία εργασία εντοπίζεται τόσο στην αναπαραγωγική όσο και στην παραγωγική διαδικασία, παρότι και εκεί ο διαχωρισμός του χώρου σε δημόσιο και οικιακό είναι εμφανής. Οι γυναίκες πάντως του χωριού εξακολουθούν να εργάζονται και μετά το γάμο τους στις οικογενειακές αγροτικές εργασίες, σε αντίθεση με τις γυναίκες της πόλης που μετά το γάμο εγκαταλείπουν την εξωτερική μισθωτή εργασία τους για να αφιερωθούν στα του οίκου και στη φροντίδα των παιδιών. Έτσι στις κοινωνίες της πόλης η γυναίκα είναι τελείως αποκομμένη από την παραγωγή και ο ρόλος της ως κοινωνικού υποκειμένου περιορίζεται μέσα στο χώρο του σπιτιού, στη φροντίδα των παιδιών και στις οικιακές εργασίες.

Η εργασιακή απασχόληση της γυναίκας, αφορά κατά κύριο λόγο στις γυναίκες της εργατικής τάξης. Όποτε όμως αναφέρεται σε γυναίκες των

¹³⁷ Τα μόνα επαγγέλματα στα οποία δεν αμφισβητείται η ικανότητα των γυναικών είναι αυτά που θεωρούνται προέκταση των οικιακών καθηκόντων. Σε όλα τα υπόλοιπα επαγγέλματα η γυναικεία εργασία κρίνεται ως εφεδρική. Σχετικά με την εφεδρεία της γυναικείας εργασίας, όπως θεμελιώνεται στο φύλο τους και διαφοροποιείται εσωτερικά σύμφωνα με ταξικά κριτήρια στον καπιταλισμό, βλ. Ν. Σκουτέρη- Διαδασκάλου, ό.π. σ. 97-110.

μεσοαστικών στρωμάτων, αυτό πάντοτε παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα αρνητικών παραγόντων. Τελικά η επαγγελματική επιλογή δεν αποτελεί αυτόνομη και συνειδητή συμπεριφορά εκ μέρους των γυναικών, δεν έχει ουσιαστικό περιεχόμενο, αλλά συμμετέχει σ' αυτή ολόκληρη η κοινωνία. Ακόμα και όταν η ίδια η γυναίκα επιλέγει την εργασία της, σε καμιά περίπτωση αυτή δεν μπορεί να της λύσει το οικονομικό πρόβλημα, πολύ περισσότερο δε να διαφοροποιήσει την κοινωνική της θέση, διότι το είδος της εργασίας της υπαγορεύεται από τις βαθιά ριζωμένες απόψεις για τις παραδοσιακές εργασίες που οι γυναίκες μπορούν να κάνουν. Το γυναικείο εργατικό δυναμικό απασχολείται σε κατώτερες και υποβαθμισμένες θέσεις, χαμηλών μορφωτικών απαιτήσεων και οικονομικών απολαβών, ενώ σπάνια έχει τη δυνατότητα να εξελιχθεί επαγγελματικά¹³⁸. Η εργαζόμενη γυναίκα λοιπόν του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, αντιμετωπίζει διπλή υποδούλωση στον εργασιακό χώρο, τόσο ταξική, διότι αυτές που αναγκάζονται να εργαστούν ανήκουν στις κατώτερες καταπιεζόμενες τάξεις ή σε ξεπεσμένα αστικά στρώματα, όσο και έμφυλη γιατί είναι γυναίκες και άρα ο "φυσικός" τους χώρος δεν μπορεί παρά να είναι ο οικιακός. Η φύση επιστρατεύεται σε κάθε περίπτωση διότι είναι αυτή που «προσδιορίζει την κλίση των γυναικών σε ορισμένα επαγγέλματα και άρα νομιμοποιεί την απαγόρευση εισόδου τους σε άλλα· αυτή ερμηνεύει την αντοχή των γυναικών για επαναλαμβανόμενες και ανιαρές εργασίες, αυτή δικαιολογεί την κατώτερη πληρωμή τους, μια και ο μισθός τους θεωρείται απλό συμπλήρωμα στο οικογενειακό εισόδημα· αυτή τέλος είναι υπεύθυνη άλλοτε για την υπακοή και την παθητικότητά τους και άλλοτε για την ακαταστασία και την επιπολαιότητά τους»¹³⁹.

¹³⁸ Οι κατώτερες θέσεις εργασίας που καταλαμβάνονται κατά κύριο λόγο από το γυναικείο εργατικό δυναμικό, όχι μόνο δεν παρέχουν καμία δυνατότητα επαγγελματικής ανέλιξης, αλλά προπάντων περιορίζουν τη δυνατότητα αυτοδιάθεσης και αυτοπροσδιορισμού, δηλαδή τη δυνατότητα να αποφασίζει κανείς για τον εαυτό του και τα πράγματα που τον αφορούν. Η απουσία αυτής της δυνατότητας οδηγεί στην προσαρμογή και την άκριτη αποδοχή της αυθεντίας και της εξουσίας. Ο Μ. Λ. Κohn παρατηρεί σχετικά: «Προσαρμογή είναι η φυσική συνέπεια περιορισμένων ευκαιριών για αυτοπροσδιορισμό». Αναφέρεται από τη Χ. Νόβα-Καλτσούνη, *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Αθήνα 2002, Gutenberg, σ. 109.

¹³⁹ Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π. σ. 54.

Τόσο η κοινωνία, όσο και οι ίδιες οι άγαμες εργαζόμενες στο μυθιστόρημα, αντιμετωπίζουν την εργασία πολύ αρνητικά, ενώ όταν αυτή επιβάλλεται, εκτελείται κάτω από την πίεση της οικονομικής ένδειας, επιλέγεται με βάση το στερεότυπο για τη "γυναικεία φύση" και εξασκείται περιστασιακά μέχρι τη στιγμή του γάμου, που θα δώσει λύση και θα λυτρώσει τις γυναίκες από την κοινωνική υποβάθμιση που αντιπροσωπεύει για τις περισσότερες η εργασία.

Η εργασιακή απασχόληση μπορεί να παρέχει ως ένα βαθμό οικονομική αυτονομία στις εργαζόμενες, εντούτοις δε συνεπάγεται ούτε κοινωνική καταξίωση και πολύ περισσότερο δεν αποτελεί δομικό στοιχείο διαφοροποίησης της κοινωνικοοικονομικής της θέσης. Αν και οι περισσότερες εργαζόμενες είναι άγαμες, αυτό δεν μπορεί να μας οδηγήσει στη σκέψη πως οι άγαμες επιλέγουν την εργασία ως διέξοδο της κατάστασής τους, αλλά, όπως είδαμε, συχνά είναι και το είδος της εργασίας που οδηγεί στην αγαμία, όπως συνέβει στην περίπτωση των θεατρίνων.

Όσο κι αν οι γυναίκες απέκτησαν επάγγελμα, το ελληνικό μυθιστόρημα της εποχής κάθε άλλο παρά παροτρύνει τη γυναίκα στην επαγγελματική της αποκατάσταση και στην απομάκρυνσή της από τα παραδοσιακά πρότυπα και τις οικογενειακές ασχολίες. Ο γάμος εξακολουθεί να αποτελεί τον πρωταρχικό στόχο, άλλωστε η εργασιακή απασχόληση αντικείται στην παραδοσιακή έμφυλη κατανομή των ρόλων, σκοπός είναι η οικογενειακή πληρότητα μέσα από το γάμο. «Ο γάμος προβάλλει ως η έντιμη σταδιοδρομία που απαλλάσσει συγχρόνως τη γυναίκα από τη συμμετοχή της στην κοινωνική ζωή. Η αληθινή δράση, η πραγματική εργασία είναι αντρικά σύμβολα»¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 507.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο: Προίκα

8.1. Γενικά ο θεσμός της προίκας στην ελληνική κοινωνία

*«Έχω γιο έχω χαρά, θέλ' να γίνω πεθερά
Έχω κόρη έχω λύπη, θέλ' να τηνε κάμω νύφη.
Να της δώσω τα προικιά ένα κόσκινο κουκιά
Να της δώσω κι ένα αμπέλι που
Να μη χωρά λαγός να μπαίνει»*
(Δημοτικό)

Ο θεσμός της προίκας¹ στην ελληνική κοινωνία αποτέλεσε πάντοτε το μελανό σημείο επικαθορισμού της γυναικείας ταυτότητας.

Η αναφορά στην προίκα μέσα στα μυθιστορηματικά κείμενα του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο, πάντως πάντοτε παρούσα, γίνεται αισθητή. Ως κοινωνικός θεσμός επιδρά στις διαπροσωπικές σχέσεις και σε μεγάλο βαθμό θα δούμε να διαμορφώνει τις αποφάσεις ζωής των ανθρώπων, τουλάχιστον εκείνων που έχουν το δικαίωμα

¹ Η παρούσα εργασία δεν προτίθεται να εξετάσει το θέμα της προίκας στο σύνολό του, τις διαστάσεις που έλαβε και τις κοινωνικές επιπτώσεις του στο ελληνικό κράτος το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Θα περιοριστεί στις πληροφορίες που παρέχονται από τα επιλεγμένα μυθιστορηματικά έργα, προκειμένου να διαφανεί ο καθοριστικός ρόλος που έπαιξε η προίκα στην «αποκατάσταση» των γυναικών. Αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι πως η προίκα δεν αποτελεί για την παραδοσιακή ελληνική κοινωνία πατροπαράδοτο έθιμο που συντηρείται με το πέρασμα των χρόνων, αλλά πρόκειται για «πολυσύνθετο και πολλαπλό» πρόβλημα που βρέθηκε σε συνάρτηση με τις εκάστοτε επικρατούσες συνθήκες της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, άμεσα συνδεδεμένο με τη γενίκευση της εμπορευματικής οικονομίας και της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία, Κοινωνική συγκρότηση, τόμος Α'*, Αθήνα 1998, Οδυσσέας, σ. 49, και Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, κεφ. IV «Η προίκα ή περί του θεραπευτικού βίου των νεοελλήνων», Αθήνα 1984, Πολίτης, σ. 153 κ.ε. Περισσότερα για την προίκα στους: Μέγα Α. Γ., *Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας*, σ. 120-124, Αθήνα 1939, (ανατύπωση από τις Εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1975), Λουκάτου Δ., *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1985, σ. 214-220, Παπανικολάου Φ., *Λαογραφικά Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσ/νίκη 1962, σ. 66, 80, 147, Κ. Αρμενόπουλου, *Πρόχειρον Νόμον ή Εξαβιβλος*, Αθήνα 1971, Δωδώνη, σ. 231, Ι. Λαμπρή- Δημάκη, «Η προίκα στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία», *Νέα Οικονομία*, 20/11-12 Νοεμβρίου- Δεκεμβρίου 1966.

της επιλογής στη ζωή τους, δηλαδή των ανδρών. Από την άλλη μεριά οι γυναίκες κάτω από την κοινωνική πίεση που τους ασκεί η επιβαλλόμενη ύπαρξη της προίκας είναι υποχρεωμένες να ζήσουν μια ζωή δύσκολη γεμάτη στερήσεις, οικογενειακές συγκρούσεις, ταπείνωση, ακόμα και εξαθλίωση που αθρώνεται γύρω από το πρόβλημα της προίκας.

Σε ό,τι αφορά τη νομική διάσταση του θέματος από την περίοδο της τουρκοκρατίας και μέχρι το 1946, οπότε και τέθηκε σε ισχύ ο Αστικός Κώδικας, το θέμα της προίκας διευθετείτο από την εκκλησία όχι βάσει κάποιας γραπτής κωδικοποιημένης νομοθεσίας, αλλά σύμφωνα με συλλογές νόμων, όπως η *Εξάβιβλος* του Κων. Αρμενόπουλου (1345), η οποία με το νόμο του 1832 αναγνωρίζεται ως κρατικό ιδιωτικό δίκαιο, ενώ παράλληλα η εθιμική πρακτική αποκτά ισχύ νόμου, και ο *Νομοκανόνας* του Μαλαζού (1561), που στηρίζονται στο δίκαιο του Βυζαντίου. Ο Αστικός Κώδικας του 1946, που είχε εκπονηθεί στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, μέχρι το 1983 δεν είχε υποστεί παρά ασημαντες τροποποιήσεις².

8.2. Τα προικιά και η προίκα στις αγροτικές- εξωαστικές περιοχές

Τόσο στην ύπαιθρο, όσο και στις αστικές περιοχές και κυρίως στην Αθήνα, η προικοδότηση των ανύπαντρων κοριτσιών³ για την «αποκατάστασή τους» αποτελούσε για την οικογένεια κύριο μέλημα, αλλά και δυσβάσταχτο βάρος τόσο για την αγροτική όσο και για τη μικροαστική τάξη⁴.

² Σχετικά με τα σχέδια νόμου του 1979 και 1981 βλ. Γ. Κουμάντος, «Ισονομία: Έλεγχος διαφωνιών», *Φάκελος της Ισότητας*, Αθήνα 1982, Οδυσσέας.

³ Σύμφωνα με την Jane Cowan ο όρος «κορίτσι» ορίζει την αντίθεση με τη γυναίκα ή θήλυ που είναι παντρεμένη. Δηλώνει δηλαδή περισσότερο την κατάσταση αγαμίας, παρά την ηλικιακή κατηγορία. Επίσης στον όρο «κορίτσι» παραμένουν κάποιες σημασιολογικές αποχρώσεις ανωριμότητας, αφέλειας, ή και κοινωνικής «ασημαντότητας», αποχρώσεις έκδηλες στην «πατριαρχική» και «προστατευτική» αντιμετώπιση αυτών των κοριτσιών. Jane Cowan, «Η κατασκευή της γυναικείας εμπειρίας σε μια μακεδονική πόλη», στο Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης, *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1998, Αλεξάνδρεια, σ. 129.

⁴ Η «αποκατάσταση» της γυναίκας με το γάμο είναι μια κοινωνικά παραδεκτή και επιβεβλημένη κατάσταση. Έτσι για τις περιοχές όπου η βάση της οικογένειας είναι η μικρή ιδιοκτησία, η οικογένεια είναι ηθικά και νομικά υποχρεωμένη να βάλει τα δυνατά της για να παντρεύει τις κόρες, που όσο μένουν ανύπαντρες είναι «άχρηστα στόματα» και βάρος για το

Στη Φόνισσα του Παπαδιαμάντη η Χαδούλα η Φραγκογιαννού, εξαιτίας της προκαθορισμένης μοίρας που η κοινωνία συντηρεί για το γυναικείο φύλο, αφού η προίκα μεταβάλλει το γάμο των κοριτσιών σε επιχείρηση πολύπλοκη και ακριβή, και προσθέτει υλική βάση στη δυσφορία που συνόδευε τη γέννηση των κοριτσιών, δε διστάζει να οδηγηθεί στο έγκλημα. Έχοντας επίγνωση των πράξεών της, πιστεύοντας ότι με αυτό τον τρόπο θα απολυτρώσει τις οικογένειες από αυτό το βάσανο της αποκατάστασης των «αδύνατων μερών»⁵, αντί να στραφεί εναντίον του θύτη στρέφεται εναντίον του ίδιου του θύματος, ευχόμενη «να μη σώσουν να πάνε παραπάνω[...] την ώρα που γεννιώνται, να τα καρυδοπνίγη!»⁶.

Η φροντίδα της προικοδότησης των κοριτσιών αποτελεί για τους γονείς, σε όποια κοινωνική τάξη κι αν ανήκουν, κυρίαρχη έγνοια ήδη από τη στιγμή της γέννησης των θηλυκών παιδιών τους, πόσο περισσότερο μάλιστα όταν η ταξική τους θέση δεν τους επιτρέπει ιδιαίτερη οικονομική άνεση. Έτσι στο μυθιστόρημα του Κ. Θεοτόκη, *Η τιμή και το χρήμα*, για τη σιόρα Επιστήμη, τη μάνα της Ρήνης, που ανήκει στην εργατική τάξη, η προικοδότηση της μεγαλύτερης, αλλά και των άλλων δυο κοριτσιών που ακολουθούν, αποτελεί «...το μεγαλύτερο θεριό. Είναι σε ώρα γάμου, και θέλει έξοδα και προικιά και βάσανα»⁷.

Η προίκα⁸, που θα φέρει το κορίτσι στο καινούριο σπιτικό θα αποτελέσει την οικονομική βάση της νέας οικογένειας και με τη διαχείριση αυτής της περιουσίας το νέο ζευγάρι αυτονομείται⁹.

σπίτι. Ενώ αντίθετα σε άλλες κοινότητες η κοινωνική μονάδα *πληρώνει* για να αποκτήσει μια παραπάνω εργατική δύναμη. Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 125.

⁵ Φόνισσα, ό.π. σ. 22.

⁶ Φόνισσα, ό.π. σ. 22, 44.

⁷ Η τιμή και το χρήμα, ό.π. σ. 138.

⁸ Η Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου αναφέρεται στα προικιά, δηλαδή ρουχισμό, οικοσκευή κλπ., ως μια συνήθεια πανελλαδική που συνοδεύει το γάμο είτε υπάρχει και χρηματικό ποσό είτε όχι, αλλά που χαρακτηρίζει πρωταρχικά τις αγροτικές κοινωνίες. Ενώ τοποθετεί την προίκα, δηλαδή τη μεταβίβαση χρημάτων σε μορφή κεφαλαίου που συνοδεύει τη γυναίκα στο γάμο της, σε ένα μικτό οικονομικό σύστημα, υποτάσσοντας την προικοδοσία στη λογική του εκκρηματισμού και του εξαστισμού, όπου οι γυναίκες σε μια διαστρωματωμένη παραδοσιακή κοινωνία όπως η ελληνική, πολύ λίγο συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα με την παραγωγική εργασία τους και περισσότερο με την περιουσία που φέρουν μαζί τους ως προίκα, δεν αποτελεί όμως πανελλαδική συνήθεια ούτε διαταξικό έθιμο. Ν. Σκουτέρη-

8.2.1. Η κατ' οίκον δημιουργία των προικιών

Στις αγροτικές περιοχές η συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία των προικιών είναι μια εργασία χρονοβόρα και κοπιαστική, καθοριστική της μελλοντικής ζωής τους, εκτός των άλλων εργασιών με τις οποίες είναι επιφορτισμένες, όπως δουλειές στο σπίτι, στα χωράφια, φροντίδα των ηλικιωμένων κλπ. Η διαφήμιση της εργασίας για την προετοιμασία των προικιών είναι αποδεικτικά στοιχεία της προκοπής της νύφης, διαρκεί πολλά χρόνια και αποτελεί την κύρια ενασχόληση των κοριτσιών, τα οποία πρέπει να προετοιμαστούν για τον ένα και μοναδικό ρόλο που οφείλουν να αναλάβουν στη μελλοντική τους ζωή, αυτόν της νοικοκυράς, για να μην κολλήσουν τη ρετσίνα της *ξεβράκωτης*.

Η έλλειψη χρημάτων από τη μια μεριά για αγορά των προικιών, αλλά και τα καλοϋφασμένα προικιά από τα "χεράκια" της νύφης από την άλλη, που συνιστούν ξεχωριστό προσόν, επιβάλλουν την κατ' οίκον δημιουργία τους. Η κατασκευή τους γίνεται μέσα στο σπίτι όπου τα νεαρά κορίτσια επιδίδονται στο να υφαίνουν, να κεντούν, να ράβουν τα προικιά τους για χρόνια με τη βοήθεια της μητέρας τους, τα οποία και παρέμεναν άθικτα μέχρι τη στιγμή του γάμου, όποτε κι αν αυτό συνέβαινε. Στη *Φόνισσα*, η δευτερότοκη κόρη της Χαδούλας, η Αμέρσα «ήτον ανύπανδρη, γεροντοκόρη ήδη αλλά προκομένη πολύ, *μορφοδούλα*, ονομαστή δε υφάντρια... τα προικιά της και τα στολίδια τα κεντητά, τα οποία μόνη της είχε κατασκευάσει, ευρίσκοντο κλεισμένα από χρόνων πολλών εις μεγάλην άκομψον κασσέλαν και τα έτρωγε ο σκώρος και το σαράκι»¹⁰.

Στον *Πύργο του Ακροποτάμου* όταν η οικογένεια αναγκάζεται να στριμωχτεί σε δυο δωμάτια, στο κατώγι το χώρο καταλαμβάνει ο αργαλειός,

Διδασκάλου, «Η προίκα ή περί του θρησκευτικού βίου των νεοελλήνων», *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα 1984, Πολίτης, σ. 153 κ.ε.

⁹ Η στιγμή του υπολογισμού της προίκας αποτελεί για τα νέα κορίτσια πηγή φόβου, αφού συχνά βλέπουν να ματαιώνεται ο γάμος τους την τελευταία στιγμή για πέντε μηνιές ή δέκα καστανιές, όπως παρατηρεί η Αντμάν. Ωστόσο για εκείνους που ασχολούνται με την ένωση του ζευγαριού το ερωτικό στοιχείο δε φαίνεται να τους απασχολεί καθώς οι περισσότεροι άνδρες παντρεύονται μάλλον προίκα και εργατική δύναμη παρά μια ανθρώπινη ύπαρξη. Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 135.

¹⁰ *Φόνισσα*, ό.π. σ. 13.

για τα προικιά της πρωτότοκης της Φρόσως, αυτός ο ίδιος αργαλειός στον οποίο η μητέρα της ύφανε τα δικά της προικιά¹¹. Ο αργαλειός είναι η κατεξοχήν πηγή των προικιών, στον οποίο η μάνα υφαίνει τα προικιά της κόρης, αλλά και τα ίδια τα κορίτσια από νεαρή ηλικία μαθαίνουν τον αργαλειό σε μια ατελείωτη αλυσίδα, διότι και σαν μητέρες οι ίδιες θα πρέπει να υφάνουν τα προικιά των δικών τους παιδιών. Οι γυναίκες είναι ιδιαίτερα δεμένες με τα δημιουργήματά τους¹², στα προικιά τους αποτυπώνεται η ζωή τους και σημαδεύεται από αυτά. Ο αργαλειός υφαίνει τις ελπίδες των κοριτσιών, υφαίνει τη ζωή τους, όσο περισσότερα τα προικιά τόσο καλύτερος ο γαμπρός και ενώ η κόρη υφαίνει και περιμένει, «το πέραςμα του καιρού το μετρά ο βρόντος του αργαλιού...»¹³, ο γαμπρός ψάχνει και έχει απαιτήσεις.

8.2.2. Τίμιο όνομα και άτιμη εξοικονόμηση της προίκας

Το τίμιο όνομα της οικογένειας έπαιζε πάντοτε σημαντικό ρόλο, καθώς και η ομορφιά του κοριτσιού και η νοικοκυροσύνη του, όμως δεν ήταν αρκετά για να γίνει γάμος, αφού αυτό που περισσότερο ενδιέφερε ήταν τα μετρητά που διέθετε ο πατέρας της κόρης για να την παντρέψει. Η ίδια η μάνα της Φρόσως στον *Πύργο του Ακροποτάμου* προβληματίζεται για το πώς θα βρει γαμπρό για την κόρη της αφού παρότι «τ' όνομα της φαμελιάς της τίμιο είναι βέβαια και ακουσμένο κ' η κόρη της νοικοκυρά και κοντά στ' άλλα και όμορφη, μα καθώς κατάντησε ο καιρός μας όλοι οι γαμπροί ρωτούνε πρώτα πόσα έχει η νύφη»¹⁴.

¹¹ *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 9.

¹² Στην έρευνα της Μ. Ε. Αντμάν γίνεται αναφορά στο πόσο δεμένες είναι οι γυναίκες με τα δημιουργήματά τους αφού από την ηλικία των επτά ή οκτώ χρόνων μαθαίνουν να υφαίνουν ή να κεντούν τα προικιά τους, τα οποία είναι εξαιρετικά πολυτίμα όχι μονάχα επειδή αποτελούν απόδειξη της αξιοσύνης και νοικοκυροσύνης των κοριτσιών, αλλά και γιατί πολλές φορές τους προσφέρουν το πρόσχημα για μια κοινωνική ζωή έξω από τα όρια του οίκου, αφού συχνά επισκέπτονται κάποια γειτόνισσα με την πρόφαση της ανταλλαγής σχεδίων π.χ. στο κέντημα. Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 199.

¹³ *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 47.

¹⁴ *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 11. Πρόκειται για προίκα σε μετρητά, το λεγόμενο "τράχωμα". Το τράχωμα υπήρξε συνήθεια που η Εκκλησία είχε απορρίψει (*Φόνισσα*, ό.π. σ. 29), διότι φαίνεται πως αυτό κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και του 19^{ου} αι. είχε υποκαταστήσει σχεδόν ολοκληρωτικά την προίκα, ενώ οι υπέρογκες απαιτήσεις των επίδοξων μνηστήρων

Το άγχος των κοριτσιών για την προίκα τους και η έλλειψη μετρητών τα οδηγεί στην πονηριά και στη χρήση τεχνασμάτων¹⁵, προκειμένου να εξοικονομήσουν και μετρητά για την προίκα τους, έτσι χωρίς αναστολή η Χαδούλα κλέβει το κομπόδεμα του πατέρα της, ενέργεια όμως που είχε δει να κάνει κατά καιρούς και η μητέρα της¹⁶.

Αν ο πατέρας αποδεικνυόταν ανίκανος να αποκαταστήσει τα «αδύνατα μέρη» και τα αρσενικά αδέρφια απουσίαζαν, ήταν η μητέρα που αναλάμβανε διπλό ρόλο και όφειλε «να υπανδρεύση και να προικίση, και προξενήτρα και πανδrolόγισσα να γίνη...»¹⁷. Έτσι προκειμένου να εξοικονομήσει όσα περισσότερα μπορεί για την προίκα των κοριτσιών της δε διστάζει να κλέψει το κομπόδεμα του άντρα της, μέσα στα πλαίσια της ``νομιμότητας και της ηθικής``.

Η σίορα Επιστήμη, έχοντας να συντηρήσει όλη την οικογένεια και να προικίσει τρία κορίτσια, εργάζεται σε εργοστάσιο για να εξοικονομήσει την προίκα τους, αφού ο άντρας της είναι ανίκανος να το πράξει, αλκοολικός και χαρτοπαίκτης καθώς είναι, «αφόντις μας εκατάστρεψες, κι εσπατάλησες, ό,τι κι αν είχες στο τζιόγο, στο πιoto κι ο Θεός το ξέρει που αλλού, τώρα χλιέσαι τα παιδιά μας, μεθούα! Πώς θα βγει το θεόψωμο;»¹⁸. Έτσι είναι αυτή που κρατάει στα χέρια της όλη την οικονομική διαχείριση του σπιτιού και κάνει αιματηρές οικονομίες, εν αγνοία του άντρα της για να «μην τα ιδεί όμως πρώτα ο μεθύστακάς μου, γιατί τα παίρνει και τα κάνει στάχτη ευτός στην ταβέρνα! Ωχ, τότε γνοιάζει εκείνονε για τα παιδιά μας, για τoi κοπέλλες μας!»¹⁹. Η ανικανότητα του άντρα να διαδραματίσει αποτελεσματικά τον εκτελεστικό του ρόλο, να κρατήσει στα χέρια του την εξουσία στην οικογένεια,

ανάγκασαν τους πατέρες να προικίσουν τη μια τους κόρη εις βάρος των άλλων, αλλά και οι ίδιοι πολλές φορές να περιέλθουν σε δυσχερή θέση περιορίζοντας τα μέσα επιβίωσής τους. Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 137. Βλ. σχ. παρακάτω και υποσημ. 25.

¹⁵ Η πονηριά από ηθική άποψη είναι καταδικαστέα ενέργεια, ωστόσο υπάρχουν περιπτώσεις που αναγνωρίζεται ως το μοναδικό μέσο για να τα καταφέρει κανείς σε ορισμένες περιστάσεις. Μπορεί η πονηριά να μην κερδίζει το σεβασμό των άλλων, ωστόσο εξασφαλίζει το θαυμασμό τους, και ένας τομέας, στον οποίο η πονηριά είναι απαραίτητη είναι σαφώς η εξοικοκονόμηση της προίκας.

¹⁶ Φόνισσα, ό.π. σ. 26.

¹⁷ Φόνισσα, ό.π. σ. 43.

¹⁸ Η πμή και το χρήμα, ό.π. σ. 129.

¹⁹ Η πμή και το χρήμα, ό.π. σ. 127.

να κατοχυρώσει τη θέση της οικογένειάς του μέσα στην κοινότητα και να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του απέναντι στην κοινωνική ομάδα, είναι δηλωτική της έλλειψης αυτοεκτίμησής του. Από την άλλη μεριά η γυναίκα καλείται να πληρώσει αυτό το κενό αναλαμβάνοντας διπλό ρόλο και εκτός από τον εκφραστικό ρόλο που η παραδοσιακή αντίληψη της αποδίδει, φροντίζοντας για τη διατήρηση της οικογενειακής συνοχής, είναι υποχρεωμένη να εκπροσωπήσει την οικογένεια στο δημόσιο χώρο²⁰.

8.2.3. Το προικοσύμφωνο

Η διαδικασία της προικοδότησης γίνεται με το προικοσύμφωνο²¹, το οποίο συνήθως συντάσσει κάποιος γραμματιζούμενος και μάλιστα μέσα από το χώρο της εκκλησίας με τις ευλογίες πάντοτε της χριστιανικής πίστης. Έτσι τη σύνταξη του προικοσυμφώνου της Χαδούλας αναλαμβάνει ο ψάλτης της εκκλησίας, ο οποίος ξεκινά την καταγραφή εις το όνομα του Τριαδικού Θεού²².

Σχετικά με το περιεχόμενο του προικοσυμφώνου σ' αυτό αναφέρονται λεπτομερώς με τυποποιημένο τρόπο όλα τα προικιά ρούχα, σκεύη, σπίτια, χωράφια, και χρηματικά ποσά²³. Έτσι η Χαδούλα η Φραγκογιαννού προικίστηκε με το σπίτι το «ετοιμόρροπον», με το μποστάνι το χέρσο και με ένα αγριοχώραφο. Εκτός τούτων το προικοσύμφωνό της «έγραφε λεπτομερώς ότι της είχαν δώσει τόσες φορεσιές ρούχα, τόσα υποκάμισα, τόσες προσκεφαλάδες, όπως και δυο χαλκώματα, ένα τηγάνι, μιαν πυροστιά κλπ.

²⁰ Σύμφωνα με την παρσονική θεωρία όταν η γυναίκα ασκεί και τον εκτελεστικό εκτός του εκφραστικού ρόλου, ανταγωνίζεται το σύζυγό της και μπορεί να βλάψει την οικογενειακή συνοχή. Α. Μισέλ, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, Αθήνα 2000, Gutenberg, σ. 154.

²¹ Ο λαός θεωρούσε απαραίτητη την ύπαρξη γραπτού κειμένου σχετικού με την προίκα της γυναίκας, γι' αυτό και σε κάθε γάμο έλεγαν πως «το χαρτί και το μελάνι τον καλό γαμπρό τον κάνουν».

²² *Φόνισσα*, ό.π. σ. 17.

²³ Στη Β. Ελλάδα η προίκα απαρτίζεται μονάχα από τα παραπροίκια, ενώ όσο προχωράει κανείς νοτιότερα, μεγαλώνει και η σημασία που αποκτά η εδαφική κτήση ή το ρευστό χρήμα, σαν απαραίτητα συστατικά της προίκας. Ακόμα μέχρι και το 1926 συναντάει κανείς στη Θεσπρωτία περιπτώσεις «ανδρικής» προίκας, που δίνεται στους γονείς της νύφης. Κ. Τσουκαλάς, ό.π. σ. 126.

Ακόμη και μαχαιροπήρουνα και κουτάλια έγραφε το προικοσύμφωνο»²⁴. Χρηματικό ποσό δεν αναφέρεται στην προίκα της Χαδούλας, συνήθειο που όπως η ίδια λέει επικράτησε στα μέσα του 19^{ου} αι. με την ονομασία "μέτρημα", στην Κωνσταντινούπολη "τράχωμα"²⁵, μετρητή δηλαδή προίκα που «Ωφειλε έκαστος να δώσει. Δισχιλίας, χιλίας, πεντακοσίας, αδιάφορον. Άλλως, ας είχε τας κόρας του να τας καμαρώνη. Ας τας έβαζε στο ράφι. Ας τας έκλειε στο δουλάπι. Ας τας έστελνε στο μουσεϊον»²⁶.

Ο ορισμός της προίκας και η σύνταξη του προικοσυμφώνου αποτελεί ένα κοινωνικό γεγονός στο οποίο συμμετέχουν εκτός από την οικογένεια της νύφης και η οικογένεια του γαμπρού. Πρόκειται για μια συλλογική εργασία των δυο οικογενειών, στην οποία τα παζαρέματα μπορούν να κρατήσουν για ώρες και μάλιστα πολλές φορές να βάλουν και σε κίνδυνο το γάμο, στην περίπτωση που η προικοδότηση δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του γαμπρού και της οικογένειάς του. Κατά τη διάρκεια αυτού του παζαρέματος η νύφη δεν έχει δικαίωμα λόγου, παρά οφείλει αμέτοχη να παρακολουθεί να γίνεται αντικείμενο συναλλαγής. Η ίδια η μητέρα της «...εξήσκηση τυραννικήν επιτήρησιν επί της κόρης και του αρραβωνιαστικού, μη επιτρέπουσα την ελαχίστην ιδιαιτέραν συνομιλίαν μεταξύ των δυο», ενώ η Χαδούλα προσπαθούσε με νύματα στον αρραβωνιαστικό της και στην αδελφή του να απαιτήσουν από τον πατέρα της περισσότερη προίκα²⁷. Αυτό συνέβαινε βέβαια για δικό της συμφέρον, αλλά συνήθως ήταν και ένας τρόπος να ρυθμίσει παλιές διαφορές με τους αδελφούς και τις αδελφές της ή ακόμα και με τον πατέρα της.

²⁴ Φόνισσα, ό.π. σ.16.

²⁵ Σύμφωνα με το Μείζον Ελληνικό Λεξικό και το λεξικό του Γεωργιοπαπαδάκου η λέξη *τράχωμα* ορίζεται ως προίκα σε μετρητά, από το μεσαιωνικό ρήμα *τραχώω*, προικοδοτώ σε *τραχύν*, δηλαδή σε ασημένια νομίσματα, ή κοσμήματα εκτός της υπόλοιπης προίκας, το πανωπροίκι. Η Αντιάν παρατηρεί πως από το 18^ο αι. και μετά στην Ελλάδα η προίκα χωρίζεται σε δυο μέρη: το ένα ονομαζόταν προίκα και σε περίπτωση θανάτου της γυναίκας επιστρεφόταν στην πατρική της οικογένεια, ενώ το άλλο που δεν υπαγόταν στο επίσημο δίκαιο, ονομαζόταν τράχωμα και παρέμενε στα χέρια του συζύγου. Μ. Ε. Αντιάν, ό.π. σ. 137.

²⁶ Φόνισσα, ό.π. σ. 29.

²⁷ Φόνισσα, ό.π. σ. 17-18.

8.2.4. Η προικοπαράδοση

Σε όλη τη διάρκεια των πρώτων πενήντα χρόνων του 20^{ου} αι. η προικοπαράδοση είναι απαραίτητη για την πραγματοποίηση του γάμου, στις τελευταίες μάλιστα δεκαετίες της περιόδου, ο εξαστισμός, οι προκλήσεις των αστικών συνηθειών και η ελπίδα κοινωνικής ανόδου κάνουν τις απαιτήσεις των επίδοξων γαμπρών υπέρογκες. Στο μυθιστόρημα *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, της Ιωάννας Μπουκουβάλα- Αναγνώστου, όταν η Θεώνη μιλάει στον υποψήφιο γαμπρό, πάντοτε μετρημένα και με ιδιαίτερη σοβαρότητα, θέλοντας να κάνει μια παρουσίαση του χαρακτήρα της, «πως της αρέσει η οικογένεια, πως δεν τη συγκινούν οι διασκεδάσεις και τα έξω, πως η αληθινή ευτυχία της γυναίκας είναι το σπίτι της»²⁸, πως τελικά είναι «ένα κορίτσι για σπίτι», πολύ λίγο ενδιαφέρουν όλα αυτά τον υποψήφιο γαμπρό, που η προσοχή του είναι στραμμένη προς τον πατέρα της και στα λόγια εκείνου για την προίκα που πρόκειται να δώσει στην κόρη του.

Στην *προικοπαράδοση* γίνεται έλεγχος από την οικογένεια του γαμπρού αν όλα είναι σύμφωνα με το προικοσύμφωνο (όλα δηλαδή τα είδη ρουχισμού και βέβαια η φορεσιά με όλο τον κοινωνικό της συμβολισμό) και αν διαπιστώσουν πως κάτι λείπει παραγγέλνουν να το φέρει η πεθερά· «η ανδραδελφή... τα εξήλεγξεν όλα και εύρεν ότι έλειπον εκ των εν καταλόγω δυο σινδόνια, δυο μαξιλάρια, εν χάλκωμα, καθώς και μια πλήρης φορεσιά. Αυθημερόν δε παρήγγειλε της πενθεράς να φέρη τα ελλείποντα»²⁹.

Η προίκα ενώ αποτέλεσε δείκτη πλούτου μιας οικογένειας, αποκαλυπτική του *status* τόσο αυτού που δίνει όσο και αυτού που παίρνει, από την άλλη μεριά υπήρξε και ένας τρόπος εκτίμησης –*a contrario*– της ηθικής και φυσικής αξίας των κοριτσιών. Ενώ λοιπόν αποτελεί μια μορφή *επιδεικτικής κατανάλωσης*, στο συμβολικό επίπεδο δείχνει τις παραγωγικές ικανότητες της γυναίκας, έτσι η έκθεση των προικιών στην κοινότητα εξυπηρετούσε και τα δυο αυτά επίπεδα. Αυτές οι *γαμήλιες ανταλλαγές* όπου τα συσσωρευμένα αγαθά

²⁸ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ.11.

²⁹ *Φόνισσα*, ό.π. σ. 16.

επιδεικνύονται στα όρια της κοινότητας, σε μια κεφαλαιοκρατική κοινωνία, όπως διαμορφώνεται η ελληνική στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, καταγράφουν δημόσια την κοινωνική διαστροφώτωση, και χαρακτηρίζονται από τη Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου ως *δημόσιες πράξεις*³⁰. Η έκθεση έχει σαν τελικό αποδέκτη όλη την κοινότητα η οποία ελέγχει, θαυμάζει, σχολιάζει, κουτσομπολεύει, είναι το κοινό που παρακολουθεί την *προικοπαράδοση*, την τελετουργική δοσοληψία των προικιών ανάμεσα σε δυο σπίτια που συμπεθεριάζουν³¹.

Η συμμετοχή όλων σ' αυτή τη δοσοληψία, καλυμμένη κάτω από ένα πλέγμα αξιών όπως η αίσθηση καθήκοντος, η πατρική αγάπη, η τιμή, το γόητρο, παρουσιάζεται ως φυσική, έτσι ώστε κανείς δε φαίνεται να καταλαβαίνει πως πρόκειται για το παζάρεμα της γυναίκας. Η *προικοπαράδοση* είναι μια τελετουργία που συνοδεύει το θεσμό του γάμου με διαβατηριακό χαρακτήρα. Πρόκειται για έθιμο που βοηθά το πέρασμα των ατόμων από μια κατάσταση σε μια άλλη π.χ. από παιδί σε ενήλικο, από ανύπαντρο σε παντρεμένο, περάσματα όμως που θεωρούνται επικίνδυνα και ανώμαλα, που βρίσκονται έξω από τις κοινωνικές τακτικές και ρυθμίσεις γι' αυτό και αυτά τα έθιμα «βοηθούν, εξασφαλίζουν και επιβεβαιώνουν» τη μετάβαση σε τρεις φάσεις: την *αποξένωση* από την προηγούμενη κατάσταση, την καθαυτό *μετάβαση* και τέλος, την *ενσωμάτωση* για την απόκτηση της νέας ταυτότητας σύμφωνα με την κρατούσα τάξη³².

³⁰ Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου ό.π. σ. 198.

³¹ Στην Κοκκινιά Γρεβενών π.χ., δυο ημέρες πριν το γάμο όλα τα προικιά βγαίνουν σε δημόσια θέα στο πατρικό σπίτι της νύφης και την ημέρα του γάμου πρώτα μεταφέρονται τα προικιά στο σπίτι που πρόκειται να κατοικήσει το νέο ζευγάρι και μετά γίνεται ο γάμος, η μετακίνηση δηλαδή των προικιών παρακολουθεί τη μετακίνηση της γυναίκας και λειτουργεί συμπληρωματικά με υλικό τρόπο το στήσιμο του νέου σπιτιού. Η κοινωνία του χωριού αισθάνεται υποχρεωμένη να ανταποκριθεί σ' αυτό το παζάρεμα, πρόκειται για ένα κοινωνικό γεγονός στα πλαίσια της εθιμικής πρακτικής, που αν για κάποιο λόγο δεν πραγματοποιηθεί σημαίνει ανέχεια της οικογένειας της νύφης, γεγονός που σχολιάζεται: «Δεν έχει αυτή η νύφη προίκα να τη φαντάξει;» αναρωτούνται. Από προσωπική εμπειρία, όταν παραβρεθήκαμε σε επίδειξη προικιών νύφης στο ανωτέρω χωριό.

³² Στη Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου, ό.π. σ. 186, όπου αναφέρεται πως αυτά τα έθιμα ο Γάλλος λαογράφος Arnold Van Gennep ήδη από το 1909 τα ονομάζει *διαβατήρια έθιμα* (rites de passage).

8.3. Η προίκα στις αστικές περιοχές

Στις αστικές περιοχές, τα στοιχεία που παρέχουν τα μυθιστορηματικά κείμενα, μας αποδεικνύουν πως το βάρος δεν πέφτει τόσο στα καλούφασμένα προικιά από τη χρυσοχέρα κόρη, όσο στην προίκα σε μετρητά και σε ακίνητη περιουσία. Η ύπαρξη των προικιών με την έννοια του ρουχισμού, των σκευών κλπ. θεωρείται αυτονόητη, και αφορά κατά κύριο λόγο στη συγκέντρωση κεφαλαίου για την προμήθεια από την αγορά των διαφόρων αγαθών, και δευτερευόντως στην οικιακή χειρωνακτική εργασία για την προετοιμασία τους.

Η ομορφιά του κοριτσιού πάντοτε παίζει ρόλο στην τελική επιλογή του γαμπρού, εκτός της προίκας. Όταν όμως συμβαίνει και το κορίτσι στερείται κάποιας ιδιαίτερης εμφάνισης, ο γαμπρός προκειμένου να εξισορροπήσει αυτό το έλλειμμα και την ισχνότητα ως προς το πρότυπο εκφράζει αυξημένες απαιτήσεις στην προίκα.

Στο αστικό περιβάλλον του σπιτιού της οικογένειας Τάγκα, ο γαμπρός που προξενεύουν στην πρωτότοκη³³ Θεώνη, πολύ λιγότερη σημασία δίνει στο όνομα της οικογένειας και στην ηθική του κοριτσιού, απ' ότι στα έπιπλα που θα της δώσουν για προίκα, «ακούγοντας έπιπλα ο γαμπρός έριξε μια ματιά στα φαγωμένα σκεπάσματα, στις ξεθωριασμένες κουρτίνες, και το πρόσωπό του μαρμάρωσε»³⁴.

Αν ήταν λοιπόν "τυχερό" για τον πατέρα της οικογένειας η πρωτότοκη κόρη του να μην είναι και πολύ όμορφη, το βάρος της προικοδότησής της ήταν εξαιρετικά μεγάλο και αποτελούσε έναν εφιάλτη γι' αυτόν, ο οποίος προσπαθούσε και να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις του υποψήφιου γαμπρού, αλλά και να μην αδικήσει τα άλλα του κορίτσια και

³³ Η πρωτότοκη, κανακάρα ή κυρά απολαμβάνει ιδιαίτερα προνόμια μέσα στην οικογένεια, πολλές φορές σε βάρος των αδελφών της, κοριτσιών και αγοριών. Σε πολλά μέρη της Ελλάδας όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία την κληρονομεί με τη μορφή προίκας η πρωτότοκη κόρη. Ο γάμος της είναι καθοριστικός της ζωής και των υπόλοιπων παιδιών της οικογένειας, π.χ. εκείνη πρέπει να παντρευτεί πρώτη για να μπορέσουν και τα άλλα παιδιά να δημιουργήσουν δικές τους οικογένειες, ειδικά είναι υποχρεωμένα να περιμένουν, όπως θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο το σχετικό με το Γάμο.

³⁴ Λίγο μετά την πρώτη αγάπη, ό.π. σ. 11.

οδηγηθεί σε αδιέξοδο. Ο πατέρας της Θεώνης αναγκάζεται να απορρίψει την πρόταση γάμου για τη μεγάλη του κόρη όταν ο γαμπρός έχει υπέρογκες απαιτήσεις και απολογούμενος γι' αυτή του την απόφαση στις μικρότερες κόρες του λέει πως «Δεν ήταν δυνατόν να δεχτούμε (την πρόταση). Κάναμε πολλές θυσίες, κουτσουρέψαμε τις δικές σας προίκες. Αλλά δεν αποφασίσαμε να σας αφήσουμε τελείως άπροικες εσάς»³⁵.

Η σιόρα Επιστήμη, για τη Ρήνη της που ξελογιάστηκε με τον Αντρέα, δε δίνει περισσότερα από «τρεις εκατοστές» γιατί σκέφτεται και τ' άλλα κορίτσια της³⁶, κατηγορώντας την ίδια την κόρη της που «αφού εγίνηκες όπως εγίνηκες, κι έχασες, ανέμυαλη, την καημένη σου τη νιότη: σύρε κακομοίρα μου, κουρέψου σε κανένα μοναστήρι!»³⁷. Σε όλη την έκταση του μυθιστορήματος αυτή η αμετακίνητη στάση της σιόρας Επιστήμης να μη δώσει περισσότερα χρήματα για το γάμο της Ρήνης, γίνεται η αιτία η κόρη της να χάσει την "τιμή" της ακολουθώντας τον Αντρέα. Μόνο προς το τέλος του κειμένου, όταν βλέπει πως εκείνος δεν πρόκειται να παντρευτεί τη Ρήνη, ενώ είναι και έγκυος, και ενώ της ζητά πολύ περισσότερα, στηριζόμενος στον κοινωνικό εξευτελισμό που υφίσταται η οικογένειά της, τα δίνει αφού η ίδια φτάνει στο έσχατο σημείο απελπισίας και η απόγνωση οπλίζει το χέρι της, τραυματίζοντάς τον³⁸.

8.3.1. Θηρεύων προίκα- θηρεύουσα γαμπρό

Το φαινόμενο της προικοθηρίας υπήρξε μια συνήθεια με μεγάλες διαστάσεις στο ελληνικό αστικό κράτος. Η Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου αναφέρει πως η κατάχρηση του θεσμού της προίκας πήρε τόσο μεγάλη έκταση ώστε επρόκειτο για ένα φαινόμενο με διαστάσεις *επιδημίας*³⁹, που επιβιώνει

³⁵ Λίγο μετά την πρώτη αγάπη, ό.π. σ. 97.

³⁶ Η τιμή και το χρήμα, ό.π. σ. 149.

³⁷ Η τιμή και το χρήμα, ό.π. σ. 149.

³⁸ Η τιμή και το χρήμα, ό.π. σ. 189.

³⁹ Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου, ό.π. σ. 178.

ωστόσο μέχρι τις μέρες μας, διαφοροποιημένο ανάλογα με τις κρατούσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες⁴⁰.

Οι γαμπροί κυνηγούσαν και δυστυχώς κυνηγούν ακόμα και σήμερα αναλογικά με τις σύγχρονες κοινωνικές επιταγές και τις οικονομικές συνθήκες, περισσότερο προίκα παρά γυναίκα για να παντρευτούν. Κι αν θα μπορούσαμε να βρούμε ένα "ελαφρυντικό" σ' αυτή την πρακτική της αγοραπωλησίας στην περίπτωση που ο γαμπρός δεν έχει ιδιαίτερη οικονομική άνεση, ή που αυτά τα χρήματα της προίκας τού είναι άμεσα απαραίτητα, όπως ένα άλλο προξενίο της Θεώνης που απαιτεί το υπέρογκο ποσό των 10.000.000 προίκα, 1.000.000 προπολεμικά, επειδή είναι έμπορος, και του χρειάζονται επειγόντως αυτά τα χρήματα και απ' ότι φαίνεται γι' αυτό το σκοπό θέλει και να παντρευτεί⁴¹, ωστόσο ισχύει το αντίθετο. Όσο από τη μια μεριά καλύτερη κοινωνική θέση έχει εκείνος, όσο πιο μορφωμένος είναι και όσο περισσότερα χρήματα κερδίζει από την εργασία του, τόσο μεγαλώνουν και οι απαιτήσεις του στην προίκα, χρησιμοποιώντας ως δόλωμα τα προσόντα του, πτυχίο, θέση, επάγγελμα, όνομα· «...όχι ψέματα αυτή τη φορά. Ένας πολύ καλός βιομήχανος. Κλωστοϋφαντουργός. Μονάχα... Να... Ήθελε προίκα όλη μας την περιουσία. Ό,τι έχουμε και δεν έχουμε»⁴².

Στο μυθιστόρημα του Κ. Θεοτόκη, *Η τιμή και το χρήμα*, ο Αντρέας ανήκει σε αρχοντική οικογένεια, σε αντίθεση με τη Ρήνη που η οικογένειά της ανήκει στην εργατική τάξη. Παρά το γεγονός ότι η οικογένεια του Αντρέα έχει ξεπέσει οικονομικά, εκείνος απαιτεί υπέρογκο ποσό προίκας από τη μάνα της Ρήνης, ακριβώς γι' αυτό το λόγο, για να εξισορροπήσει μέσω της προίκας που θα πάρει το δικό του έλλειμμα κι για να μην ξεπέσει κοινωνικά· «Και η παντρεία ήταν για τον Αντρέα η στερνή του ελπίδα»⁴³.

Από την άλλη μεριά το δόλωμα είναι η ίδια η προίκα. Η μητέρα της Μυρτώς κάνει διαφήμιση της προίκας της κόρης της, με ιδιαίτερη χαρά,

⁴⁰ Η Ε. Βαρίκα υποστηρίζει ότι στην ένταση του κοινωνικού αυτού φαινομένου της προικοθηρίας συνέβαλε η ατμόσφαιρα κερδοσκοπίας που ακολούθησε των ερχομό των αστών της διασποράς. Ε. Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, ό.π. σ. 123.

⁴¹ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 130.

⁴² *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 97.

⁴³ *Η τιμή και το χρήμα*, ό.π. σ. 135.

περιμένοντας από τη μια μεριά να "τοιμπήσει" το δόλωμα ο καλός γαμπρός, «η μαμά τα φταίει αυτά, που διαλαλεί σ' όλο τον κόσμο, ότι θα με προικίσει με πεντακόσιες χιλιάδες η θεία»⁴⁴, και από την άλλη μεριά να αποκαλυφθεί το κοινωνικό *status* της οικογένειάς της. Έτσι οι οικογένειες των κοριτσιών μέσα σε ατμόσφαιρα άγχους και αγωνίας, επιδίδονται σ' έναν αγώνα δρόμου, στην όλο και μεγαλύτερη προικοδότηση, προκειμένου να καλοπαντρέψουν τα κορίτσια τους και να "ανέβουν" στα μάτια της κοινωνίας. Γονείς, συγγενείς και φίλοι επιστρατεύονται γι' αυτό το σκοπό, για την εξασφάλιση του πιο αποδοτικού συνουκεισίου.

Μόνο μια είναι η περίπτωση που ο μελλοντικός γαμπρός δε ζητάει προίκα κι αυτό συμβαίνει στη *Μυρτώ*, όπου ο άνδρας που δέχεται να την παντρευτεί είναι 25 χρόνια μεγαλύτερός της. Σε αντιστάθμισμα λοιπόν της ηλικιακής διαφοράς δεν υπάρχει απαίτηση προίκας⁴⁵, αντιθέτως σ' αυτή την περίπτωση αναλαμβάνει και όλα τα έξοδα της οικογένειάς της, πάντοτε όμως υπάρχει η απαίτηση «να γίνετε μια φρόνιμη γυναίκα και να συμμορφωθείτε με τις περιστάσεις» γιατί «στο ζήτημα της τιμής και της ηθικής, ποτέ δε θα δεχθώ συμβιβασμό»⁴⁶.

Αυτή η συνήθεια της προικοθηρίας από τη μεριά των ανδρών και της *γαμπροθηρίας* από τη μεριά των κοριτσιών με την αύξηση της προίκας, βοήθησε τόσο στη διατήρηση και αναπαραγωγή της αστικής τάξης, όσο όμως και στη διάνοιξη ενός δρόμου για την κοινωνική κινητικότητα των ατόμων.

Ιδιαίτερα στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα με τη διαμόρφωση της νέας αστικής τάξης στην Ελλάδα, κάτω από την πίεση της εισβολής της χρηματιστικής οικονομίας που σηματοδότησε βαθιές κοινωνικές αλλαγές, η προίκα με τη μορφή συσσώρευσης κεφαλαίου απέκτησε μεγάλη σημασία και η πρακτική αυτή της προικοθηρίας βρήκε συστηματική εφαρμογή.

Τα κορίτσια των αγροτικών οικογενειών με μεγάλη προίκα προτιμούν να παντρεύονται στην πόλη, όμως στα πλαίσια του εκχρηματισμού και του εξαστισμού η ακίνητη περιουσία στο χωριό χάνει την αξία της. Η Χρυσούλα

⁴⁴ *Μυρτώ*, ό.π. σ. 28.

⁴⁵ «Δε δέχθηκε καμιά συζήτηση για προίκα...». *Μυρτώ*, ό.π. σ. 157.

⁴⁶ *Μυρτώ*, ό.π. σ. 151 και 293.

στο μυθιστόρημα *Κάτω από τη μάσκα*, αφού ολοκληρώνει τις σπουδές της στην Αθήνα, επιλέγει να μην επιστρέψει στο χωριό και να σταδιοδρομήσει επαγγελματικά, όμως αποδίδει το γεγονός της αγαμίας της στο είδος της προίκας της, που είναι ακίνητη περιουσία στο χωριό, «μόλις ο υποψήφιος γαμπρός άκουσε το είδος της περιουσίας, όπου φύγει- φύγει»⁴⁷, γι' αυτό και η ίδια αποφασίζει να σπάσει το δεσμό με την ακίνητη πατρική περιουσία, πουλώντας το μερίδιό της. Παρά τη ρευστοποίηση της προίκας της όμως η Χρυσούλα δεν παντρεύεται γιατί φαίνεται πως το ύψος της προίκας της δεν ήταν ανάλογο με τους κοινωνικά υψηλούς στόχους της, γι' αυτό και κατηγορεί τον πλούσιο αδελφό που δεν την ενισχύει οικονομικά, «δεν εννοεί να διαθέσει λίγες εκατοντάδες λίρες για μένα. Από το περίσσειμά του αν έδινε κάτι, εγώ θα χρυσοπαντρευόμουν»⁴⁸.

Όσο κι αν στο παρελθόν η εκκλησία προσπάθησε να παίξει ρυθμιστικό ρόλο στην τακτική της προικοθηρίας με διάφορες εγκυκλίους, ήδη από τα προ τουρκοκρατίας χρόνια, το μόνο που κατάφερε ήταν να ελέγξει όχι το ποσόν και το ποιόν της προικοδοσίας, αλλά το ποιος επιτρέπεται να πάρει και τι ποσό προίκας, με σκοπό τη διατήρηση του κοινωνικού *status* των ατόμων εμποδίζοντας την κοινωνική ανέλιξη μέσω της προίκας⁴⁹, η οποία όμως πραγματοποιήθηκε κατά την οργάνωση των μικροαστικών και μεσοαστικών στρωμάτων της πόλης των αρχών του 20^{ου} αιώνα με τον εκχρηματισμό της οικονομίας.

8.3.2. Προικοθηρία, κοινωνική ανέλιξη και ο ρόλος της οικογένειας

Αρχικά επρόκειτο για ένα παιχνίδι μεταξύ των ανώτερων κοινωνικών τάξεων που γρήγορα όμως εξαπλώθηκε σε όλα τα κοινωνικά στρώματα με αποτέλεσμα να γίνει μια εξαιρετικά καταπιεστική υποχρέωση ιδιαίτερα για τα

⁴⁷ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 117.

⁴⁸ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 174.

⁴⁹ Σχετικές εγκυκλίαι αναφέρονται από τη Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου ό.π. σ. 182-183.

κοινωνικά στρώματα των αγροτικών περιοχών με χαμηλά εισοδήματα, αλλά και για τη μικροαστική τάξη των πόλεων.

Στο *Παλιό μας σπίτι*, της Γαλάτειας Σαράντη, η Χριστίνα, κόρη αστικής οικογένειας της επαρχίας, προσπαθεί να κρατηθεί με αξιοπρέπεια, παρά τον οικονομικό ξεπεσμό της οικογένειάς της. Αρραβωνιασμένη με τον Ευάγγελο, νεαρό γιατρό, κάνει το λάθος και δίνει το σπίτι που είχε για προίκα στον πατέρα της, θέλοντας να τον βοηθήσει στο οικονομικό αδιέξοδο που βρισκόταν. Ενέργεια γενναία για την οποία η ίδια η Χριστίνα αισθανόταν περηφάνια, στα πλαίσια που η οικογενειακή αλληλεγγύη, η αυταπάρνηση, η αγαθοεργία αποτελούν θεμελιακές αξίες. Πίστευε πως και ο Ευάγγελος θα άφηνε κατά μέρος τα περί προίκας και θα επικροτούσε την πράξη της⁵⁰, όμως για εκείνον οι αξίες αυτές δεν ήταν παρά ένδειξη αδυναμίας και ανυπακοής. Έτσι αυτή της η απόφαση καθόρισε τη μελλοντική ζωή της. Ο αρραβωνιαστικός την εγκαταλείπει και ο γάμος ματαιώνεται, «Αφού δεν με άκουσες πρέπει να ξέρεις πως ο γάμος μας δε θα μπορέσει να γίνει!»⁵¹.

Ο μελλοντικός γαμπρός δεν έπρεπε να πάρει νύφη κατώτερη από τη δική του ταξική θέση και σε αυτή την περίπτωση η προικοθηρία ήταν επιτρεπτή και αποδεκτή από την κοινωνία, δεδομένου ότι ενίσχυε τη διατήρηση του κοινωνικού κύρους σε οριζόντια γραμμή, απαίτηση που πρώτη προέβαλε η οικογένεια του άνδρα. Στο μυθιστόρημα της Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, η Βίκη αναζητά απεγνωσμένα το απαραίτητο πόσο της προίκας που η οικογένεια του άνδρα που θέλει να παντρευτεί έχει ορίσει, «Ο Μάκης Λόντας είναι αποφασισμένος να παντρευτεί γρήγορα, θέλει όμως απαραίτητως προίκα. Χίλιες λίρες ζητούν οι γονείς του. Θα `καναν όμως αβαρία, έστω και πεντακόσιες» ή αλλού «...οι γονείς του θέτουν όρο να `χει η κοπέλα τουλάχιστον αυτή τη μικρή προικούλα»⁵².

⁵⁰ *Το παλιό μας σπίτι*, ό.π. σ. 87.

⁵¹ *Το παλιό μας σπίτι*, ό.π. σ. 85.

⁵² *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, ό.π. σ. 235 και 239. Στην *Άπιστη* του Γ. Ξενόπουλου, μπροστά στον πιθανό γάμο του γιού, η μητέρα του αυτό που επισημαίνει είναι πως «Είναι αμαρτία να παντρευτείς εσύ χωρίς μεγάλη προίκα. Νέοι της σειράς σου παίρνουν σήμερα πολλά εκατομμύρια, πολλά». *Άπιστη*, σ. 69 και σ. 77 όπου η μητέρα του γαμπρού περιμένει νύφη από

Άλλοτε βοηθούσε τους άνδρες ως προς την κοινωνική κινητικότητα και ανέλιξη⁵³. Η πρόκληση της προίκας για την κοινωνική ανέλιξη του άντρα, δεν έθετε τη γυναίκα στο επίπεδο του εμπορεύματος μόνο από την πλευρά του επιδοξου γαμπρού, αλλά το ίδιο αντιμετωπιζόταν και από την ίδια την οικογένειά της, που θεωρούσε πως μπροστά σε μια παχυλή προίκα ο γαμπρός δε θα εξέταζε καθόλου αν του ταιριάζει η νύφη και άρα ένα προξενιό καθ' όλα αταίριαστο δεν έπαιξε κανένα ρόλο, όταν η προίκα της γυναίκας θα υποβοηθούσε στην κοινωνική άνοδο του γαμπρού. Ο ίδιος ο πατέρας της Θεώνης, στο μυθιστόρημα *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, δε βρίσκει καθόλου αταίριαστο το προξενιό που πιέζει το γιό του να κάνει για την ανύπαντρη αδελφή του με ένα συνάδελφό του, γιατί όπως λέει «με την προίκα της Θεώνης θα μπορέσει ν' ανοίξει κλινική δική του. Αυτή η ιδέα θα τον δελεάσει κι ασφαλώς θα τ' αποφασίσει. Το παν είναι με τι ιδέα μπαίνει ένας γαμπρός σ' ένα σπίτι... Ούτε και θα την κοιτάζει τη νύφη...»⁵⁴.

Καθοριστικός είναι ο ρόλος που παίζει η οικογένεια του άνδρα, η οποία αποδέχεται τη γυναίκα ως νύφη μόνο στην περίπτωση που με την προίκα της μπορεί να εκπληρώσει αυτό το στόχο, διαφορετικά προσπαθεί με κάθε τρόπο να εμποδίσει την πραγματοποίηση του γάμου· στην *Απιστη* γίνεται οικογενειακό συμβούλιο μάλιστα για να κριθεί η καταλληλότητα της νύφης⁵⁵. Για τη Χριστίνα όταν χάνεται η περιουσία της, η μητέρα του Ευάγγελου στέκει εμπόδιο, κλαίει, χτυπιέται: «όχι, όχι δε θα την πάρεις!»⁵⁶, ενώ στη *Μυρτώ* ο αρραβωνιαστικός εξαφανίζεται με την πρόφαση του ταξιδιού για οικογενειακές υποθέσεις και με ένα γράμμα τακτοποιεί την εκκρεμότητα λέγοντας πως «...χωρίς να είμαι φιλοχρήματος... το χρήμα είναι

αθηναϊκό σπίτι, της σειράς τους, με εκατομμύρια, αλλά που να αρέσει βέβαια και σε εκείνον. Ή στη *Μυρτώ*, όπου διαλύεται ο αρραβώνας της Μυρτώς όταν η προίκα της εξανεμίζεται μαζί με το θάνατο της θείας που θα προικοδοτούσε το κορίτσι. Τα παραδείγματα των δυο αυτών μυθιστορημάτων δε χρησιμοποιούνται παρά ευκαιριακά στην παρούσα εργασία, στο βαθμό που το περιεχόμενό τους παρέχει συμπληρωματικά στοιχεία στο υπό έρευνα αντικείμενο, επειδή στο μεγαλύτερο μέρος του μυθιστορηματικού χρόνου οι ηρωίδες διάγουν έγγαμο βίο.

⁵³ «Κάνα-δυο είχαν παντρευτεί, κι οι γερές προίκες τους βοήθησαν ν' ανοίξουν δικηγορικά γραφεία». *Μυρτώ*, ό.π. σ. 344.

⁵⁴ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 32.

⁵⁵ *Απιστη*, ό.π. σ. 82.

⁵⁶ *Το παλιό μας σπίτι*, ό.π. σ. 108.

βάσις της ευτυχίας... ποτέ δεν θα κατορθώσουμε να ορθοποδήσουμε... οι γονείς μου δεν το επιτρέπουν...»⁵⁷. Το ίδιο συμβαίνει και στο μυθιστόρημα του Άγγ. Τερζάκη *Μυστική Ζωή*, όπου η Βένα παραλαμβάνει ένα γράμμα του αρραβωνιαστικού της, ο οποίος της ανακοινώνει τη διάλυση του αρραβώνα, αφού η ζωή έχει απαιτήσεις και η ίδια δεν είναι σε θέση να τις ικανοποιήσει, αφού «δυο μέρες πριν, είχαμε χάσει ό,τι είχαμε και δεν είχαμε σε χρεώγραφα, απόμενα δίχως προίκα»⁵⁸. Έτσι τη Βένα την «απόσπρωξαν» γιατί τη βρήκανε περιττή μια και δεν είχε πια το αντίβαρο σε χρήμα.

Στο μυθιστόρημα *Η τιμή και το χρήμα* είναι ο θεός του Αντρέα που προβάλλει αντιρρήσεις στο γάμο του ανηψιού του με τη φτωχή Ρήνη, που αφού δεν είναι της τάξης τους και η προίκα της δεν μπορεί να συντελέσει στη διατήρηση της κοινωνικής τους θέσης, δεν μπορεί να γίνει νύφη στο σπίτι τους· «αυτή για εμάς δεν είναι, δεν έχει παράδες!... Δεν τήνε τελειώνεις, μωρέ ανηψιέ, αυτή την κουβέντα, να καζαντίσεις, μωρέ, και συ, κι όχι να δουλεύεις οα ραγιάς μέρα νύχτα! Προυές πάλε μου τόπε η Σάββαινα. Τι να τση πω;»⁵⁹.

Στο τέλος βέβαια και συνήθως χωρίς πολλές δυσκολίες ο σκοπός επιτυγχάνεται με την ανοχή των ανδρών, γιατί και αυτοί έχουν ενστερνιστεί και αναγνωρίζει ως φυσική αυτή τους την απαίτηση, ώστε να θεωρούν την ύπαρξη της προίκας απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση του γάμου και γιατί πάντοτε υπάρχει η εναλλακτική λύση της προικισμένης όπως ταιριάζει νύφης, όσο κι αν η κατά τα άλλα προσωπικότητά της είναι αταίριαστη, «οι γονείς μου με προξενεύουν σε μια συγγενοπούλα μας, ένα αγράμματο κορίτσι, κακοσούλουπο, με κάτι πόδια οα μπουκάλια, μόνο και μόνο επειδή παίρνει ένα εκατομμύριο προίκα»⁶⁰.

Αλλά και στην περίπτωση που ο νέος αγαπά τη φτωχή κοπέλα, το δέλεαρ της προίκας βαρβαίνει τόσο πολύ, που οι άντρες ακόμα και με εκβιασμούς και απειλές προσπαθούν να προσποριστούν όσο το δυνατό μεγαλύτερη προίκα. Γι' αυτό συχνά ο νέος 'κλέβει' το κορίτσι για να πιέσει

⁵⁷ *Μυρτώ*, ό.π. σ. 111.

⁵⁸ *Μυστική Ζωή*, ό.π. σ. 233.

⁵⁹ *Η τιμή και το χρήμα*, ό.π. σ. 141 και 153.

⁶⁰ *Μυρτώ*, ό.π. σ. 76.

με αυτόν τον τρόπο την οικογένειά της να δώσει όσο περισσότερα μετρητά μπορεί, προκειμένου να μην σπλωθεί η τιμή και η υπόληψη του κοριτσιού, αλλά και όλης της οικογένειας. Στην *Τιμή και το χρήμα*, ο Αντρέας κλέβει τη Ρήνη για να φέρει τη σιόρα Επιστήμη σε αδιέξοδο και στο τέλος να ικανοποιήσει τις χρηματικές του απαιτήσεις, «...το καταλάβαινε τώρα· τα πάντα εκιντύνευαν, γιατί ο Αντρέας δε θα στεφάνωνε τη θυγατέρα της, α δεν τούδινε πρώτα όσα της είχε ζητήσει, ή και περισσότερα ακόμα· γι' αυτό της την είχε κλέψει»⁶¹. Απειλεί μάλιστα ότι θα εγκαταλείψει το κορίτσι για να πάρει άλλη περισσότερη προικισμένη, «[Ο θείος] λέει να σε διώξω για να πάρω την άλληνε τση Σάββαινας, πώχει χίγια πεντακόσια. Και μου λέει καλά. Αν τον άκουα από την αρχή, τάχα σήμερα, και θάχα και το καϊκι. Μα κάλλιο αργά παρά ποτέ»⁶². Έτσι ο Αντρέας εκβιάζει τη μάνα της Ρήνης μέχρι το τέλος για να του δώσει όσα ζητάει, αλλιώς όχι μόνο θα την αφήσει αστεφάνωτη, αλλά και θα την εγκαταλείψει⁶³, παρότι έγκυος, για να παντρευτεί αυτή που του προσφεύει ο θείος του και που θα του λύσει το οικονομικό του πρόβλημα.

Στην περίπτωση που πραγματοποιηθεί ο γάμος ενώ η νύφη δεν έχει την απαιτούμενη προίκα, οφείλει απόλυτη υπακοή και σεβασμό πρωτίστως στην πεθερά της, ενώ από τον άνδρα της δεν έχει δικαίωμα μεγάλων αξιώσεων και μίμησης των αστικών συνθηκών, διπλή λοιπόν υποταγή για την άπροικη γυναίκα⁶⁴, αφού η ιδεολογία της προίκας αποτελεί σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα καταπιέζοντας τη γυναίκα και μεταβάλλοντάς τη σε ανίσχυρο πλάσμα. Ενώ αν η γυναίκα είχε δική της περιουσία, αν είχε προίκα, ήταν υπολογίσιμη και αντιπροσώπευε κάτι για τον άνδρα⁶⁵. Είναι ωστόσο

⁶¹ *Η τιμή και το χρήμα*, σ. 161.

⁶² *Η τιμή και το χρήμα*, σ. 175.

⁶³ *Η τιμή και το χρήμα*, σ. 170 και 174-177.

⁶⁴ Άλτσι, ό.π. σ. 85.

⁶⁵ Σύμφωνα με τον Ε. Παπαταξιάρχη απόψεις που ισχυρίζονται ότι ο οικιακός χώρος, ο μεγαλύτερος διαχωρισμός των φύλων και ο θεσμός της προίκας συμβάλλει στην αυξημένη οικιακή δύναμη των γυναικών ενισχύοντας την οικιακή τους θέση, είναι πεδία υπό διερεύνηση σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης, ό.π. σ. 52. Για τη θετική επίδραση της προίκας στην οικιακή θέση των γυναικών, βλ. Dubisch J., «The Domestic Power of Women in a Greek Island Village». *Studies in European Society* 1: 23-33, 1974. Πάντως στην έρευνά της η Μ. Ε. Αντμάν διαπιστώνει πως στο χωριό η γυναίκα στερείται κάθε εξουσίας, όποια κι αν είναι η οικονομική συνεισφορά της (προίκα, εργασία) στη ζωή του νοικοκυριού και της οικογένειας. Έτσι «η προίκα αντί να αντιπροσωπεύει την

τόσο πολύπλοκο το κοινωνικό πρόβλημα που απορρέει από την προίκα και τόσο έντονο το κοινωνικό αδιέξοδο που δημιουργεί στη γυναίκα, που ακόμα και όταν υπάρχει, καλύπτοντας την κοινωνική απαίτηση, αυτή η γυναίκα μπορεί να θεωρηθεί επικίνδυνη, διότι αν η προίκα της είναι μεγάλη της προσδίδει υψηλό κοινωνικο-ατομικό κύρος και άρα της δημιουργεί εγωισμό, επομένως την καθιστά ακατάλληλη για γάμο, ενώ εκείνος που θα πάρει μια τέτοια γυναίκα θα αποτελέσει αντικείμενο λύπησης για τους άλλους άνδρες, «...θα τον λυπηθώ... Η προίκα της θα την κάνει πιο εγωίστρια»⁶⁶.

Αν τα μετρητά που δίνουν οι γονείς στο κορίτσι δεν είναι αυτά που ο άντρας ζητάει, τότε η ευθύνη βαρύνει την ίδια τη γυναίκα που δεν μπορεί να πιέσει τους δικούς της να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του μελλοντικού γαμπρού. Η γυναίκα έτσι καλείται να αναλάβει η ίδια δράση για την περισσότερο κερδοφόρα συναλλαγή του εαυτού της και ενώ τις περισσότερες φορές είναι οι άλλοι που ορίζουν την τιμή για την εμπορευματοποίησή της και εκείνη οφείλει παθητικά να το υποστεί, τώρα πρέπει να παίξει ρόλο ενεργητικό για να διαπραγματευτεί όσο καλύτερα μπορεί την ύπαρξή της. Ο Αντρέας ρίχνει στη Ρήνη την ευθύνη που η μητέρα της δε δίνει όσα της ζητάει και την απειλεί να την διώξει, ενώ ήδη ζουν μαζί, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την υπόληψη του κοριτσιού μέσα στην ελληνική συντηρητική κοινωνία της επαρχίας, «εσύ φταις... Πρόσμενε στεφάνι!... Δε σε στεφανώνω, α δε δώκει τα χίγια που χρειάζονται... Αφού εσύ τα φταις, να σε διώξω»⁶⁷. Και ενώ ο Αντρέας ουσιαστικά την εγκαταλείπει, η Ρήνη παίρνει τη ζωή της στα χέρια της και αποφασίζει να εργαστεί. Όταν η μάνα της υποχωρεί και δίνει όσα της

προσασία της γυναίκας, όπως υποτίθεται ότι κάνει, δεν είναι στην πραγματικότητα παρά το μέσο που χρησιμοποιείται για να την εμπορευματοποιεί». Μ. Ε. Αντράν, ό.π. σ. 141.

⁶⁶ Μυρτώ, ό.π. σ. 51. Συμπληρωματικά αναφέρουμε την περίπτωση στην *Εκάτη* του Κ. Πολίτη, όπου πράγματι η ύπαρξη ιδιαίτερα μεγάλης προίκας δημιουργεί στην άγαμη γυναίκα έπαρση και εγωισμό, αφού γνωρίζει πως με αυτή μπορεί να 'αγοράσει' όποιο γαμπρό θέλει. Ο έρωτας, αν και χαρακτηρίζεται από την ηρωίδα ως ελάττωμα, αποτελεί βασικό στοιχείο για την απόφαση του γάμου της, απόφαση όμως που έρχεται ως αποτέλεσμα της υψηλής κοινωνικής της θέσης. Πρόκειται για μια επιλογή που της παρέχεται εφόσον η ύπαρξη της προίκας της είναι ήδη εξασφαλισμένη, άρα μπορούμε να μιλάμε για μια «εκ του ασφαλούς» επιλογή, αφού με το δόλωμα της ιδιαίτερα παχυλής προίκας της μπορεί κάθε στιγμή να παντρευτεί: «Δεν παντρευτήκα γιατί έχω ένα μεγάλο ελάττωμα, του αποκρίθηκε. Θέλω να παντρευτώ από έρωτα ίσια ίσια. Μην ξεχνάτε πως έχω δέκα εκατομμύρια προίκα». Κ. Πολίτης, *Εκάτη*, Αθήνα 1990, ύψιλον/βιβλία, σ. 143.

⁶⁷ *Η τιμή και το χρήμα*, ό.π. σ. 174-175.

είχε ζητήσει, εκείνος επιστρέφει για να την παντρευτεί, όμως η ίδια αρνείται αυτό το γάμο, αν και περιμένει παιδί, προτιμά να παραβιάσει τις κοινωνικές επιταγές, να σηκώσει μόνη όλο το βάρος της κοινωνικής κατακραυγής, να είναι όμως ανεξάρτητη, όσο μπορεί μέσα σε μια τόσο συντηρητική κοινωνία όσο η ελληνική της εποχής, γιατί «... για λίγα χρήματα ήσουν έτοιμος να με πουλήσεις, και χωρίς αυτά δε μ' έπαιρνες. Πάει η αγάπη. Επέταξε το πουλί»⁶⁸. Στην περίπτωση δε που η προίκα εκλείπει και μάλιστα με υπευθυνότητα της ίδιας της γυναίκας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Χριστίνας, οι ευθύνες βαρύνουν αποκλειστικά την ίδια που φέρθηκε απερίσκεπτα και δε φρόντισε για το μέλλον της βάζοντας η ίδια τον εαυτό της στη θέση του εμπορεύματος, αποτιμώντας την αξία της με βάση την οικονομική της κατάσταση. «Δεν με άκουσες τότε, (της) λέει, και όλα χάθηκαν! Δεν θέλησες να με ακούσεις και να το αποτέλεσμα. Σε ληλάτησαν ολότελα!»⁶⁹. Στην περίπτωση που η προίκα εξανεμίζεται όπως συμβαίνει στη Μυρτώ με τον απροσδόκητο θάνατο της θείας της, η Μυρτώ οφείλει να κατανοήσει και να θεωρήσει ως φυσική τη διάλυση του αρραβώνα, αφού και η ίδια η γυναίκα γνωρίζει καλά πως γάμος χωρίς προίκα δεν μπορεί να γίνει, άρα πρέπει να αντιμετωπίσει την κατάσταση με τη λογική και μέσα στην υλική της διάσταση⁷⁰. Τελικά ο έρωτας πολύ μικρό ρόλο διαδραματίζει σε όλη αυτή την εμπορική συναλλαγή και μόνο στην αρχή της σχέσης του ζευγαριού, τότε δηλαδή που η δυναμική του μπορεί να παρασύρει σε υποσχέσεις⁷¹, ενώ εξοβελίζεται ολοκληρωτικά όταν φθάσει η ώρα των διαπραγματεύσεων για το γάμο.

Πάντως η προικοθηρία ήταν ένας ασφαλής τρόπος εξασφάλισης της κοινωνικής θέσης των αντρών και διατήρησης του κοινωνικού κύρους τους, μέθοδος απόλυτα αποδεκτή και από τις δυο μεριές των ενδιαφερομένων, τόσο

⁶⁸ Η τιμή και το χρήμα, ό.π. σ. 192.

⁶⁹ Το παλιό μας σπίτι, ό.π. σ. 84. «Το ιδανικό για τον μέσο άνδρα του δυτικού κόσμου είναι μια γυναίκα, που ανέχεται με τη θέλησή της την κυριαρχία του, που δεν δέχεται τις ιδέες χωρίς συζήτηση, που υποχωρεί όμως μπροστά στην επιχειρηματολογία του, που του αντιστέκεται με την εξυπνάδα, έως ότου τελικά πεισθεί... Εκεί βρίσκεται η πραγματική νίκη για τον άντρα, τον κατακτητή και ελευθερωτή. Να αναγνωρίσει η γυναίκα με τη θέλησή της πως αυτός ο άντρας είναι η μοίρα της». Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 198.

⁷⁰ «Δυστυχώς ο αρραβώνας μας διαλύεται. Θα σου μιλήσω με ειλικρίνεια, γιατί είσαι λογική...», Μυρτώ, ό.π. σ. 110.

⁷¹ «Και χωρίς δεκάρα θα σ' έπαιρνα», Μυρτώ, ό.π. σ. 76.

από τη μεριά του υποψηφίου γαμπρού, που με μια καλή προίκα όχι μόνο έλυνε τα οικονομικά του προβλήματα, αλλά και πολλές φορές ανερχόταν κοινωνικά, όσο και από τη μεριά της οικογένειας της νύφης, που με μια παχυλή προίκα "ξεφορτωνόταν" το "αδύνατο μέρος". Αλίμονο στην οικογένεια εκείνη που το κορίτσι αρνιόταν την εμπορευματοποίησή του με την προίκα και απέρριπτε τον επίδοξο γαμπρό, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Βάνας, στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Άγγ. Δόξα. Η Βάνα υποκύπτει στις πιέσεις της μητέρας της να παντρευτεί τον άντρα που της προσzeneύουν, όταν όμως αποδεικνύει στον ίδιο την υστεροβουλία του να την παντρευτεί για να σωθεί από τη χρεωκοπία με την προίκα της⁷², το συνοικέσιο χαλάει προς μεγάλη απογοήτευση της μητέρας που τόσα είχε επενδύσει σ' αυτό το γάμο. Το μυθιστόρημα αποτελεί και τη μοναδική περίπτωση, όπου τελικά ο άνθρωπος που θα παντρευτεί η Βάνα δεν έχει καμιά απαίτηση προίκας⁷³. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αυτό που προβάλλεται στο κείμενο είναι η ισοτιμία των δυο φύλων, κάτω από την αισιόδοξη ματιά του συγγραφέα, που επιδιώκει να αποδώσει την επιθυμία του μεταπολεμικού ανθρώπου για μια αληθινή ζωή, στηριγμένη σε αυθεντικές και υγιείς αρχές και αξίες, έτσι η Βάνα παντρεύεται αυτόν με τον οποίο ερωτεύονται, έχει μαζί του ολοκληρωμένες προγαμιαίες σχέσεις, την αντιμετωπίζει ισότιμα γι' αυτό και δε δέχεται να διαπραγματευτεί τον έρωτά του με όρους συναλλαγής μέσω της προίκας.

Αυτή την αγοραπωλησία στηλιτεύει και η Α. Παπαδοπούλου στο *Περιπέτειαι μιας διδασκαλίσσης*, όπου με το στόμα της ηρωίδας λέει: «Ο εξαδελφος του Χριστοδούλου, το πρώην μπακαλάκι, είχαν αξιώσεις να πάρη τρεις χιλιάδες λίρας. Ο βάνανσος και άξεστος εκείνος άνθρωπος, του οποίου η συναναστροφή με δυσανεπούσε, εμέ μ' εθεώρει αναξίαν του, μ' όλην την παιδείαν και την καλλονήν μου». Και συνεχίζει: «Επειδή δεν έχω χρήματα να αγοράσω σύζυγον μετά του οποίου να ζήσω, πρέπει να πάρω τον πρώτο τυχόντα μόνον και μόνον διότι δεν απαιτεί

⁷² Βάνα, ό.π. σ. 29-30.

⁷³ Βάνα, ό.π. σ. 136.

χρήματα· και η οικιακή αρμονία;»⁷⁴. Η έλλειψη προίκας κάποτε αντισταθμίζεται με την ομορφιά του κοριτσιού, η οποία όμως ποτέ δεν είναι επαρκής εφόσον δε συνοδεύεται από την προίκα. Πολύ περισσότερο μάλιστα η μόρφωση της γυναίκας δεν μπορεί να βαρύνει για την πραγματοποίηση του γάμου, αφού είναι αρκετή για τον επίδοξο γαμπρό η γνώση *εις τα του οίκου*, τα άλλα είναι περιττά στο βαθμό που δεν μπορούν να του προσφέρουν κοινωνικό γόητρο, ανάλογο με αυτό της προίκας. Πάντως η πραγματοποίηση του γάμου βαραίνει κατά κύριο λόγο τη γυναίκα, που οφείλει να έχει εξασφαλισμένη την προίκα της, ανεξαρτήτως ομορφιάς και μόρφωσης, ενώ από την άλλη μεριά δε βαραίνει ανάλογα το έλλειμμα ως προς τα προσόντα του γαμπρού, άλλωστε η γυναίκα είναι που πρέπει να παντρευτεί για να εκπληρώσει τον προορισμό της, γι' αυτό και θεωρείται κοινωνικά ορθό να "αγοράσει" τον οποιοδήποτε τυχόντα, από το να "μείνει στο ράφι".

Από τη στιγμή που η ζωή της γυναίκας είναι προσανατολισμένη στο γάμο, οι σκέψεις και οι ενέργειές της δεν μπορούν παρά να στρέφονται γύρω από αυτόν, κάθε παρέκκλιση θεωρείται ανυπακοή και το τίμημα είναι βαρύ. Η ήδη αρραβωνιασμένη γυναίκα για την οικογένειά της έπρεπε να θεωρείται «πεθαμένη». Δεν έπρεπε να περιμένουν τίποτα από εκείνη, «αν ήσουν νεκρή, τι θα έκαναν οι δικοί σου;»⁷⁵, η προίκα της επομένως είναι που τη «ζωντανεύει», που δίνει υπόσταση και θέση στη γυναίκα, διαφορετικά η γυναίκα είναι καταδικασμένη να συμμετάσχει στο θλιβερό παιχνίδι που της επιφυλάσσει η κοινωνία, πληρώνοντάς το με τίμημα τη μοναξιά και την κοινωνική απαξίωση.

8.3.3. Η υποχρέωση της προικοδοσίας και η ηθική των κοριτσιών

Η προικοδοσία υπήρξε ιδιαίτερα καταπιεστική υποχρέωση για τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα. Εκτός από τους γονείς που συχνά ξεπουλούν το βίός τους προκειμένου να προικίσουν τα κορίτσια τους, από τους αδελφούς που πολλές φορές ξενιτεύονται γι' αυτό το σκοπό, ώστε μετά

⁷⁴ Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης, ό.π. σ. 60- 61.

⁷⁵ Το παλιό μας σπίτι, ό.π. σ. 89.

να μπορέσουν και οι ίδιοι να παντρευτούν, κάποτε την προικοδότηση των κοριτσιών είναι υποχρεωμένοι να αναλάβουν οι στενοί συγγενείς, όταν ο πατέρας έχει πεθάνει⁷⁶, αλλά και τα ίδια τα κορίτσια δουλεύουν σκληρά στην προσπάθειά τους να εξοικονομήσουν τα χρήματα της προίκας τους, άλλοτε στα χωράφια, άλλοτε σε εργοστάσια, σε εργαστήρια, ως κεντήστρες και μοδίστρες, όπως έχει ήδη αναφερθεί.

Η Αργυρώ, ορφανή από πατέρα και με έναν έκλυτο αδελφό, ήδη από την πολλή μικρή ηλικία των δεκαέξι χρόνων, εργάζεται ως ράφτρα σε ένα ασπιροουχάδικο της Αθήνας, με σκοπό να μπορέσει να φτιάξει την 'προικούλα' της⁷⁷, μαζί με άλλα κορίτσια παρόμοιας ηλικίας, που εργάζονται για τον ίδιο σκοπό. Όσα μάλιστα κορίτσια κατορθώνουν το στόχο τους, θεωρούνται πετυχημένες, ευτυχισμένες, αφού η προίκα μπορεί να τους εξασφαλίσει τον πολυπόθητο γάμο και για τις υπόλοιπες αποτελούν ζηλευτό παράδειγμα⁷⁸. Η εργασία τους είναι αναγκαστική και αποκλειστικά προσανατολισμένη σ' αυτό το στόχο, ενώ τα μέσα της επιβίωσής τους οφείλει να τα καλύπτει ο αδελφός, ελλείψει του πατέρα, «εσύ που είσαι άντρας, έπρεπε να δουλεύεις για το ψωμί μας. Κι εγώ, αν εδούλευα, να τα φύλαγα για την προίκα μου»⁷⁹. Διαφορετικά δεν πρέπει να εργάζονται, όπως συμβαίνει με τις κόρες των αστικών στρωμάτων, στις οποίες η εργασία είναι απαγορευτική και στο μόνο που επιτρέπεται να επιδίδονται είναι η επιδεικτική κατανάλωση.

Ο Κώστας Κιμωνίδης, στο μυθιστόρημα *Παραστρατημένοι* της Λιλίκας Νάκου, εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για το βάρος που έπεφτε στις ιλάτες του να προικίσει και να «αποκαταστήσει» τις δυο μικρότερες αδελφές του, που τύχαιναν ορφανές από πατέρα. Κατηγορήθηκε ως εγωιστής και κακός από τη μητέρα του αφού δε φρόντισε το χρέος του, γιατί «η ελληνική οικογένεια θέλει πάντα ένα θύμα. Κι αυτός ο ρόλος πέφτει στο μεγαλύτερο αδελφό...» λέει, ενώ

⁷⁶ Από το θείο της η Βίκη προσπαθεί να εξασφαλίσει τα χρήματα της προίκας που απαιτεί η οικογένεια του γαμπρού. *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, ό.π. σ. 239.

⁷⁷ *Η τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 10.

⁷⁸ «Αυτή θα οικονομούσε ποτέ την προικούλα σαν την ευτυχισμένη Βιργινία;». *Η τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 40.

⁷⁹ *Η τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 49.

«οι αδελφές μου κι οι δυο ήταν τεμπέλες... Περνούσαν την ημέρα τους ξαπλωμένες ... ξεφυλλίζοντας φιγουρίνια...», έτσι μπόρεσε να συνεχίσει τις σπουδές του στο εξωτερικό, αφού πρώτα άφησε στις αδελφές του το μερίδιό του από την κληρονομιά του πατέρα του⁸⁰.

Συχνά η πρόκληση των αστικών συνηθειών, η επιθυμία της αστικής αναρρίχησης, η συγκέντρωση χρημάτων για την προίκα με την προοπτική ενός καλύτερου γάμου, κάμπτει εύκολα τις ηθικές αντιστάσεις των φτωχών κοριτσιών, με αποτέλεσμα να πουλούν ακόμα και ό,τι πολυτιμότερο διαθέτουν, «Η Αργυρώ δεν αντιστάθηκε. Αντιστέκεται για τόσο πράγμα ένα φτωχό κορίτσι στον καλό προϊστάμενο, την ώρα που της βάζει στην τσέπη ένα κατακαίνουργο πεντόδραχμο;... ή την ώρα που της υπόσχεται ένα ωραίο καλοκαιρινό φουστανάκι;»⁸¹, κρίνοντας ως «φυσική» αυτή τη στάση ζωής και χωρίς να αισθάνονται «ούτε μεγάλη ντροπή, ούτε μεγάλη τύψη»⁸², ωστόσο πρόκειται για μια επιλογή που δεν έχει βιωθεί ως πράξη «ελευθέρης βούλησης», αλλά σαν καταναγκαστική επιλογή που το κοινωνικό πρόβλημα της προίκας επιβάλλει.

Η προίκα αποτέλεσε τόσο έντονο κοινωνικό πρόβλημα για τα κορίτσια των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, που θεωρούν φυσική την όποια παραχώρηση, προκειμένου να μπορέσουν να παντρευτούν. Η εξάρτησή τους από το αρσενικό είναι τέτοια που δέχονται να συντηρούνται από κάποιον μεγαλύτερο και πλούσιο άνδρα, ο οποίος τους παρέχει άνετη ζωή από τη μια μεριά και από την άλλη θα είναι αυτός που θα τις προικίσει και θα τους εξασφαλίσει την «αποκατάστασή τους»· «και θα μου κάνει ό,τι θέλω· ρούχα και στολίδια να φορώ, σπίτι να κάθομαι. Θα μου δίνει και μετρητά, για να βάζω στην πάντα και να κάμω αγάλι- αγάλι την προίκα μου. Μπορεί μάλιστα να με προικίσει ...»⁸³. Όποιο δρόμο όμως κι αν έχουν πάρει αυτές οι γυναίκες, πάντοτε δεν παύουν να ελπίζουν πως εκείνος που τις αγαπά μπορεί να τις

⁸⁰ Παραστρατημένοι,, ό.π. σ. 226.

⁸¹ Η τιμή του αδελφού, ό.π. σ. 19.

⁸² Η τιμή του αδελφού, ό.π. σ. 89.

⁸³ Η τιμή του αδελφού, ό.π. σ. 84.

παντρευτεί και χωρίς προίκα⁸⁴. Γνωρίζοντας ωστόσο πως ζουν σε ένα αδιέξοδο, σε μια κοινωνία υποκρισίας, όπου η ύπαρξη προίκας αποτελεί κοινωνικά επιτακτική ανάγκη, ενώ από την άλλη μεριά η «άτιμη» ζωή ενός κοριτσιού για τον προσπορισμό της προίκας είναι κοινωνικά καταδικαστέα.

Συμπερασματικά

Συμπερασματικά ο θεσμός της προίκας είναι ένα στοιχείο που όχι μόνο λειτουργεί μέσα στο συγκεκριμένο κεφαλαιοκρατικό σύστημα του ελληνικού χώρου, αλλά το συντηρεί, το σταθεροποιεί και το αναπαράγει. Σε όλο το διάστημα του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα ο θεσμός της προίκας είναι κυρίαρχος στη διαδρομή των πενήντα αυτών χρόνων και καθοριστικός της «αποκατάστασης» των κοριτσιών, με τις απαραίτητες διαφοροποιήσεις ανάλογες των κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών.

Όταν το σύστημα αυτό βασίζεται κατεξοχήν σε αγροτικό εισόδημα η προίκα έχει περισσότερο τη μορφή των προικιών (ρουχισμό, σκεύη) και σπανιότερα χρηματική μορφή ή άλλη μορφή ακίνητης περιουσίας. Αυτού του τύπου η προίκα, δηλαδή σε χρηματική μορφή και σε ακίνητη περιουσία, γίνεται κυρίαρχη συνήθεια όταν το σύστημα βασίζεται σε μικροαστικό και αστικό εισόδημα, εμφανίζει δηλαδή περισσότερο ταξικό χαρακτήρα. Στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή των προικιών, η γυναίκα λογίζεται ως παραγωγική δύναμη, όσο όμως η προίκα σε χρηματική μορφή και σε ακίνητη περιουσία αυξάνεται, τόσο η γυναίκα απομακρύνεται από την παραγωγική διαδικασία αλλά και οι απαιτήσεις για ομορφιά, φρονιμάδα, νοικοκυροσύνη ελαχιστοποιούνται, πρόκειται για κοινωνικό πρόβλημα που αφορά, με διαφορετικό τρόπο, τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες. Μετά το γάμο η περιουσία της γυναίκας περνά στα χέρια του άνδρα, ο οποίος τη διαχειρίζεται

⁸⁴ Τιμή του αδελφού, ό.π. σ. 91.

όπως του αρέσει, διότι τόσο η γυναίκα του, όσο και η προίκα της είναι που συμβάλλουν στην κοινωνική του άνοδο⁸⁵.

Είναι φανερό πως όχι μόνο τα πράγματα, τα δημιουργημένα από την παραγωγική δραστηριότητα της γυναίκας, αλλά και ο ίδιος ο άνθρωπος γυναίκα - νύφη γίνεται αντικείμενο συναλλαγής. Πρόκειται για μια αλλοτριωτική κατάσταση της γυναικείας ταυτότητας, της κοινωνικοατομικής θέσης της γυναίκας που προκειμένου για την «αποκατάσταση» της την εξαναγκάζει σ' αυτή την αγοραπωλησία, στην πραγμοποίησή της (*reification*), υποταγμένη σε μια καθαρά ανδροκρατική ιδεολογία. Η γυναίκα μέσα σε ένα ανδροκρατούμενο κοινωνικό σύστημα απομονώνεται στον ιδιωτικό χώρο, παρακολουθώντας τους ρυθμιστές της ζωής της. Στερείται δυνατότητας παρέμβασης και διαμόρφωσης της ζωής της, η μόνη επιτρεπτή δραστηριοποίηση είναι εκείνη που προσανατολίζεται αποκλειστικά στον προσπορισμό της προίκας, με σκοπό τον ποθητό γάμο. Αλίμονο λοιπόν στη γυναίκα που δε θα το κατορθώσει και που θα παραμείνει άγαμη, *γεροντοκόρη*⁸⁶, άρα θα επισύρει την κοινωνική κατακραυγή και θα βιώσει τον κοινωνικό αποκλεισμό, αφού ούτε στην κοινωνία της υπαίθρου, αλλά ούτε και στην κοινωνία της πόλης υπάρχει θέση για τις *γεροντοκόρες*.

Όλη αυτή η κατάσταση δοσοληψίας μέσω της προίκας εμπεδώνεται στη γυναικεία ψυχосύνθεση όχι μόνο μέσα από μια κοινωνία καθαρά παραδοσιακή όπως είναι η ελληνική, αλλά και που ενισχύεται από μια σειρά έντυπου υλικού όπως γυναικεία περιοδικά, αισθηματικά ρομάντσα και στις

⁸⁵ Σύμφωνα με την έρευνα της Ε. Βαρίκα είναι μεγάλο το μέγεθος των καταγγελιών του θεσμού της προίκας μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών*, όπου για άλλες αρθρογράφους η προίκα αποτέλεσε ιστορική πρόοδος για την προστασία της γυναίκας, για άλλες δεν είναι παρά μια μορφή κληρονομικού διακανονισμού, ενώ για κάποιες πρόκειται για επιζήμιο θεσμό τόσο για την οικογένεια, όσο και για την κοινωνία. Πάντως όλες οι διαφωνίες συγκλίνουν στην *άρνηση του παρασπικτού χαρακτήρα των γυναικών*. Ε. Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, ό.π. σ. 300.

⁸⁶ Στην Αγγλία η *γεροντοκόρη* εκφράζεται με τη λέξη *spinster* που αρχικά (14^{ος} αι.) σήμαινε την κλώστρια, επειδή το επάγγελμα αυτό υπήρξε ανέκαθεν αποκλειστική απασχόληση των γυναικών. Από τον 17^ο αι. και μετά γίνεται συνώνυμο της ανύπαντρης γυναίκας και εισέρχεται και στη νομική ορολογία. Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά, *Σιωπηρές Ιστορίες...*, ό.π. σ. 254.

μέρες μας μέσω της τηλεόρασης. Τελικά το θήραμα είναι πάντα η γυναίκα, αφού τη νύφη την πληρώνει πάντα η νύφη⁸⁷.

⁸⁷ Σκουτέρη- Διδασκάλου, ό.π. σ. 255.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9^ο: Γάμος

9.1. Γενικά ο γάμος ως κοινωνικός θεσμός

Κύρια χαρακτηριστικά ενός κοινωνικού θεσμού είναι η σταθερότητα και η τυποποίηση, έτσι ένας κοινωνικός θεσμός λειτουργεί ως κύριο κανονιστικό πρότυπο¹ και επιβάλλεται στα μέλη μιας κοινωνίας εξασφαλίζοντάς τους την κοινωνική ένταξη και αποδοχή, προκειμένου να επιτευχθούν κοινωνικά αποδεκτοί και επιθυμητοί ατομικοί όσο και συλλογικοί στόχοι².

Ο γάμος είναι ένας κοινωνικός θεσμός³, που επιβάλλεται στα μέλη μιας κοινωνίας, προκειμένου αυτά να αναγνωριστούν κοινωνικά και αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία οικογένειας. Εκτός όμως από κοινωνικός θεσμός, ο γάμος αποτελεί και μια διαβατήρια τελετουργία⁴ με την

¹ Το κανονιστικό πρότυπο είναι «ένα πρότυπο που προσανατολίζει τη συμπεριφορά καθορίζοντας ποιους, πότε, πώς και με ποια σειρά θα ενεργήσει για να παραχθεί ένα συγκεκριμένο και κοινωνικά αναγνωρισμένο αποτέλεσμα». Δ. Γ. Τσαούσης, *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα 1989, Gutenberg.

² Ο σεβασμός ενός κοινωνικού θεσμού σημαίνει αυτόματα δυο πράγματα, ότι θεωρείται απαραίτητη η υιοθέτηση αποδεκτών ή επιθυμητών συλλογικών στόχων και ότι η παραδοχή του θεσμού αποτελεί τον τρόπο επίτευξης αυτών των στόχων. Ενώ η παραγνώριση του θεσμού μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνική οριακότητα ή και απόρριψη.

³ Ως κοινωνικός θεσμός ο γάμος «συνίσταται από την κοινωνικά αναγνωρισμένη ένωση δυο ετερόφυλων προσώπων που χαρακτηρίζεται από α) την αμοιβαία πρόθεση μακρόχρονης διατήρησής της, β) την κατά κανόνα συνοίκηση των δυο συζύγων, γ) τη ρύθμιση των γενετήσιων σχέσεων των δυο συζύγων και των άλλων προσώπων μέσα και έξω από την οικογένεια, δ) την αμοιβαία πρόθεση αναπαραγωγής, ε) την οικονομική συνεργασία των συζύγων και στ) την από κοινού ανάληψη υποχρεώσεων διατροφής, ανατροφής και αποκατάστασης των κοινών τέκνων, σύμφωνα με τους κοινωνικούς κανόνες που ισχύουν». Δ. Γ. Τσαούσης, ό.π.

⁴ Σύμφωνα με τη Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου, η τελετουργία του γάμου ως κοινωνικό φαινόμενο έχει τις δικές του ειδικές και ιδιαίτερες διαστάσεις που δομούν την ταυτότητά του ως αναγνωρίσιμου συνόλου κανόνων ή και υλικών πραγματώσεων των κανόνων, και ως συνολικό πρότυπο συμπεριφοράς λειτουργεί ως πολυσήμαντο μήνυμα, όπου συνυπάρχουν πολλοί κώδικες, έτσι η τελετουργία του γάμου α) νομιμοποιεί και επικυρώνει τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα μέσα σε ιστορικά συγκεκριμένες συνθήκες και β) συμβάλλει άμεσα στην αναπαραγωγή των συνθηκών για την αναπαραγωγή του κοινωνικού status quo, λειτουργεί δηλαδή σαν *ιδεολογικός μηχανισμός*. Σχετικά με την «τελετουργία του γάμου», Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, ό.π. σ. 111-152.

οποία το άτομο περνά από μια κοινωνική κατηγορία σε μια άλλη, από ανύπαντρο σε παντρεμένο, μέσω τυπικών διαβατηρίων εθίμων⁵, προκειμένου μέσω του γάμου να εξασφαλιστεί η κοινωνικά "σώστη" αναπαραγωγή της κοινότητας⁶.

Από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και μέσα στον 18^ο αιώνα ο θεσμός του γάμου καταγγέλλεται ως ένα θέμα οικονομικής συναλλαγής⁷, που "δένει" τη γυναίκα με τη μονογαμία και ταυτίζει τον κοινωνικό της προσορισμό με το βιολογικό, ενώ από την άλλη οι άντρες διατηρούν ουσιαστικά, λόγω της κοινωνικής ανοχής και της ενθάρρυνσης των πολλαπλών εξωσυζυγικών σχέσεων, το δικαίωμα να δρουν ελεύθερα και χωρίς περιορισμούς. Ένας άντρας ο Γκέργκ Ζίμμελ ομολογεί πως «Είναι ένας ανδρικός πολιτισμός: το κράτος, οι νόμοι, η ηθική και η θρησκεία είναι θεσμοί δημιουργημένοι από άνδρες και για άνδρες»⁸. Οι ουτοπικοί σοσιαλιστές Σαιν Σιμόν, Φουριέ, Όουεν και οι οπαδοί τους στράφηκαν ενάντια στο χριστιανικό γάμο, που τον θεωρούσαν έναν καταπιεστικό θεσμό, καθώς η χριστιανική ηθική εμπόδιζε τις ειλικρινείς σχέσεις μεταξύ των φύλων και ενθάρρυνε τη "σεμνοτυφία" και την προσποιητή αιδημοσύνη. Ωστόσο και το σοσιαλιστικό κίνημα ξεπερνώντας τον ουτοπισμό αυτών, ουσιαστικά προσπερνά το πρόβλημα της γυναικείας απελευθέρωσης. Ο Ένγκελς έβλεπε τη μονογαμική οικογένεια σαν αποτέλεσμα της ατομικής ιδιοκτησίας και τη μονογαμία σαν την αιτία που επέφερε την υποταγή των γυναικών. Με κίνητρο την ιδιοκτησία, ισχυρίζεται ο Ένγκελς, οι άντρες χρειάζονται τους απογόνους τους για εργατική δύναμη, γι' αυτό και οικειοποιούνται τις γυναίκες σαν ιδιοκτησία, έτσι η μονογαμία βασιζόταν στην «υπεροχή του άντρα» και «ο σκοπός της ήταν να παράγει

⁵ Τα διαβατήρια έθιμα διακρίνονται από τον Α. Van Gennep σε τρεις φάσεις: 1) σε Έθιμα χωρισμού (rites de seperation), 2) σε Έθιμα περιθωρίου ή έθιμα του «κατωφλιού» (rites de marge) και 3) σε Έθιμα ενσωμάτωσης (rites d' agrégation). Α. Van Gennep, *Les rites de passage*, Paris, 1909, αναφέρεται από τη Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου, ό.π. σ. 122-123.

⁶ Ο γάμος είναι κάτι πιο σημαντικό από κάθε άλλο παραδεχόμενο θεσμό. Είναι μια πράξη ενθρόνισης με την οποία οι σύζυγοι γίνονται ανεπιφύλακτα δεκτοί τόσο στην κοινότητα του χωριού όσο και της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 111.

⁷ Η Σίλα Ρουμπόθαμ αναφέρει πως η ανάπτυξη του μυθιστορήματος, που είχε ένα νέο κοινό από αστές γυναίκες χωρίς απασχόληση, οι οποίες ανυπομονούσαν να ενταχθούν στην καλή κοινωνία, χρησίμευε και στην αμφισβήτηση των γάμων συμφέροντος της αριστοκρατίας. Σίλα Ρουμπόθαμ, ό.π. σ. 25.

⁸ Ε. Γκούλντ- Ντέιβις, *Το πρώτο φύλο*, Αθήνα 1982, Νέα Σύνορα, σ. 197.

παιδιά με εξασφαλισμένη πατρότητα», άρα η κοινωνική υποδούλωση των γυναικών σημαίνει και την αναγκαστική μονογαμία τους⁹. Οι θεωρητικοί του σοσιαλισμού δεν αποδεσμεύονται από τις αστικές αντιλήψεις περί ηθικής, το ενδιαφέρον τους στρέφεται στη *''δημόσια''* σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας, που αφορά κατεξοχήν τους άντρες, ενώ παραβλέπουν την *''ιδιωτική''* γυναικεία σφαίρα, αγνοώντας την κοινωνική, πολιτική, οικονομική κλπ. σημασία της κατά φύλα διαίρεσης της κοινωνίας.

Η ισχύουσα αυτή κατάσταση αμφισβητήθηκε από αρκετές γυναίκες των μεσαίων κυρίως στρωμάτων, ήδη μετά τη Γαλλική επανάσταση, περισσότερο έμπρακτα και μαχητικά από το 19^ο αιώνα και εξής, με τη διαμόρφωση του κοινωνικού κινήματος του φεμινισμού.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στην ελληνική κοινωνία οι γυναίκες, σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο και τους νόμους, όσο βρίσκονται σε κατάσταση αγαμίας ανήκουν στον πατέρα ή στον αδελφό, ενώ με το πέρασμά τους στην κοινωνική κατηγορία της παντρεμένης βρίσκονται κάτω από τον απόλυτο έλεγχο, την εξουσία και την κηδεμονία του συζύγου, ανταλλάσσουν τη σαγήνη και τις οικιακές τους υπηρεσίες με την προστασία και την οικονομική εξάρτηση από το σύζυγο. Οι νομικές διατάξεις καθορίζουν τις οικογενειακές σχέσεις, περιορίζοντας το ρόλο των γυναικών στο *''φυσικό''* τους προορισμό, τη γενετήσια ικανοποίηση των συζύγων τους και τη μητρότητα για την οποία κρίνονται ικανές ήδη από τα εφηβικά τους χρόνια.

Η εκλογή του συζύγου είναι πάντοτε υπόθεση των γονέων¹⁰, που αντιμετωπίζουν τη γέννηση θηλυκών παιδιών ως δυσβάσταχτο βάρος, αφού η *''αποκατάστασή''* τους αποτελεί την κύρια φροντίδα τους και η προικοδότηση των κοριτσιών είναι πηγή άγχους, ενώ οποιαδήποτε αμφισβήτηση εκ μέρους των κοριτσιών της εκλογής συζύγου από την

⁹ Φ. Εγγελς, *Η καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους*, ό.π. σ. 251.

¹⁰ Τόσο για τις κατώτερες όπως και για τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις ήταν φυσιολογικό η εκλογή του συντρόφου να γίνεται από άλλους, παρά από το ίδιο το συζυγικό ζεύγος. Η σχετική έλλειψη συναισθηματικού δεσμού στην οικογένεια κάθε άλλο παρά εκφραζόταν με την απομάκρυνση του ενός ατόμου από το άλλο, σε όλες τις κοινωνικές τάξεις οι άνθρωποι ζούσαν κάτω από συνθήκες που περιόριζαν πολύ την προσωπική ζωή μέσα στο σπίτι αλλά και έξω από αυτό. Α. Giddens, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Αθήνα 1989, Οδυσσεάς, σ. 144.

οικογένεια, μπορεί να τους στοιχίσει πολύ ακριβά¹¹. Η πιθανότητα να μην "αποκατασταθεί" το κορίτσι προκαλεί τρόμο στους γονείς, καθώς η κοινωνία εμφανίζεται εξαιρετικά εχθρική και απορριπτική απέναντι στις γυναίκες που δεν εκπληρώνουν το "φυσικό" τους προορισμό, αντιμετωπίζοντας τις ανύπαντρες ως παράσιτα και απόκληρες της κοινωνίας. Αλλά και τα ίδια τα κορίτσια, όπως επισημαίνει η Ε. Βαρίκα, μπροστά στο φόβο της τύχης της «γεροντοκόρης», εσωτερικεύουν την αναγκαιότητα να δεχτούν την πρώτη ενδιαφέρουσα πρόταση γάμου¹². Σε αντίθεση στην αστική ταξική κοινωνία ο ανύπαντρος άντρας προβάλλεται και εξιδανικεύεται ως ελεύθερος και ανεξάρτητος, είναι αυτός που επιλέγει, δεν επιλέγεται, και αν παραμείνει ανύπαντρος συνιστά απαξία, όμως ασύγκριτα μικρότερη απ' ό,τι μια άγαμη γυναίκα, καθώς η ανύπαντρη γυναίκα είναι η αζήτητη γυναίκα, που γελοιοποιείται και δεσμεύεται και η μόνη διαφυγή της είναι ο γάμος. Η γεροντοκόρη είναι η αζήτητη, αλλά η περιζήτητη είναι η προικισμένη γυναίκα, όσο περισσότερη προίκα τόσο πιο περιζήτητη, *πολύφερνη νύφη*. Έτσι το κορίτσι που βρίσκεται, σύμφωνα με τις κοινωνικές επιταγές σε ηλικία γάμου, στον αστικό χώρο, εκτίθεται με χαρακτηριστική σεμνότητα¹³ στα μάτια των επίδοξων συζύγων ή των εκπροσώπων τους, σε κοινωνικές συγκεντρώσεις, που η διοργάνωσή τους, εκτός των άλλων εξυπηρετεί και

¹¹ Όταν η γυναίκα του ποιητή Παναγιώτη Σούτσου, Μαρίνα, εγκατέλειψε τον άντρα της, «ο πατήρ της, ισχυρώς παροργισθείς, την κατέκλεισε εις μονήρες δωμάτιον, μακράν της όψεως των ανθρώπων και της ιδυκής του». Αναφέρεται από την Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 62. Τον έγκλεισμο του κοριτσιού, την κακομεταχείρισή από τον πατέρα και τα αδελφία και την πλήρη απομόνωσή του, που φτάνει μέχρι το θάνατο, συναντούμε στη λογοτεχνία, στο μυθιστόρημα του Γρ. Ξενόπουλου, *Στέλλα Βιολάντη*, όπου η ηρωίδα τολμά να αγαπήσει άντρα που ανήκει σε κατώτερη κοινωνική τάξη από αυτή της οικογένειάς της, αφήφώντας τη θέληση του πατέρα και αμφισβητώντας την εξουσία του.

¹² Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 62.

¹³ Η ήρεμη, υποταγμένη και γεμάτη σεβασμό συμπεριφορά των νεαρών Ελληνίδων στις κοινωνικές εκδηλώσεις προκάλεσε τα ευνοϊκά σχόλια των Ευρωπαίων επισκεπτών στην Ελλάδα στα τέλη του προηγούμενου αιώνα, σε αντίθεση με τη γυναικεία επιπολαιότητα που συναντά κανείς στα σαλόνια των άλλων ευρωπαϊκών πρωτευουσών. Ένας από αυτούς γράφει χαρακτηριστικά: «Η δε νεανίς δεν ενασμενίζει εις προκαταρκτικάς ερωτικές ασχολίας, ως συμβαίνει παρ' ημίν. Τους παλμούς της καρδιάς της συγκρατεί δια το μέλλον [...] έως ότου οι γονείς ή οι αδελφοί συστήσωσιν αυτή το κατάλληλον πρόσωπον [...]. Η κόρη ως εκ τούτου ευρίσκεται ελευθέρα ιδίων στοχασμών μέχρι της ημέρας του γάμου της. [...] Γενομένη άταξ σύζυγος, συνειθίζει να ασπάζεται τον σύζυγόν της ως μόνον εραστήν, ως κυρία δε της οικίας και μήτηρ τέκνων, ευρίσκει ακόπως την ευτυχίαν, ην ποθεί». Κ. Τάκερμαν, *Οι Έλληνες της σήμερον*, Αθήνα 1877, σ. 30, αναφέρεται από την Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 63.

αυτόν ακριβώς το σκοπό, προβάλλοντας κυρίως το κοινωνικό status της οικογένειάς της με τη συνακόλουθη προίκα.

Στα μυθιστορήματά μας τα γυναικεία πρόσωπα που εξετάζουμε παραμένουν άγαμα σε όλη τη διάρκεια του μυθιστορηματικού χρόνου, ωστόσο εκτός από ορισμένες περιπτώσεις γυναικών, που επιλέγουν να παραμείνουν άγαμες, οι περισσότερες έχουν το γάμο ως κυρίαρχη και μοναδική προοπτική της ζωής τους και σ' αυτό το στόχο επιδίδονται με περισή φροντίδα τόσο οι ίδιες, όσο και οι οικογένειές τους, ενώ η μη υλοποίηση του στόχου συνεπάγεται κοινωνική απαξίωση και αποκλεισμό, που μπορεί να οδηγήσει ακόμη και στο απονενοημένο διάβημα της αυτοκτονίας.

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου δεν είναι να γίνει μια σε βάθος διερεύνηση του θέματος του γάμου στην ελληνική κοινωνία του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, κάτι που ξεπερνά κατά πολύ τις φιλοδοξίες μας, αλλά μέσα από τα μυθιστορηματικά κείμενα που αποτελούν τον άξονα της εργασίας μας, τόσο στον αστικό, όσο και στον εξωαστικό χώρο, να εντοπίσουμε: α) το ρόλο της οικογένειας στη διαδικασία του γάμου, β) τα τεχνάσματα που κάθε φορά εφαρμόζονται προκειμένου να επιτευχθεί ο καλύτερος για το κορίτσι γάμος και τις στρατηγικές με τις οποίες επιδιώκεται αυτός, και γ) πώς διαμορφώνεται η ζωή της γυναίκας που παραμένει άγαμη, με τη θέληση ή χωρίς τη θέλησή της και σε ποιο σημείο μπορεί να οδηγήσει τη νέα γυναίκα η ματαίωση ενός επικείμενου γάμου. Σκοπός μας είναι να επιβεβαιώσουμε τον κεντρικό ρόλο που παίζει ο θεσμός του γάμου στη ζωή της γυναίκας της εποχής που εξετάζουμε, ως η μοναδική για τη γυναίκα σταδιοδρομία.

9.2. Ο ρόλος της οικογένειας στην «αποκατάσταση» των «αδύνατων μερών»

Η οικογένεια σαν ένα βασικό δομικό συστατικό της κοινωνίας, επιτελεί ορισμένες λειτουργίες για τη διατήρηση αυτής, μέσα από την εκμάθηση στα

παιδιά θέσεων και ρόλων, τέτοιων που η ίδια η οικογένεια αναπαριστά¹⁴. Έτσι τόσο στις αγροτικές, όσο και στις αστικές περιοχές του ελληνικού χώρου, κύριο μέλημα της οικογένειας είναι η «αποκατάσταση» των θυγατέρων τους, με ένα γάμο, όπου τα πρότυπα συμπεριφοράς βασιζονται στην κατά φύλο διαφοροποίηση των ρόλων και που η πρώτη αναπαράστασή τους εντοπίζεται μέσα στην ίδια την οικογένεια. Οι έμφυλοι ρόλοι αναπαράγονται μέσα στην οικογένεια, με τρόπο τέτοιο ώστε να εσωτερικευθούν και από τα δυο φύλα και να καθορίσουν τόσο την ανδρική όσο και τη γυναικεία προσωπικότητα¹⁵.

Πρόκειται για μια λειτουργία που αφορά αυστηρά στην οικογένεια¹⁶, ενώ η επιθυμία της ίδιας της ενδιαφερόμενης όχι μόνο δεν υπολογίζεται, αλλά ούτε καν έχει δικαίωμα να την εκφράσει. Η απόφαση του γάμου της άγαμης θυγατέρας δε βασίζεται στην προσωπική επιλογή, αλλά βαραινει αποκλειστικά τους γονείς ή άλλους συγγενείς, που θεωρούν το γάμο ως μέσο διατήρησης της ταξικής τους θέσης, ως μέσο που τους εξασφάλιζε την κληρονομιά της περιουσίας ή τους βοηθούσε να αποκτήσουν κάποια μορφή οικονομικού, πολιτικού ή κοινωνικού πλεονεκτήματος¹⁷.

¹⁴ Οι ρόλοι εμπεριέχουν αξίες και οι αξίες μεταδίδονται καλύτερα στα παιδιά μέσα από τα πρότυπα συμπεριφοράς, που η ίδια η οικογένεια αναπαράγει, παρά με το λόγο. Η έντονη συναισθηματική και κοινωνικοποιητική αξία των γονεϊκών ρόλων έγκειται στο ότι η ταύτιση των παιδιών με τους γονείς τους αποτελεί την πρώτη και ίσως την περισσότερο αποφασιστική για την παρθένα προσωπικότητα των παιδιών ταύτιση. Α. Μισέλ, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, Αθήνα 2000, Gutenberg, σ. 120.

¹⁵ Το φύλο προηγείται των κοινωνικών ιδιοτήτων του ατόμου, αποτελεί «βιολογικό δεδομένο» ή «φυσικό αντικείμενο», στο οποίο προστίθενται οι ρόλοι. Το «αρσενικό» και το «θηλυκό» θεωρούνται εγγενή δεδομένα, σταθερά σημεία αναφοράς στην ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων, ενώ αποκτούν την κοινωνική τους σημασία μόνο όταν παίρνουν τη μορφή των ρόλων. Ortner και Whitehead, *Sexual Meanings: The construction of Gender and Sexuality*, Cambridge University Press 1981, αναφέρεται από τον Ε. Παπαταξιάρχη, ό.π. σ. 27.

¹⁶ Ο γάμος γίνεται αντικείμενο πολυάριθμων συζητήσεων στις οικογένειες: σχολιάζουν τις φήμες γύρω από μια πρόταση γάμου, διηγούνται πως ήταν τα προικιά της αρραβωνιασμένης, λογαριάζουν τις πιθανότητες ενός νέου να τον δεχτεί ο πατέρας της κοπέλας και μόλις δοθεί η ευκαιρία προσφέρονται να μεσολαβήσουν. Αν έχουν κορίτσια, συζητούν για την προίκα που θα τους δώσουν, και αν έχουν αγόρια, γι' αυτή που θα απαιτήσουν. Έτσι μέσα από αυτές τις συζητήσεις οι νέοι μαθαίνουν να ξεχωρίζουν ποιοι δεσμοί τους επιτρέπονται και ποιοι όχι. Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 114.

¹⁷ Για τον Ένγκελς η ύπαρξη ιδιοκτησίας και ο τρόπος μεταβίβασης της περιουσίας είναι οι σημαντικότεροι παράγοντες που χαρακτηρίζουν την εμπορευματική παραγωγή και επομένως τον μονογαμικό γάμο. Αν ο μονογαμικός γάμος είναι μια συμβατική ένωση που αποφασίζουν οι γονείς, αυτό οφείλεται στην ανάγκη διατήρησης και μεταβίβασης της περιουσίας και στο ότι ο γάμος βασίζεται στην ταξική κατάσταση των ενδιαφερομένων. Φ. Ένγκελς, *Η καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους*, ό.π. σ. 261. Παράδειγμα δίνεται στο μυθιστόρημα *Η Κυρία Ντορεμί*, όπου η νεαρή Κατερίνα γνωρίζει εκ

Η «αποκατάσταση» των άγαμων κοριτσιών, είναι υπόθεση που αφορά σε ολόκληρη την οικογένεια, η οποία προσανατολίζεται προς αυτόν το στόχο ήδη από τη γέννησή τους, μέσα από την εκμάθηση ρόλων και θέσεων τέτοιων που θα οδηγήσουν στο επιθυμητό αποτέλεσμα, όταν τα κορίτσια φτάσουν σε ηλικία γάμου. Την ανάμειξη ολόκληρης της οικογένειας στο πάντρεμα του κοριτσιού συναντούμε τόσο στις αστικές όσο και στις εξωαστικές περιοχές. Ωστόσο θα τολμούσαμε ίσως να υποθέσουμε πως στις αγροτικές περιοχές τα πράγματα είναι περισσότερο ξεκάθαρα είτε γιατί εκεί η πιο κλειστή κοινωνία διευκολύνει την ενδογαμία¹⁸, είτε γιατί η κύρια φροντίδα βαραίνει κυρίως τη μητέρα, που η κοινωνικότητά της με τις άλλες παντρεμένες γυναίκες της περιοχής αυξάνει τις πιθανότητες να "κλείσει" ήδη από πολύ νωρίς αυτή την υπόθεση, είτε γιατί ο γάμος προβάλλει ως η μοναδική σταδιοδρομία για τη γυναίκα και έτσι η ηλικία γαμνηλότητας των γυναικών κατεβαίνει λόγω της απουσίας μόρφωσης και επαγγελματικής ειδικεύσεώς τους¹⁹. Πάντως όπως και αν έχει, στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα η ελληνική παραδοσιακή οικογένεια έχει κύριο μέλημά της την «αποκατάσταση» των θηλυκών παιδιών της.

των προτέρων πως η μητέρα της δε θα εγκρίνει τον έρωτά της για το νεαρό χωριάτοπούλο από την Κρήτη, «...ήταν από κείνες τις Αθηναίες του παλιού καιρού που κρατούσαν σε περιωπή την κοινωνική θέση τους κι ήθελαν τον καθέναν στη φυσική του σειρά, στη δική του τάξη. Κατά τη γνώμη της οι χωριάτες έπρεπε να παντρεύονται με χωριάτισσες και τα κορίτσια από τζάκι να παίρνουν μεγαλοαστούς με λεφτά, για να μπορούν να κρατήσουν τη θέση τους στην κοινωνία...». Άλλωστε υπήρχαν αρκετοί πλούσιοι συγγενείς που θα φρόντιζαν να εξασφαλίσουν για τη νεαρή Κατερίνα ένα επικερδές συνουκέσιο, αφού ένας πλούσιος γάμος θα έσωζε μάνα και κόρη από το οικονομικό κατακύλισμα, χωρίς όμως να βάζει στο μυαλό της «...πως στην κοινωνία της Αθήνας... σπάνιοι είναι οι άντρες εκείνοι, που δε θεωρούν το γάμο σα μια απλή αγοραπωλησία». *Η Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 165-166.

¹⁸ Ένας από τους ασφαλέστερους τρόπους διαίωνισης των ταξικών προνομίων είναι ο ομογαμικός γάμος, ένα είδος άρρητης γαμήλιας στρατηγικής. Ο Μπουρντιέ αναφορικά με τις οικογένειες χωρικών του Μπεάρν έγραψε: «Οι καθαρά γαμήλιες στρατηγικές δεν θα ήταν δυνατό να διαχωριστούν από τις στρατηγικές διαδοχής ούτε, ακόμα, από τις στρατηγικές γονιμότητας ούτε καν από τις παιδαγωγικές στρατηγικές- δηλαδή από το σύνολο των *στρατηγικών αναπαραγωγής* βιολογικής, πολιτισμικής και κοινωνικής τις οποίες κάθε ομάδα χρησιμοποιεί προκειμένου να μεταδώσει στην επόμενη γενιά, ανέπαφα ή επανδμημένα, τη δύναμη και τα προνόμια που κληρονόμησε». P. Bourdieu, *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, αναφέρεται από την Α. Μισέλ, ό.π. σ. 114.

¹⁹ Σύμφωνα με τη Λ. Μουσούρου, οι έλληνες και ιδιαίτερα οι ελληνίδες κάτοικοι αστικών περιοχών παντρεύονται πάντα αργότερα από τους κατοίκους των αγροτικών περιοχών. Λ. Μουσούρου, *Η Σύγχρονη Ελληνίδα (Βασικά Στοιχεία)*, Αθήνα 1976, σ. 74. Τα στοιχεία που παραθέτει η Α. Μισέλ για τη Γαλλία, αποδεικνύουν πως η πρώιμη γαμνηλότητα είναι τόσο εντονότερη μεταξύ των γυναικών όσο μεγαλύτερη είναι η έλλειψη εξειδικεύσεώς τους, τάση που δε διαφαίνεται μεταξύ των αντρών. Α. Μισέλ, ό.π. σ. 181.

Το μυθιστόρημα του Άγγ. Τερζάκη, *Το Λυκόφως των ανθρώπων*, αναδεικνύει με ενάργεια το πρόβλημα που αρθρωνόταν γύρω από την «αποκατάσταση» των κοριτσιών, για ολόκληρη την οικογένεια. Όσο τα χρόνια περνούσαν και ο γάμος της μεγαλύτερης θυγατέρας, της Λίζας, δεν ερχόταν, αυτό απασχολούσε ολόκληρη την οικογένεια του στρατηγού Ρονιά, πόσο μάλλον που είχε έρθει και η σειρά της μικρότερης, της Έλλης, «...πρώτη η μητέρα κι αμέσως ύστερα ο πατέρας είχαν αρχίσει να μπαίνουνε σ' έγνοια βαριά. Η αδυναμία τους να τις αποκαταστήσουν, τουλάχιστον τη Λίζα, έπαιρνε με τον καιρό την αλγεινή εκείνη ευαισθησία που έχει ένα μέρος του κορμιού μας χτυπημένο από αρρώστια χρόνια. Βλέπανε τις εβδομάδες να περνάνε, τους μήνες, τα χρόνια κι αναρωτιόνταν με τρόμο, που ολοένα γιγαντωνόταν, τι θα γίνει, πώς και με τι μέσο θα βγούνε κάποτε από τον αξύννητο τούτο βραχνά»²⁰. Τόσο πολύ βάραινε μέσα τους που δεν είχαν παντρέψει ακόμα τα κορίτσια τους, που το ανδρόγυνο αισθανόταν αποκλειστικά υπεύθυνο για την αδυναμία του να τα «αποκαταστήσει», σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που ντρέπονταν τον κόσμο, ένιωθαν ταπεινωμένοι, «...σάμπως και να τους έγινε μια δημόσια που προσβολή, που είναι ανίκανοι να την ξεπλύνουν»²¹. Η κοινωνία δεν είναι αμείλικτη μόνο απέναντι στις γυναίκες που δεν ολοκλήρωσαν το 'φυσικό' τους προορισμό με το γάμο, αλλά λειτουργεί αρνητικά και απορριπτικά και για την οικογένεια της γυναίκας που δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στις υποχρεώσεις της και να εκπληρώσει τον προορισμό του κοριτσιού, διατηρώντας τις κοινωνικές ισορροπίες.

Με τα ίδια συναισθήματα άγχους και τρόμου, αντιμετωπίζει την ανύπαντρη κόρη της, Θεώνη, και η οικογένεια Τάγκα, στο μυθιστόρημα *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*. Εδώ η υπακοή στις κοινωνικές αρχές, που θέλουν το μεγαλύτερο κορίτσι να παντρεύεται πρώτο και ύστερα με τη σειρά να 'αποκαθίστανται' τα μικρότερα αδέρφια, λειτουργεί αυστηρά και συνθέτει το κυρίαρχο πρόβλημα της παραδοσιακής αυτής ελληνικής οικογένειας. Κι

²⁰ *Το Λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 351.

²¹ *Το Λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 351.

αν για την οικογένεια Ρονιά, στο *Λυκόφως των ανθρώπων*, αυτό αποτελεί ξεπερασμένη πρόληψη²² και ούτε η οικογένεια, ούτε όμως και η ίδια η Λίζα έχει πρόβλημα να παντρευτεί πρώτη η μικρότερη αδελφή της, δε συμβαίνει το ίδιο στην οικογένεια Τάγκα. Σε όλη την έκταση του μυθιστορήματος, τόσο οι γονείς, όσο και ο αδελφός, επιδίδονται στην «εξεύρεση» γαμπρού για τη Θεώνη. Η οικογενειακή τιμή απαιτούσε ο αδελφός, να μένει ανύπαντρος ώσπου να αποκαταστήσει τις αδελφές του, πράγμα που αύξανε την ένταση στις οικογενειακές σχέσεις, αλλά και τα μικρότερα κορίτσια της οικογένειας υποχρεώνονταν σε αγαμία, όσο η μεγαλύτερη αδελφή παρέμενε ανύπαντρη. Τα δικαιώματα της πρωτότοκης²³ υπερασπίζονται σθεναρά από την οικογένεια Τάγκα, μάλιστα η μητέρα είναι αυτή που όπως λέει «...όσο ζω εγώ, δεν θα επιτρέψω να αλλάξουν τα πράγματα. [...] Έτσι γινόταν στα χρόνια τα δικά μου, στον τόπο μου- ήταν από κάποια πόλη της Μακεδονίας... Έτσι θα γίνει και τώρα...»²⁴.

Η συμμόρφωση σε τέτοιου είδους προκαταλήψεις δημιουργεί εξαιρετικές εντάσεις στις οικογενειακές σχέσεις, πολύ περισσότερο όταν η ίδια η μεγαλύτερη αδελφή έχει εσωτερικεύσει την αναγκαιότητα αυτών, «Δεν μπορούσε να διανοηθεί πως θ' άλλαζαν τα πράγματα... Η ιδέα πως θα παντρευόταν αυτή πρώτη κι έπειτα οι αδελφές της, ήταν τόσο βαθιά ριζωμένη μέσα της, που τη θεωρούσε πια νόμο»²⁵. Έτσι η σύγκρουση δεν περιορίζεται

²² Το *Λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 350.

²³ Σχετικά με τα δικαιώματα της πρωτότοκης ή κανακάρας, βλ. «Η κοινωνική οργάνωση στο Ρουμλούκι και στην Κάρπαθο», Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, ό.π. σ. 128- 131.

²⁴ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, σ. 19. Σύμφωνα με τη Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου η *προφορική παράδοση* στηρίζει το πέρασμα της κοινωνικής γνώσης με τη μορφή κωδίκων για τη «σωστή» κοινωνική δράση από τη μια γενιά στην άλλη, προκειμένου να επιτευχθεί η αναπαραγωγή της κοινωνικής τάξης. Η λειτουργία του γάμου λειτουργεί ως θεσμοθετημένο σύστημα εκπαίδευσης για τη «μύηση» όσων παίρνουν μέρος με τον έναν ή τον άλλο τρόπο σ' αυτήν. Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου, ό.π. σ. 126-127.

²⁵ «Έτσι, έβλεπε σαν το φυσικότερο πράγμα του κόσμου αυτή να ντύνεται όμορφα κι οι αδελφές της να ντύνονται φτωχικά, αυτή να πηγαίνει σε διασκέδασεις κι οι αδελφές της να κάθονται σταχτοπούτες». *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 20.

μόνο μεταξύ των γονιών²⁶, αλλά εκτείνεται και στις σχέσεις μεταξύ γονιών και παιδιών και αδελφών μεταξύ τους.

Ως «σάλπισμα επαναστατικό»²⁷ αντιμετωπίζεται, τόσο από τους γονείς, όσο και από την ίδια τη Θεώνη, το τόλμημα του αδελφού της να εκφράσει τη σκέψη πως πρέπει οι αδελφές του να βρουν μόνες τους τους άντρες τους, όποτε και με όποια σειρά θέλουν, χαρακτηρίζοντας όλα αυτά ως «γελοία συνήθεια» του παρελθόντος. Είναι τόσο μάλιστα επιτακτική η ανάγκη «αποκατάστασης» των κοριτσιών, που η πρόταση αυτή του αδελφού της κάνει τη Θεώνη να στραφεί με μίσος εναντίον του, γιατί με αυτή του τη συμβουλή διδάσκει τις μικρότερες να επαναστατήσουν, χωρίς να σκέφτεται τη δική της πορεία, «κι εγώ τι θα γίνω; Σε ρωτώ, τι θα γίνω εγώ; Αν παντρευτούν οι άλλες και μείνω εγώ στο ράφι;»²⁸. Αλλά και οι μικρότερες αδελφές της Θεώνης εισπράττουν την αγαμία της ως ανυπέρβλητο εμπόδιο για τις δικές τους ζωές, «...δεν κατάλαβες ακόμα τη μοίρα μας; Πρέπει να παραμεριστεί ο βράχος . Όσο δεν φεύγει ο βράχος από τη μέση, δεν υπάρχει καμιά ελπίδα για μας»²⁹. Ο γάμος λειτουργεί τόσο επιτακτικά για τις γυναίκες, που μπροστά στην απειλή της αγαμίας, οι δεσμοί αίματος με τους γονείς και τα αδέρφια χαλαρώνουν και οδηγούνται σε αδιέξοδο, απειλώντας τη συνοχή της οικογένειας. Έτσι όταν η Αλεξάνδρα, η μια από τις μικρότερες αδελφές της Θεώνης, εγκαταλείπει την πατρική εστία για να ακολουθήσει έναν νέο, ο πατέρας της διαγράφει την ύπαρξή της, την αποκρηρύσσει, αλλά τονίζει πως «οι άλλες δυο, θα ακολουθήσουν τη σειρά που τους έδωσε η μοίρα»³⁰, αποδίδοντας στη μοίρα, αυτό που η κοινωνία επιτάσσει ως «σωστό», για να διασφαλιστεί η αναπαραγωγή του status quo. Όσο για τη Βασούλα, τη

²⁶ Η σύγκρουση μεταξύ των γονιών για την ελλιπή διαπαιδαγώγηση του κοριτσιού από τη μητέρα του ως προς την επίτευξη του στόχου, εξετάζεται στην επόμενη ενότητα σχετικά με το ρόλο που παίζει η μητέρα στο γάμο των θυγατέρων της.

²⁷ «Κεραυνός αν είχε πέσει στο δωμάτιο, δεν θα τους άφηνε όλους τόσο κοκαλωμένους... - Είναι τρελός... είπε η μητέρα». *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 17.

²⁸ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, σ. 18 και σ. 29 όπου μπροστά στην πιθανότητα να παντρευτεί πρώτα η μικρότερη αδελφή, γεγονός δηλωτικό στην κοινωνία της δικής της έλλειψης αξίας, άρα απαγορευτικό, η Θεώνη επιτίθεται στον αδελφό της, «Ε λοιπόν, Τηλέμαχε, είσαι τέρας! Μονάχα να σκεφτείς ένα τέτοιο πράγμα, είσαι τέρας!».

²⁹ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 64.

³⁰ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 160-161.

μικρότερη, που είναι περισσότερο ευάλωτη και δεμένη με την οικογένεια, της ασκείται συναισθηματικός εκβιασμός, αρχικά από τη μητέρα τους, «Τη βλέπεις; Έτσι την κατάντησες με τα καρώματά σου. Τώρα, σκέψου και αποφάσισε. Αν θέλεις να την σκοτώσεις, αρραβωνιάσου κιόλας, και παντρεύσου», αλλά και από την ίδια τη Θεώνη, που της επισημαίνει πως «Δεν μπορείς να καταλάβεις τι ψυχικό μαρτύριο είναι, να σκέφτεσαι πως πάει πια η νιότη σου πέρασε, πως αυτό ήταν η ζωή σου, πως... από τα τριάντα σου χρόνια μπήκες οριστικά και αμετάκλητα στο ράφι... Πως η ζωή δεν έχει πια για σένα καμιά έκπληξη, καμιά ομορφιά. Πως η μικρή αδελφή βιάστηκε να σου κλέψει την ευτυχία σου...»³¹. Πρακτικές σαν και αυτές όπως η αποκλήρυξη του ανυπάκουου προσώπου από την οικογένεια και οι εκβιασμοί, αφορούν κατά βάση στις γυναίκες, που οφείλουν να συμμορφώνονται στο έμφυλο πρότυπο, και είναι ενέργειες που κινούνται μέσα στα πλαίσια της ηθικής και της νομιμότητας, προκειμένου να εξασφαλιστεί, όσο είναι δυνατό, ότι το μέλλον θα μείνει πιστό στο παρελθόν με τη μεσολάβηση του παρόντος και έτσι να αναπαραχθεί και να διασφαλιστεί η κοινωνική ευταξία.

9.2.1. Ο ρόλος της μητέρας στην αναπαραγωγή του μοντέλου της γυναικείας ταυτότητας

Όσο όμως κι αν το πάντρεμα της κόρης αφορά σε όλη την οικογένεια, κάποια από τα μέλη της βαρύνονται περισσότερο με την υποχρέωση αυτή. Αυτό ισχύει πρωτίστως για τη μητέρα, που το πρότυπο ζωής της αναπαριστά για τις κόρες ξεκάθαρα την έμφυλη διαφοροποίηση των ρόλων μέσα στην οικογένεια και επειδή ακριβώς τα κορίτσια ταυτίζονται με τη μητέρα τους, ταυτίζουν και το γυναικείο πρότυπο με το πρότυπο ζωής της³². Η αγωγή των

³¹ Λίγο μετά την πρώτη αγάπη, ό.π. σ. 148.

³² Κατά τον Πάροον η συζυγική οικογένεια στηρίζεται στη διαφοροποίηση των ρόλων των γονέων και παρέχει στα παιδιά ένα πρότυπο διαχωρισμού βασισμένο στο φύλο. Σύμφωνα με τον Έρικ Έρικσον οι γονείς με τις στάσεις και τη συμπεριφορά τους, αποτυπώνουν «συστηματικά στο νευρικό σύστημα του παιδιού το αλφαβητάρι των δικών τους πολιτισμικών προτύπων». Και όταν το «αλφαβητάρι» που διδάσκεται στα μικρά παιδιά είναι πρότυπα αντίθετα προς την ιδιότητα των φύλων, όταν φτάσουν σε ώριμη ηλικία τα παιδιά θα δυσκολευτούν να απαλλαγούν από τα πρότυπα αυτά, και έτσι διαιωνίζονται επ' αόριστο

κοριτσιών είναι πρωτίστη μέριμνα της μητέρας, θα πρέπει να είναι φύλακές τους, να τα «*περισκοπούν*» δηλαδή να τα προσέχουν ώστε να είναι «*οικουροί*», δηλαδή να ασχολούνται αποκλειστικά με τα οικιακά. Θα πρέπει να εκπαιδεύσουν τις θυγατέρες έτσι ώστε προπάντων να είναι ευλαβείς, κόσμιες, να καταφρονούν τα χρήματα, να παραμένουν ακαλλώπιστες· έτσι σώζονται όχι μόνο τα ίδια τα κορίτσια, αλλά και ο άντρας που θα τα νυμφευθεί³³.

Έτσι είναι καθοριστικός στη διαδικασία «αποκατάστασης» της κόρης ο ρόλος της μητέρας, που συνεχώς παρούσα ενσαρκώνει το μοντέλο της γυναικείας ταυτότητας και είναι η άμεσα υπεύθυνη για την αναπαραγωγή του. Όπως λέει η Χαδούλα στη *Φόνισσα*, η μητέρα ήταν εκείνη που εκτός του ότι έπρεπε να φροντίζει να προικίζει τα κορίτσια της, ήταν και αυτή που «ως προξενήτρα, πρέπει ν' ανιχνεύσει γαμβρόν, να τον κυνηγήσει, να τον αλιεύσει, να τον ζωγρήσει»³⁴.

Η κυρά Θώμαινα στον *Πύργο του Ακροποτάμου*, προτιμά να μην ακολουθήσει με τα κορίτσια της το διορισμό του άντρα της στην πόλη, αλλά να παραμείνουν στο χωριό, γιατί «ένα πλουσιόπαιδο του τόπου εδώ τριγύριζε τη Φρόσω από καιρό...»³⁵. Μπροστά σε έναν πιθανό γάμο της μεγαλύτερης θυγατέρας της, που θα της εξασφάλιζε κοινωνική αποδοχή και οικονομική άνεση, η μητέρα προτιμά να αποχωριστεί από το σύζυγό της για να μην χαλάσει την προοπτική ζωής της μεγάλης κόρης της, αφού ακολουθούν άλλες δυο μικρότερες, για τις οποίες έπρεπε με τη σειρά να φροντίζει να παντρευτούν. Άλλωστε και η Χαδούλα στη *Φόνισσα*, γνωρίζει καλά πως «...όλοι αυτοί οι γονείς, όλα τα ανδρόγυνα, όλαι αι χήραι, ανάγκη πάσα και χρέος απαραίτητον να υπανδρεύσουν όλας αυτάς τας κόρας- και τας πέντε, και τας έξι, και τας επτά!»³⁶. Όταν ο πατέρας δεν ήταν σε θέση να αναλάβει αποτελεσματικά την υποχρέωση «αποκατάστασης» των θυγατέρων του, ήταν

στάσεις δυσμενείς για την ανάπτυξη τόσο των κοριτσιών όσο και της κοινωνίας στο σύνολό της. Α. Μισέλ, ό.π. σ. 115-117.

³³ Ν. Σαρρής, *Φιλοσοφία της Κοινωνίας και της Πολιτείας, Μεσαίωνας. Πατερική Ορθοδοξία και Βυζαντινή σκέψη*, τόμ. 2^{ος}, Αθήνα 1985, Γραμμή, σ. 290.

³⁴ *Φόνισσα*, ό.π. σ. 43.

³⁵ *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 11.

³⁶ *Φόνισσα*, ό.π. σ. 29.

η μητέρα που έπρεπε να παίξει αυτόν το ρόλο, προκειμένου το κορίτσι της να ενταχθεί κοινωνικά, σύμφωνα με την κατά φύλα διαφοροποίηση της κοινωνίας, για να μη θεωρείται ξένο σώμα, παραμένοντας ανύπαντρη, «...ανάγκη ήτο αυτή η μήτηρ [η Χαδούλα] να φροντίση δια την αποκατάστασιν της κόρης, καθότι ο γέρων, ο 'Λογαριασμός', δεν διέπρεπεν επί δραστηριότητι. Λοιπόν, ηξεύρει όλος ο κόσμος τι σημαίνει μια μήτηρ να είναι συγχρόνως και πατήρ δια τας κόρας της, και να μην είναι τουλάχιστον μήτε χήρα. Οφείλει η ίδια και να υπανδρεύση και να προικίση και προξενήτρα και πανδrolόγισσα να γίνη»³⁷. Η ευθύνη πάντως βαρβαίνει προπάντων τη μητέρα που σύμφωνα με το κοινωνικό πρότυπο για τη γυναικεία ταυτότητα, είναι μέσα στα «γυναικεία» καθήκοντά της να μεγαλώσει τα κορίτσια της προσανατολισμένα όπως ταιριάζει προς αυτόν το σκοπό. Ο πατέρας της αστικής οικογένειας Τάγκα, στο μυθιστόρημα *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ύστερα από τα συνεχή προξενιά για τη μεγάλη τους κόρη, Θεώνη, που δεν τελεσφορούν, επιρρίπτει τις ευθύνες στη σύζυγό του, κατηγορώντας την «πως δεν ανάθρεψε τις κόρες της αρκετά 'γυναίκες'»³⁸.

Όταν το κορίτσι ήταν ορφανό από μητέρα την κοινωνικοποίησή του αναλάμβαναν άλλες γυναίκες, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Σμαραγδής, στο μυθιστόρημα του Σ. Μυριβήλη *Η Παναγιά η Γοργόνα*, που μετά το θάνατο της μητέρας της μια γριά γειτόνισσα αναλαμβάνει αυτό το ρόλο. Προσπαθεί έτσι να της μάθει να αποδεχτεί, ό,τι σύμφωνα με τις κοινωνικές επιταγές και τον έμφυλο διαχωρισμό των ρόλων έπρεπε να θέλει μια γυναίκα. Η εξουσία του πατέρα και η εξουσία του συζύγου θεωρείται αδιαμφισβήτητη για τη γυναίκα, όσο κι αν κάποτε γίνεται κατάχρηση βιαιοπραγώντας εις βάρος της κόρης ή της συζύγου. Η χρήση βίας πραγματικής ή και συμβολικής

³⁷ *Φόνισσα*, ό.π. σ. 43.

³⁸ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 21. Σημαντική διάσταση στην κοινωνικοποίηση της κόρης, ώστε να επιτύχει τον πολυπόθητο γάμο, είναι και οι «καλοί τρόποι», μια προσπάθεια συμμόρφωσης προς κάποια «ανώτερα» κοινωνικά πρότυπα, που είναι έντονα οριοθετημένα ως «γυναικεία» και απαιτούν την προς τα έξω καλή συμπεριφορά και τον προς τα μέσα εγκλεισμό των κοριτσιών. Χ. Ιγγλέση, *Πρόσωπα γυναικών Προσωπεία της συνείδησης*, Αθήνα 1997, Οδυσσεύς, σ. 99-100.

σε βάρος της γυναίκας, θεωρείται από τις ίδιες τις γυναίκες φυσιολογική³⁹, η γριά Περμαχούλα συμβούλευε τη Σμαραγδή σχετικά με τους άντρες πως «εκεί που σε δέρνουν εκεί σε καλοπιάνουν κι αυτό είναι η ζωή για τη γυναίκα... Μια κοπέλα σαν παντρευτεί, δεν έχει πια άλλο σπίτι από τ' αντρού της το σπίτι. Αυτός την ορίζει, αυτός τη διαφεντεύει κι αυτός την παιδεύει. Με το ίδιο χέρι που θα τη χτυπήσει, με το ίδιο θα τη χαδέψει... Έτσι είναι από Θεού. ... άντρας είναι, θα σηκώσει και το χέρι του καμιά φορά, να του περάσει [...] εμείς οι γυναίκες δεν εξουσιάζουμε τίποτα δικό μας. Δικά τους είναι όλα μας. Και το ξέρουν αυτοί και τα παραφυλάνε, και τα λογαριάζουν σαν το έχει τους...»⁴⁰. Τη συμβουλεύει να παντρευτεί, να έχει κι αυτή έναν άντρα να την ορίζει, να την διαφεντεύει. Κι αν για τη γριά αυτή η υποταγή είναι αυτονόητη και δικαιολογημένη επειδή ακριβώς οι άντρες επιβαρυνόμενοι με αυξημένες οικιακές ευθύνες «...κουράζονται και το βράδυ πίνουν για να ξεδώσει ο νους τους...»⁴¹ και άρα δικαιολογημένα ασκούν βία, για τη Σμαραγδή, που συλλογιζόταν τα λόγια της γριάς, την απόφαση την είχε πάρει πως ποτέ δε θα άφηγε κανένα να σηκώσει χέρι πάνω της⁴². Απόφαση όμως που για τη γριά γυναίκα είναι ανώριμη και που πίστευε, όπως όλες οι γυναίκες, πως σα θα ῥχόταν η ώρα να θέλει άντρα δίπλα της τότε τίποτε δε θα υπολόγιζε, «...ας με δέρνει, ας με σκοτώνει, μόνο κοντά του νάμαι, να μην τον χάνω από το πλευρό μου. Θα λες: Ας με δέρνει, γιατί το χέρι του είναι δικό μου, είναι σα να δέρνομαι ατή μου, με το δικό μου το χέρι. Σκουπίδι ας γίνω, φτάνει αυτός να με σαρώνει. Θα λες, χώμα ας γίνω, μόνο το δικό του το ποδάρι να με πατά. Κι ύστερα θα συνηθίσεις νάσαι η βολή του κι η ευκολία του, όπως τ' όρισε ο

³⁹ Σύμφωνα με την ανάλυση της J. du Boulay, το ερώτημα που τίθεται είναι πώς δικαιολογούν οι γυναίκες τις πιο δυσάρεστες πλευρές της πατριαρχίας, όπως είναι η ανδρική βία. Αντιστέκονται οι γυναίκες κρυφά ή και φανερά ή συναινούν σε όλα; Οι γυναίκες είτε αντιδρούν ρητά και φανερά στην υπερβολική βία, εκμεταλλευόμενες το κοινό αίσθημα που τις σιγματίζει, είτε την εξηγούν προσφεύγοντας στην κοσμολογική αντίληψη που νομιμοποιεί τους οικιακούς ρόλους και δίνει μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων στους άντρες λόγω αυξημένων οικιακών ευθυνών. J. du Boulay, «Women- Images of Their Nature and Destiny in Rural Greece» στο J. Dubisch, *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986^a, αναφέρεται στο Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης, ό.π. σ. 59.

⁴⁰ Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 198 και 355.

⁴¹ Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 197.

⁴² Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 199.

Θεός...⁴³». Στο κυνήγι του γάμου οι γυναίκες οφείλουν να είναι πρόθυμες να υποστούν όλους τους εξευτελισμούς, προκειμένου να σωθούν από το φάσμα της γεροντοκορίας, σκύβοντας ταπεινά, όπως ταιριάζει στη γυναικεία φύση, στις εγωιστικές αδυναμίες του άντρα, για να τις εκμεταλλευθούν με τον προσφορότερο τρόπο, ενώ οι ίδιες παρουσιάζονται ως οι στυλοβάτες της ηθικής και της οικογένειας, μαθαίνοντας να πιστεύουν πως το βασίλειο του σπιτιού τους είναι αρκετό, υπάκουες και υποταγμένες⁴⁴.

9.2.2. Η υποχρέωση του αδελφού να «αποκαταστήσει» τις αδελφές του

Η αποκατάσταση των «αδύνατων μερών» ήταν ευθύνη των αρρένων μελών της οικογένειας. Όπως ήδη έχει αναφερθεί ήταν θέμα οικογενειακής τιμής ο αδελφός να μένει ανύπαντρος μέχρι να παντρευτούν οι αδελφές του και δεν είναι μόνο ότι υποχρεωνόταν ο ίδιος σε αγαμία, αλλά το θέμα εξεύρεσης γαμπρών αποτελούσε και δική του ευθύνη εκτός του πατέρα, προπάντων μάλιστα όταν ο πατέρας απουσίαζε από την οικογένεια.

Στο μυθιστόρημα *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ο Τηλέμαχος Τάγκας έχει τρεις αδελφές να παντρεύει, και ύστερα να παντρευτεί ο ίδιος⁴⁵, ενώ η αγαμία της μεγαλύτερης αδελφής συνιστά ανυπέρβλητο εμπόδιο τόσο για τον ίδιο, όσο και για τις μικρότερες αδελφές του. Οι νεωτεριστικές ιδέες που εκφράζει να παντρευτούν οι αδελφές του όποιον και με όποια σειρά θέλουν, αποτελεί

⁴³ Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 200.

⁴⁴ Τον απόλυτο εξευτελισμό μέσα στο γάμο, τη βία και την ταπεινώση, βιώνει η Πεντάμορφη, στο μυθιστόρημα *Λούμπεν* της Έλλης Αλεξίου. Υπάκουη στις συμβουλές της θείας της, «...να κάνεις ό,τι θα σου λέει. Να μην του αντιμιλάς ποτέ! Άμα θα τότε βλέπεις στενοχωρημένο, να ζαρώνεις σε μιαν άκρη, και να λιγοστεύεις τα λόγια σου...» (*Λούμπεν*, σ. 19), πίστεψε πως έτσι θα εξασφάλιζε την ευτυχία στη ζωή της, γιατί η γυναίκα χωρίς τον άντρα «...καλύτερα να μη γεννιέται καθόλου στον κόσμο...» (*Λούμπεν*, σ. 42). Υποταγμένη στη γυναικεία μοίρα, η νεαρή γυναίκα, αχρήστεψε τη ζωή της, την κουρέλιασε, αφού σε όλη τη διάρκεια του μυθιστορηματος υφίσταται κάθε είδους εξευτελισμό από το σύζυγό της αδιαμαρτύρητα, έτσι όπως την είχαν μεγαλώσει και συμβουλευσει ότι έπρεπε να κάνει.

⁴⁵ Για τον πατέρα το να τολμήσει ο γιός του να παντρευτεί ενώ έχει τρεις αδελφές ανύπαντρες, θεωρείται 'γαϊδουριά'. Ωστόσο ο ίδιος ο Τηλέμαχος όσο κι αν δε θεωρεί έγκλημα το να συμβεί κάτι τέτοιο, αφού όπως λέει «δεν ξέρω να υπάρχει κανένας νόμος, ούτε θείος, ούτε ανθρώπινος που να υποχρεώνει έναν άντρα να μένει ανύπαντρος, ώπου να παντρευτούν τρεις αδελφές μικρότερες...», παίρνει την απόφαση να θυσιαστεί και να παραμείνει άγαμος ενόσω οι αδελφές του δεν έχουν ακόμα παντρευτεί. *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 30.

«σάλπισμα επαναστατικό»⁴⁶, όχι μόνο για τους γονείς, που ούτως ή άλλως εμφορούνται από παραδοσιακές συντηρητικές απόψεις για το γυναικείο ρόλο, αλλά το κυριότερο για την ίδια την αδελφή του, που του ρίχνει τις ευθύνες για την αγαμία της, «...Και δεν ξέρεις κι εσύ, σαν μεγαλύτερος αδελφός, να μου φέρεις ένα φίλο σου, ένα γνωστό σου. Αν το έβαζες κι εσύ σκοπό της ζωής σου να με παντρέψεις, θα είχα παντρευτεί από καιρό τώρα...»⁴⁷. Ενώ σε άλλο σημείο του κειμένου η σύγκρουση μεταξύ των δυο αδελφιών γίνεται εντονότερη, όταν ο Τηλέμαχος τολμά να προτείνει να παντρευτεί η μικρότερη από τις αδελφές του, τότε η Θεώνη στρέφεται εναντίον του που τόλμησε κάτι τέτοιο, το οποίο εκλαμβάνει ως έκφραση μίσους εκ μέρους του αδελφού της και ακόμα κι αν δώσουν τη συγκατάθεσή τους οι γονείς της να συμβεί αυτό, εκείνη δε θα μιλήσει πια σε κανένα, θα τους θεωρεί όλους εχθρούς⁴⁸. Είναι τόσο βαθιά χαραγμένο μέσα στο γυναικείο ψυχισμό το στερεότυπο της εξάρτησης του μέλλοντος της γυναίκας από τους άντρες, που δεν αντιδρά καθόλου σ' αυτό, ενώ από την άλλη μεριά εμφανίζει τέτοια δραστηριοποίηση, όταν εκείνοι παραμελούν την υποχρέωση ή αδιαφορούν, επιρρίπτοντάς τους την ευθύνη. Η κατάσταση μπορεί να γίνει εξαιρετικά πιεστική για τον αδελφό, που υποχρεώνεται από την οικογένεια να κάνει προξενιά για την αδελφή του, με ανθρώπους από τον άμεσο κοινωνικό του περιβάλλον, διακινδυνεύοντας ακόμα και φίλιες⁴⁹.

Στο μυθιστόρημα *Παραστρατημένοι* της Λ. Νάκου, για τον Κώστα Κιμωνίδη η «αποκατάσταση» των αδελφών του συνιστά εμπόδιο για τις σπουδές του και δημιουργεί ένταση στην οικογένεια, αφού έρχεται σε σύγκρουση με τη μητέρα του, που «έκλαιγε, με φώναζε εγωιστή, επειδή, έλεγε, δεν φρόντισα να παντρέψω τις δυο μικρότερές μου αδελφές που τύχαιναν ορφανές... Είχα γίνει κακός στο σπίτι... Η ελληνική οικογένεια θέλει πάντα

⁴⁶ Λίγο μετά την πρώτη αγάπη, ό.π. σ. 17.

⁴⁷ Λίγο μετά την πρώτη αγάπη, ό.π. σ. 18.

⁴⁸ Λίγο μετά την πρώτη αγάπη, ό.π. σ. 133.

⁴⁹ Στον Τηλέμαχο ασκείται εξαιρετική πίεση από την οικογένεια να προξενήσει σε συνάδελφο και φίλο του τη Θεώνη, ενώ ο ίδιος γνωρίζει πως αυτό το προξενίο είναι αταίριαστο και θα τον εκθέσει στα μάτια του φίλου του. Ωστόσο υποκύπτει στις πιέσεις, διακινδυνεύοντας τη φιλία του με τον Παύλο και το αποτέλεσμα είναι το αναμενόμενο, το προξενίο δεν τελεοφορεί και ο ίδιος ρεζιλεύεται στο φίλο του. *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 31-43.

ένα θύμα. Κι αυτός ο ρόλος πέφτει στο μεγαλύτερο αδελφό...»⁵⁰. Για τις γυναίκες είναι τόσο βαθιά ριζωμένο μέσα τους πως κάποιος άλλος θα φροντίσει για το μέλλον τους, που η ίδια η μητέρα του «αμείλικτα αυστηρή στο ζήτημα της ηθικής, περηφανευόταν πως κανένας ποτέ στο σόι της δεν παντρεύτηκε από αγάπη⁵¹. Κρατεί από τζάκι, και φιλοδοξεί για τις αδελφές μου γάμους λαμπρούς. Θα προτιμούσε να μη σπουδάσω εγώ, αλλά ν' αποκαταστήσει τις κόρες της όπως θα ήθελε αυτή»⁵². Από αυτό φαίνεται πως ένας γάμος αντάξιος της κοινωνικής θέσης της γυναίκας, είναι πιο σημαντικός για την διατήρηση του κοινωνικού status της οικογένειας, παρά η μόρφωση και η επαγγελματική αποκατάσταση του γιού της οικογένειας.

Οι οικογενειακές συγκρούσεις όμως δεν περιορίζονται μόνο στην περίπτωση που οι νέες γυναίκες είναι άεργες και επιδίδονται στην επιδεικτική κατανάλωση, με μοναδικό σκοπό τους το γάμο. Ο γάμος αποτελεί για τη γυναίκα μια τόσο βαθιά εσωτερικευμένη αξία, και προβάλλει ως η μοναδική σταδιοδρομία για την κοινωνική της καταξίωση, έτσι που η ολοκλήρωσή της να επιτυγχάνεται μέσα από το γάμο και το σύζυγο, παρά μέσα από την πραγματοποίηση δικού της επιτεύγματος. Ακόμα και στην περίπτωση της ανεξάρτητης, κοινωνικά δραστηριοποιημένης και επαγγελματικά επιτυχημένης γυναίκας⁵³, ο γάμος της προβάλλει ως επιτακτική ανάγκη, είναι

⁵⁰ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 226.

⁵¹ Ο έρωτας και η αγάπη στο γάμο είναι συναισθήματα αιτίαριστα για τις γυναίκες, που το μόνο που πρέπει να κοιτάνε όταν πρόκειται να παντρευτούν, είναι η εξασφάλιση της κοινωνικής τους θέσης και της οικονομικής κατάστασής τους. Η Σιμόν ντε Μπωβουάρ αναφέρει πως άκουσε μια γυναίκα να δασκαλεύει την κόρη της ότι «ο έρωτας είναι ένα αίσθημα χοντροκοπιά που ταιριάζει μονάχα στους άντρες και που οι καθωσπρέπει γυναίκες δεν τον συναντούν ποτέ στην πορεία του βίου τους». Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 459.

⁵² *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 226.

⁵³ Σύμφωνα με την Α. Μισέλ, τόσο στη Γαλλία όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι στατιστικές αποκαλύπτουν πως οι μορφωμένες γυναίκες είναι περισσότερο επιφυλακτικές από τις άλλες στο θέμα του γάμου, έτσι στις Ηνωμένες Πολιτείες η απογραφή του 1970 αποκαλύπτει πως ενώ οι άγαμες αποτελούν το 8% των αμερικανίδων ηλικίας 35 έως 45 ετών αποφοίτων μέσης εκπαίδευσης, το ποσοστό αυτό ανέρχεται σε 19% στις γυναίκες της ίδιας ηλικίας αλλά με μεταπτυχιακές πανεπιστημιακές σπουδές. Στη Γαλλία παρατηρήθηκε πως το ποσοστό αγάμων γυναικών ηλικίας 40-49 ετών αυξάνει όσο ανώτερο είναι το επίπεδο επαγγελματικής εκπαίδευσης. Το αντίθετο όμως συμβαίνει για τους άντρες, επιβεβαιώνοντας τη θέση του Ντυρκάιμ κατά την οποία οι άντρες ωφελούνται από το γάμο, ενώ για τις γυναίκες δεν υπάρχει ωφέλεια. Α. Μισέλ, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, Αθήνα 2000, Gutenberg, σ. 173-174 και Λ. Μουσούρου, *Γυναίκα απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού*, Αθήνα 1985, Εστία, σ. 120-121. Ωστόσο για το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα και με

όμως ένα θέμα που δεν εμπίπτει στις δικές της πρωτοβουλίες, αλλά αποτελεί πεδίο οικογενειακών συγκρούσεων, όταν τα άρρενα αδέρφια παραμελούν το χρέος τους. Η Χρυσούλα, μια επαγγελματικά επιτυχημένη γυναίκα με σπουδές νομικής, που έχει μάλιστα κατορθώσει να ανέβει στα ανώτερα επίπεδα της επαγγελματικής ιεραρχίας, σε όλη τη διάρκεια του μυθιστορήματος *Κάτω από τη μάσκα*, δε σταματά να επιρρίπτει ευθύνες στα αδέρφια της που δε φρόντισαν για την «αποκατάστασή της», «...είναι ντροπή για σας να μ' έχετε ακόμα ανύπαντρη, έλεγε στ' αδέρφια της. Η κοινωνία εσάς θα κουτσομπολεύει»⁵⁴. Και ενώ τα χρόνια περνούν, παρότι η ίδια λόγω της επαγγελματικής της θέσης έχει κοινωνική ζωή, περιμένει από τα δυο μεγαλύτερα αδέρφια της 'ν' ανοίξουν το σπίτι τους' για να μπορέσει η ίδια να 'φανεί' σε έναν αντάξιο της γαμπρό, γιατί «...άλλο είναι να με γνωρίσουν στο σπίτι του αδελφού μου. [...] Πρέπει ν' ανοίξετε εσείς το σπίτι σας... Έτσι μόνο μπορεί να παντρευτεί καλά μια κοπέλα»⁵⁵.

Η απουσία του πατέρα από την οικογένεια βαραίνει ακόμα περισσότερο τον αδελφό με το χρέος της «αποκατάστασης» των άγαμων κοριτσιών της οικογένειας. Η προοπτική του γάμου για τα άγαμα κορίτσια απομακρύνεται και συντελεί στο αδιέξοδο της ζωής τους, όταν συμβεί αυτός ο αδελφός να είναι αδιάφορος, μέθυσος και εκμεταλλευτής της κατάστασης. Στα μυθιστορήματα *Ο Πύργος του Ακροποτάμου* και *Η τιμή του αδελφού*, η αδιαφορία του Γεσίλα και του Θανάση αντίστοιχα να «αποκαταστήσουν» τις αδελφές τους, ο έκλυτος βίος τους και η εκμετάλλευση των κοριτσιών, προβάλλουν την απόλυτη εξάρτηση της γυναίκας από τον άντρα.

βάση τα μυθιστορήματά μας, σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από συντηρητικές δομές όπως η ελληνική, η επιφυλακτικότητα των επαγγελματικά επιτυχημένων γυναικών απέναντι στο θεσμό του γάμου, προβάλλει ως αισιόδοξη προοπτική του μέλλοντος, αφού για την εποχή ο γάμος αποτελεί μονόδρομο για την ολοκλήρωση, την κοινωνική καταξίωση και την αποδοχή της γυναίκας.

⁵⁴ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 173-174.

⁵⁵ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 94, 152. Κάτω από την επίδραση του εξασπισμού και του εξευρωπαϊσμού αναπτύσσεται μια νέου τύπου κοινωνικότητα στενά δεμένη με τις στρατηγικές του γάμου και την κοινωνική κινητικότητα. Η μικτή κοινωνικότητα κερδίζει σταδιακά έδαφος σε όλες τις κοινωνικές τάξεις με συνθηροίσεις, όπως ανταλλαγή οικογενειακών επισκέψεων, οικογενειακοί χοροί, παραδοσιακές διασκεδάσεις κλπ., που συνιστούν προνομιακούς χώρους για τη σύναψη συνουσιών. Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 61.

Ο Γεσίλας στον *Πύργο του Ακροποτάμου*, απαιτεί χρήματα για να χαρτοπαίζει και να πληρώνει τα χρέη του, από τη μεγαλύτερη αδελφή του εκβιάζοντάς την για το λάθος που έκανε να ερωτευτεί κάποιον νέο και για να μη διαλαλεί αυτή τη ντροπή της, «...καθώς ήτανε σκυμμένη η Φρόσω κάτω στο κατώγι μπροστά στον αργαλιό, μπαίνει ο Γεσίλας βιαστικά και την αρπάζει άξαφνα από το χέρι: 'Έλα, τη δραχμή!... Η Φρόσω έκαμε να φωνάξη. Μα θυμήθηκε πως τις προάλλες της ρέκαξε τη ντροπή της όξω στην αυλή και συμβιβάστηκε μαζί του να του δώσει μόνο τις δεκάρες που είχε»⁵⁶.

Στην *Τιμή του αδελφού*, ο Γρ. Ξενόπουλος παρουσιάζει καθαρά το πόσο προσοδοφόρο είναι το 'επάγγελμα' του αδελφού της Αργυρώς του Θανάση, πάντοτε σε αντιπαράθεση με τον Μίμη, έναν άλλο νέο του μυθιστορήματος, που εκπληρώνει όπως ορίζουν οι κοινωνικές επιταγές τις υποχρεώσεις του απέναντι στις αδελφές του. Ο Θανάσης βρίσκεται στον αντίποδα αυτού, «...ο Μίμης... τι καλός αδελφός!... και τι διαφορά από τον δικό της, το Θανάση, το παλιόπαιδο, τον ακαμάτη, που ψοφολογούσε όλη την ημέρα και γλεντούσε όλη τη νύχτα με τα λεφτά της μάνας του και κάποτε της αδελφής του!...»⁵⁷, τερμπέλης και χωρίς ηθικές αναστολές, δε διστάζει να παίρνει χρήματα από την αδελφή του για τη δική του καλοπέραση, «κλείνοντας τα μάτια» μπροστά στη ζωή που εκείνη κάνει, και όταν η «επιχορήγηση» κόβεται τότε ανακαλύπτει πως η ανηθικότητά της κηλιδώνει την υπόληψή του και τη σκοτώνει⁵⁸.

Το παράδοξο είναι πως και στα δυο αυτά μυθιστορήματα, τα άγαμα κορίτσια, ενώ βλέπουν ξεκάθαρα πως δεν μπορούν να περιμένουν τίποτε από αυτούς τους αδελφούς, είναι τόσο εγκλωβισμένα στην απόλυτη εξάρτησή τους από αυτούς, που το μόνο που κάνουν είναι να τους επιρρίπτουν τις ευθύνες για την αγαμία τους, ενώ οι ίδιες καταδικάζουν τον εαυτό τους στην απραξία και στην αβουλία.

⁵⁶ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 34.

⁵⁷ Η *τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 40.

⁵⁸ Περισσότερα στοιχεία σχετικά με την αγνότητα της γυναίκας και την αντρική τιμή στο επόμενο κεφάλαιο που αφορά στη γυναικεία σεξουαλικότητα, στις απαγορεύσεις και στις τιμωρίες που υφίσταται, όταν κινδυνεύει η αντρική υπόληψη.

9.2.3. Γυναικείος ανταγωνισμός στο ``νυφοπάζαρο``

Οι συγκρούσεις, που ήδη αναφέρθηκαν, δεν περιορίζονται όμως μόνο στην εκπλήρωση της υποχρέωσης των αρρένων μελών της οικογένειας, αλλά εντάσεις σημειώνονται και μεταξύ των θυγατέρων της ίδιας οικογένειας. Καθώς ο γάμος προβάλλει ως μοναδικός και καθοριστικός προορισμός της γυναικείας ζωής, τα κορίτσια αντιμετωπίζουν με τρόπο την πιθανότητα αγαμίας τους, αισθάνονται μειονεκτικά όταν κάποια από τις αδελφές τους πετυχαίνει τον πολυπόθητο στόχο ενώ εκείνες όχι, με αποτέλεσμα το κινήγι του γαμπρού να γίνεται αιτία ενός ανελέητου ανταγωνισμού μεταξύ των κοριτσιών. Ο γάμος είναι ο πρωταρχικός στόχος, κυρίαρχος στη ζωή τους, ενώ οι δεσμοί αίματος χαλαρώνουν και τα στοιχεία που συνέχουν την οικογένεια διακυβεύονται.

Όταν στον *Πύργο του Ακροποτάμου* η μεγαλύτερη θυγατέρα η Φρόσω, ``φεύγει από τη μέση`` μετά το παράπτωμά της και τον έγκλεισμό της, οι δυο μικρότερες αδελφές της επιδίδονται χωρίς ηθικές αναστολές στο κινήγι του γαμπρού. Ο ανταγωνισμός και η ζήλεια ξεπερνούν κάθε όριο λογικής και με δόλωμα την ομορφιά τους διαλέγουν τον επιδοξο γαμπρό εξετάζοντας την οικονομική του κατάσταση, που κρινόταν από τα δώρα που κάθε φορά τους έκανε, και που αυτά ήταν η αφορμή για το μεταξύ τους ``φάγωμα``⁵⁹. Διεκδικούν τον ίδιο άντρα⁶⁰ και η μια δε διστάζει να επιδιώκει κρυφές συναντήσεις με τον άντρα της άλλης. Η μη επίτευξη του στόχου συναρτάται άμεσα με την προσωπική αποτυχία της γυναίκας να εκπληρώσει το φυσικό της προορισμό, γεγονός που οδηγεί σε παραλογισμό και σε ανεξέλεγκτη συμπεριφορά. Αισθανόμενη η μεσαία αδελφή, η Μαριώ, πως τα χρόνια περνούν χωρίς αποτέλεσμα, τα βάζει με τη μικρότερη, την Κούλα, «η Μαριώ φρενιάζει. Αν δεν ήταν στη μέση αυτή η άπονη αδερφή, να της βγαίνει παντού μπροστά με τα στολίδια της! Σηκώνεται σιγαλά τη νύχτα, στα δάχτυλα, γλιστρά πίσω από την πόρτα, όπου είναι κρεμασμένο το φόρεμα της Κούλας, και το ξεσκίζει με τα δόντια της, ανοίγει τον κορό σιγά και κλέβει τις

⁵⁹ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 46.

⁶⁰ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 48.

κορδέλες της για να τις κάψει την αυγή θαμπά, βρίσκει στο σκοτάδι τον κλώστη και της τρυπά τα γοβάκια»⁶¹. Ο πιθανός αρραβώνας της μικρότερης ήταν για τη Μαριώ «...πύρινος γύρος... αναμμένη θάλασσα... θηλειά κ' ερχότανε να σφιχτή γύρω στο λαιμό της...», και η κατάσταση γίνεται ανεξέλεγκτη τόσο που για μια ακόμα φορά τραβά να κάνει κακό στην αδελφή της, αποπειράται να τη σκοτώσει, «...προτιμά καλύτερα να της χυθή σαν άγρια γάτα, να της ξεσκίση τα μάγουλα και να της ξεριζώσει τα μάτια από τις κούπες τους»⁶². Σ' αυτό το σημείο κρίνεται η γυναικεία καπατοσοσύνη, όταν οι γυναίκες αποδεικνύονται ικανές στη χρησιμοποίηση οποιουδήποτε μέσου προκειμένου να βρουν τον άντρα, από τον οποίο θα εξαρτηθούν απόλυτα, που θα δώσει νόημα στην ύπαρξή τους, ικανές να χρησιμοποιήσουν οποιουδήποτε μέσο και τρόπο για την επίτευξη του σκοπού τους, ανίκανες όμως να κάνουν οποιαδήποτε άλλη επιλογή στη ζωή τους.

Η Θεώνη, στο μυθιστόρημα *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, «είχε τόσο βαθιά ριζωμένη μέσα της την ιδέα πως θα παντρευόταν αυτή πρώτα και έπειτα οι αδελφές της, που τη θεωρούσε πια νόμο, ενώ το να επιτραπεί ο γάμος της μικρότερης από τις αδελφές, θα σήμαινε ομολογία στην κοινωνία πως οι δυο μεγαλύτερες δεν αξίζουν τίποτε και πως μόνο η μικρότερη είναι άξια να παντρευτεί»⁶³. Σε κάθε περίπτωση αυτό που λειτουργεί είναι ο κοινωνικός έλεγχος, για να διατηρηθεί και να αναπαραχθεί η κοινωνική ευταξία, διότι το άτομο οφείλει να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του προς την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει, αφενός για να δικαιωθεί από τους άλλους, αφετέρου για να τραφεί η αυτοεκτίμησή του⁶⁴. «Έτσι, έβλεπε σαν το φυσικότερο πράγμα του κόσμου αυτή να ντύνεται όμορφα κι οι αδελφές της να ντύνονται φτωχικά, αυτή να πηγαίνει σε διασκεδάσεις κι οι αδελφές της να κάθονται

⁶¹ Ο Πύργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 99-100.

⁶² Ο Πύργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 101-103.

⁶³ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 29.

⁶⁴ Στον παραδοσιακό χώρο το άτομο με βάση τις ίδιες ενέργειες ικανοποιούσε και τις δικές του ανάγκες και τις ανάγκες των άλλων. Οι υποχρεώσεις στους άλλους είναι συνυφασμένες με την ικανοποίηση των προσωπικών αναγκών, ενώ ο κοινός σκοπός, η έλλειψη εναλλακτικών λύσεων και η αλληλεξάρτηση, που χαρακτηρίζει την παραδοσιακή οικογένεια, δίνουν εντελώς διαφορετική χροιά, στην έννοια των υποχρεώσεων. Χ. Κατάκη, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα 1998, Ελληνικά Γράμματα, σ. 68.

σταχτοπούτες»⁶⁵. Αυτή η προκατάληψη να ακολουθείται σειρά στο γάμο, για τις μικρότερες αποτελεί ανυπέρβλητο εμπόδιο, που τις γεμίζει μίσος για το 'βράχο''⁶⁶ που λέγεται Θεώνη, η δεύτερη, η Αλεξάνδρα «...στριφογύριζε φρενιασμένη στο κρεβάτι της. Αισθανόταν μίσος για την αδελφή της... Υπέφερε από αυτήν την κατάσταση και όλο της το μίσος συγκεντρωνόταν στη Θεώνη, που τη θεωρούσε το φυσικό εμπόδιο για τη δική της ευτυχία... Ήταν έξω φρενών με τη Θεώνη, που δεν τα κατάφερνε να γοητεύσει επιτέλους κανέναν άντρα και να φύγει από τη μέση»⁶⁷. Αλλά και η μικρότερη, η Βασούλα «...άρχιζε να νιώθει πως μπροστά στη ζωή της στεκόταν ένας βράχος, που εμπόδιζε τον ήλιο να την φωτίσει. Κι ο βράχος αυτός ήταν η μεγάλη της αδελφή», που θα τις ανάγκαζε να μείνουν κι αυτές γεροντοκόρες⁶⁸. Οι σχέσεις των κοριτσιών σ' αυτό το μυθιστόρημα μπορεί να μη φτάνουν τις ακρότητες εκείνων του *Πύργου του Ακροποτάμου*, άλλωστε το αστικό περιβάλλον όπου ζουν και η ύπαρξη των γονιών δεν το επιτρέπουν, ωστόσο μπορεί να λείπουν οι βιαιοπραγίες, αλλά ο συναισθηματικός εκβιασμός και η ψυχολογική πίεση που ασκείται είναι αρκετά, για να διαφανεί η επιτακτικότητα τήρησης των παραδόσεων και η αναγκαιότητα του γάμου της μεγαλύτερης κόρης. Η Θεώνη πέφτει να πεθάνει όταν η μικρότερη αδελφή της επιδιώκει να παντρευτεί με κάποιο νέο, «...δεν μπορείς να το καταλάβεις τι ψυχικό μαρτύριο είναι, να σκέφτεσαι πως πάει πια η νιότη σου πέρασε, πως αυτό ήταν η ζωή σου, πως... από τα τριάντα σου χρόνια μπήκες οριστικά και αμετάκλητα στο ράφι... Πως η μικρή αδελφή βιάστηκε να σου κλέψει την ευτυχία σου... Παντρέψου, λοιπόν! Τσίριξε η μεγάλη. Παντρέψου. Μα να ξέρεις πως ένα μήνα μετά το γάμο σου, σ' αυτό το σπίτι θα γίνει κηδεία»⁶⁹ και η Θεώνη που «δεν έχει ψήφο»⁷⁰, που η άποψή της δεν υπολογίζεται, εντούτοις καθορίζει τις ζωές των υπολοίπων.

⁶⁵ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 20.

⁶⁶ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 64.

⁶⁷ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 20.

⁶⁸ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 43.

⁶⁹ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 148-149.

⁷⁰ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 134.

9.3. Τεχνάσματα και στρατηγικές του γάμου

Οι γονείς μεγαλώνουν τα κορίτσια τους για να τα παντρέψουν, ενώ η προσωπική και ανεξάρτητη ανάπτυξη τους⁷¹ είτε δεν τους απασχολεί καθόλου, είτε είναι σαφώς προσανατολισμένη προς αυτό το στόχο. Οι νεαρές γυναίκες δε διαπαιδαγωγούνται προσεκτικά, δεν αποκτούν γερές βάσεις, ανάλογες των αγοριών αδελφών τους⁷², ενώ η επαγγελματική σταδιοδρομία τους κι όταν ακόμα υπάρχει δεν μπορεί να τους παράσχει την ολοκλήρωση, που τους υπόσχεται ένας καλός γάμος. Έτσι απόλυτα εξαρτημένες, καταδικάζονται σε μια μειονεκτικότητα, που πολλαπλασιάζει την επιθυμία εξασφάλισης ενός συζύγου. Όπως λέει η Σιμόν ντε Μπωβουάρ *«η προνομιακή οικονομική θέση των αντρών, η κοινωνική τους αξία, το γόητρο του γάμου, η χρησιμότητα της προστασίας του αρσενικού, όλα αυτά προκαλούν την έντονη επιθυμία της γυναίκας να αρέσει στους άντρες. Έτσι η γυναίκα γνωρίζεται και ξεχωρίζεται όχι όπως είναι, αλλά όπως τη θέλει ο άντρας»*⁷³.

Επιδίδονται λοιπόν στο κυνήγι του γαμπρού, εφαρμόζοντας διάφορα τεχνάσματα, δασκαλεμένες από το κύριο πρότυπό τους, τη μητέρα τους. Η αναπαραγωγή του έμφυλου ρόλου εναπόκειται στη μητέρα, που το πρότυπο ζωής της τον ενσαρκώνει, έτσι η μάθηση αυτή τη βαραίνει αποκλειστικά, «...ένα μονάχα ξέρω. Ότι το πρώτο που πρέπει να μαθαίνουν οι μάνες στις κόρες τους, είναι πώς ν' αρέσουν στους άντρες. Τίμια βέβαια και χριστιανικά. Αλλά να μη στέκουν σαν μαρμαροκολόνες»⁷⁴, λέει ο πατέρας της οικογένειας Τάγκα στη σύζυγό του. Οι γυναίκες βιώνουν έντονη αντίφαση, αφού από τη μια ενθαρρύνονται να αρέσουν στους άντρες, διότι η κοινωνικοποίησή τους

⁷¹ Αν το κορίτσι εκφράσει κάποια ανεξαρτησία στις ιδέες της, αυτό θεωρείται ελάττωμα, που επιβάλλεται να διορθωθεί, όπως εκφράζεται στο μυθιστόρημα *Εκάτη*, από μια μητέρα για την κόρη της, «...παράτηρα τώρα τελευταία πως η Ειρήνη πήρε από σένα κάποια τάση να 'χει δικές της ιδέες, να σκέφτεται –πώς να το πούμε– ανεξάρτητα. Μα ελπίζω να διορθωθεί με τον καιρό». Κ. Πολίτης, *Εκάτη*, Αθήνα 1990, Ύψιλον, σ. 105.

⁷² Το φύλο είναι ουσιαστικός παράγοντας διαφοροποίησης του ατομικού κύκλου οικογενειακής ζωής. Όσο πιο παραδοσιακός είναι ο προσδιορισμός των ρόλων, δηλαδή, όσο πιο απόλυτη είναι η διάκριση των οικογενειακών ρόλων σε άνδρας- προμηθευτής- πατέρας και γυναίκα- οικοκυρά- μητέρα, τόσο η διαφοροποίηση αυτή είναι σημαντικότερη. Λ. Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, ό.π. σ. 156.

⁷³ Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 151-152.

⁷⁴ Λίγο μετά την πρώτη αγάπη, ό.π. σ. 16-17.

τις προδιέθετε να βλέπουν στο γάμο τη μόνη καθωσπρέπει σταδιοδρομία, από την άλλη όμως κατηγορούνται για γαμπροθηρία⁷⁵ και αποθαρρύνονται⁷⁶ να αναπτύξουν την οποιαδήποτε πρωτοβουλία, που αφορά στην επιλογή του συζύγου τους, άλλωστε όλα πρέπει να γίνονται μέσα στα πλαίσια της χριστιανικής ηθικής, έστω κι αν τα μέσα που χρησιμοποιούνται δεν είναι και τόσο ηθικά.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί το κύριο δόλωμα για την επίτευξη του στόχου αποτελεί η ύπαρξη της προίκας. Στην περίπτωση όμως που η προίκα δεν είναι αρκετή, τα κορίτσια καταφεύγουν σε πλήθος τεχνασμάτων προκειμένου να παντρευτούν. Ο στολισμός, η αεργία, η επιδεικτική κατανάλωση συνιστούν στοιχεία που εξυπηρετούν άμεσα τις στρατηγικές του γάμου, υποκαθιστώντας ή συμπληρώνοντας την προίκα. Ωστόσο η νεαρή γυναίκα είναι υποχρεωμένη να βιώνει μια συνεχή αντίφαση, από τη μια αισθάνεται επιτακτική την ανάγκη να βρει γαμπρό, από την άλλη όμως δεν πρέπει να βάλει σε κίνδυνο την υπόληψή της και το όνομα της οικογένειάς της. Οι ίδιες οι γυναίκες είναι που θέτουν τους εαυτούς τους στη θέση του εμπορεύματος⁷⁷, μαθαίνοντας να εφαρμόζουν μια σειρά τεχνασμάτων

⁷⁵ Δεν είναι τυχαίος ο τρόπος που η ελληνική γλώσσα εκφράζει την επιδίωξη των γυναικών να βρουν γαμπρό, με λέξεις όπως κυνήγι, τύλιγμα, κουκούλωμα, ξεγέλασμα, ψάρεμα κ. ά., που φανερώνουν την πονηρή, κατώτερη φύση της γυναίκας, όσο κι αν εξαναγκάζονται να υποταχθούν στις κοινωνικές επιταγές και στις οικογενειακές συνωμοσίες. Οι ίδιοι οι άντρες δικαιολογούν τη γυναίκα που η κύρια επιδίωξή της είναι ο γάμος, διότι όπως αναφέρεται από το στόμα ενός άντρα στους *Δεσμώτες*, «...η γυναίκα, στην κοινωνία μας, είναι πλάσμα αδύναμο, υποχρεωμένο να υπολογίζει. Ακόμα και την αγάπη της, ας είναι αληθινή, πρέπει να την εκμεταλλεύεται, να την αξιοποιεί πρακτικά. Έπειτα αυτός δεν είναι τάχα κι ο προορισμός της, από την ίδια τη Φύση; Να τραβήξει τον άντρα, τον αιώνιο αυτό ρέμπλο, να τον δέσει στην "έστιά", στην οικογένεια... Πώς να την κατηγορήσεις! Κάνει εκείνο που πρέπει, που μπορεί». *Δεσμώτες*, ό.π. σ. 331.

⁷⁶ Οι αντίπαλοι χώροι Επιτρεπτού και Απαγορευμένου επικοινωνούν μεταξύ τους, αλλά υπόγεια και αντισταθμιστικά. Ανάμεσα στο Επιτρεπτό και στο Απαγορευμένο αποκαλύπτεται μια στρατηγική ανταλλαγών: υπερβολικό προχώρημα στο απαγορευμένο έδαφος αναγκάζει τις γυναίκες σε κάποιες αντισταθμιστικές κινήσεις, προκειμένου να διατηρηθεί η ψυχική τους ισορροπία, ενώ Υποχωρήσεις φαινομενικά ανεξήγητες δεν αποτελούν παρά ελιγμούς, που θέλουν να κατευνάσουν τους φόβους που γέννησαν οι Υπερβάσεις». Χ. Ιγγλέση, ό.π. σ. 250.

⁷⁷ Οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων της πόλης, περιφέρονταν στις κοσμικές εκδηλώσεις στολισμένες, φανερώνοντας την πραγματική ή την υποτιθέμενη κοινωνική θέση της οικογένειάς τους, επιδεικνύόμενες σαν εμπορεύματα και αποτελούσαν ένα από τα *ζωντανά παραδείγματα της διαδικασίας πραγματοποίησης που συνοδεύει τη διείσδυση της εμπορευματικής οικονομίας σε όλους τους τομείς της κοινωνίας*. G. Lukacs, *Histoire et conscience de classe*, Παρίσι 1960, σ. 110-115, αναφέρεται από την Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 261, σημ. 16.

προκειμένου να 'τυλιξουν' τον επίδοξο γαμπρό, μάθηση που περνάει από τη μάνα στην κόρη, από τις μεγαλύτερες στις νεότερες, πάντως από τις γυναίκες στις γυναίκες, σαν απαραίσιτος κανόνας.

Η μάνα της Φρόσως, στον *Πύργο του Ακροποτάμου*, ενώ από τη μια «τη φοβέριζε πως θα της κόψη τα μαλλιά, πως θα βάλει τον πατέρα της να τη λιανίσει, μια μέρα κιόλας που την ξαδιαντράπηκε της άστραψε η ίδια δυοτρείς στα μάγουλα»⁷⁸, από την άλλη άρχισε να «κλείνει τα μάτια στο αργολάβισμα της κόρης της [...] της έβαλε και το πρώτο κοκκινάδι στα μάγουλα, της έκοψε και τα πρώτα σγουρά στο μέτωπο και τη μάλωσε να μη βγει άλλη φορά όξω στο μπαλκόνι αχτένιστη κι ανάλλαγη, όπως συγύριζε το σπίτι»⁷⁹, εξαιτίας της έλλειψης προίκας. Μα και μετά το θάνατο της μάνας, η θεία που αναλαμβάνει την κηδεμονία της Φρόσως, τη βοηθάει με την ελπίδα πως η «μαύρη φορεσιά» και «η χλομάδα της ορφάνιας» θα ανάγκαζε το νέο να την παντρευτεί, γι' αυτό παρ' ότι «να κάθεται να κεντά στον κήπο... πριν να χρονιαίσει η μάνα δεν την άφηνε, όμως να πλένη στο γιαλό την έστελνε»⁸⁰. Κι αν η ίδια η Φρόσω στην αρχή δε λογάρισε τα πλούτη του νέου, «ύστερα βέβαια άλλαξε κι αυτή, χόρεψε όπως της λαλούσαν όλοι γύρω της, όπως τη δασκαλεύανε προεστές και φιλενάδες, ύστερα ξύπνησε μέσα της κι αυτής η φυσική έγνοια, που έχει κάθε κόρη χωρίς προίκα, πώς να σιγουρευτεί»⁸¹.

Κι αν αυτά συμβαίνουν στις αρχές του αιώνα και σε εξωαστική περιοχή, τα ίδια συμβαίνουν και πολύ αργότερα προς το τέλος της μεσοπολεμικής εποχής στην Αθήνα. Στο μυθιστόρημα του Άγγ. Δόξα *Σορπράζ Πάρτυ*, που διαδραματίζεται στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον της ανώτερης αστικής τάξης, ένα κορίτσι, η Αννέτα, παρευρίσκεται στο πάρτυ, αφού πρώτα έχει υποστεί τις απαραίτητες αλλαγές ώστε να γίνει επιθυμητή. «Μοναχοκόρη από σπίτι συντηρητικό, με κόπο προσπαθούσε να φανεί εικοσιπέντε χρονών κόβοντας πέντε χρόνια από την αληθινή της ηλικία, αλλ' αυτό ήταν

⁷⁸ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 11.

⁷⁹ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 12 και 27.

⁸⁰ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 15.

⁸¹ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 28.

απαραίτητο. Ζήτημα ζωής»⁸², αλλά ούτε και η κομψή ομορφιά της, ούτε η καλή της μόρφωση, ούτε και η λίγη προίκα της μπόρεσαν να συντελέσουν ώστε η Αννέτα να παντρευτεί, γι' αυτό «απεφασίσθη 'έν οικογενειακώ συμβουλίω' ο εκμοντερνισμός της Αννέτας... Άλλαξε λοιπόν χτενισιά, άλλαξε φρόνδια, άλλαξε μακιγιάρισμα, έδωσε περισσότερη προσοχή στο ντύσιμό της, φρόντισε να γνωρίση μερικά κορίτσια του κόσμου, να μη στις παρέες τους και να παίρνη τα ορεκτικά της σε κοσμικά μπαρ»⁸³. Έτσι βρέθηκε η Αννέτα στο πάρτυ αυτό, παρά το γεγονός ότι τόσο οι αλλαγές όσο και οι νέες αστικές συνθήκες ζωής καθόλου δεν ταίριαζαν ούτε στις αρχές του σπιτιού της, ούτε και στο χαρακτήρα της, μπροστά όμως στο φάντασμα της αγαμίας καθώς «τα τριάντα δε χωρατεύουν σ' ένα κορίτσι»⁸⁴, γίνεται μια τελευταία προσπάθεια από όλη την οικογένεια, που υποχρεώνεται σε παραχωρήσεις προκειμένου να αποκαταστήσει την άγαμη θυγατέρα, αλλά και η ίδια εσωτερικεύει βαθιά αυτή την αναγκαιότητα, με αποτέλεσμα κάθε στιγμή να είναι σε εγρήγορση η φιλαρέσκειά της ώστε να μην εγκαταλείπει ποτέ τη φροντίδα της εξωτερικής της εμφάνισης⁸⁵.

Εκτός όμως από τα τεχνάσματα που χρησιμοποιούνται για τη βελτίωση της εξωτερικής εμφάνισης της άγαμης γυναίκας, στο μυθιστόρημα *Παραστρατημένοι*, σε ένα περιβάλλον εκτός του ελλαδικού χώρου, στην Ελβετία, όπου ζει η νεαρή Αλεξάνδρα με τη μητέρα και τον αδελφό της, μια φίλη της τη συμβουλεύει να χρησιμοποιήσει τη σεξουαλικότητά της ως τέχνασμα, προκειμένου ο νέος να ενδώσει και να την παντρευτεί, «...με τον άνδρα, αν δεν κοιμηθείς μαζί, τον χάνεις...»⁸⁶. Εντούτοις δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός πως αυτό συμβαίνει σε χώρο, όπου η ηθική των κοριτσιών πιθανόν να μην είναι αποκλειστικά συνυφασμένη με την ύπαρξη

⁸² Άγγ. Δόξας, *Σορπραίζ Πάρτυ*, Αθήνα 1940, σ. 56.

⁸³ *Σορπραίζ Πάρτυ*, ό.π. σ. 56-57.

⁸⁴ *Σορπραίζ Πάρτυ*, ό.π. σ. 57.

⁸⁵ «Η Αννέτα όμως, που διατηρούσε ακέραιη τη νηφαλιότητά της και τις μελαγχολικές σκέψεις που της έφερνε η μάταιη αναζήτηση υποψηφίου συζύγου, έκρινε πως το καθήκον της κοκεταρίας δεν έπρεπε να την εγκαταλείψει και στην τρελλή αυτή στιγμή. Κι' αφού εδιάλεξε ένα κομψό χάρτινο καπελλάκι που της ταίριαζε στο χρώμα, επήγε στον καθρέφτη του χωλ και μ' εξαίρετική προσοχή το στερέωσε στο κεφάλι της βγάζοντας κι' ένα μυτάκι μαλλιά προς το μέτωπο, που έδειξε το πρόσωπό της γλυκύτερο και νεαρότερο». *Σορπραίζ Πάρτυ*, ό.π. σ. 73-74.

⁸⁶ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 289.

της παρθενιάς, όπως συμβαίνει στη συντηρητική ελληνική κοινωνία, όπου ο παρθενικός υμένας θεωρείται αδιάσειστη απόδειξη της ηθικής του κοριτσιού και άρα απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση του γάμου.

Πάντως σε κάθε περίπτωση τα νεαρά κορίτσια ανατρέφονται μέσα στην ψευτιά και στην υποκρισία, απόλυτα προσανατολισμένα προς την επίτευξη του πολυπόθητου γάμου. «Όταν του λένε από το σπίτι του πως πρέπει να μάθη μερικά ψευτοπράγματα για να δείχνει πως είναι μορφωμένη κι' όταν την περιορίζουν για να την νομίση ο κόσμος σεμνή κι' όταν τοποθετούν όλη την ικανότητά της στο πώς να παρασύρει κάποιον για γάμο; Το αποτέλεσμα είναι να μείνει ουσιαστικά αμόρφωτη, να καλλιεργήσει το ψέμα και την υποκρισία, να διαφθαρή και να της γίνη έμμονη ιδέα ο γάμος επειδή φυσικά δεν θα μπορεί να προσελκύση κανένα»⁸⁷.

9.3.1. Το προξενιό

Κύρια τακτική για την επίτευξη του στόχου, αποτελεί ο γάμος από συνοικέσιο, βασιζόμενος κυρίως σε κριτήρια οικονομικής και κοινωνικής ανόδου. Η επιλογή γίνεται κατά βάση από τον πατέρα της νύφης, του οποίου κύριο καθήκον είναι η επιλογή συζυγικού προτύπου που αρμόζει στη θυγατέρα του, ενώ στην ίδια δεν αναγνωρίζεται το δικαίωμα άμεσου λόγου, πρόκειται για μια συναλλακτική πράξη μεταξύ δυο ανδρών· επιλέγει ο πατέρας της νύφης γαμπρό, αλλά επιλέγει και ο γαμπρός. Η ανύπαντρη εκτίθεται στα μάτια των επίδοξων συζύγων ή των εκπροσώπων τους, χωρίς όμως να έχει κανένα περιθώριο έκφρασης της γνώμης της, άλλωστε η σιωπή αποτελεί αναμφίβολα το λογικό επακόλουθο της υποταγής της, η υποταγμένη στον άνδρα γυναίκα σιωπά και αυτή η σιγή είναι το κόσμημά της, ένα "προσόν" που της έχει επιβάλλει ο άνδρας προκειμένου να κοσμήσει τον εαυτό του· «Γύναι, γυναιξί κόσμον η σιγή φέρει». Ο στολισμός και η επίδειξη των άγαμων κοριτσιών στις διάφορες κοινωνικές συγκεντρώσεις, γίνονται με

⁸⁷ Σορπαίτζ Πάρτυ, ό.π. σ. 88.

σκόπο την εξασφάλιση του πιο αποδοτικού συνοικεσίου «κάτω από το άγρυπνο βλέμμα των μητέρων και των συγγενών»⁸⁸.

Στο μυθιστόρημα *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, μπορούμε να δούμε όλες τις στρατηγικές που εφαρμόζονται για ένα συνοικέσιο σύμφωνα με το καθιερωμένο τυπικό, αφού κύρια μέριμνα της οικογένειας είναι να βρεθεί ο κατάλληλος γαμπρός για τη Θεώνη, και τα συνοικέσια διαδέχονται το ένα τ' άλλο, αλλά κανένα δεν οδηγεί σε αίσιο τέλος. Έτσι η μητέρα της Θεώνης θεωρεί χρέος της να την περιφέρει στις διάφορες κοσμικές συγκεντρώσεις και να την επιδεικνύει για να βρει γαμπρό⁸⁹. Έτσι βρίσκουμε την ίδια τη Θεώνη «ντυμένη στην τρίχα», μαζί με τους γονείς της να περιμένει την επίσκεψη ενός κατά πολύ μεγαλύτερου της άντρα, που μια ξαδέλφη του πατέρα της της προσξενεύει, ενώ οι μικρότερες αδελφές της εξαφανίζονται μόλις ο γαμπρός έκανε την εμφάνισή του στο σπίτι, διότι «ήταν νόμος δεν μπορούσαν να παρουσιαστούν στον γαμπρό, πριν να πει το ναι για τη μεγάλη, και να δοθεί ο επίσημος λόγος»⁹⁰. Στην αποτυχία αυτού του συνοικεσίου η μητέρα κατηγορεί τον πατέρα πως έπρεπε να δημιουργήσει κύκλο από φίλους του, κατάλληλους γαμπρούς για τη Θεώνη⁹¹, ενώ ο αδελφός πιέζεται να κάνει αταίριαστο προσενίο για την αδελφή του με κάποιο συνάδελφό του⁹².

Η παθητικότητα με την οποία η ίδια η γυναίκα αντιμετωπίζει όσα συμβαίνουν για τη ζωή της, είναι τόσο βαθιά ριζωμένη μέσα της, που ούτε τολμά να εκφράσει τη γνώμη της, αντιθέτως απολύτως υποταγμένη στη μοίρα της, ομολογεί πως δεν έχει καμιά σημασία πώς της φαίνεται της ίδιας ο γαμπρός, τη στιγμή που είναι επιτακτική η ανάγκη να παντρευτεί λόγω της

⁸⁸ Ε. Βαρίκα, ό.π. σ. 61.

⁸⁹ Σε έναν μάλιστα χορό που την πήγε θεωρήθηκε μεγάλη επιτυχία το να σηκωθεί η Θεώνη να χορέψει, διότι συνήθως «καθόταν ώρες ολόκληρες ταπεταρία»! *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 48.

⁹⁰ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 10. Για τη Θεώνη, όσο η ίδια παραμένει ανύπαντρη, είναι λογικό οι αδελφές της να μην εμφανίζονται πουθενά, σε διασκεδάσεις και κοσμικές συγκεντρώσεις, να ντύνονται φτωχικά ρούχα, ενώ εκείνη να στολίζεται, κανόνας που έχουν ενστερνιστεί και οι μικρότερες αδελφές της, έτσι όταν η μικρότερη, η Βασούλα τολμά να μακιγιαριστεί, το κάνει δειλά, αφού «δεν μπορούσε να βάφεται η μικρότερη αδελφή μια και η μεγάλη ήταν ακόμη ανύπαντρη». *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 50. Όσο η μεγάλη δεν παντρεύεται οι άλλες θεωρούνται ουδετέρου γένους, άφυλες και ανύπαρκτες.

⁹¹ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 21.

⁹² *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 34-43.

ηλικίας της, το θέμα λουπόν είναι πως θα του φανεί εκείνη⁹³. Οι άντρες είναι αυτοί που *επλέγουν*, ενώ οι γυναίκες *επιλέγονται*, και φτάνουν σε τέτοιο σημείο απελπισίας, όταν το κάθε προξενιό δεν τελεσφορεί, όπως συμβαίνει στην περίπτωση αυτής της ηρωίδας, που αναλαμβάνουν και όλη την ευθύνη γι' αυτήν την αποτυχία, χωρίς καθόλου να περνάει από τη σκέψη τους η αμφισβήτηση της όλης διαδικασίας και η ανάληψη πρωτοβουλίας. Η Θεώνη αναρωτιέται «τόσο πια άσχημη είμαι; Τόσο φρικτή; Δεν βρίσκεται ένας άντρας να πάρει την απόφαση και για μένα;»⁹⁴, θεωρώντας πως η ίδια φταίει που δεν παντρεύεται και όχι η κοινωνική υποκρισία που οδηγεί σ' αυτό το αδιέξοδο τη ζωή της.

Αντίθετα από τη Θεώνη, η Βάνα στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Άγγ. Δόξα, εναντιώνεται στην επιθυμία της μητέρας της να παντρευτεί με προξενιό. Η νεαρή αυτή γυναίκα έχοντας βγει στη ζωή «με ξεκαθαρισμένη συναισθήση του προορισμού της. Με πειθαρχημένη προσήλωση στα καθήκοντά της. Με φανατική διεκδίκηση των δικαιωμάτων της... Κι από αντίδραση στη σεμνοτυφία της μητέρας της, κατάσταση ψεύτικη και υποκριτική, άφησε τον εαυτό της ελεύθερο με μόνο σύντροφο την καλλιεργημένη της κρίση»⁹⁵, γι' αυτό και αντιδρούσε σε καθετί που γύρευε να της επιβληθεί είτε σαν "έθιμο" είτε σαν "παράδοση" είτε σαν "νεωτερισμός" γιατί «τα "καθιερωμένα" στάθηκαν πάντα το αφιόνι των λιγόμυαλων και το καταφύγιο των αμαθών»⁹⁶. Έτσι για τη Βάνα, αυτή η τακτική του γάμου ήταν έξω από το δικό της σκεπτικό και την αντιδραστική στα καθιερωμένα προσωπικότητά της: «Συνοικέσιο! Αυτήν τη λέξη την ένιωθε παγερή σα φίδι, προσβλητική σαν εξευτελισμό, φοβερή σαν καταδίκη»⁹⁷. Αυτόν τον επαναστατικό χαρακτήρα προσπαθεί να κάμψει η μητέρα της, που προσηλωμένη στις κοινωνικές επιταγές και συνεπής στο ρόλο της, επιδιώκει να επαναφέρει στην "τάξη" το απειθάρχητο κορίτσι, «Όλα τούτα που λες, της είπε, είναι παλαβομαρές. Ένα κορίτσι πρέπει να παντρεύεται στην ώρα του με

⁹³ Λίγο μετά την πρώτη αγάπη, ό.π. σ. 11-12.

⁹⁴ Λίγο μετά την πρώτη αγάπη, ό.π. σ. 16.

⁹⁵ Βάνα, ό.π. σ. 19.

⁹⁶ Βάνα, ό.π. σ. 20-21.

⁹⁷ Βάνα, ό.π. σ. 22.

τον άντρα που θα του βρουν οι γονείς του. Και τον άντρα αυτόν θα τον διαλέξουν με την πείρα τους και τη στοργή τους τέτοιον, που να είναι ανάλογος με την κοινωνική θέση της κόρης τους, άνθρωπος καλός και οικονομικά ανεξάρτητος... Ο έρωτας! Αυτός είναι για τις διεφθαρμένες. Δεν χρειάζεται έρωτας για να κάνεις γάμο, παιδιά, οικογένεια»⁹⁸. Η πίεση για τα κορίτσια γίνεται αφόρητη, όταν ο υποψήφιος γαμπρός διαθέτει όλα εκείνα τα στοιχεία που τον κάνουν να είναι περιζήτητος, όπως εδώ που είναι τραπεζίτης, με σεβαστό όνομα στην κοινωνία, νέος, μετρημένος, ταχτικός στη ζωή του, διαθέτει δηλαδή όλες τις απαραίτητες εγγυήσεις της αξιοσύνης του ώστε να τον κάνουν να είναι ο καταλληλότερος για μια νέα όπως η Βάνα, κορίτσι νέο, όμορφο, με καλή ανατροφή κι από καλή οικογένεια, με μόρφωση και προπάντων με προίκα! Για τη μητέρα δεν είναι τίποτα περισσότερο από το να πει το "ναι" και εξασκεί συναισθηματικό εκβιασμό στην κόρη της, εξαρτώντας από την απάντησή της την ευτυχία των γονιών⁹⁹. Παρά το γεγονός ότι η νεαρή γυναίκα υποκύπτει στις πιέσεις της μητέρας της και δέχεται να γνωρίσει το νέο υπό την προϋπόθεση να διαπιστώσει με την ατομική της αντίληψη ότι ταιριάζουν, το προξενίο "ναυαγεί", όταν του αποδεικνύει την υστεροβουλία του να την παντρευτεί για να σωθεί από τη χρεωκοπία με την προίκα της. Παραδόξως αυτός που βάζει τέλος σ' αυτή την ιστορία είναι ο πατέρας του κοριτσιού που στο μυθιστόρημα ενσαρκώνει την ελεύθερη αντίληψη, την προσωπική βούληση, το σεβασμό στην ανθρώπινη προσωπικότητα, σε αντίθεση με τους περισσότερους γονείς που «...στην πραγματικότητα δεν ενδιαφέρονται για τα παιδιά τους, μα για ταπεινές ατομικές τους ικανοποιήσεις. Για την ικανοποίηση της φιλαυτίας τους, για την κατοχύρωση της εξουσίας τους, και για να εξυπηρετήσουν εγωισμούς και συμφέροντα και φιλοδοξίες δικές τους»¹⁰⁰. Ωστόσο η έγνοια της αποκατάστασης του κοριτσιού δεν παύει να ταλανίζει ακόμα και αυτόν τον τόσο προοδευτικό πατέρα. Στην πορεία του μυθιστορηματικού χρόνου η Βάνα εμμένει σταθερή στις απόψεις της να παντρευτεί εκείνον που θα

⁹⁸ Βάνα, ό.π. σ. 24.

⁹⁹ Βάνα, ό.π. σ. 26.

¹⁰⁰ Βάνα, ό.π. σ. 33.

ερωτευτεί και θα αγαπήσει, γι' αυτό και αρνείται ένα νέο προξενικό που πραγματοποιείται με τη συνομωσία του πατέρα και των θειών της. Τελικά θα είναι αυτός ο ίδιος άνθρωπος που μόνη της θα γνωρίσει, θα ερωτευτεί, θα αγαπήσει και θα παντρευτεί. Αυτό που κάνει τη Βάνα ξεχωριστή γυναικεία προσωπικότητα σε σχέση με τις άλλες γυναίκες των μυθιστορημάτων, είναι η εμπιστοσύνη που έχει στην προσωπική της κρίση, η διεκδίκηση του δικαιώματός της στην ευτυχία, χωρίς όμως να παραβλέπουμε το γεγονός πως κινείται σε έναν αστικό χώρο εκλειπτούμενο, διαθέτει ξεχωριστή μόρφωση, μια πνευματικότητα που την απελευθερώνει από τους κοινωνικούς καταναγκασμούς, καθώς και έναν πατέρα που σέβεται τη γυναικεία ύπαρξη.

Εκτός από τους γονείς και τους συγγενείς, που είναι υποχρέωσή τους να φροντίσουν για το συνοικέσιο των άγαμων κοριτσιών μιας οικογένειας, για το σκοπό αυτό κάποτε επιστρατεύονται και οικογενειακοί φίλοι, που γνωρίζοντας το κοινωνικό status της οικογένειας, άρα και τις απαιτήσεις της, κρίνονται κατάλληλοι για το δύσκολο αυτό έργο¹⁰¹. Για τη Λίζα, στο μυθιστόρημα *Το Λυκόφως των ανθρώπων*, φροντίζει να φέρει το προξενικό ο φίλος και γιατρός της οικογένειας. Συμβουλεύει και προτείνει στη μητέρα της το γάμο ως φάρμακο για την αδιαθεσία της νεαρής γυναίκας, «η Λίζα πρέπει να παντρευτεί...», πράγμα που η ίδια η μητέρα της δεν μπορεί να καταλάβει, αφού όπως της λέει «...εσείς δεν αργήσατε να παντρευτείτε. Γι' αυτό είσαστε τώρα μια κυρία ισορροπημένη, καλοκαθισμένη, που έδωσε έγκαιρη και φυσική διέξοδο σ' όλες τις εσωτερικές της πηγές ζωής. Ποτέ δεν φωνάζατε χωρίς ένας αντίλαλος να φέρει πίσω τη φωνή σας. Δεν ξέρετε τι θα πει κενός χώρος... γι' αυτό του χρόνου ο Απρίλης δεν πρέπει να βρει τη Λίζα

¹⁰¹ Τα προξενιά είναι μια από τις προσφιλείς ασχολίες της ελληνικής κοινωνίας. Οι γυναίκες περνούν πολύ από το χρόνο τους να σκέφτονται κάποιο προξενικό, έστω κι αν συχνά είναι ο άντρας τους που κάνει το επίσημο διάβημα. Με αυτό τον τρόπο, οι γυναίκες συμμετέχουν στο καλό του κοινωνικού συνόλου, στην αναπαραγωγή του, χωρίς να αναλαμβάνουν πάρα πολύ μεγάλη ευθύνη, καθώς οι γονείς είναι ελεύθεροι να αρνηθούν την προσφορά που τους έγινε. Παράλληλα, το προξενικό απαλλάσσει τους γονείς από ένα μέρος της δικής τους ευθύνης, καθώς δεν αποφασίζουν εντελώς μόνοι τους, με αποτέλεσμα όταν ένας γάμος αποτύχει, κανένας να μη θεωρείται άμεσα υπεύθυνος, αλλά είναι η μοίρα που το θέλησε έτσι. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 116.

ανύπαντρη»¹⁰². Όσο η γυναίκα παραμένει σε κατάσταση αγαμίας, θεωρείται πως εκδηλώνει ψυχοπαθολογικές διαταραχές, που μόνο ο γάμος μπορεί να γιатρέψει, να καλύψει "τον κενό χώρο". Γι' αυτό κύριο μέλημα ήταν η σύντομη αποκατάσταση του κοριτσιού, αφού η προοπτική της ανύπαντρης ήταν κοινωνικά εξουθενωτική τόσο για την ίδια, όσο και για την οικογένειά της. Επιπλέον η παραδοσιακή αντίληψη που θεωρούσε τη "γεροντοκόρη" πλάσμα χωρίς λόγο ύπαρξης, άχρηστο ή και ανώμαλο, κυριαρχεί αυτή την περίοδο ακόμα και στο χώρο των διανοουμένων της εποχής:

Κ' η κόρη σ' τον ανθό σα 'δεν παντρευτή.

*Μαραζωμένη ανώφελη γωνιάζεται*¹⁰³.

9.3.2. Φυσική εμφάνιση της άγαμης γυναίκας

Η προίκα καθώς και η ομορφιά είναι τα στοιχεία εκείνα που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην επίτευξη του γάμου για τη νέα γυναίκα. Και ενώ οι συγγραφείς αποφεύγουν να πάρουν ξεκάθαρη θέση απέναντι στο θέμα της αγαμίας, εντούτοις συχνά οι περιγραφές που κάνουν της φυσικής εμφάνισης των άγαμων γυναικών, δεν είναι καθόλου τυχαίες, αλλά τείνουν να αποκρυσταλλώσουν και να ενισχύσουν τα ήδη υπάρχοντα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις, που επικρατούν στην κοινωνία σχετικά με την κοινωνική ομάδα των άγαμων γυναικών. Έτσι η περιγραφή της εξωτερικής εμφάνισης των γυναικών αυτών αποκαλύπτει τις ιδεολογικές παραστάσεις που η ελληνική κοινωνία του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα αποδίδει στις άγαμες.

Συνήθως οι συγγραφείς περιγράφουν χαρακτηριστικά που αφορούν στις ηρωίδες μέσα από την οπτική γωνία της αισθητικής, ωστόσο σε κάποιες περιπτώσεις αναφέρονται στην εμφάνιση αυτών από κοινωνιολογική σκοπιά, παρουσιάζοντας την εξωτερική τους εμφάνιση ως αιτία ή και αποτέλεσμα της αγαμίας τους.

¹⁰² Το Λυκόφως των ανθρώπων, ό.π. σ. 349.

¹⁰³ Κ. Παλαμάς, Άπαντα, Αθήνα 1960, τ. Α, σ. 64.

Αν για τη Φρόσω στον *Πύργο του Ακροποτάμου*, άλλο δεν της έμενε «...παρά πώς να μπερδέψη κάποιον με την ομορφιά της και να σιγουρευτεί»¹⁰⁴, δεν μπορεί να συμβεί το ίδιο για τη Θεώνη, στο μυθιστόρημα *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, που αν και ήταν 28 χρονών, φαινόταν μεγαλύτερη, καθώς ήταν «ψηλή, ξερακιανή... άσπρη στο πρόσωπο και χλομή. Το δέρμα της στεγνό, χωρίς ίχνος λίπους πάνω του, είχε ρυτιδωθεί πρόωρα, είχε χάσει κάθε νεανική ανθηρότητα. Τα μάτια της, γαλανά πολύ ανοιχτά, ξεθωριασμένα, δεν είχαν καμιά λάμψη. Ένα βλέμμα κουρασμένο και γερασμένο κι αυτό πριν της ώρας του... κορμί στεγνό και φυσιογνωμία με έκφραση κρύα και κουρασμένη»¹⁰⁵, χαρακτηριστικά που όπως αποδεικνύεται στη ροή του κειμένου απωθούν τον οποιοδήποτε επίδοξο γαμπρό και τελικά είναι αυτά που παράλληλα με την έλλειψη της γυναικείας καπατοσοσύνης την οδηγούν στην αγαμία.

Η Λίζα, στο *Λυκόφως των ανθρώπων*, κοντά στα 30, περιγράφεται επίσης χωρίς ιδιαίτερη ομορφιά, «... κόρη λιγνή, με κάτι το αντρίκεια νευρωμένο στα μπράτσα, στα πόδια και στο φτωχό στήθος» χαρακτηριστικά όμως που αντισταθμίζονται από δυναμική θέληση που «συγκεντρωνότανε στο σφιχτό στόμα και στην κοφτερή κατατομή της Λίζας» και από μια ανεξαρτησία γνώμης «που ερμήνευε επιδέξια την περηφάνιά της»¹⁰⁶. Η Λίζα σε αντίθεση με τη Θεώνη, που η αποκρουστική της εμφάνιση την εμπόδιζε από έναν γάμο, δεν είχε παντρευτεί ακόμα, όχι επειδή της είχανε λείψει «τα φυσικά ή τα επίκτητα εφόδια», που θα την οδηγούσαν σε έναν επιτυχημένο γάμο, διότι «χωρίς να είναι όμορφη, είχε παράσταση, ανατροφή, έναν αέρα του κόσμου που από μακριά σε ειδοποιούσε πως έχεις να κάνεις με πλάσμα εξευγενισμένο από κατεργασία γενεών», αυτό όμως που συντελούσε ώστε να την κρατά μακριά από λυρικές μικροπεριπέτειες και από τους συναισθηματισμούς, που χαρακτηρίζουν τα κορίτσια, ήταν η εγωιστική συνείδηση της πνευματικής της υπεροχής και η αυστηρή περηφάνιά της¹⁰⁷. Κατά συνέπεια η πνευματική

¹⁰⁴ *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 11.

¹⁰⁵ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 8-9.

¹⁰⁶ *Το Λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 262- 263.

¹⁰⁷ *Το Λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 281.

καλλιέργεια στη γυναίκα συνιστά στοιχείο που μπορεί να αποτρέψει το γάμο, προσδιδοντάς της υπέρμετρο εγωισμό, άρα η μόρφωση “ψηλώνει” το γυναικείο νου και επομένως δεν κρίνεται απαραίτητη, οι γνώσεις της καλό είναι να περιορίζονται “εις τα του οίκου”.

Γοητευτική και με ανώτερες πνευματικές αναζητήσεις παρουσιάζεται η Ιφιγένεια στο *Δαιμόνιο*, μα «με κάποια ακαθόριστη αγριάδα στο ύφος. Στιγμές- στιγμές, είχε κάτι το στυφό και το τραχύ... Δεν έκανε τίποτα για να αρέσει... ίσια- ίσια που το ύφος της είτανε καμωμένο για να διώχνει τις συμπάθειες και τις φιλίες...», ενώ τα μεγάλα, δυσανάλογα ίσως με τα λοιπά χαρακτηριστικά της, μάτια, βαθιά ανήσυχα και λαμπερά, αντιφέγγιζαν μια «πρόωρη και εντατική ψυχική ζωή»¹⁰⁸, στο σημείο αυτό η διανόηση και η πνευματικότητά της, αντισταθμίζουν την αντιπάθεια που αποπνέει το κορίτσι αυτό, δημιουργώντας του μια ακαταμάχητη «τραχιά γοητεία»¹⁰⁹.

Οι συγγραφείς αποδίδουν στις άγαμες γυναίκες τόσο στην εξωτερική τους εμφάνιση, όσο και στην προσωπικότητά τους χαρακτηριστικά ανδροπρεπή, που είτε τις εμποδίζουν από το γάμο, λόγω της διαφορετικής ομορφιάς τους έξω από τα πρότυπα θηλυκότητας της εποχής, που θέλουν τις γυναίκες αδύναμες, ματαιόδοξες, παθητικές, είτε τους προσδίδουν αυτοπεποίθηση τέτοια που τους δημιουργεί μια ανεξαρτησία ασυμβίβαστη με το γυναικείο φύλο και την εξάρτησή του από τον άντρα σύμφωνα με το στερεότυπο. Η περιγραφή της Αμέρσας, της κόρης της Χαδούλας, στη *Φόνισσα*, από τον συγγραφέα, που του είναι δύσκολο να κατανοήσει πώς μια γυναίκα δεν επιδιώκει το γάμο, αποτελεί απόδειξη της παραπάνω άποψης, και προσπαθώντας να αιτιολογήσει αυτή της τη θέση, της προσδίδει αρρενωπά χαρακτηριστικά αρχικά στην εξωτερική της εμφάνιση, «...ήτον μελαψή, υψηλή, ανδρώδης [...] και οι γειτόνισσες την ωνόμαζον “το σερνικοθήλυκο”...»¹¹⁰, αλλά και στο χαρακτήρα η Αμέρσα είναι ανδροπρεπής, «... ήτο άφοβος και ενέπνεε πεποίθησιν, ως να ήτο ανήρ»¹¹¹.

¹⁰⁸ Το *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 20.

¹⁰⁹ Το *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 78.

¹¹⁰ *Φόνισσα*, ό.π. σ. 13 και 28.

¹¹¹ *Φόνισσα*, ό.π. σ. 31-32.

9.4. Η ζωή της άγαμης γυναίκας

Η επιδίωξη του γάμου αποτελεί τον κυρίαρχο στόχο στη ζωή της γυναίκας, ήδη από την παιδική της ηλικία γαλουχείται με αυτό το σκοπό, η μόρφωσή της είναι απόλυτα προσανατολισμένη προς τα οικιακά καθήκοντα, ενώ η εργασιακή της απασχόληση είναι αναγκαστική και προσωρινή¹¹², μέχρι τη στιγμή που κάποιος άλλος θα αναλάβει τη ζωή της. Όσο ζει στην πατρική οικογένεια είναι απόλυτα εξαρτημένη από τον πατέρα και όταν παντρευτεί από το σύζυγο. Η περίοδος από τη στιγμή που θεωρείται ότι είναι σε ηλικία γάμου¹¹³, μέχρι τη στιγμή που θα παντρευτεί, είναι διάστημα τρομερής ανησυχίας τόσο για την ίδια, όσο και για την οικογένειά της και όσο περισσότερο αυτή η περίοδος παρατείνεται, τόσο τα μεγέθη λειτουργούν ανάλογα και η ένταση, το άγχος, ο φόβος της αγαμίας εντείνονται. Όσο διαρκεί το κυνήγι του γαμπρού, οι γυναίκες βρίσκονται σε συνεχή

¹¹² Η έρευνα της J. Cowan στο Σοχό της Μακεδονίας, δείχνει πως η κοινωνική εμπειρία της ανύπαντρης σε μια μικρή πόλη προκαλεί περισσότερη απελπισία και κυνισμό παρά προσδοκία. Έτσι νεαρές γυναίκες, ανάμεσα στα 22 και 32 και ανύπαντρες, παρά το γεγονός ότι εργάζονται, δε γίνονται αποδεκτές από την τοπική κοινωνία λόγω της αγαμίας τους. Είναι ξεκάθαρο ότι οι οικογένειες και οι γείτονές τους δε θεωρούσαν βιώσιμο τρόπο ζωής στον Σοχό για μια γυναίκα να είναι ανύπαντρη εργαζόμενη, γι' αυτό υφίσταντο συνεχείς πιέσεις και οι προσβολές από καλοπροαίρετα, υποτίθεται, πρόσωπα, που προσπαθούσαν να τις πείσουν να παντρευτούν. J. Cowan, «Η κατασκευή της γυναικείας εμπειρίας σε μια μακεδονική πόλη», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης, ό.π. σ. 141.

¹¹³ Σύμφωνα με την Α. Μισέλ, οι κυριότεροι παράγοντες που διαμορφώνουν τη γαμηλιότητα είναι: η σχετική με το γάμο και το διαζύγιο νομοθεσία, οι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες, το ποσοστό ατόμων σε ηλικία γάμου στο σύνολο του πληθυσμού, η κοινωνική τάξη, η θρησκεία, το εκπαιδευτικό επίπεδο και το επίπεδο της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Το ποσοστό ατόμων σε ηλικία γάμου στο σύνολο του πληθυσμού, αποτελεί έναν παράγοντα, που δεν προσδιορίζεται βιολογικά αλλά κοινωνικά και ο προσδιορισμός αυτός είναι αποτέλεσμα ενός πλέγματος συνθηκών όπως οικονομικών συγκυριών και προϋποθέσεων, εθίμων, πολιτισμικών προτύπων κλπ. Γι' αυτό, όπως υποστηρίζει η Λ. Μουσουρού, η μέση ηλικία κατά το γάμο αποτελεί, καθεαυτήν, ένα κοινωνικο-οικονομικό και πολιτισμικό δείκτη, η σημασία και η δυναμική του οποίου αποτελούν καίριο κοινωνικο-δημογραφικό ζήτημα. Στις προ-βιομηχανικές Ευρωπαϊκές χώρες, με εξαίρεση την τάξη των ευγενών, ο οικονομικός παράγοντας επιδρούσε αποφασιστικά στην ηλικία των ατόμων κατά τον πρώτο γάμο, (ιδιαίτερα στις γυναίκες η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο ήταν άνω των 30 ετών), εκτός όμως από την οικονομική συγκυρία, σημαντικό ρόλο έπαιξε η εκβιομηχάνιση, η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου, η αύξηση των οικονομικά ενεργών γυναικών, η επίδραση των γυναικείων κινημάτων. Η μέση ηλικία γάμου των γυναικών στην Ελλάδα το 1938 είναι τα 24 έτη, και το 1980 τα 22,6, ενώ για τους άντρες τα 28,6 και τα 27,6 αντίστοιχα. Πάντως διαπιστώνεται πως η γαμηλιότητα διατηρείται σε υψηλά επίπεδα, που αποδεικνύουν ότι ο γάμος παραμένει ένας θεσμός που αφορά στη μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων. Α. Μισέλ, ό.π. σ. 169-183, Λ. Μουσουρού, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, ό.π. σ. 40-48, W. Goode, *World Revolution and Family Patterns*, The Free Press of Glencoe 1963.

αναστάτωση και αναμονή, όταν όμως συμβεί και τελικά η γυναίκα περάσει το κατώφλι των 30 ετών, που αποτελεί το οριακό σημείο σύμφωνα με τις κοινωνικές επιταγές για την πραγματοποίηση του γάμου και αυτός δεν έρθει, περνούν σε μια διαφορετική κατάσταση, που από τη μια μεριά τους παρέχει ηρεμία, από την άλλη μεριά για την κοινωνία ανήκουν στην κατηγορία της γεροντοκόρης, που ατύχησε στη ζωή και που υπηρετεί την ευτυχία των άλλων.

Τα τρία κορίτσια του *Πύργου του Ακροποτάμου* μαραζώνουν και στο τέλος *ξεσταχιάζουν άκαρπα*¹¹⁴. Όσο για τις περισσότερες από τις ηρωίδες μας αφοσιώνονται στην υπηρεσία των άλλων¹¹⁵ και συνήθως αναλαμβάνουν να μεγαλώσουν τα παιδιά των αδελφών τους και εκεί να διοχετεύσουν το μητρικό τους ένστικτο, όπως συμβαίνει με την Αλεξάνδρα στους *Παραστρατημένους*¹¹⁶, με τη Θεώνη στο *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*¹¹⁷, με τη Χρυσούλα στο *Κάτω από τη μάσκα*¹¹⁸. Διαφορετικό δρόμο ακολουθεί η Λίζα στο *Λυκόφως των ανθρώπων*, που με το ξέσπασμα του πολέμου, συνειδητοποιεί πως το προξενιό που της έγινε κάτω από αυτές τις περιστάσεις δεν έχει το κατάλληλο έδαφος για να ευδοκιμήσει. Γνωρίζει πως είναι αναγκασμένη να ζήσει μέσα στο ιστορικό ρεύμα, να το υποστεί ή και να το δημιουργήσει, γι' αυτό τα «γυναικεία» πρέπει να παραμεριστούν και ανεπιφύλακτα δέχεται την

¹¹⁴ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 99.

¹¹⁵ Οι έρευνες της Carol Gilligan, στα πλαίσια της θεωρίας της γνωστικής ανάπτυξης αναδεικνύουν τις δομικές διαφορές των φύλων και τη χαρακτηριστική τους οργάνωση. Συνοψίζονται ως εξής: Οι γυναίκες οργανώνουν την ψυχοκοινωνική τους ταυτότητα γύρω από τον άξονα «σύνδεση –με- άλλους» (affiliation), ενώ οι άνδρες με άξονα τα κοινωνικά επιτεύγματα (achievement). Έτσι οι διαφορές οφείλονται «στο διαφορετικό τρόπο που άνδρες και γυναίκες αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα, ιδιαίτερα στον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν τις σχέσεις μεταξύ του εαυτού τους και των άλλων». C. Gilligan, *In a different voice : Psychological theory and women's development*, Cambridge 1982, Harvard Univ. Press, αναφέρεται από τη Χ. Ιγγλέση, ό.π. σ. 49.

¹¹⁶ Η Αλεξάνδρα ενώ περηφανεύεται για την ανεξαρτησία της, «...είμαι τώρα σαν το ελεύθερο πουλί! Εγώ μόνο ορίζω τον εαυτό μου, και κανένας άλλος. Ναι, δεν έχω κανέναν ανάγκη...», όταν βρίσκεται με το παιδί του αδελφού της στην αγκαλιά, παρά το "βάρος" που ένιωσε αρχικά εξαιτίας του, στο βάθος αιστάνθηκε πως είχε βρει το σκοπό της ζωής της. *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 400-403.

¹¹⁷ Όταν πια η Θεώνη αποδέχεται την αγαμία της, είναι σα να λυτρώνεται και απαλλαγμένη από τον εγωισμό της, ανοίγει το δρόμο για τα μικρότερα αδέρφια της. Η ίδια βρίσκει διέξοδο, μια διέξοδο όμως μέσα από τις ζωές των άλλων, που ωστόσο την κάνει ευτυχισμένη. *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 162-176.

¹¹⁸ Η Χρυσούλα γίνεται πιο ανθρώπινη, πιο ήρεμη και πλησιάζει περισσότερο τα αδέρφια της, που στο παρελθόν τόσο τα κατηγορήσε που δε φρόντισαν να την παντρέψουν. *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 209 κ.ε.

πρόταση του αδελφού της να συμβάλει στον αγώνα. Βάζει στην άκρη τις κοινωνικές συμβάσεις, αναλαμβάνει δράση και ρίχνεται στον μυστικό πόλεμο¹¹⁹.

9.4.1. Αμφισβήτηση του γάμου

Στην πλειοψηφία τους οι γυναίκες των μυθιστορημάτων επιδιώκουν να παντρευτούν και να ολοκληρωθούν μέσα από το θεσμό του γάμου, απόλυτα συναρτώμενου με τη γυναικεία φύση. Εντούτοις στα κείμενά μας συναντούμε και περιπτώσεις ηρωίδων που αρνούνται συνειδητά το γάμο, είτε αναγνωρίζοντας σ' αυτόν τις συνθήκες που τις κρατούν δέσμιες, προπάντων όμως απογοητευμένες από την υποκρισία που τον περιβάλλει.

Συγκεκριμένα, η δευτερότοκη κόρη της Χαδούλας, η Αμέρσα, στη *Φόνισσα*, επιλέγει να μείνει ανύπαντρη, και συμμεριζόμενη τις απόψεις της μητέρας της για το γάμο των θηλυκών, παρατηρεί το βαρύ τίμημα που καταβάλλουν οι γυναίκες σε όλη τους τη ζωή, «...είδε την γλύκα. Τω όντι φρόνιμη νέα. Τι θα απήλαυνε από τα βάσανα του κόσμου; Και ούτε εξήλενε καν! Τι να ζηλέψει; Έβλεπε την μεγάλην αδελφήν της και την ελυπείτο- την εκαίετο»¹²⁰. Η Αμέρσα κάνει συνειδητά αυτή την επιλογή αναλαμβάνοντας και τις συνέπειές της που αναμφισβήτητα την οδηγούν σε σύγκρουση με τις αντιλήψεις της κοινωνίας και της εποχής όπου ζει. Συνειδητοποιεί το γάμο ως μια απωθητική εμπειρία κυρίως από την άποψη των λειτουργιών και των συνεπειών που ο θεσμός περιλαμβάνει. Η επιλογή αυτής της απόφασής της να παραμείνει άγαμη, ήδη προετοιμάστηκε από τη μητέρα της και είναι προέκταση της επαναστατημένης σκέψης της Χαδούλας¹²¹, αφήνοντας να

¹¹⁹ *Το Λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 404-420.

¹²⁰ *Φόνισσα*, ό.π. σ. 44. Όπως λέει ο Μπαλζάκ «η παντρεμένη γυναίκα είναι μια σκλάβα, που πρέπει να ξέρει κανείς να την τοποθετεί σε ένα θρόνο».

¹²¹ Η Αμέρσα είναι δημιούργημα και συνέχεια της μητέρας της, είναι η παρακαταθήκη της για το μέλλον, είναι η θετική συνέχεια της Δελχαρώς και της Χαδούλας. Από την αρνητική στάση της απέναντι σ' ένα γάμο- καταδίκη, από την απόφασή της να ζήσει μόνη σε μια κοινωνία εχθρική σε αποφάσεις αυτού του είδους, εμφανίζονται τα σπέρματα μιας νέας γυναικείας στάσης ζωής, που αν και συνήθως περνά απαρατήρητη, αποτελεί τελικά ένα

διαφανούν τα πρώτα σημάδια μιας νέας γυναικείας στάσης ζωής, που αναμφισβήτητα έχουν πολύ δρόμο να διανύσουν μέχρι αυτά να γίνουν αποδεκτά από μια κοινωνία σαν την ελληνική, καθαρά προσδιορισμένη από έμφυλα κριτήρια τόσο στις επιλογές όσο και στις ενέργειες.

Η Σμαραγδή, στην *Παναγιά η Γοργόνα*, που ζει στην κλειστή κοινωνία ενός χωριού της Μυτιλήνης, αφού υπέστη σεξουαλική παρενόχληση, στη δύσκολη ηλικία της εφηβείας, από το θετό της πατέρα, αποφασίζει να παραμείνει άγαμη, παρά τις επιδιώξεις των κοντινών της προσώπων να την παντρέψουν. Μετά την αναχώρηση του πατέρα της για το Άγιο Όρος, αναλαμβάνει τη ζωή της, αγοράζει δικό της καΐκι¹²² και ρίχνεται στη δουλειά, αρνούμενη να παντρευτεί. Και ενώ η ίδια δεν είχε κανένα δισταγμό, «απεναντίας μυριζότανε με δυνατή περιέργεια και μυστική χαρά την καινούργια ζωή που άρχιζε γι' αυτή»¹²³, ωστόσο βρισκόταν σε διαρκή πάλη με την κοινωνία του χωριού, όσο παράμενε σε κατάσταση αγαμίας, «...εχτός πια αν έμπαινε το στεφάνι στη μέση, και τότες όλοι θα παραδέχονταν την καινούργια νόμιμη κατάσταση»¹²⁴. Όσο η γυναίκα παραμένει άγαμη θεωρείται πως βρίσκεται σε μετέωρη κατάσταση, πως ακροβατεί ανάμεσα σε δυο κόσμους, που κανένας όμως δεν της ανήκει, γι' αυτό ή θα πρέπει να παντρευτεί σύμφωνα με το φυσικό της προορισμό και να οριστικοποιηθεί η ταυτότητά της, ή να αποδεχτεί τον έγκλεισμό της στον οικιακό χώρο και να περάσει οριστικά στην άφυλη κατάσταση της γεροντοκορίας. Η συστηματική της άρνηση για γάμο στις γειτονίσσες¹²⁵ και στο νονό της, που θέλει να την

αισιόδοξο μήνυμα. Μ. Γκασούκα, *Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 1998, Φιλυπότη, σ. 164.

¹²² Σύμφωνα με το διαχωρισμό των έμφυλων ρόλων, ο χώρος δράσης των αντρών είναι ο δημόσιος, ενώ των γυναικών ο οικιακός, έτσι αυτή η ενέργεια της Σμαραγδής ήταν πρωτάκουστη για την παραδοσιακή κοινωνία του χωριού, «...βλέπεις, αυτό που γίνεται με σένα είναι ασυνήθιστο, κόρη μου. Γυναίκα- καταγυναικού, να καπιτανεύεις δικό σου καΐκι, κορίτσι πράμα! Και να κουμαντάρεις δουλειά της θάλασσας που χρειάζεται αντρου' μυαλό και αντρου' χέρι...». *Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 275.

¹²³ *Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 275.

¹²⁴ *Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 284.

¹²⁵ «Δε σηκώνει το φυσικό μου κανένα άντρα έτσι να σημοχωντίσω μαζί του. Κάθε φορά που βάζει ο νους μου έναν, και τον πιο καλό τους, ν' απλώσει χέρι πάνω μου, με πιάνει ένα κακό... μια σιχασιά... Ανατριχιάζω, παγώνει η καρδιά μου και θέλω να ξεράσω... Αυτό είναι... Τώρα σου τόπα. Πώς γίνεται λοιπόν να παντρευντώ εγώ...». *Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 356.

αποκαταστήσει¹²⁶, δεν μπορεί να της χαρίσει την πραγματική ελευθερία, που νιώθει πως της ανήκει¹²⁷ και τελικά υποτάσσεται, εγκαταλείπει τη βάρκα της και αποφασίζει να ζήσει με το νονό της, να τον υπηρετήσει στα γεράματά του, «...μόνο αποφάσισα πως η ψαραδοσύνη δεν είναι για μια γυναίκα. Θέλω να μείνω μέσα στο σπίτι νοικοκυρά, σαν όλες τις γυναίκες»¹²⁸. Έτσι δεχόμενη τη ζωή της μοιρολατρικά, χάνοντας κάθε πεποίθηση στον εαυτό της, ξεπέφτει διαρκώς ηθικά, γίνεται ένα πλάσμα παρασιτικό τόσο στον υλικό όσο και στο συναισθηματικό της κόσμο. Η διάκριση των φύλων μορφοποιείται τελικά μέσα στο χώρο, το «σπίτι» και ο «δρόμος» προσδιορίζονται αντίστοιχα ως τόποι γυναικείας και ανδρικής δραστηριότητας, έτσι επιλέγει τον εγκλεισμό της μέσα στον οικιακό χώρο. Εσωτερικεύει την πεποίθηση ότι ο χώρος της κοινωνικής δράσης δεν της ανήκει, και περιορίζεται στο σπίτι και στο ρόλο της νοικοκυράς, εσωτερικεύοντας τα έμφυλα χαρακτηριστικά και αποκαθιστώντας την κοινωνική ευταξία.

Η Βένα, ένα κορίτσι με σπάνιες πνευματικές αρετές και ασυνήθιστο βάθος ψυχής, στο μυθιστόρημα *Μυστική Ζωή*, επιλέγει την αγαμία, τραυματισμένη από τη ζωή, ύστερα από τη διάλυση σε νεανική ηλικία του αρραβώνα της, εξαιτίας της έλλειψης προίκας. Και ενώ συγγενικά της πρόσωπα επιδιίδονται στο να την παντρέψουν, εκείνη απομονωμένη, αφοσιώνεται στο γέρο πατέρα της και αντιδρά στις απόψεις του μεσόκοπου διανοούμενου, που τη συμπαθεί, σχετικά με τον προορισμό της γυναίκας, «...τι θα μου πihτε τώρα; Το σπίτι;... Τα ίδια λοιπόν κι εσείς; Τα γνωστά;»¹²⁹. Αρνείται να ακούσει για γάμο παρά τις πιέσεις του πατέρα της και το ηλικιακό όριο των 30 χρόνων, στο οποίο βρίσκεται, ύστερα από τη ματαίωση του αρραβώνα, αλλά και των προσδοκιών της, όμως για την κοινωνία «...αυτή είναι η μοίρα των κοριτσιών που έχουν δύσκολα γούστα,

¹²⁶ Για μια ακόμα φορά αρνείται την πρόταση του νονού της, γιατί «...απ' όλα πιο ακριβό της είναι τούτη η λευτεριά της, που από παντού της την κατατρέχαν... Είχε μέσα της κλεισμένη μια άγρια χαρά για τούτο το αγαθό που κάτεχε. Να μη νιώθει αφέντη από πάνω της, να την αφήνουν να κυβερνά τη ζωή της αυτεξούσια σαν τη βάρκα της. Αυτό». *Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 464.

¹²⁷ «...που την ένιωθε σαν άγριο δικαίωμα μέσα της...». *Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 284.

¹²⁸ *Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 481.

¹²⁹ *Μυστική Ζωή*, ό.π. σ. 95.

υπερβολικές αξιώσεις: Χάνουνε μιαν ευκαιρία, χάνουνε μια δεύτερη, και κατόπι, γυρεώντας ολοένα το τέλειο απομένουνε στο ράφι»¹³⁰. Δεν αναγνωρίζει σε κανέναν το δικαίωμα να μπει στη ζωή της, αρνείται τα προξενιά, αδυνατεί να συμβιβαστεί και όπως η ίδια λέει προτιμά μια ζωή τσακισμένη από μια ζωή πουλημένη¹³¹, ενώ η φράση που την αντιπροσωπεύει είναι μια φράση που η Τερέζα του Μπρούνσβικ, φίλη του Μπιετόβεν, έγραψε στο Ημερολόγιό της: «Η σκέψη να παντρευτώ, μου προξένησε πάντοτε αηδία. Να γίνω ιδιοκτησία ενός άλλου σύμφωνα με τους αστικούς μας νόμους, είναι φρικτό»¹³². Η αγαμία είναι μη αποδεκτή και χαρακτηρίζεται ως «κατάσταση κοινωνικώς ανώμαλη για τη γυναίκα, όταν τουλάχιστον δεν έχει την οικονομική ανεξαρτησία που απαιτείται για να γεράσει αξιοπρεπώς»¹³³, πόσο περισσότερο όταν προβάλλει ως συνειδητή επιλογή και όχι ως αποτέλεσμα άτυχης συγκυρίας. Η Βένα παραμένει άγαμη και μετά το θάνατο του πατέρα της φεύγει στην Ελβετία, βρίσκοντας διέξοδο εργαζόμενη σε κάποιο άσυλο για παιδιά¹³⁴.

Και για τη Λίζα, στο *Λυκόφως των ανθρώπων*¹³⁵, η αιτία της αγαμίας της είναι ένας ματαιωμένος έρωτας. Στην περίπτωση αυτή δεν επιλέγει η ίδια να μην παντρευτεί, όπως η Βένα, άλλωστε αποδέχεται το προξενιό που της γίνεται, ανεξαρτήτως της έκβασής του, ωστόσο ο γάμος δεν αποτελεί την κύρια επιδίωξή της. Συναισθηματικά δεμένη με εκείνον τον πρώτο της έρωτα, που την αιφνιδίασε αναγγέλλοντάς της τους αρραβώνες του με μια άλλη γυναίκα, απογοητευμένη από την επιπολαιότητα του χαρακτήρα του, μένει εγκλωβισμένη στην ατυχή εκείνη στιγμή της νεανικής της ηλικίας.

Εκείνη πάντως που περισσότερο απ' όλες βιώνει την κοινωνική υποκρισία και αντιλαμβάνεται απόλυτα ότι οι αξίες, οι ανθρώπινες σχέσεις, ο γάμος δεν είναι παρά οικονομική συναλλαγή, είναι η Ρήνη, στο μυθιστόρημα

¹³⁰ *Μυστική Ζωή*, ό.π. σ. 163.

¹³¹ *Μυστική Ζωή*, ό.π. σ. 227.

¹³² *Μυστική Ζωή*, ό.π. σ. 260.

¹³³ *Μυστική Ζωή*, ό.π. σ. 270. Δεν είναι τυχαίο που σε όλες τις γαμήλιες τελετές εύχονται στις κοπέλες που είναι σε ηλικία γάμου: «Να βρεις το τυχερό σου», ενώ για μια κοπέλα που αργεί να παντρευτεί, λένε: «Δε βρήκε το τυχερό της». Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 109.

¹³⁴ *Μυστική Ζωή*, ό.π. σ. 371.

¹³⁵ *Το Λυκόφως των ανθρώπων*, ό.π. σ. 281-284.

Η Τιμή και το Χρήμα, όπου η ίδια μετατρέπεται σε «εμπόρευμα», γίνεται αντικείμενο της πιο εξευτελιστικής συναλλαγής ανάμεσα στη μητέρα της και τον υποψήφιο γαμπρό. Μέσα στη δυστυχία της όμως η Ρήνη ωριμάζει και εξυψώνεται σε ηθική προσωπικότητα, έχοντας εξαντλήσει όλα τα συναισθηματικά της αποθέματα, έχοντας παλαίψει με κάθε τρόπο για την αγάπη της χωρίς αποτέλεσμα, βρίσκει δουλειά σε εργοστάσιο¹³⁶ και αρνείται την πρόταση γάμου που της κάνει ο Αντρέας, παρά το γεγονός ότι περιμένει το παιδί του, και απόλυτα συνειδητοποιημένη, επιλέγει να παραμείνει άγαμη, παρά να παντρευτεί αυτόν τον άνθρωπο που αποτίμησε την ίδια και την αγάπη σε χρήμα, «...όχι, για λίγα χρήματα ήσουνε έτοιμος να με πουλήσεις, και χωρίς αυτά δε μ' έπαιρνες. Πάει η αγάπη, επέταξε το πουλί!»¹³⁷. Η Ρήνη αποτελεί προδρομικό γυναικείο τύπο, είναι η γυναίκα του μέλλοντος, που στηριζόμενη αποκλειστικά στις δυνάμεις της, παραβλέποντας το κοινωνικό στερεότυπο για το γυναικείο φύλο, αναλαμβάνει τη ζωή της και τη ζωή του παιδιού που θα γεννηθεί, ενώ η οικονομική της ανέχεια αντί να την αποτρέψει από ένα τόσο τολμηρό διάβημα, ενισχύει την πεποίθησή της, την πεισματώνει και αποφασίζει εργαζόμενη να στηριχτεί αποκλειστικά στον εαυτό της, καλύτερα ανεξάρτητη, παρά υποταγμένη σε έναν άνθρωπο που ξεπούλησε την αγάπη, κερδίζοντας έτσι την κοινωνική της απελευθέρωση. Στο πρόσωπο της Ρήνης γίνεται φανερή η κοινωνική διάσταση που υπήρχε μεταξύ των γυναικών της αστικής και της εργατικής τάξης. Και ενώ οι πρώτες μεγαλώνουν με την υποταγή και τη στωικότητα, δείγματα καλής ανατροφής και ανώτερης κοινωνικής τάξης, οι δεύτερες δε διστάζουν να σταθούν στα πόδια τους και μέσα από την εργασία τους να βρουν διέξοδο στο αδιέξοδο, που η κοινωνία τις καταδικάζει και να αναλάβουν τη ζωή τους.

Παρέκκλιση από τις άλλες γυναικείες μορφές των μυθιστορημάτων μας, αποτελεί ο χαρακτήρας της Ιφιγένειας, στο μυθιστόρημα *Το Δαιμόνιο*, του

¹³⁶ «Και τόκαμε. Αρματώθηκε με υπομονή, με καρτερία, μ' ελπίδα, και το ίδιο το πρωί εξήγησε δουλειά στο εργοστάσιο που εγνώριζε, όπου εδούλευε πάντα η μάνα της. Κι αυτό το τολμημά της, που εκαταφρονούσε τους πατροπαράδοτους και παράλογους θεσμούς, της εφάνηκε πολύ ευκολώτερο απ' ό,τι φανταζότου, κι ούτε ένα χεϊλί δε βρέθηκε να την κατακρίνει για τούτο».
Η Τιμή και το Χρήμα, ό.π. σ. 180.

¹³⁷ Η Τιμή και το Χρήμα, ό.π. σ. 192.

Γ. Θεοτοκά. Στην περίπτωση αυτή δε θα βρούμε τίποτα κοινό με τα έμφυλα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στις γυναίκες της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου που εξετάζουμε, είτε πρόκειται για γυναίκες του εξωαστικού χώρου, είτε για γυναίκες της μεσοαστικής τάξης των πόλεων, όπως είναι η Ιφιγένεια.

Όταν ένας νεαρός της εξομολογείται τον έρωτά του, της εκφράζει την επιθυμία του να την κάνει ευτυχισμένη και της κάνει πρόταση γάμου, η αντίδρασή της είναι τραχιά και απρόσμενη για ένα κορίτσι που είναι σε ηλικία γάμου, «Όχι! Σας παρακαλώ μην αρχίσετε κι εσείς... Όχι! Ξανάπε κοφτερά. Και επανέλαβε αργά, με πείσμα, με κακία: Όχι! Όχι! Όχι!»¹³⁸, άρνηση ξεκάθαρη, που την έλεγε όχι μόνο με το στόμα, μα με όλο το σώμα και την ψυχή της, κάνοντας το νέο να αισθάνεται παρείσακτος, ξένος στο δικό της κόσμο, στην ανεξαρτησία του είναι της¹³⁹. Η Ιφιγένεια παρουσιάζεται σίγουρη για την επιλογή της, βαθιά γνώστρια των αναγκών και των επιθυμιών της, «...δεν θέλω αγάπη. Δεν έχω ανάγκη από τις καρδιές σας. Τι μου τις χαρίζετε; Τι να τις κάμω; Πηγαίνετε να τις δώσετε εκεί που παρακαλούν, που κλαθμυρίζουν, που ζητιανεύουν για αγάπη, για στοργή, για ευτυχία. Ο κόσμος είναι γεμάτος ζητιανιά. Τι έρχεστε σ' εμένα;»¹⁴⁰, η άρνησή της απευθύνεται σε όλους εκείνους που αισθάνεται πως θέλουν να την εγκλωβίσουν, να την κλείσουν, να την περιορίσουν σε ένα κόσμο, σε μια ζωή που εκείνοι θα έχουν επιλέξει για λογαριασμό της. Απελευθερωμένη από τις κοινωνικές προσταγές, δεν ικανοποιείται από μέτρια συναισθήματα, δε συσχετίζει την ευτυχία της με την ασφάλεια ενός γάμου, με την αντρική προστασία, με τη γαλήνη και την ηρεμία που περιβάλλει τον οικιακό χώρο, μια τέτοια ευτυχία την «πολεμά» μέσα της, «...δεν θα της επιτρέψω να

¹³⁸ *Το Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 67-68.

¹³⁹ *Το Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 69. Αυτή τη διαφορετικότητα της Ιφιγένειας ο νέος άντρας μαθημένος σε συγκεκριμένο πρότυπο γυναίκας, ενώ από τη μια προσπαθούσε να την κατανοήσει, από την άλλη δεν ήταν σε θέση να την αποδεχτεί. Φαντασιωνόταν να σφίξει στην αγκαλιά του την Ιφιγένεια κι ας μην το ήθελε και η ίδια, ενάντια στη επιθυμία της, θεωρώντας τις απόψεις της ως ονειροπολήσεις, ως ανύπαρκτα πράγματα που τη βασανίζουν, και εκείνος ως σωτήρας της να την λυτρώσει, να την κάνει αυτό που δεν ανήκε στο δικό της όνειρο, γήινη και πραγματική, όπου πραγματική σήμαινε και υποταγμένη στις διαθέσεις των άλλων. *Το Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 83.

¹⁴⁰ *Το Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 69.

σκεπάσει τη ζωή μου»¹⁴¹, επιλογή που τη θεωρεί παραίτηση από τον αγώνα της ζωής, από την αναζήτηση της ουσίας, της πραγματικής ευτυχίας. Αντιθέτως αισθάνεται γεμάτη από προσωπικές αναζητήσεις, αισθάνεται πως όλος ο κόσμος της ανήκει, τίποτα δε νιώθει πως της είναι αρκετό, ανικανοποίητη θέλει ν' αγκαλιάσει τη γη, να δημιουργήσει, να ταξιδέψει όλα τα ταξίδια της ζωής, «...είμαι μέσα σ' όλα και τα ξεπερνώ όλα και πετώ, πετώ, πάντα πιο μακριά, πιο μακριά, πιο μακριά, σ' όλην τη Γη που δεν με χωρεί»¹⁴².

Η γυναίκα αυτή παρουσιάζεται να διεκδικεί το ζωτικό χώρο που της ανήκει, τοποθετείται στον αντίποδα όλων των άλλων γυναικών που συναντούμε στα μυθιστορήματα της εποχής, οι οποίες άβουλες και φυλακισμένες, έγκλειστες στον οικιακό χώρο, έρμαιοι των κοινωνικών επιταγών, εγκλωβισμένες σε έναν καθωσπρεπισμό γεμάτο υποκρισία και εκμετάλλευση, επιδίδονται στο κυνήγι του βασιλόπουλου του παραμυθιού¹⁴³.

Η Ιφιγένεια δεν παντρεύεται, βρίσκει δουλειά σε έναν επαρχιακό θίασο σαν ηθοποιός και αποφασισμένη να τραβήξει τη ζωή της μέχρι το τέλος, αρνείται και τη δεύτερη πρόταση γάμου που της γίνεται από τον ίδιο άντρα¹⁴⁴.

¹⁴¹ Το Δαιμόνιο, ό.π. σ. 81.

¹⁴² Το Δαιμόνιο, ό.π. σ. 82.

¹⁴³ Ο ίδιος ο Γ. Θεοτοκάς μιλώντας γι' αυτή τη γυναίκα, λέει πως πρόκειται για μια γυναίκα που υπάρχει αλλά δεν την βλέπουν ακόμα και δεν την καταλαβαίνουν, γιατί, στον τόπο μας, πολύ συχνά οι άντρες είναι κατώτεροι από τις γυναίκες στην ψυχосύνθεση και τη νοημοσύνη, αποδίδει δηλαδή την ανυπαρξία ενός τέτοιου γυναικείου χαρακτήρα σε κάποιο σύμπλεγμα κατωτερότητας που νιώθουν οι άντρες έναντι των γυναικών με αποτέλεσμα να μη δίνουν οντότητα σε μια διαφορετική από τα παραδοσιακά πρότυπα γυναικεία μορφή. Σα να γίνεται εσκεμμένα η αποσιώπηση αυτού του γυναικείου τύπου, ενώ από την άλλη μεριά προβάλλεται η γυναίκα που η ελληνική κοινωνία έχει μάθει να αποδέχεται, η υποταγμένη στα έμφυλα χαρακτηριστικά, που από μια ανδροκρατούμενη κοινωνία της έχουν αποδοθεί. Ο συγγραφέας συλλαμβάνει την απελευθέρωση του γυναικείου φύλου και προάγει αυτή του τη σύλληψη μέσα από τον προσορισμό της λογοτεχνίας, που δεν είναι μόνο να αντιγράφει λίγο ή πολύ την πραγματικότητα, αλλά και να εκφράζει τις κρυμμένες δυνατότητές της, με την Ιφιγένεια Χριστοφρή προσπάθησα να δημιουργήσω έναν τύπο προδρομικό, που να προαναγγέλλει ορισμένα κορίτσια του μέλλοντος. Γ. Θεοτοκάς, Ημερολόγιο της «Αργώς» και του «Δαιμόνιου», Αθήνα 1989, Ποικίλη Στοά και Λέσχη, σ. 77-80.

¹⁴⁴ Το Δαιμόνιο, ό.π. σ. 117-119.

9.4.2. Το αδιέξοδο

Ο γάμος προβάλλει στη ζωή της γυναίκας ως ο μοναδικός δρόμος για την ολοκλήρωσή της και άρα συνθέτει τον κυρίαρχο στόχο των επιδιώξεών της. Ένας ματαιωμένος έρωτας, ένας απραγματοποίητος γάμος, μπορεί να οδηγήσει τη γυναίκα σε αδιέξοδο, σε άρνηση, όπως ήδη εξετάσαμε, της οποιασδήποτε παραχώρησης, σε απόρριψη του άλλου φύλου και τελικά στην αυτοκτονία¹⁴⁵.

Η περίπτωση της Ελένης, της νεαρής μαθητευόμενης νοσοκόμας, στις *Δεσποινίδες της οδού Λαμπάκου*, καταδεικνύει το αδιέξοδο που μπορούσαν να φτάσουν οι γυναίκες της εποχής, με επαρχιακή καταγωγή και χωρίς άλλη διαφυγή, παρά μόνο το θάνατο, τίμημα για κάθε παρακοή στις κοινωνικές συμβάσεις. Ο έρωτας της για έναν νεαρό γιατρό, που δεν οδηγείται στο γάμο, ύστερα από την παρέμβαση της μητέρας του και η πιθανότητα μιας εγκυμοσύνης, ενώ είναι άγαμη, απόδειξη έλλειψης ηθικών αρχών για το κορίτσι¹⁴⁶, συνιστούν πηγή φόβου και τύψεων, παραβίαση των αυστηρών και αμειλικτών κοινωνικών κανόνων. Οι κανονιστικές απεικονίσεις των κοινωνικών αξιών αντιμετωπίζουν την αυτοκτονία ως τη μόνη διέξοδο για την «ατιμασμένη» κοπέλα¹⁴⁷. Τελικά σε μια κοινωνία όπου οι κοινωνικές προσαγές έχουν τον πρώτο λόγο¹⁴⁸, είναι αυτές που οδηγούν τη νέα στην

¹⁴⁵ Δυο περιπτώσεις αυτοκτονίας συναντούμε στο μυθιστόρημα του Κ. Πολίτη, *Εκάτη*. Δυο κορίτσια η Αθηνά και η Έρση οδηγούνται στο διάβημα αυτό σε μια προσπάθεια αναζήτησης του απόλυτου έρωτα, της αυθεντικής ζωής, σε μια προσπάθεια ρήξης με τις αστικές κοινωνικές συμβάσεις, σε μια προσπάθεια γεφύρωσης της σύγκρουσης των κοινωνικών τάξεων.

¹⁴⁶ «... Δεν είσαι πια κόρη...» σάρκαζαν οι μάσκες στον ύπνο της. Τις φορούσαν οι γυναίκες της επαρχίας, τις κράδαιναν μεγαλόσωμοι αφέντες- κύρηδες έτοιμοι να σφάξουν πανω στο σπιτάκι τους τη θυγατέρα που παραστρατούσε». Οι *Δεσποινίδες της οδού Λαμπάκου*, ό.π. σ. 63-64.

¹⁴⁷ Όπως αναφέρεται από την Ε. Αβδελά, ορισμένες θεωρήσεις της κοινωνικής αξίας της τιμής στην ελληνική κοινωνία υποστηρίζουν ότι η προσβολή της συνεπάγεται για τον άντρα άσκηση βίας ενάντια στον υπαίτιο, ενώ για τη γυναίκα βία ενάντια στον εαυτό της, δηλαδή αυτοκτονία, σύμφωνα με τη λογική της ντροπής, δηλαδή της συστολής και του αυτοελέγχου. Ωστόσο σχετικά με τη συχνότητα αυτοκτονιών ανδρών και γυναικών, ούτε τα ευρήματα της έρευνάς της ούτε τα στατιστικά στοιχεία για τις αυτοκτονίες στην Ελλάδα επιβεβαιώνουν αυτή τη διάκριση: οι άντρες αυτοκτονούν συστηματικά περισσότερο από τις γυναίκες, ανεξαρτήτως κινήτρου. Ε. Αβδελά, «Δια λόγους τιμής» *Βία, Συναισθήματα και Αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα 2006, Νεφέλη, σ. 140.

¹⁴⁸ Για την επαρχιακή κοινωνία της πατρίδας της το παραστράτημά της θα αποτελούσε "όνειδος ισόβιο", αλλά και στην κοινωνία της πολιτείας η εργασία θα μπορούσε ίσως να

αυτοκτονία¹⁴⁹, αν και εγκυμοσύνη δεν υπήρχε, υπήρχαν μόνο οι προαιώνιοι φόβοι, βαθιά ριζωμένοι μέσα της, η ταπείνωση, η απογοήτευση, η εγκατάλειψη από τον αγαπημένο της.

Οι γυναίκες ήδη από την τρυφερή τους ηλικία μαθαίνουν να εναποθέτουν τη ζωή τους στα αντρικά χέρια, όταν αυτά δεν είναι σε θέση να αναλάβουν αυτή την ευθύνη, εκείνες αισθάνονται τον "κενό χώρο" να τις τραβά αναπότρεπτα. Η νεαρή Φοίβη, στο μυθιστόρημα *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, ενώ θυσιάζει τον έρωτά της χάριν της ξαδέλφης της, όταν ο άντρας, μήλον της έριδος, εγκαταλείπει και τις δυο για μια τρίτη γυναίκα, αυτοκτονεί, πιστεύοντας πως με αυτή της την πράξη αποδεικνύει την αγάπη της¹⁵⁰. Ενώ η Αλεξάνδρα, μετά την εγκατάλειψή της από τον Κώστα Κιμωνίδη, απελπισμένη σκέφτεται κι αυτή την αυτοκτονία, ξαναβρίσκει όμως τις ελπίδες της υιοθετώντας το παιδί του πεθαμένου αδελφού της και προβάλλοντας πάνω του τα όνειρά της για ένα καλύτερο μέλλον¹⁵¹. Όπως κι αν έχει η γυναίκα δεν μπορεί να βιώσει την ευτυχία μέσα από μια αληθινή ερωτική σχέση, παρά μόνο μέσα από το γάμο και τη μητρότητα, που προβάλλει ως η μόνη σανίδα σωτηρίας, διαφορετικά διέξοδος δεν υπάρχει.

Συμπερασματικά

Στην περίοδο που εξετάζουμε, τα στοιχεία που εξάγουμε από τα μυθιστορήματά μας, μας οδηγούν στο συμπέρασμα της πρωταρχικότητας του γάμου στη ζωή της γυναίκας σε όλα τα κοινωνικά περιβάλλοντα και σε οποιαδήποτε κοινωνική τάξη. Ο θεσμός του γάμου συνθέτει τον κύριο παράγοντα διαμόρφωσης του μέλλοντός της. Κανένας άλλος παράγοντας, ούτε η μόρφωση, ούτε η επαγγελματική ειδικευση, δεν μπορεί να

αποτελέσει μια λύση, κάτω όμως από το φόβο γιατί «...τον καιρό εκείνο, μπορούσε και ο αδελφός να γίνει ελεγκτής και εκτελεστής σκοτεινών εθίμων». Οι *Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, ό.π. σ. 64.

¹⁴⁹ Οι *Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, ό.π. σ. 76-77.

¹⁵⁰ *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, ό.π. σ. 286-292.

¹⁵¹ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 403.

αντισταθμίσει το ρόλο που παίζει ο γάμος στη ζωή της γυναίκας, απόλυτα συναρτώμενου με το φυσικό της προσορισμό. Το κορίτσι μεγαλώνει από την οικογένεια χωρίς να νιώθει τον εαυτό του υπεύθυνο για το μέλλον του, αφού η προσωπικότητά του ελάχιστο ρόλο διαδραματίζει στην κατοπινή πορεία του.

Γονείς, συγγενείς και φίλοι επιδίδονται στην εξεύρεση γαμπρού, αφού το φάσμα της "γεροντοκορίας" προβάλλει απειλητικό μπροστά τους. Κοινωνικά καθορισμένα τα τεχνάσματα και οι στρατηγικές του γάμου, είναι απολύτως παραδεκτά, δικαιολογώντας τον οποιοδήποτε ανταγωνισμό των γυναικών στο "νυφοπάζαρο". Η αγαμία είναι κοινωνικά καταδικαστέα, γι' αυτό ο γάμος αποτελεί τη μοναδική έντιμη σταδιοδρομία για τις γυναίκες και συνιστά γι' αυτές χώρο ασφάλειας. Ο γάμος αποτελεί κανόνα, το κοινωνικά γενικό και ηθικά αποδεκτό, ώστε ό,τι αντιστρατεύεται το συγκεκριμένο του, αποτελεί το *έκτακτο* με την έννοια της παρέκβασης και της ανωμαλίας, συνιστά δηλαδή αμάρτημα¹⁵².

Η άγαμη γυναίκα δεν έχει ούτε οικονομική αυτονομία, ούτε κοινωνική αναγνώριση, αλλά παραμένει στη σκιά της πατρικής οικογένειας, ενώ η έννοια της ελευθερίας γι' αυτή είναι συνυφασμένη με την ανυπακοή και το παραστράτημα. Ο γάμος κρίνεται αναγκαίος για την ολοκλήρωση του γυναικείου προσορισμού, με αποτέλεσμα η αγαμία να θεωρείται κοινωνικά ανώμαλη κατάσταση, γι' αυτό και οι γυναίκες που παραμένουν άγαμες τίθενται στο περιθώριο και κατηγορούνται για ανικανότητα εκπλήρωσης του ρόλου τους.

Ο γάμος τελικά επιβάλλεται επιτακτικά στη γυναίκα και προβάλλει ως η κύρια προοπτική για τη ζωή της, αφού, καθώς μεγαλώνει χωρίς εφόδια για να κερδίσει μόνη της τη ζωή της, καθίσταται ανήμπορη να ανταπεξέλθει στο βιοτικό πρόβλημα και αναγκάζεται να προτιμήσει το γάμο ως βιοποριστικό επάγγελμα, όπου πηγή του οικογενειακού εισοδήματος θα είναι ο μέλλων σύζυγος. Έτσι εκείνο που υπόσχεται ο αστικός οπτιμισμός στη νέα γυναίκα είναι το ιδανικό της ευτυχίας, της γαλήνιας ισορροπίας μέσα στα πλαίσια μιας σταθερής

¹⁵² Ν. Σαρρής, *Φιλοσοφία της Κοινωνίας και της Πολιτείας*, ό.π. σ. 222.

διάρκειας με το γάμο[...] έτσι βασίλισσα στην κυψέλη της , αναπαυμένη ειρηνικά στο κέντρο του δικού της κόσμου, σύζυγος, μητέρα, αφέντρα του σπιτιού, η γυναίκα βρίσκει στο γάμο και τη δύναμη να ζήσει και το νόημα της ζωής¹⁵³.

Τα δείγματα, που μας δίνουν τα μυθιστορήματα, υπαρξιακής αναζήτησης του ατόμου- γυναίκα έξω από τα όρια του έμφυλου ρόλου, αμφισβητώντας το γάμο, είναι ελάχιστα και θα λέγαμε πως πρόκειται περισσότερο για ασυνείδητη προσπάθεια διεύρυνσης των ορίων του γυναικείου φύλου σε μια παραδοσιακή, συντηρητική, ανδροκρατούμενη κοινωνία, όπως η ελληνική του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, που συνεπάγεται τόσο κοινωνικό όσο και ψυχολογικό κόστος για τις γυναίκες. Εντούτοις δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την ύπαρξη σπερμάτων μιας νέας στάσης ζωής, που λειτουργούν ως κινητήρια δύναμη για τη δημιουργία νέων σχημάτων, λιγότερο καταπιεστικών για τη γυναίκα και που τελικά συνθέτουν ένα αισιόδοξο μήνυμα του μέλλοντος.

¹⁵³ Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 475-476.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10^ο: «Τιμή» και σεξουαλικότητα

10.1. Γενικά η «τιμή» ως στοιχείο προσδιορισμού της γυναικείας σεξουαλικότητας

Η έννοια της «τιμής»¹, ιδιαίτερα στην ελληνική κοινωνία², αποτελεί σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, βασικό στοιχείο οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων και συνιστά κύριο αντικείμενο έρευνας της επιστήμης της ανθρωπολογίας. Σύμφωνα με τον J. K. Campbell, βρετανό ανθρωπολόγο, η τιμή είναι θεμελιακή κοινωνική αξία και συνδεδεμένος ιστός που ενώνει τα μέλη μιας οικογένειας σε έναν κόσμο οργανωμένο με βάση την αντιπαλότητα και την εχθρότητα μεταξύ όσων οικογενειακών ομάδων δε συνδέονται με συγγένεια ή με γάμο³.

Η τιμή συνιστά μια ιδιότητα που είναι τόσο ατομική, αφού εξαρτάται από την αυτοεκτίμηση του ατόμου, όσο και κοινωνική αφού από αυτήν εξαρτάται η δημόσια αναγνώρισή του και το κύρος του στην κοινωνία, όχι μόνο του ίδιου του ατόμου, αλλά και της οικογένειάς του, και αναλόγως χαιρεί ή όχι κοινωνικής εκτίμησης και σεβασμού. Συμβάλλει στη διαμόρφωση του κοινωνικού "status" του ατόμου και αφορά σε μέγιστο βαθμό όλους, και

¹ Στην Αιτιολογική Έκθεση του Ποινικού Κώδικα του 1933, αναφέρεται πως η έννοια της τιμής δε χρειάζεται ορισμό «διότι θεωρείται ως γνωστή και δεδομένη, ως ζώσα εν τη συνειδήσει του λαού, εις τρόπον ώστε προτιμωτέρα να είναι η παράλειψις παντός ορισμού, παρά η εισαγωγή τοιούτου, μέλλοντος -αντί να διασαφηνίση τα μη χρήζοντα σαφηνισμού- ίσως μάλλον να δημιουργήση ζητήματα και αμφιβολίας». Ε. Αβδελά, «Δια λόγους τιμής»..., ό.π. σ. 200.

² Η έννοια της «τιμής» θεωρήθηκε τυπικό χαρακτηριστικό των μεσογειακών κοινωνιών. Τόσο η «τιμή», όσο και η «ντροπή» ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60 είχαν συναρτηθεί με τη «μεσογειακότητα» και την «ελληνικότητα». Σημαντική η εργασία του J. Peristiany στη μελέτη της ιδεολογίας του φύλου, μέσα από τις έννοιες της «τιμής» και της «ντροπής», όπου το φύλο εθεωρείτο ως ένα αποφασιστικής σημασίας κοινό δομικό χαρακτηριστικό όλων των κοινοτήτων της πολιτισμικής περιοχής της Μεσογείου. J. G. Peristiany (επιμ.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο 1965.

³ Campbell J. K., *Honour, Family, and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 1964, αναφέρεται από την Ε. Αβδελά ό.π. σ. 12.

τους άντρες και τις γυναίκες, με διαφορετικό όμως τρόπο, σε ένα πλαίσιο καθαρά έμφυλα διαχωρισμένο. Έτσι η έννοια της τιμής για τους άντρες βρίσκεται σε συνάρτηση με την ανδρική φύση και τον ανδρισμό και αναδεικνύεται σε κοινωνική αξία, ενώ για τις γυναίκες έχει τελείως διαφορετικό περιεχόμενο, αφού οι γυναίκες από τη φύση τους θεωρούνται πονηρές και άρα επικίνδυνες για την ηθική τάξη και την κοινωνική ευταξία, η έννοια της τιμής γι' αυτές συναρτάται άμεσα με τη σεξουαλικότητά τους⁴. Η διατήρηση λοιπόν της τιμής οδηγεί σε διαφορετικές συμπεριφορές τα δυο φύλα· για τον άντρα τιμή σημαίνει ανδρισμός, ικανότητα δηλαδή να διαφυλάσσει την οικογενειακή του τιμή και κατ' επέκταση να προστατεύει το κοινωνικό κύρος της περιστέλλοντας την ανήθικη γυναικεία φύση, ενώ για τη γυναίκα η τιμή ταυτίζεται με την ηθική διαγωγή της και τη σεξουαλική της εγκράτεια, δηλαδή με μια επιβεβλημένη τροπή του εαυτού προς τα μέσα, που εκφράζεται με την ιδιότητα της «ντροπής»⁵. Έτσι η ευθύνη διατήρησης της τιμής βαραιίνει πρωτίστως τους άντρες, που από τη φύση τους είναι ρωμαλέοι, διαθέτουν ισχυρή θέληση και αποφασιστικότητα και δευτερευόντως τις γυναίκες που από τη φύση τους στερούνται τέτοιου είδους προτερήματα και άρα ο μόνος τρόπος για τη διατήρηση της τιμής τους είναι ο έλεγχος της σεξουαλικότητάς τους, αναπτύσσοντας το αίσθημα της «ντροπής», δηλαδή το ίδιο το άτομο να γίνεται φορέας του ελέγχου του, διαφορετικά η θηλυκότητα απειλεί την αντρική τιμή.

Οι ουτοπικοί σοσιαλιστές, όπως και οι μαρξιστές του 1880 και 1890 προσπάθησαν να συνδέσουν τη γυναικεία σεξουαλική υποταγή με την ατομική ιδιοκτησία και να ανακαλύψουν τις σχέσεις καταπίεσης των γυναικών με την εκμετάλλευση των εργατών. Ο Φ. Ένγκελς προσπάθησε να αναλύσει τη γυναικεία καταπίεση μέσα από τις σχέσεις του τρόπου

⁴ Ο Ν. Σαρρής αυτή τη διαφοροποίηση που αφορά στη σφαίρα της γενετήσιας συμπεριφοράς τα δυο φύλα, την αποκαλεί «διπλό κριτήριο». Ν. Σαρρής, *Φιλοσοφία της Κοινωνίας και της Πολιτείας*, ό.π. σ. 214.

⁵ Όπως αναφέρεται από τον Ε. Παπαταξιάρχη, η «ντροπή», δηλαδή η αγνότητα, η συστολή και η σεμνότητα, ως στάση και συμπεριφορά αρμόζει στις ηθικές γυναίκες, σε αυτές που συμβάλλουν με την υιοθέτηση του αυτοπεριορισμού στην προστασία της οικογενειακής τιμής, για την οποία όμως έχουν μόνο δευτερεύουσα ευθύνη. Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης (επιμ.), ό.π. σ. 46.

παραγωγής και αναπαραγωγής και τη σύνδεση ανάμεσα στις μορφές οικογένειας και τα συστήματα ιδιοκτησίας⁶. Αντιμετώπισε την ατομική σεξουαλική σχέση σαν ένα ιστορικό φαινόμενο συνδεδεμένο με τη μονογαμία⁷, παρομοιάζοντας τις γυναίκες με τάξη- οι προλετάρειες του γάμου- και τους άντρες με τους αστούς⁸, αυτή του η προσέγγιση όμως οδηγεί στη συζήτηση των οικονομικών μόνο πλευρών των σχέσεων των δυο φύλων, ενώ δε λαμβάνει υπόψη ότι οι σεξουαλικές σχέσεις είναι μέρος μιας συνολικής σχέσης των ανθρώπων προς τον εξωτερικό κόσμο, όσο κι αν οι σχέσεις αυτές ποικίλλουν ως προς τις θεσμικές και κοινωνικές μορφές τους από κοινωνία σε κοινωνία, άλλωστε η έρευνα του M. Godelier στους Baruya της Νέας Γουινέας, σχετικά με τις αταξικές κοινωνίες, καταδεικνύει πως η σεξιστική ιδεολογία προηγήθηκε του ταξικού διαχωρισμού.

Οι φεμινιστικές προσπάθειες στο διεθνή χώρο εστίασαν τους αγώνες τους σε μια κριτική επισκόπηση εκείνης της θεωρίας που χρησιμοποιούσε την αναπαραγωγική λειτουργία για να συνδέσει την κοινωνική κατασκευή του φύλου με τη σεξουαλικότητα. Έτσι σε μια προσπάθεια διάκρισης της σεξουαλικότητας από το κοινωνικό φύλο, ο φεμινισμός διεκδίκησε δημόσια το δικαίωμα των γυναικών στις εκτρώσεις και στον έλεγχο των γεννήσεων⁹, με στόχο το διαχωρισμό της σεξουαλικότητας των γυναικών από την αναπαραγωγική λειτουργία και από το "φυσικό" τους προσορισμό ως συζύγων και μητέρων. Το φεμινιστικό κίνημα όπως εκφράστηκε στην Ελλάδα τη μεσοπολεμική περίοδο, αν και διεκδίκησε την ισοπολιτεία μεταξύ των φύλων και απαίτησε την αλλαγή του θεσμικού πλαισίου που διαιωνίζει την ανισότητα και διακανόνιζε την εργασία, την οικογένεια, τη μητρότητα, την εκπαίδευση και την πορνεία, ωστόσο δεν μπόρεσε να έλθει σε ρήξη με την ιδεολογία και την ηθική της εποχής, αμφισβητώντας τον παραδοσιακό ρόλο

⁶ Οι προθέσεις του αναφέρονται στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του 1884. Φ.Ενγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Μάρξ-Ενγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, Κρατικός εκδοτικός οίκος για πολιτική φιλολογία, Μόσχα 1948, τόμ. Β', σ. 191.

⁷ Φ.Ενγκελς, ό.π. σ. 266-267.

⁸ Φ.Ενγκελς, ό.π. σ. 264.

⁹ Σχετικά με τις φεμινιστικές διεκδικήσεις στην έκτρωση και στον έλεγχο των γεννήσεων στην Αγγλία από το 16ο αιώνα ως τις αρχές του 1930, βλ. Σίλα Ροουμπόθαμ, *Στο περιθώριο της Ιστορίας*, ό.π.

της μητρότητας και της αποκλειστικής της συνάρτησης με τη γυναικεία σεξουαλικότητα.

Στα πλαίσια του εξαστισμού της ελληνικής κοινωνίας, στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, η ‘‘τιμή’’ αποτελεί σημείο αναφοράς και βασικό παράγοντα προσαρμογής του ατόμου, κυρίως των γυναικών, στην κοινωνία. Οι νέες αστικές συνθήκες ζωής επιβάλλουν στις γυναίκες την ανάγκη εσωτερίκευσης ενός ηθικού κώδικα τιμής που συναρτάται άμεσα με τη σεξουαλική τους συμπεριφορά και που διασφαλίζεται με τη διαδικασία λειτουργίας του κοινωνικού ελέγχου¹⁰, σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία. Η διχοτόμηση *δημόσιο/ ιδιωτικό* αποτελεί τον κύριο άξονα στον οποίο αρθρώνονται οι συμπεριφορές ενός κατά φύλα κοινωνικού διαχωρισμού. Το γεγονός ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα οι γυναίκες των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων είναι ελάχιστες στους δρόμους της Αθήνας, αποδεικνύει πως ο δρόμος παραμένει για τις ασυνόδευτες γυναίκες χώρος ξένος και εχθρικός. Όπως αναφέρει η Ε. Βαρίκα *η περιβόητη ηθική τους δύναμη, αντίθετα με εκείνη των ανδρών, δεν αντέχει στην επαφή με τη διαφθορά. Είναι προϊόν της ανδρικής προστασίας, προϊόν της άγνοιας της διαφθοράς. Και γι’ αυτόν το*

¹⁰ Σύμφωνα με το *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας* του Δ. Γ. Τσαούση, κοινωνικός έλεγχος ορίζεται το σύνολο των μέσων που χρησιμοποιεί μια κοινωνία για να εξασφαλίσει τη συμμόρφωση των μελών της προς τους κανόνες και τα πρότυπα που ισχύουν στους κόλπους της σε μια δεδομένη στιγμή. Δ. Γ. Τσαούσης, *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα 1989, Gutenberg. Οι προσπάθειες ορισμού της έννοιας του κοινωνικού ελέγχου εκτείνονται από έναν πολύ ευρύ ορισμό του κοινωνικού ελέγχου, ως συνόλου μηχανισμών που έχουν στόχο την κοινωνική ενσωμάτωση του ατόμου και την πρόληψη εκδήλωσης αποκλίνουσας συμπεριφοράς, μέχρι τον πολύ στενό ορισμό του, ως μηχανισμού αντίδρασης στην περίπτωση παράβασης του κανόνα. Ο κοινωνικός έλεγχος διακρίνεται σε εσωτερικό και εκδηλώνεται ως τύψεις συνείδησης, ντροπή, μεταμέλεια, αποδοχή της τιμωρίας και σε εξωτερικό που διακρίνεται σε τυπικό και άτυπο. Ο τυπικός εξωτερικός έλεγχος ασκείται από θεσμούς και πρόσωπα ειδικά επιφορτισμένα με αυτό το έργο (αστυνομία, δικαιοσύνη κλπ.), ενώ ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος μπορεί να ασκηθεί από απλά μέλη μιας ομάδας, όπως η οικογένεια, οι φίλοι, οι γείτονες. Χ. Νόβα- Καλτσούνη, *Κοινωνικοποίηση. Η Γένεση του Κοινωνικού Υποκειμένου*, Αθήνα 2002, Gutenberg, σ. 79-86.

Τόσο ο εσωτερικός κοινωνικός έλεγχος, όσο και η άτυπη μορφή κοινωνικού ελέγχου μας αφορά εδώ, καθώς μέσω αυτών καταβάλλεται προσπάθεια το άτομο, στην περίπτωση μας η άγαμη γυναίκα, από τη μια μεριά να ενσωματώσει κοινωνικά αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς και να «κρατηθεί» στα πλαίσια της ευπρέπειας, ενώ από την άλλη μεριά αυτές οι μορφές κοινωνικού ελέγχου εμποδίζουν ή και αποκλείουν τη συμμετοχή των γυναικών από πολλά επίπεδα της κοινωνικής ζωής.

λόγο απαιτεί την πιο αυστηρή απομάκρυνση των γυναικών από τον «κόσμο»¹¹, προκειμένου να προστατευθεί η γυναίκα από την ανηθικότητα του κόσμου της πόλης και να διαφυλαχθεί η αγνότητά της *άμαθη καθώς είναι*, ενώ η παραβίαση του καθορισμένου για τις γυναίκες χώρου συνεπάγεται την ατίμωσή της και τη διακινδύνευση του κύρους και της υπόληψης της οικογενειακής της τιμής. Επομένως ο περιορισμός των γυναικών προβάλλει σαν το τίμημα που πρέπει να πληρώσουν για την εξιδανικευσή τους, «*ξεχασμένη από τον κόσμο, λατρεμένη από το σίπι σου*»¹². Η απομάκρυνση της γυναίκας από τον οικιακό χώρο δημιουργεί φόβο και συνυφαίνεται άμεσα με τη γυναικεία φύση, που κάθε άλλο παρά θεωρείται αγνή, αντιθέτως γίνεται έρμαιο σκοτεινών σεξουαλικών ενστίκτων στα οποία η γυναίκα είναι αδύναμη να αντισταθεί και κατά συνέπεια γίνεται επικίνδυνη για την κοινωνική ευταξία, τη συνοχή και την οικογενειακή σταθερότητα, επομένως η ηθική σεξουαλική συμπεριφορά των γυναικών βρίσκεται στην κορυφή του συστήματος αξιών, προκειμένου για τη διαφύλαξη της οικογενειακής τιμής. Η τιμή της γυναίκας είναι στενά δεμένη με την πειθάρχηση της σεξουαλικότητάς της, σε τέτοιο βαθμό ώστε να ταυτίζεται με αυτήν, έτσι η *σεξουαλική αγνότητα της γυναίκας αποτελεί σύμβολο της οικογενειακής τιμής. Μια γυναίκα εξασφαλίζει τη φήμη της στην κοινότητα, από την οποία εξαρτάται η τιμή της, ακολουθώντας σε κάθε ζήτημα αυστηρά τον κώδικα της σεξουαλικής ντροπής*¹³.

Στο λογοτεχνικό χώρο, το μυθιστόρημα είναι αυτό μέσα από το οποίο προβάλλεται, συχνά, σε πρωταρχική θέση η ερωτική και συναισθηματική ζωή των ατόμων. Κατά συνέπεια, *αποτελεί ένα λογοτεχνικό είδος μέσα από το οποίο διαφαίνεται η ερωτική, συζυγική και οικογενειακή ηθική μιας κοινωνίας, οι ρόλοι των δυο φύλων ως προς την ερωτική σχέση, αλλά και γενικότερα η θέση που τους επιφυλάσσεται στο πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας*¹⁴. Πάνω στον άξονα της τιμής και της ντροπής, αρθρώνονται με αυστηρότητα τόσο οι ρόλοι των δυο φύλων,

¹¹ Ε. Βαρίκα, *Η Εξήγηση των Κυριών...*, ό.π. σ. 154.

¹² Κ. Παλαμάς, «*Η Τρισεύγενη*», *Απαντα*, τ. Δ, σ. 242.

¹³ Ε. Αβδελά, «*Δια λόγους τιμής*», ό.π. σ. 212.

¹⁴ Μ. Σακαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών. Ιδεολογικές Δομές στο Νεοελληνικό Μυθιστόρημα 1900-1980*, Αθήνα 1984, Κέδρος, σ. 152.

όσο και η σεξουαλική τους συμπεριφορά. Τα μυθιστορηματικά κείμενα της περιόδου που εξετάζουμε, πράγματι προβάλλουν την πρωταρχικότητα που έχει η ερωτική, συναισθηματική και σεξουαλική συμπεριφορά των γυναικών στη δημιουργία της κοινωνικο-ατομικής της θέσης. Η παραδοσιακή ανδροκρατούμενη ελληνική κοινωνία του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, με τα αυστηρά σεξουαλικά ήθη, διαπερνά ολόκληρο το σώμα των μυθιστορηματικών κειμένων, και εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, που αφορούν στις γυναίκες συγγραφείς, οι περισσότεροι συγγραφείς διστάζουν να τοποθετηθούν ανοιχτά απέναντι στο θέμα της γυναικείας σεξουαλικότητας και να θέσουν υπό συζήτηση την ηθική της εποχής. Αυτό που κατά βάση επιχειρείται στα κείμενα είναι μια σαφής διχοτόμηση της ερωτικής σχέσης, από τη μια μεριά ο πλατωνικός έρωτας χωρίς σεξουαλική σχέση και από την άλλη μεριά η σεξουαλικότητα εκφρασμένη ως «φυσική ανάγκη», που είναι κοινωνικά κατακριτέα και βρώμικη. Η ξεκάθαρη αυτή διχοτόμηση έχει σαν επακόλουθο και την κατηγοριοποίηση των γυναικών σε δυο τύπους· σ' αυτές στις οποίες ο εσωτερικός κοινωνικός έλεγχος λειτουργεί με τη μορφή της ντροπής και τις οδηγεί σε κοινωνικά παραδεκτές μορφές συμπεριφοράς, πρόκειται για τις υπάκουες, αγνές, τις τίμιες γυναίκες, που οδηγούνται στην ευτυχία μέσω του γάμου και της μητρότητας και σ' εκείνες που είτε δεν εκπληρώνουν το φυσικό προορισμό των γυναικών με το γάμο, τις "γεροντοκόρες", είτε εκδηλώνουν κοινωνικά αποκλίνουσα συμπεριφορά και παρεκτρέπονται ερωτικά, δηλαδή τις ανήθικες γυναίκες, που δε χαίρουν σεβασμού και είναι κοινωνικά περιθωριοποιημένες. Έτσι η ηθική ταυτίζεται με τη σεξουαλική ηθική των γυναικών και συνιστά τον άξονα στον οποίο αρθρώνονται οι σχέσεις των δυο φύλων, με βάση τον οποίο διαφυλάσσεται η οικογενειακή συνοχή και η κοινωνική ευταξία.

Στόχος του κεφαλαίου δε φιλοδοξεί να είναι μια διεξοδική εμβάθυνση στην ανθρώπινη σεξουαλικότητα, αλλά μέσα από τα μυθιστορηματικά κείμενα της εργασίας μας θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε: α) το ρόλο που παίζει για τις άγαμες γυναίκες η έννοια της τιμής άμεσα συναρτώμενης

με τη σεξουαλική ηθική τους, ως στοιχείο που μπορεί να απειλήσει τόσο το κοινωνικό κύρος και την τιμή της οικογένειας όσο και την κοινωνική ευταξία, β) το πού μπορούν να οδηγήσουν τα ερωτικά "παραστρατήματα" την άγαμη γυναίκα, ποια είναι τα όρια του κοινωνικού ελέγχου, ποιες τιμωρίες κοινωνικά αποδεκτές της επιβάλλονται για το σωφρονισμό ή την περιθωριοποίησή της, γ) πώς η πραγματοποίηση των γυναικών, η ιδιοποίησή τους ως πραγμάτων, καθιστά τους άντρες υποκείμενα- κυρίαρχους, ενώ τις γυναίκες αντικείμενα- κυριαρχούμενες, επιτρέποντας στους άντρες τη σεξουαλική εκμετάλλευση των γυναικών με τη μορφή της σεξουαλικής παρενόχλησης και δ) μια διαφορετική όψη της γυναικείας σεξουαλικότητας, εκφρασμένης μέσα από την ομοφυλοφιλική σχέση. Σκοπός μας είναι να φανεί πως σε ό,τι αφορά τις άγαμες γυναίκες του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, η τιμή και η σεξουαλική ηθική συνιστούν βασικά δομικά στοιχεία τόσο της διαμόρφωσης της προσωπικότητάς τους, όσο και της κοινωνικής τους θέσης, σε μια κοινωνία όπου η ανάγκη εσωτερίκευσης από τις γυναίκες των ηθικών κωδίκων είναι επιβεβλημένη, ενώ οι "παρεκκλίσεις" δεν επιτρέπονται.

10.2. Γυναικεία σεξουαλικότητα – οικογένεια και κοινωνία

10.2.1. Η απώλεια της παρθενίας ως παράγοντας διακινδύνευσης της γυναικείας τιμής και του κύρους της οικογένειας

Η ύπαρξη του παρθενικού υμένα αποτελεί για τη νεαρή γυναίκα εγγύηση της αγνότητάς της και απαραίτητη προϋπόθεση για το γάμο. Ήδη από την περίοδο της φεουδαρχίας η αγνότητα των γυναικών φυλαγόταν ζηλότυπα, ενώ ήταν εμφανείς οι οικονομικοί λόγοι, αφού όχι μόνο οι άντρες θεωρούσαν τις γυναίκες κτήματά τους, αλλά και στις ανώτερες τάξεις ο γάμος χρησίμευε για την εδραίωση της ιδιοκτησίας γης με αποτέλεσμα η αποπλάνηση μιας κληρονόμου να τιμωρείται με αυστηρή ποινή, ενώ οι γυναίκες των αριστοκρατικών οικογενειών αποκληρώνονταν όταν έχαναν

την παρθενία τους¹⁵. Αλλά και στον καπιταλισμό, μέσα στην οικογένεια ο πατέρας περιφρουρεί την αγνότητα της κόρης, προκειμένου να εξασφαλιστεί η πατρότητα του κληρονόμου και να μη δημιουργηθούν περιουσιακές συγκρούσεις¹⁶.

Η παρθενία μαζί με την προίκα αποτελεί μέρος του αντίτιμου που δίνεται όταν το κορίτσι παντρεύεται, όσο όμως οι απαιτήσεις για προίκα αυξάνονται τόσο παραμένει ανύπαντρο, ενώ στην περίπτωση που η προίκα είναι αρκετή, αν μάλιστα προστεθεί και το "πανωπροίκι" τότε οι απαιτήσεις για παρθενία ελαχιστοποιούνται. Οι προγαμιαίες σχέσεις και η απώλεια της παρθενίας απαγορεύονται, ενώ η παραβίαση αυτών των απαγορεύσεων επιφέρει βαριές τιμωρίες και ντροπή για όλη την οικογένεια¹⁷. Η παρθενία που απαιτείται από το κορίτσι απορρέει από την ιδεολογία, που στηρίζει το κοινωνικό "status" των δυο φύλων, σύμφωνα με την οποία ο άντρας φύσει διακρίνεται για την ηθική του υπεροχή, σε αντίθεση με τη γυναίκα που η πονηρή φύση της χρειάζεται εγγυήσεις.

Στο μυθιστορηματικό κόσμο αναδεικνύεται ο σημαντικός ρόλος που αποδίδεται στην ύπαρξη του παρθενικού υμένα και στον έλεγχο της γυναικειάς σεξουαλικότητας. Τόσο στο χωριό όσο και στην πόλη η διαφύλαξη της αγνότητας των κοριτσιών αποτελεί κύριο μέλημα της οικογένειας, η οποία ήδη από την παιδική ηλικία των κοριτσιών επιδίδεται στην εσωτερίκευση από μέρους τους ηθικών κωδίκων, ελεγκτικών της σεξουαλικότητάς τους με την "ντροπή".

¹⁵ Σ. Ροουμπόθαμ, ό.π. σ. 11.

¹⁶ Φ. Ενγκελς, ό.π. σ. 251.

¹⁷ Όπως αναφέρεται από τη Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου, οι παραβιάσεις αυτών των απαγορεύσεων αποκρύπτονται στα βάθη του πατρικού σπιτιού και σφραγίζονται βίαια με τη σιωπή. Στις περιοχές μάλιστα όπου δε δινόταν προίκα οι γαμήλιες τελετουργικές πράξεις τόνιζαν με περισσότερη έμφαση την παρθενία της νύφης, π.χ. τη δημόσια επίδειξη του σεντονιού μετά την πρώτη νύχτα του γάμου, και την εξασφάλιση της γονιμότητάς της μετά το γάμο. Αν η νύφη δεν ήταν παρθένα στελνόταν πίσω στην οικογένειά της, ενώ εκείνη που δεν έκανε παιδιά εθεωρείτο *παρακατιανή*, αφού ντρόπαζε τον άντρα της και το σόι του. Ν. Σκουτέρη- Διδασκάλου, ό.π. σ. 249.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην εφηβική περίοδο¹⁸ της ζωής των κοριτσιών, τότε που η διπλή ιδιότητά τους ως γυναίκες και παρθένες, τις κάνει από τη μια ευάλωτες, από την άλλη αποτελεί το κύριο μέσο άμυνάς τους. Η Σ. ντε Μπωβουάρ αναφέρει πως η εφηβεία είναι ένα ακόμα επίπεδο της ζωής του κοριτσιού για την παγίωση της αντίληψης του εαυτού ως αντικειμένου. Καθώς το κορίτσι εισέρχεται στο "γυναικείο κόσμο" βλέπει τον εαυτό του όλο και περισσότερο να μεταβάλλεται σε αντικείμενο μπροστά στα αδιάκριτα βλέμματα των άλλων.

Καθώς η Σμαραγδή, στο μυθιστόρημα *Η Παναγιά η Γοργόνα*, μεγάλωνε και «μέσωνε», «στη δουλειά της, στη θάλασσα και στη στεριά, τα πεινασμένα μάτια την παραφύλαγαν.... Έψαχναν τ' αχνάρια που άφηνε το γυμνό της πόδι στον άμμο, σκάλωναν ανάμεσα στις γάμπες, πολεμούσαν να τρυπώσουν ανάμεσα στα ρούχα της σαν έσκυβε»¹⁹. Το σώμα της μεταβαλλόταν σε αντικείμενο προς εξαργύρωση, αφού «οι χωριάτες συνήθισαν να βλέπουν τη γυναίκα σαν ένα άπραγο θήραμα που από φυσικού του δεν έχει κανέναν τρόπο να διαφεντέψει το θηλυκό της θησαυρό. Γι' αυτή τη δουλειά της παραστέκονται ο γονιός, ο αδελφός, ο άντρας», αν μάλιστα το κορίτσι έχει την ατυχία να μην έχει κάποιο αρσενικό να την "προστατέψει", όπως συμβαίνει εδώ, οι άλλοι την αντιμετωπίζουν «σαν άπραγο χωράφι»²⁰, ενώ η γυναίκα αισθάνεται ένα αόρατο δίχτυ να τυλίγει την ύπαρξή της, «πυρωμένη» την ατμόσφαιρα γύρω της· «Την ένιωσε σαν μια καταδίκη της ζωής. Μιαν αλυσίδα βαριά, που θάπρεπε να τη σέρνει αδιάκοπα ανάμεσα στα πόδια της»²¹. Η αγνότητα της Σμαραγδής αποτελεί το κύριο μέσο άμυνάς της απέναντι στα αδηφάγα ανδρικά βλέμματα, με τα οποία βρίσκεται σε διαρκή πόλεμο και με την απόλυτη άρνησή της μπορεί να κερδίζει μια περίοδο

¹⁸ Σύμφωνα με τον E. Erikson, που αντιλαμβάνεται την κοινωνικοποίηση ως δια βίου διαδικασία, η εφηβεία είναι η οπουδιότερη φάση της ψυχοκοινωνικής εξέλιξης του ατόμου. Σ' αυτήν την περίοδο συγκροτείται η «ταυτότητα», δηλαδή το «ιδιαιτερο στοιχειο της ατομικότητας», βάσει της οποίας το άτομο περνά στην ενήλικη ζωή, κοινωνικοποιείται. Erikson E. H., *Identität und Lebenszyklus*. Frankfurt/M. 1973, στο Mühlbauer K. R., *Κοινωνικοποίηση. Θεωρία και Έρευνα*, Θεσσαλονίκη 1985, Αφοί Κυριακίδη, σ. 42-44.

¹⁹ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 283.

²⁰ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 283.

²¹ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 284.

ανακωχής, που με την παραμικρή όμως παραχώρησή της μπορούσε να διακοπεί. Η μοναδική διέξοδος από αυτή την κατάσταση πολιορκίας είναι ο γάμος· «εχτός πια αν έμπαινε το στεφάνι στη μέση, και τότες όλοι θα παραδέχονταν την καινούργια νόμιμη κατάσταση»²².

Το ίδιο ανυπεράσπιστη αισθάνεται και η Ρένα, στη *Μεθυσμένη Πολιτεία*, όταν φεύγοντας πια από το Ορφανοτροφείο, όπου ήταν κλεισμένη μέχρι την ενηλικίωσή της, κυκλοφορεί για πρώτη φορά μόνη στο δρόμο· «Οι λαίμαργες ματιές των αντρών την ενοχλούσαν, τη νευρίαζαν, την έκαναν να νιώθει κάτι σαν ναυτία [...] Οι άντρες σταματούσαν στο δρόμο, μισάνοιγαν τα στόμα τους και την κοιτάζαν αποβλακωμένα, όμως ο βουβός θαυμασμός τους, αντί να την κολακεύει, μεγάλωνε πιο πολύ τον τρόμο της»²³.

Η δεκαεπτάχρονη Φούγια, στο μυθιστόρημα *Οι κερασίδες θ' ανθίσουν και φέτος*, μόλις ανακάλυψε πως οι άντρες άρχισαν να την κοιτούν αλλιώτικα, αιστάνθηκε απόγνωση και ξέσπασε σε ανεξήγητα κλάματα, αυτό συνέβη τον ίδιο καιρό που είχε πάψει να κοιτά στο δρόμο τους περαστικούς, και στην προσπάθειά της να το προσδιορίσει συνειδητοποιεί πως «...αυτό άρχισε από τότε που άρχισαν να με κοιτούνε κείνοι»²⁴. Αναρωτιέται «Τι είναι καλύτερο στη ζωή; Να γεννηθείς αγόρι ή κορίτσι; [...] Μια φορά όμως σαν είσαι μόνη, καλά είναι σε τούτον τον κόσμο να μην είσαι κορίτσι. Θα είσαι σαν το ελάφι μέσα στις σπηλιές των θεριών»²⁵. Ο προβληματισμός της νεαρής γυναίκας αφήνει να διαφανεί η αδιέξοδη κατάσταση στην οποία είναι καταδικασμένο ένα κορίτσι, που αισθάνεται περισσότερο σα «θήραμα, αφού το δάσος της ζωής ήταν τώρα γεμάτο λύκους»²⁶, παρά σαν άνθρωπος²⁷. Η έλλειψη της ανδρικής προστασίας και η αγαμία της γυναίκας είναι στοιχεία που την

²² Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 284.

²³ Μεθυσμένη Πολιτεία, ό.π. σ. 35 και 38.

²⁴ Οι κερασίδες θ' ανθίσουν και φέτος, ό.π. σ. 213-214.

²⁵ Οι κερασίδες θ' ανθίσουν και φέτος, ό.π. σ. 215.

²⁶ Οι κερασίδες θ' ανθίσουν και φέτος, ό.π. σ. 230.

²⁷ Σε άλλο σημείο του κειμένου η Φούγια λέει πως «Η γυναίκα γεννήθηκε σ' αυτόν τον κόσμο για να πονέσει τρεις φορές: Μια όταν γίνεται άνθρωπος, μια όταν γίνεται γυναίκα και μια όταν γίνεται μητέρα. [...] Εγώ πόνεσα δυο μονάχα φορές. Το πότε έγινα άνθρωπος δεν το θυμάμαι γιατί δε βρίσκω να είμαι ούτε και τώρα. Θυμάμαι όμως πότε έγινα γυναίκα κι αυτό είναι τόσο οδυνηρό που ξεπερνά όλους μαζί τους άλλους πόνους». Οι κερασίδες θ' ανθίσουν και φέτος, ό.π. σ. 209.

κάνουν ευάλωτη στην ανδρική κοινωνία, η γυναικεία ύπαρξη ακροβατεί σε ένα αόρατο σχοινί και παραπαίει ανάμεσα στην ψυχολογία της «πουλάδας που νιώθει τα γεράκια ν' αεροζυγιάζονται από πάνω της...»²⁸ και στην επιθυμία να διαφεντέψει τον εαυτό της.

Η διαφύλαξη της αγνότητας του κοριτσιού αποτελεί μια από τις πρωταρχικές ευθύνες των αρρένων μελών της οικογένειας, διότι συνιστά ένα από τα βασικά στοιχεία που μια οικογένεια αναγνωρίζεται κοινωνικά και χαίρει εκτίμησης και σεβασμού. Αυτό γίνεται φανερό στο μυθιστορηματικό κόσμο, στην περίπτωση της απώλειας της παρθενίας. Τόσο στο χωριό όσο και στην πόλη, ακόμα και προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, η θέση της κοινωνίας παραμένει ακλόνητη ως προς το ζήτημα αυτό, η άγαμη γυναίκα οφείλει να είναι παρθένα, οφείλει να εσωτερικεύσει την κυρίαρχη σεξουαλική ιδεολογία, όπου η «αγνότητα» ταυτίζεται με την α-σεξουαλικότητα. Αυτό που τονίζεται είναι οι ηθικές αρετές της γυναίκας, ενώ αποσιωπούνται οι σεξουαλικές της επιθυμίες, κάθε παρέκκλιση πρέπει να τιμωρηθεί από τους άντρες-προστάτες.

Στις αρχές του αιώνα, στην επαρχιακή κοινωνία του μυθιστορήματος *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, όταν η Φρόσω παραβιάζει την απαγόρευση και χάνει την αγνότητά της από ένα πλουσιόπαιδο, ενώ «μια πολύτροπη γριά βάλθηκε γλήγορα να το σκεπάσει να μη βγει στο φως»²⁹, ήταν αργά· Το μυστικό μαθαίνεται και η γριά θεία της περιμένει τον ερχομό του πατέρα της κοπέλας για να ξεπλύνει τη ντροπή, όσο κι αν η ίδια την τιμωρεί, η πραγματική τιμωρία έρχεται πάντα από τον άντρα· «Η χωριάτισσα περίμενε τον γαμπρό της να 'ρθή να τρίξει τα δόντια και να σπάσει κόκκαλα, να

²⁸ Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 284.

Έμπα, έμπα, κυρά νύφη, μέσ' στον κυρ γαμπρό το σπίτι να γεννήσεις, να κλουσσησεις, δώδικα παιδιά να κάνεις,

όλα 'ρσενικά να είναι... .Ο συμβολισμός της γυναίκας με κλώσσα, όπως γίνεται φανερός στα δημοτικά τραγούδια, δείχνει πως στα πλαίσια μιας ανδροκρατούμενης κοινωνίας αυστηρά οργανωμένης και κλειστής, η γυναίκα αναγνωρίζεται ως παραγωγική και αναπαραγωγική δύναμη. Υπολογίζεται σαν αντικείμενο, ζων βέβαια, που η χρηστικότητα του εξαντλείται στα όρια της μητρότητας. Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, ό.π. σ. 249.

²⁹ *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 16.

γυρέψη ακόμα λόγο κι από αυτή την ίδια πώς έκλεισε τα μάτια κι άφησε τη ντροπή να μπη σπίτι του»³⁰.

Η παρακοή στις κοινωνικές συμβάσεις, καθώς η «τιμή» αποτελεί ασπίδα τόσο για τις ίδιες τις γυναίκες, όσο και για το όνομα της οικογένειας, πληρώνεται με βαρύ τίμημα. Η ευθύνη της διαφύλαξης της οικογενειακής τιμής βαραίνει τόσο πολύ την ίδια τη γυναίκα, που στην περίπτωση της Ελένης από την Κρήτη, στις *Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου*, αν και ζει στη μεταπολεμική Αθήνα, η ερωτική περιπέτεια που έζησε με το νεαρό γιατρό, της δημιουργεί ανυπέρβλητους φόβους και τύψεις. Η απουσία του παρθενικού υμένα σημαίνει απουσία ηθικής, απουσία οντότητας, την οδηγεί σταθερά στο «φθινόπωρο της ζωής της», τη γεμίζει φόβο και τύψεις, την υποχρεώνει σε αγαμία³¹.

Η απώλεια του παρθενικού υμένα καταδικάζει τη γυναίκα σε αγαμία, ιδεολογία βαθιά εσωτερικευμένη στο γυναικείο ψυχισμό. Αφού για τις γυναίκες ο γάμος προβάλλει ως η μοναδική σταδιοδρομία στη ζωή τους, προϋπόθεση για τον οποίο είναι η προίκα και η παρθενία, η απώλεια της παρθενίας σημαίνει αγαμία, ενώ η έλλειψη της προίκας αντισταθμίζεται κάποτε με την παρθενία. Το ίδιο συναντούμε και στην περίπτωση της Ιφιγένειας, στο *Δαιμόνιο*, η οποία καταδικάζει τον εαυτό της σε αγαμία, από τη στιγμή που όπως λέει η ίδια «...έχω εξευτελιστεί. Είμαι η γυναίκα όλου του κόσμου»³².

Το περιβάλλον γεμάτο καταναγκασμό και πόνο, ακατάλληλο για βοήθεια, γίνεται για την Ελένη εφιάλτης, «'Δεν είσαι πια κόρη' ο σάρκαζαν οι μάσκες στον ύπνο της. Τις φορούσαν οι γυναίκες της επαρχίας, τις κράδαιναν μεγαλόσωμοι αφέντες- κύρηδες έτοιμοι να σφάξουν πάνω στο στιβάνι τους τη θυγατέρα που παραστρατούσε. Θα την είχαν όνειδος ισόβιο...»³³. Κι αν για μια στιγμή σκέφτεται πως «...στην πρωτεύουσα θα μπορούσε να αποφύγει το μακελιό... μπορούσε ο αδελφός να γίνει ελεγκτής και εκτελεστής σκοτεινών

³⁰ Ο Πόργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 17.

³¹ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 64.

³² Το Δαιμόνιο, ό.π. σ. 118.

³³ Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκου, ό.π. σ. 63-64.

εθίμων»³⁴, άρα περιθώριο ζωής δεν υπάρχει και προτιμά, αντί να στραφεί ενάντια στον πραγματικό υπαίτιο, στην κοινωνική υποκρισία, και να αναλάβει τη ζωή της, μπροστά στο φόβο να υποστεί τον εξευτελισμό από τον πατέρα ή τον αδελφό, τιμωρεί η ίδια τον εαυτό της για την ανυπακοή, με την αυτοκτονία.

Η παραμονή του κοριτσιού στην κλειστή κοινωνία του χωριού, όπου ο κοινωνικός έλεγχος και η επιρροή της οικογένειας επιδρούν σταθερά στο γυναικείο ψυχισμό, ενώ οι προκλήσεις της πόλης δεν μπορούν να το αποπροσανατολίσουν από το φυσικό του προορισμό, προβάλλεται ως ο «ίσιος δρόμος» για τη νεαρή γυναίκα. Η επιλογή της Χρυσούλας, στο μυθιστόρημα *Κάτω από τη μάσκα*, να σπουδάσει και να ανέλθει επαγγελματικά, να παραμείνει στην πόλη και να ενδώσει στην πρόκληση των αστικών συνηθειών, πληρώνεται με τίμημα την αγαμία της. Όταν πλέον έχει φθάσει στην ηλικία των 40 ετών και είναι ανύπαντρη, ομολογεί στα αδέρφια της «... κάτι τερατώδες»³⁵, πως δεν είναι παρθένα, πως δεν είναι γεροντοκόρη³⁶, πως έζησε τον έρωτα. Η ομολογία της αυτή προκαλεί τη φρίκη στον αδελφό της, που θα ήθελε την αδελφή του να έχει περάσει μέσα από όλους τους πειρασμούς, μέσα από όλες τις αγωνίες, χωρίς να έχει μολύνει τα παρθενικά της φτερά, όμως η γυναίκα αυτή δε μετανοεί για την επιλογή της, γιατί είναι μια γυναίκα που είχε δικαίωμα στη ζωή, γιατί κι αν ακόμα είχε παραμείνει

³⁴ *Οι Δεσποινίδες της οδού Λαμψάκον*, ό.π. σ. 64.

³⁵ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 212.

³⁶ Ο όρος «γεροντοκόρη» αφορά στην άγαμη γυναίκα, στη λαϊκή αντίληψη συναρτάται βάσει δυο παραμέτρων, της ηλικίας και της ύπαρξης παρθενίας. Έτσι «γεροντοκόρη» χαρακτηρίζεται η γυναίκα που παρέμεινε άγαμη και καθώς δεν έχει δικαίωμα να εκφράσει τη σεξουαλικότητά της παρά μόνο μέσα από το γάμο, είναι και παρθένα. Η Σ. ντε Μπωβουάρ αναφέρει πως η παρθενικότητα αποτελεί ερωτικό θέληγτρο για τους άντρες, όταν συνοδεύεται από τη νιότη, δε συμβαίνει όμως το ίδιο όταν πρόκειται για μια γυναίκα μεγαλύτερη στα χρόνια. Οι γεροντοκόρες αντιμετωπίζονται σα μέγαιρες, επειδή ακριβώς η κακή τους μοίρα βρίσκεται στο κορμί τους, σ' αυτή τη σάρκα που δεν κέντρισε ποτέ την επιθυμία, που άνθισε και μαράθηκε χωρίς να βρει μια θέση στον αντρικό κόσμο. Η γεροντοκόρη, παραμερισμένη από τη μοίρα της μεταβάλλεται σε ένα αλλόκοτο πλάσμα, που προκαλεί τις ίδιες ανησυχίες με την ανεξερεύνητη σκέψη ενός τρελού. Έτσι η γυναικεία παρθενία αν δεν είναι αφιερωμένη στο θεό, θεωρείται πως έχει αφιερωθεί σε κάποιο δαίμονα. Γιατί, καθώς η μοίρα της γυναίκας είναι η αφοσίωση σε κάποιον άλλον, αν αυτός δεν είναι ο άντρας, τότε πρέπει να δεχτεί το ζυγό του διαβόλου, γι' αυτό συχνά η μεγάλη γυναίκα που δεν παντρεύτηκε και παράμεινε παρθένα στη λαϊκή αντίληψη χαρακτηρίζεται ως μάγισσα. Σ. ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 169-170.

στο χωριό ολοκληρώνοντας το φυσικό της προορισμό με το γάμο, όπως λέει η ίδια, «Πάλι δεν θα ήμουν ευτυχισμένη. Γιατί για να είσαι ευτυχισμένος πρέπει να μη σκέφτεσαι τίποτε... να μη σκέφτεσαι πού θα μπορούσες να φτάσεις...»³⁷.

Στα πρώτα πενήντα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, στα πλαίσια του εξαστισμού, ο ελληνικός λαός αγωνίζεται να οριοθετήσει τη θέση του μέσα στις νέες συνθήκες ζωής. Ο κόσμος του χωριού και ο κόσμος της πόλης βρίσκονται σε αντίπαλα στρατόπεδα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις γυναίκες, από τη μια βρίσκεται η αγνότητα, η τιμιότητα, η παραδοσιακή κοινωνία του χωριού, από την άλλη ο έκλυτος βίος της πόλης με τις ξενόφερτες συνήθειες, η διαφθορά, η πρόκληση. Και ενώ για τον αντρικό πληθυσμό η πόλη συνιστά το χώρο δράσης, όπου συντελούνται όλες οι αλλαγές, για τις γυναίκες ο χώρος αυτός είναι επικίνδυνος για τη διατήρηση της ηθικής τους και άρα απαγορευτικός. Ο γυναικείος πληθυσμός είναι καταδικασμένος να παραμείνει στο σκοτάδι, γιατί, όπως αναφέρεται στο μυθιστόρημα *Μυρτώ*, «Καλό είναι, ένα κορίτσι να ζει κατά το δυνατόν στην αφάνεια»³⁸.

Έτσι οι γυναίκες είτε ζουν στην κοινωνία του χωριού, είτε στα πλαίσια της εσωτερικής μετανάστευσης ζουν στην πόλη, σε όλη τη διάρκεια των πρώτων πενήντα χρόνων του 20^{ου} αιώνα, οφείλουν να υπακούουν στα κοινωνικά στερεότυπα και να επιδεικνύουν αυστηρό σεξουαλικό ήθος, διαφυλάσσοντας την "τιμή" τους και το κύρος της οικογένειάς τους. Ωστόσο τα πράγματα περιπλέκονται λίγο περισσότερο στην κοινωνία της πόλης, καθώς η πρόκληση των αστικών τρόπων ζωής για τα νεαρά κορίτσια, συνιστά πολλές φορές το λόγο απώλειας της παρθενίας.

Η φτώχεια και η ανέχεια οδηγούν την Αργυρώ, στο μυθιστόρημα *Η τιμή του αδελφού*, να κάνει "συντροφιά" σε κύριους, χωρίς να έχει χάσει όμως την παρθενία της. Η κοινωνική υποκρισία δε θα μπορούσε να εκφραστεί καλύτερα από την περίπτωση της Αργυρώς. Αν και συχνάζει σε οίκο ανοχής συντροφεύοντας ηλικιωμένους κυρίους, αυτά που κάνει μαζί τους «...δεν είναι

³⁷ *Κάτω από τη μάσκα*, ό.π. σ. 213.

³⁸ *Μυρτώ*, ό.π. σ. 143.

τίποτ' άλλο από κοριτσιόστικα»³⁹, την παρθενία της όμως δεν την διακινδυνεύει, πιστεύοντας πως με αυτό τον τρόπο διαφυλάσσει την τιμή της. Η τιμωρία όμως που θα της επιβληθεί από τον αδελφό της και η αντίδραση της κοινωνίας, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω, θα είναι έγκλημα *δια λόγους τιμής*.

Την ίδια σεμνότυφη συμπεριφορά συναντούμε και στα μυθιστορήματα του Άγγ. Δόξα *Σορπράιζ Πάρτυ* και *Βάνα*. Στο πρώτο από αυτά, τρία κορίτσια προετοιμάζουν και πραγματοποιούν ένα πάρτυ καθ' όλα σύμφωνο με την κοινωνική υποκρισία της εποχής, το οποίο όμως γίνεται η αφορμή για να εξωτερικεύσουν την καταπιεσμένη σεξουαλικότητά τους, κυριολεκτικά 'κάτω από τη μύτη' των συντηρητικών γονιών τους, με έναν τρόπο αχαλίνωτο, αφού σε καμία περίπτωση δεν έχουν διαπαιδαγωγηθεί έτσι ώστε να είναι σε θέση να διαχειρίζονται υπεύθυνα τον εαυτό τους. Έτσι ενώ το πάρτυ θα γινόταν στο σπίτι μιας εξ αυτών, της Κάθρην⁴⁰, και με την παρουσία των γονιών της, η κατάρτιση της λίστας των προσκαλεσμένων έπρεπε να εξυπηρετεί τους απώτερους σκοπούς των νεαρών αυτών κοριτσιών, που στην προκειμένη περίπτωση είναι η διασκέδαση και η καλοπέραση. Έτσι κάθε νέος που επρόκειτο να προσκληθεί «... έπρεπε να μην είναι πάνω από εικοσπέντε χρονών, να είναι αστειός, να μην είναι κουτοσμπόλης και η παρουσία του να μη συγκρούεται με το παρελθόν καμμιάς προσκαλεσμένης ή με το παρόν της αν αυτό ενδιέφερε κάποιον άλλον»⁴¹, γι' αυτό και αποκλείονται από τη συγκέντρωση οι νέοι που τους είχαν μεταξύ των υποψηφίων γαμπρών, όντες περισσότερο σοβαροί και οι οποίοι «...όταν δουν ένα κορίτσι να πιη λίγο παραπάνω και να φλερτάρη λίγο ανοιχτότερα, δεν της το συγχωρούν ποτέ.

³⁹ *Η Τιμή του Αδελφού*, ό.π. σ. 109.

⁴⁰ Σε άλλο σημείο του κειμένου αναφέρεται το πώς η Κάθρην χρησιμοποιεί τη φίλη της Ντέπη, ως προκάλυμμα για να πραγματοποιεί συναντήσεις με τα εφημέρια φλερτ της, «Κι' έτσι η Κάθρην πήγαινε να διασκεδάσει λίγο στην οικογενειακή συγκέντρωση της Ντέπης, κυρίας παντρεμένης από πρώτης τάξεως οικογένεια της Αιγύπτου, ήτοι ξημερωνότανε στο δάσος της Εκάλης με αμφιβόλου γνησιότητας ερεθισμούς του Μπέμπε, ή δοκίμαζε παράξενα ρίγη στην γκαρσονιέρα του Τίτου, πίνοντας δυνατά κοκταϊλ'ς επάνω σ' ένα πουπουλένιο διβάνι... και ντύνοντας το γυμνό της κορμί με το σκοτάδι της πορφυρής ανταύγειας ενός μικρού αμπαζούρ... Αυτές τις φορές όμως δεν ήταν τετ-α-τετ με το φλερτ της, αλλά καμουφλαρισμένη από τη Ντέπη και τη συντροφιά της ...». *Σορπράιζ Πάρτυ*, ό.π. σ. 15-16.

⁴¹ *Σορπράιζ Πάρτυ*, ό.π. σ. 20.

Είναι αδύνατον πια να σκεφθούν σοβαρά»⁴². Κατά τη διάρκεια του πάρτυ αυτή η νεολαία, που έχει κληρονομήσει όλες τις σεμνόνυφες συμπεριφορές της κοινωνίας, οργιάζει, τα ζευγαράκια επιδίδονται σε ερωτοτροπίες, απομονώνονται στα διάφορα δωμάτια του σπιτιού⁴³, ενώ η μητέρα της Κάθρην επιμένει να βλέπει αυτή τη συγκέντρωση της κόρης της με αθωότητα, κλείνοντας τα μάτια στην πραγματικότητα. Απολογούμενη σε μια ηλικιωμένη φίλη της, γιατί η κοινωνία πρέπει να γνωρίζει, δίνει μια εξήγηση ταιριαστή ως προς την κοινωνική θέση της οικογένειας για το πάρτυ της Κάθρην, «Ξαίρεις Κατίνα, η κόρη μου απόψε έχει καλέσει μερικές φιλενάδες της με τους αδελφούς των για μια διασκέδαση στο σπίτι. Βλέπεις είναι κορίτσι στην ώρα του και πρέπει να διασκεδάξη λίγο. Αλλά μπορείς να την αφήσεις να τρέχει από δω κι` από κει όπως κατήντησε ο κόσμος με τις ιδέες που έχουν τώρα; Γι` αυτό είμαι πολύ ευχαριστημένη που όλα αυτά γίνονται σπίτι και αποφεύγονται οι άγνωστοι που δεν ξέρεις τι μπορούν να κρύβουν μέσα στο μυαλό τους»⁴⁴.

Οι γυναίκες του μυθιστορήματος είναι κορίτσια χωρίς καμιά προσωπικότητα, χωρίς εμπιστοσύνη στον εαυτό τους, που έχουν παραδοθεί στις ανέσεις μιας εύκολης και πλαστής ζωής, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να τα κατηγορήσουμε αφού έτσι τα έμαθε η κοινωνία να συμπεριφέρονται. Η επιδεικτική κατανάλωση, η διακοσμητική μόρφωση, η ύπαρξη μιας ψεύτικης αγνότητας συνιστούν τα στοιχεία διαμόρφωσης της γυναικείας ταυτότητας. Αυτό στο οποίο διαφέρουν τα κορίτσια του πάρτυ από την Αργυρώ του προηγούμενου μυθιστορήματος, είναι η κοινωνική τους θέση. Τα κορίτσια του *Πάρτυ* μπορεί να μην έχουν μάθει να διαχειρίζονται τη ζωή τους, ξέρουν όμως καλά να χρησιμοποιούν τεχνάσματα της ανώτερης αστικής τάξης για να καλύπτουν τα παραστρατήματά τους, άλλωστε τα χρήματα της οικογένειάς τους όχι μόνο τις απαλλάσσουν από το βραχνά της προίκας, όχι μόνο τους παρέχουν τη δυνατότητα μιας ζωής σύμφωνης με τις αστικές συνήθειες, αλλά συνιστούν και το κύριο μέσο απόκρυψης μιας διεφθαρμένης ζωής, «Η

⁴² Σορπράιζ Πάρτυ, ό.π. σ. 21.

⁴³ Σορπράιζ Πάρτυ, ό.π. σ. 65-66.

⁴⁴ Σορπράιζ Πάρτυ, ό.π. σ. 42.

Κάθρην, με τη συναισθηση ότι το χρήμα κάνει τα πάντα στην εποχή μας και με τη βεβαιότητα πως αυτό το χρήμα το είχε στη διάθεσή της κατά τον ασφαλέστερο και αφθονώτερο τρόπο, δεν είχε παρά να κουνήσει το δαχτυλάκι της για να εκπληρωθούν οι επιθυμίες της... ό,τι για κάθε άλλην θα ήταν δισταγμός και φόβος από συνέπειες δυσάρεστες και σκάνδαλα όχι ευχάριστα. Ήταν ένα ωραίο σπιρ αυτό, όταν καταλάβαινε πως είχε τη δύναμη να πνίξει το χειρότερο θόρυβο με στενόμακρα χαρτονομίσματα που δεν άφηναν να περάσει το παραμικρότερο φως και τον παραμικρότερο ψιθύρο»⁴⁵. Σε μια κοινωνία "δυσ ταχυτήτων" για τις άγαμες γυναίκες, η κοινωνική καταδίκη προσδιορίζεται με όρους ταξικών, αυτό που για την Αργυρώ στοιχίζει την ίδια τη ζωή της, για την Κάθρην δεν είναι παρά ένα παιχνίδι αυτονόητο και συνηθισμένο στην τάξη της, όπου όλα αποτιμώνται με βάση το χρήμα.

Στον αντίποδα αυτών των κοριτσιών βρίσκεται η Βέρα που αν και είναι παρούσα στο πάρτυ απέχει από όλες αυτές τις πρακτικές των άλλων, μετρημένη και συγκροτημένη, (ολοκληρωμένο το χαρακτήρα της θα δούμε στο επόμενο μυθιστόρημα στο πρόσωπο της Βάνας), γνωρίζεται εκεί με κάποιο νέο με προσοδευτικές απόψεις, με τον οποίο από την πρώτη στιγμή της γνωριμίας τους αισθάνονται το πόσο διαφέρουν από τους άλλους, ενώ η ψυχική επαφή, η πνευματικότητα τους, οι κοινές τους απόψεις για τον τρόπο που μεγαλώνουν τα νεαρά κορίτσια μέσα στην ψευτιά και στην υποκρισία, που δεν τους επιτρέπουν να διευθύνουν τον εαυτό τους, είναι οι βάσεις πάνω στις οποίες θα στηριχτεί ο αρραβώνας τους.

Την ίδια σεμνοτυφία μιας συντηρητικής κοινωνίας συναντούμε και στο άλλο μυθιστόρημα τη Βάνα, όπου κάποιο κορίτσι εξομολογείται στις φίλες της «...πως αλλάζει τα φλερτ της σαν τις κάλτσες της και καυχιόταν πως τα κάνει όλα, αλλά προσέχει να είναι 'έν τάξει'»⁴⁶, εξομολόγηση αποκαλυπτική της κοινωνικής υποκρισίας, που αποπροσανατολίζει τα κορίτσια και τα οδηγεί σε μια ψεύτικη ζωή. Για την ίδια τη Βάνα - προάγγελος του χαρακτήρα

⁴⁵ Σορπράιζ Πάρτυ, ό.π. σ. 17-18.

⁴⁶ Βάνα, ό.π. σ. 46.

της υπήρξε η Βέρα του προηγούμενου μυθιστορήματος - που έχει αναπτύξει κριτικό νου η ομολογία αυτή την προβληματίζει και μέσα από τις σκέψεις της μπορούμε να δούμε και την ύπαρξη μιας διαφορετικής γυναίκας περισσότερο προβληματισμένης και σκεπτόμενης, αφού όπως λέει «...το κορίτσι χωρίς εφόδια, αρχές, κρίση και σκοπό είναι καράβι δίχως τιμόνι ακυβέρνητο αλλά και εκείνο που έχει σεμνοτυφία υποκριτική, περιορισμένη ζωή, που παραμορφώνει τον εαυτό του εξαιτίας της συμβατικής αυστηρότητας των γονιών του είναι σκάφος καινούργιο που σαπίζει δεμένο ακίνητο στα σκαριά του ναυπηγείου. Όμοια και τα δυο κορίτσια ψεύτικα, άρρωστα, δυστυχισμένα κι` ανήθικα, διότι η ηθική δεν βρίσκεται στους τεχνητούς νόμους, μα στις αλύγιστες επιταγές της φυσικής ζωής»⁴⁷.

Η απώλεια της παρθενίας της Φούγιας ύστερα από το βιασμό της, στο μυθιστόρημα *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, σήμανε για την ίδια το θάνατο των ονείρων της, και γι' αυτό που κλαίει είναι πως πια της στερείται το δικαίωμα όχι μόνο ν' αγαπηθεί, μα πολύ περισσότερο δεν έχει το δικαίωμα ν' αγαπήσει⁴⁸. Η ύπαρξη του παρθενικού υμένα αποτελεί για τη νεαρή γυναίκα όπλο διεκδίκησης της αγάπης, της ζωής, της ευτυχίας, ενώ η απώλειά του την καταδικάζει σε μειονεξία και ανεκτικότητα, που πιθανόν δε θα είχε αν διατηρούσε ανέπαφη την τιμή της. Έτσι μετά το "πάθημά της" η Φούγια δε δικαιούται μεγάλων απαιτήσεων, και όπως της λέει η γριά οικονόμος του σπιτιού όπου ζει και όπου της συνέβει το "ανεπανόρθωτο", «μπορεί να βρεθεί κανένα ταπεινό παλικάρι να σε στεφανωθεί. Το καταλαβαίνω το γυαλί ράισε...»⁴⁹ και κατά συνέπεια η γυναίκα δεν έχει δικαίωμα απαιτήσεων.

Αν η Αργυρώ πιστεύει πως με τη ζωή που κάνει είναι συνεπής στις κοινωνικές απαγορεύσεις, αφού διαφυλάττει την παρθενία της, και αν η Φούγια υποχρεώνεται σε παραίτηση από τις απαιτήσεις ν' αγαπηθεί και ν' αγαπηθεί, η Βίκη, στο μυθιστόρημα *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, περισσότερο πραγματίστρια, πιστεύει πως η απώλεια της παρθενίας έχει το αντιστάθμισμά της. Αν και στην αρχή αντιστέκεται, γιατί η αστική ανατροφή της και η

⁴⁷ Βάνα, ό.π. σ. 47-48.

⁴⁸ *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 228- 229.

⁴⁹ *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 229.

ντροπή λειτουργούν ως ασπίδα, στο τέλος παραχωρεί στον εύπορο κύριο '‘ό,τι πολυτιμότερο έχει’’⁵⁰, προκειμένου να επιτύχει τους στόχους της, να ξεφύγει από την ανέχεια και ν’ ανοίξει το δικό της ατελιέ μοδιστρικής. Από την αντίδραση της γιαγιάς της, στην οποία εξομολογείται το παράπτωμά της, φαίνεται ο ρόλος που παίζει η ύπαρξη παρθενίας στην πραγματοποίηση ενός γάμου. Όταν η νεαρή γυναίκα εκφράζει την επιθυμία να παντρευτεί το νεαρό με τον οποίο είναι ερωτευμένη, η γιαγιά της το θεωρεί ακατόρθωτο μετά από ό,τι έχει συμβεί, «Μα ποιος άντρας...»⁵¹ μπορεί να την παντρευτεί χωρίς να είναι παρθένα, συνεχίζουμε το συλλογισμό της ηλικιωμένης γυναίκας, και τη συμβουλεύει ότι «... μετά... μετά απ’ αυτό... Πρέπει να κοιτάξεις να πάρεις έναν άντρα πιο μεγάλο, με λιγότερες απαιτήσεις και για τη δική σου ευτυχία»⁵². Για την ηλικιωμένη γυναίκα η απώλεια της παρθενίας μπορεί να αντισταθμιστεί με την ηλικία του άντρα, ο οποίος εξαιτίας αυτού δεν μπορεί να έχει μεγάλες απαιτήσεις⁵³, αντιθέτως η ίδια η Βίκη θεωρεί πως η έλλειψη αγνότητάς της μπορεί να αντισταθμιστεί με την ύπαρξη παχυλής προίκας και γι’ αυτό απαιτεί από τη γιαγιά της να την εξοικονομήσει⁵⁴.

Η παρουσίαση στα μυθιστορήματα μιας γυναίκας με επιθυμίες, σκέψεις, πράξεις καθαρά δικές της, μιας γυναίκας με δική της οντότητα, κάνει δειλά δειλά την εμφάνισή της. Όσο κι αν στα λογοτεχνικά κείμενα οι γυναίκες τοποθετούνται σε δυο τύπους με βάση το διαχωρισμό ψυχής/σώματος, πλατωνικός/σωματικός έρωτας, έχουμε παραδείγματα όπου οι ηρωίδες

⁵⁰ *Ζωή είναι και τ’ όνειρο*, ό.π. σ. 229. Η Βίκη επιπλέον μένει έγκυος και αναγκάζεται να κάνει έκτρωση, ανεξαρτήτως της θέλησής της, αφού κάτι τέτοιο «θα της έφερνε την πιο μεγάλη ντροπή» (ό.π. σ. 242). Άλλωστε η κοινωνία της εποχής δεν επιτρέπει τέτοιους προβληματισμούς, αν η διακορευμένη κόρη είναι κοινωνικά κατακριτέα, πόσο μάλλον η άγαμη μητέρα, στην πουριτανική ελληνική κοινωνία δεν μπορούν να έχουν θέση οι ανυπάκουες γυναίκες. Μόνο στην περίπτωση της Ρήνης, στο μυθιστόρημα *Η Τιμή και το Χρήμα*, η ίδια αποφασίζει να μην παντρευτεί και να μεγαλώσει μόνη της το παιδί που περιμένει με την εργασία της και τις δικές της δυνάμεις, χωρίς οι κοινωνικές απαγορεύσεις να μπαίνουν εμπόδιο στη ζωή της.

⁵¹ *Ζωή είναι και τ’ όνειρο*, ό.π. σ. 230.

⁵² *Ζωή είναι και τ’ όνειρο*, ό.π. σ. 231.

⁵³ Η Μυρτώ στο ομώνυμο μυθιστόρημα, αναγκάζεται να δεχτεί την πρόταση γάμου ενός κατά πολύ μεγαλύτερου της άντρα, μετά τη διάλυση του αρραβώνα της «για να κλείσει τα στόματα του κόσμου», όπως της επισημαίνει η μητέρα της (*Μυρτώ*, ό.π. σ. 155). Αλλά και η φωνή της συνειδησίας της την οδηγεί σ’ αυτή την απόφαση «...από τρόμο...για ν’ αλλάξεις την ταπεινή γωνίτσα σου στη ζωή... επειδή τρέμεις το άγνωστο...» (ό.π. σ. 154).

⁵⁴ *Ζωή είναι και τ’ όνειρο*, ό.π. σ. 235.

εκφράζουν τον προβληματισμό τους σχετικά με τις σχέσεις των δυο φύλων και τη σεξουαλικότητά τους⁵⁵.

Εκείνη που περισσότερο απ' όλες τις άγαμες ηρωίδες προβληματίζεται σχετικά με τα κοινωνικά στερεότυπα με τα οποία πρέπει να ταυτιστεί, αλλά και που βιώνει περισσότερο έντονα την αντίφαση και την υποκρισία της κοινωνίας, είναι η Αλεξάνδρα στο μυθιστόρημα της Λ. Νάκου *Παραστρατημένοι*⁵⁶. Όταν η νεαρή γυναίκα εξομολογείται σε έναν νέο την αγάπη της, εκείνος της αρνείται κατηγορηματικά, επειδή η Αλεξάνδρα ανήκει στον τύπο εκείνο της γυναίκας που εμπνέει σεβασμό και αγάπη, όχι όμως ερωτικό πόθο, «... Εσύ για μένα είσαι ένα πρόσωπο προσφιλές, που αγαπώ περισσότερο ίσως κι απ' την αδελφή μου, αλλά που ως γυναίκα, πώς να σου το πω; Ας στο πω ωμά: δεν με ερεθίζεις!... Ναι, καθόλου... Δεν μου γεννάς επιθυμία... Να στο κρύψω; Ύστερα, τι να σου πω... Ο άντρας θέλει γυναίκα *πορνοειδή*, γυναίκα που να μιλεί στα κατώτερα ένστικτά του... Κατάλαβες; Εσύ όμως για μένα είσαι κάτι το ιερό!...»⁵⁷. Ο νεαρός άντρας διαχωρίζει απόλυτα τις γυναίκες σ' εκείνες που είναι τίμιες, ιερές, που ταυτίζονται με το πρότυπο της μητέρας ή της αδελφής, αλλά που δεν είναι καθόλου επιθυμητές και σ' εκείνες που μπορούν να μιλήσουν στα «κατώτερα ένστικτά του», τις γυναίκες με 'ελαστική' ηθική, τις κατάλληλες για τη σεξουαλική πράξη, αυτές που εμπνέουν πόθο. Το κορίτσι στην προσπάθειά του να καταλάβει τα λόγια του συμπεραίνει πως αν δεν ήταν παρθένα θα του άρεσε, ενώ τώρα τη βλέπει «σαν καρέκλα, σαν κούτσουρο»⁵⁸. Όμως για τον άντρα ισχύουν δυο μέτρα και δυο σταθμά, όταν πιο κάτω της λέει «... Έλα κοντά μου να σε φιλήσω στο μέτωπο, σαν αγνό κορίτσι που είσαι!... Φταίω εγώ, αν σας ανάθρεψαν έτσι εκεί στην Ελλάδα; Φταίω εγώ, αν νομίζεις την παρθενιά σου ιερή και σου είναι βέβαια

⁵⁵ Με περισσότερο έμμεσο τρόπο και δευλά το κάνει η Σμαραγδή στον Σ. Μυριβήλη, αλλά και οι ηρωίδες της Ιωάννας Μπουκουβάλα- Αναγνώστου, Χρυσούλα και Μυρτώ. Περισσότερο φανερά αναλαμβάνει τη ζωή της, ερχόμενη σε ανοιχτή ρήξη με το άλλο φύλο, η Ρήνη στον Κ. Θεοτόκη.

⁵⁶ Από τη Μ. Σακαλάκη αναφέρεται ως χαρακτηριστικό των γυναικών μυθιστοριογράφων να ξεσκεπάζουν την υποκρισία της αστικής ηθικολογίας και να διαισθάνονται την παθογένεια που περικλείει ο διαχωρισμός ψυχής και σώματος. Μ. Σακαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών...*, ό.π. σ. 167.

⁵⁷ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 299.

⁵⁸ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 299.

δύσκολο να την πετάξεις, όπως θα έκανε μια προοδευμένη κοπέλα της Ευρώπης;»⁵⁹, αποδεικνύεται περίτρανα πως αυτό που θαυμάζει στις Ευρωπαίες, όταν πρόκειται για τις Ελληνίδες τον εξοργίζει⁶⁰. Η νεαρή Αλεξάνδρα ακούγοντας τα λόγια του αντιλαμβάνεται το διφορούμενο χαρακτήρα του άντρα και αναρωτιέται πώς είναι δυνατόν όταν αγαπά κανείς να μπορεί να χωρίζει τον εαυτό του⁶¹. Συνειδητοποιώντας ότι η αντίφαση, που εκφράζεται από το στόμα του άντρα αφορά κατά κύριο λόγο στην γυναικεία ύπαρξη, αφού από τη μια την παροτρύνει να αποτινάξει από πάνω της τη συντηρητική ελληνική ηθική, από την άλλη την ακινητοποιεί με την παραδοσιακή ηθικολογία, αποφασίζει να μη μείνει στάσιμη, αλλά να απαλλαγεί από την παρθενία της⁶², που θεωρεί εμπόδιο στη σχέση της με τον άντρα αυτό, για να γίνει μια γυναίκα επιθυμητή. Όταν όμως του το αποκαλύπτει, η αντίδρασή του είναι βίαιη και εξευτελιστική για τη νεαρή γυναίκα, «... Είναι αδύνατο να πιστέψω πως το έκανες αυτό, επειδή μια φορά σου είπα... Γεννάς μέσα μου χίλιες δυο υποψίες... Σας ξέρω σας τις Ελληνίδες! Καλά μου τόλεγαν... Είσθε όλο πονηριές!... Ναι, ποιος μου εγγυάται τώρα πως δεν τρίφτηκες μ' όλους τους άντρες στο καζίνο;... Πώς μπορώ να σε κάνω ποτέ μια γυναίκα μου;... Ναι, με γέλασες! Με γέλασες και συ!... είσαι και συ ένα παραστρατημένο κορίτσι, και τίποτα άλλο...»⁶³. Ο άντρας θεωρεί τον εαυτό του θύμα της γυναικείας πονηριάς και τελικά εγκαταλείπει μόνη την Αλεξάνδρα σε ένα ξενοδοχείο κάπου στην ελβετική επαρχία και φεύγει, ενώ

⁵⁹ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 299.

⁶⁰ Στο σημείο αυτό επισημαίνεται η σύγκρουση παραδοσιακών αξιών και ξενόφερτων συνθηκών, που δεν κατορθώνουν να αφομοιωθούν από τη συντηρητική ελληνική κοινωνία. Από τη Μ. Σακαλάκη αναφέρεται πως πολλοί επιστήμονες έχουν επισημάνει τον παθογενή χαρακτήρα αυτής της σύγκρουσης, που πλήττει ως επί το πλείστον τις χώρες ή τις κοινωνικές ομάδες που υπόκεινται σε ταχύτατες κοινωνικές αλλαγές, χωρίς να έχει υπάρξει ο απαραίτητος χρόνος για την προσαρμογή στις νέες συνθήκες και την αφομοίωση της νέας κοινωνικής και συμβολικής πραγματικότητας. Μ. Σακαλάκη, ό.π. σ. 169.

⁶¹ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 298 και 301.

⁶² Αντιδρώντας στα λόγια του Κώστα Κιμωνίδη, η Αλεξάνδρα του λέει πως την παρθενία της τη θεωρούσε πάντα μια ανόητη λεπτομέρεια, που θα την παρατούσε για τον άνθρωπο που θ' αγαπούσε. Έτσι μετά την άρνηση εκείνου, μην ξέροντας πώς να απαλλαγεί από τον παρθενικό υμένα, αφού εκείνος θα την προτιμούσε δίχως αυτόν, που συνθέτει την περίφημη σφραγίδα της αποκλειστικότητας, αποφασίζει να χάσει την παρθενία της με ιατρική επέμβαση. *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 304.

⁶³ *Παραστρατημένοι*, ό.π. σ. 322.

αργότερα στο μυθιστορηματικό χρόνο θα παντρευτεί μια άλλη γυναίκα, που θα του εξασφαλίσει καριέρα και κοινωνική θέση⁶⁴.

Σε όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα πάντως, η γυναίκα που έχει απελευθερωθεί από τις κοινωνικές συμβάσεις, που έχει συμφιλιωθεί με το σώμα της, που έχει αποδεχτεί τη σεξουαλικότητά της, που δε συναρτά την παρθενία της με το κύρος της οικογένειάς της, είναι ανύπαρκτη στην αστική κοινωνία, πόσο μάλλον στην κοινωνία του χωριού. Ο τύπος αυτός της γυναίκας είναι ακόμα μακριά για την ελληνική πραγματικότητα, για την ανδροκρατούμενη ελληνική κοινωνία, που παραμένει σταθερά προσηλωμένη σε συντηρητικές αρχές και αξίες, που εξαρτά το γόητρό της από τον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας, από την ύπαρξη του παρθενικού υμένα.

10.2.2. Κοινωνικός έλεγχος για τη διαφύλαξη της «τιμής»

Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα η γυναίκα ταυτίζεται με το κακό και τη ρυπαρότητα, όπως μας διδάσκει ο μύθος της Πανδώρας⁶⁵, όπως ο χριστιανισμός φορτώνει στην Εύα την ευθύνη για το προπατορικό αμάρτημα με την Προς Τιμόθεον Επιστολή (1. Β, 11-15) του Αποστόλου Παύλου⁶⁶, όπως η βυζαντινή παράδοση ακολουθεί το ίδιο πνεύμα. Πρόκειται για κείμενα τα οποία τεκμηριώνουν τη γυναικεία κατωτερότητα, ενώ το μόνο που προβάλλεται ως λυτρωτικό για τη γυναίκα είναι η μητρότητα, ο περιορισμός της στον οικιακό χώρο, η υποταγή της στον άντρα, ο έλεγχος της σεξουαλικότητάς της, που εξαγνίζεται μόνο με το μυστήριο του γάμου.

Η γυναικεία σεξουαλικότητα προβάλλει ως ο χώρος όπου αποκαλύπτεται η πονηρή φύση των γυναικών, γι' αυτό και χρήζει ελέγχου, με

⁶⁴ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 394-395.

⁶⁵ Για το μύθο της Πανδώρας, βλ. *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. 2^{ος}, Εκδοτική Αθηνών, σ. 56-60, Ζ. Ρισπέν, *Μεγάλη Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. Α', Τύπος Α.Ε., σ. 32-33.

⁶⁶ «Ἡ γυνὴ ἄς μανθάνῃ ἐν ἡσυχίᾳ μετὰ πάσης υποταγῆς· εἰς γυναῖκα ὁμῶς δὲν συγχωρῶ να διδάσκῃ, μηδὲ να αὐθεντεῖται ἐπὶ τοῦ ἀνδρός, ἀλλὰ να ἡσυχάζῃ. Διότι ὁ Ἀδὰμ πρῶτος ἐπλάσθη, ἔπειτα ἡ Εὐὰ· καὶ ὁ Ἀδὰμ δὲν ἠπατήθη, ἀλλ' ἡ γυνὴ ἀπατηθεῖσα ἐγένε παραβάτις· θέλει ὁμῶς σωθεῖ δια τῆς τεκνογονίας, ἐάν μείνωσιν εἰς τὴν πίστιν καὶ ἀγάπην καὶ ἀγιασμόν μετὰ σωφοσύνης».

αποτέλεσμα η γυναίκα να βρίσκεται υπό διαρκή επιτήρηση, στο χωριό και πολύ περισσότερο στην πόλη, όπου η διαφθορά και η ανηθικότητα απειλούν πολύ περισσότερο την αγνότητα των γυναικών. Αυτό που προέχει είναι ο έλεγχος που ασκεί η οικογένεια στη σχέση της γυναίκας με το άλλο φύλο, ο έλεγχος της σεξουαλικότητάς της γενικότερα, που πραγματοποιείται με καθαρά έμφυλους όρους. Όπως αναφέρει ο Γρ. Λάζος η σεξουαλικότητα ελέγχεται και αξιολογείται αμέσως στο γυναικείο σώμα ως θηλυκή σεξουαλικότητα και εμμέσως στο σώμα του άνδρα ως αρσενική σεξουαλικότητα. Η αρσενική σεξουαλικότητα και ο άνδρας ελέγχονται μέσω του ελέγχου της θηλυκής σεξουαλικότητας και της γυναίκας, με αποτέλεσμα ο κοινωνικός έλεγχος να βιώνεται εντελώς διαφορετικά από τον άνδρα και από τη γυναίκα. Έτσι ο έλεγχος που ασκείται από την οικογένεια στη νεαρή γυναίκα στην ελληνική κοινωνία δεν έχει ως μοναδικό και κύριο αποτέλεσμα τη διαμόρφωση της νέας σε παθητικό θήραμα, αλλά έχει ως αποτέλεσμα και τη διαμόρφωση του νέου ως "ένεργητικό κυνηγό", στοιχείο που συνιστά ιδιότητα του κοινωνικού του χαρακτήρα⁶⁷.

Το πρόσωπο που βαρύνεται περισσότερο με τον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας είναι η μητέρα, η οποία από την παιδική ήδη ηλικία αναλαμβάνει να αποξενώσει το κορίτσι από τον ερωτισμό του, καλλιεργώντας του συστηματικά το αίσθημα της ντροπής, που θα παίξει το ρόλο του εσωτερικού φύλακα και που θα ελέγχει κάθε επιθυμία που θα προέρχεται από το σώμα.

Ωστόσο η πρόληψη εκδήλωσης αποκλίνουσας συμπεριφοράς εκ μέρους των κοριτσιών δε διασφαλίζεται πάντοτε με την ντροπή, γι' αυτό συχνά δραστηριοποιείται η κοινωνική ομάδα, οικογένεια, συγγενείς, φίλοι, γείτονες, επιβάλλοντας στη νεαρή γυναίκα συνεχείς απαγορεύσεις και συνοδεύοντάς την στο δημόσιο χώρο, προκειμένου να προληφθεί η παράβαση, ενέργεια υποχρεωτική για τη διαφύλαξη της τιμής της γυναίκας, του κύρους της οικογένειας και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.

⁶⁷ Γρ. Λάζος, *Η σεξουαλικότητα ως αξία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1997, Δελφίνι, σ. 125-126.

10.2.2.1. Στο δημόσιο χώρο με συνοδεία

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο ξεκίνημα του αιώνα οι νεαρές γυναίκες της ανώτερης αστικής τάξης αρχικά, αλλά και λίγο αργότερα οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων, εμφανίζονται όλο και περισσότερο στο δημόσιο χώρο⁶⁸. Το γεγονός αυτό δε σημαίνει αναγνώριση της γυναικείας κοινωνικότητας, αλλά αντιθέτως εξυπηρετεί συνήθως την επιδεικτική κατανάλωση και τις στρατηγικές ενός καλού γάμου, γι' αυτό και σπάνια μπορούν να κυκλοφορούν χωρίς τη συνοδεία κάποιου άρρενος μέλους της οικογένειάς τους. Η παρουσία των γυναικών στο δημόσιο χώρο είναι ενδεικτική της κοινωνικής τους τάξης και της ηθικής τους, γι' αυτό και τα κορίτσια των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων δεν εμφανίζονταν ποτέ μόνα, αλλά πάντοτε με τη συνοδεία κάποιου άντρα συνήθως συγγενή. Δεν είναι μόνο οι άγαμες γυναίκες που πρέπει να συνοδεύονται στο δημόσιο χώρο, αλλά και οι παντρεμένες. Οι παντρεμένες μπορεί να έχουν μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων, αλλά και γι' αυτές ο εξωτερικός χώρος εξακολουθεί να είναι απαγορευμένος.

Η Έλενα, στην *Άπιση* του Γ. Ξενόπουλου, αν και παντρεμένη, όταν βγαίνει συνοδεύεται από την πεθερά της ή τις κουνιάδες της⁶⁹ και τη συνυφάδα της, και ο άντρας της ησυχάζει μόνο όταν την εμπιστεύεται στα γυναικεία μέλη της δικής του οικογένειας, ενώ του φαίνεται η γυναίκα του να βγαίνει με τη μητέρα ή τις αδελφές της⁷⁰. Η οικογένεια του άντρα παρουσιάζεται ως ο φύλακας τιμής της συζύγου του, ενώ η δική της οικογένεια αντιμετωπίζεται καχύποπτα, αφού μπορεί να γίνει συνένοχος στα ερωτικά παραστρατήματα της γυναίκας και κατά συνέπεια να τεθεί υπό διακινδύνευση η δική του τιμή.

⁶⁸ Η παρουσία των γυναικών στο δημόσιο χώρο σχολιάζεται τις περισσότερες φορές δυσμενώς από τους χρονογράφους και τους σατιρικούς ποιητές της εποχής. Ε. Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών...*, ό.π. σ. 100.

⁶⁹ Την ίδια αναφορά κάνει και η Σ. ντε Μπωβουάρ για μια μικρή πόλη της Πορτογαλίας, όπου οι παντρεμένες δε βγαίνουν ποτέ έξω χωρίς να τις συνοδεύει η πεθερά ή η κουνιάδα. Σ. ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 575.

⁷⁰ *Άπιση*, ό.π. σ. 161.

Πάντως είτε άγαμες είτε παντρεμένες οι γυναίκες δεν έχουν το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας στο δημόσιο χώρο, όχι μόνο επειδή μπορεί να τεθεί σε κίνδυνο η υπόληψή τους από κάποια ερωτική ατασθαλία, αλλά κίνδυνο εγκυμονεί και η συναναστροφή τους με άλλες γυναίκες περισσότερο απελευθερωμένες, αφού αυτό πιθανόν να έθετε υπό αμφισβήτηση την ανδρική εξουσία.

Προκειμένου για τη διατήρηση της αγνότητας του κοριτσιού και τη διαφύλαξη της οικογενειακής τιμής, οι γυναίκες βρίσκονται υπό διαρκή επιτήρηση και υπόκεινται σε εξονυχιστικό έλεγχο, όχι μόνο από τα μέλη της οικογένειάς τους, αλλά και από τους γείτονες που συναντούν στο δρόμο⁷¹. Η συνοδεία των κοριτσιών έξω θεωρείται υποχρέωση της οικογένειας και έχει διπλό χαρακτήρα, από τη μια μεριά η πονηρή φύση της γυναίκας βρίσκεται υπό συνεχή έλεγχο, άρα αποφεύγονται οι παραβιάσεις, από την άλλη μεριά επιδεικνύεται η ηθική του κοριτσιού, που αποτελεί δόλωμα για έναν πετυχημένο γάμο.

Η Ντόρα, στο μυθιστόρημα *Η ερωμένη της*, φοιτήτρια στην Αθήνα, πηγαίνει σε κάθε δουλειά με συνοδεία⁷², από τη στιγμή που έχει ήδη παραβιάσει τις κοινωνικές επιταγές και ερχόμενη σε απόλυτη ρήξη με το γυναικείο ρόλο, έχει εκφράσει τη διαφορετική σεξουαλική της προτίμηση, συνάπτοντας σχέση με μια γυναίκα. Στην περίπτωση αυτή η συνοδεία έρχεται εκ των υστέρων και γίνεται προσπάθεια, από το οικογενειακό περιβάλλον να λειτουργήσει επανορθωτικά για την παράβαση που η άκρατη γυναικεία σεξουαλικότητα διέπραξε.

Η Θεώνη όμως, στο μυθιστόρημα *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, συνοδεύεται διαρκώς στις εξόδους της από τη μητέρα της, άρα η πιθανότητα

⁷¹ Η έρευνα της Jane Cowan σε μια ελληνική πόλη, καταδεικνύει την ιδεολογία του φύλου σε σχέση με την κίνηση στο χώρο. Έτσι η κίνηση των γυναικών στο δημόσιο χώρο ελέγχεται και γίνεται υπό επιτήρηση για δυο φαινομενικά αντίθετους λόγους: α) γιατί οι γυναίκες δεν μπορούν να ελέγξουν τον εαυτό τους και β) γιατί η κοριτσιόστικη αθωότητα είναι ευάλωτη στους πονηρούς και άπληστους άντρες, στην ουσία και οι δυο λόγοι στηρίζονται πάνω σε μια μοναδική ιδεολογία των φύλων, ο πρώτος *χαλαρά ανδροκεντρικός* και ο δεύτερος *χαλαρά γυναικοκεντρικός*. Jane Cowan, «Η κατασκευή της γυναικείας εμπειρίας σε μια μακεδονική πόλη», στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, (επιμ.) Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης, ό.π. σ. 134-135.

⁷² *Η ερωμένη της*, ό.π. σ. 147.

παράβασης εκμηδενίζεται, η οποία την περιφέρει και την επιδεικνύει, σε διάφορες εκδηλώσεις⁷³ με απώτερο στόχο την επίτευξη ενός γάμου. Για τη νεαρή γυναίκα είναι τόσο εσωτερικευμένη η ανάγκη συνοδείας της, που δεν εκδηλώνει καμία αντίδραση, αντιθέτως θεωρεί υποχρέωση της οικογένειάς της να το πράττει αυτό, αλλά και η ίδια η μητέρα της ξέρει «πώς καθήκον μου σαν μάνα, έχω να πάω την κόρη μου στους χορούς, και το κάνω»⁷⁴.

Η ελεύθερη κίνηση της γυναίκας στο δημόσιο χώρο αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερη καχυποψία από την κοινωνία, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν η γυναίκα αυτό το θεωρεί φυσιολογικό, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Κατερίνας, στο μυθιστόρημα *Η Κυρία Ντορεμί*, η οποία έχοντας μεγαλώσει στη Γαλλία δεν μπορεί να αναλογιστεί πόσο κακό μπορεί να κάνει κυκλοφορώντας έξω μόνη της, χωρίς την άδεια κανενός. Έτσι αποδέχεται την πρόσκληση του μαθητή της Λευτέρη, να επισκεφθεί το χωριό του και με ευχαρίστηση κάνει αυτή την εκδρομή, ενέργεια όμως που θα κοστίσει ακριβά στη φήμη της. Ήδη την άλλη μέρα μια συνάδελφός της θα της επισημάνει «...τι άσχημα που κάνατε ν' ανεβήτε στο χωριό, χωρίς να ζητήσετε τη γνώμη κανενός, τουλάχιστο εμένα που είμαι ντόπια. Και ξέρετε γιατί; Αρχίσανε κιόλα τα "ψι-ψι-ψι" εις βάρος σας [...] Πρέπει να ξέρετε πως σε τούτον εδώ τον τόπο δεν το έχουν για καλό μια καθηγήτρια να τρέχει στις εξοχές ή στα χωριά μ' έναν μαθητή της. Αμέσως βάζουν στο νου τους άλλα πράγματα [...] Έχουμε κάτι στενοκέφαλους... που μισούν τη γυναίκα και την πρόοδό της. Τη θέλουν ακόμα σκλάβα, να τους πλένει τα πόδια!...»⁷⁵.

Για τη συντηρητική κοινωνία της επαρχίας, η Κατερίνα εκτρέπεται ηθικά, κινούμενη ελεύθερα στο δημόσιο χώρο, γεγονός που προκαλεί αναστάτωση, εφόσον η εκτροπή γίνεται γνωστή. Αυτό που έχει σημασία δεν είναι τι συμβαίνει στην πραγματικότητα, αλλά τι γίνεται γνωστό και ποια προσχήματα θα κρατηθούν για να το κρύψουν, έτσι ασκείται κοινωνικός

⁷³ «Η Θεώνη πήγε με τη μητέρα τους στον συνηθισμένο κινηματογράφο [...] και θα πάμε πάλι την Πέμπτη στο χορό του "Οδοιπορικού"». *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 47.

⁷⁴ *Λίγο μετά την πρώτη αγάπη*, ό.π. σ. 48.

⁷⁵ *Η Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 144- 145.

έλεγχος από την κοινωνική ομάδα στα μέλη της, με το κουτσομπολιό⁷⁶, που κωδικοποιεί, γνωστοποιεί και κρίνει κάθε πράξη. Εξαιτίας λοιπόν του κουτσομπολιού το άτομο οφείλει να καθορίζει τις πράξεις του, γιατί όσο ανώδυνες κι αν είναι, καθεμιά πράξη είναι σα να «κωδικοποιείται» από ολόκληρη την κοινωνία, μην αφήνοντας κανένα περιθώριο στο άτομο προσωπικής ερμηνείας της ίδιας του της συμπεριφοράς⁷⁷.

Πολύ περισσότερο αρνητικά κρίνεται η Κατερίνα από τον κοινωνικό περίγυρο, αφού όπως της λέει η συνάδελφός της «Ήταν μάλιστα προκατελημμένοι από την αρχή μαζί σας, επειδή ερχόσαστε από το Παρίσι!...»⁷⁸ και σ' αυτή την προκατάληψη έρχεται τώρα να προστεθεί και η φιλία που αναπτύσσει η Κατερίνα με την αγγλίδα ζωγράφο, Σάλλυ, που τόσο είχε σκανδαλίσει με τους τρόπους της την κοινωνία του Ρεθύμνου⁷⁹. Η ανδροκρατούμενη ελληνική κοινωνία παρουσιάζεται εξαιρετικά επιφυλακτική σε οτιδήποτε ξενόφερτο. Στην κλειστή κοινωνία του Ρεθύμνου, τόσο η ίδια η Κατερίνα που ήρθε από το Παρίσι, μορφωμένη, εργαζόμενη, απελευθερωμένη, αλλά πολύ περισσότερο η αγγλίδα ζωγράφος και οι συνήθειές της, τους οδηγεί σε μια διαφορετική διχοτόμηση της γυναίκας, με βάση την εθνική της ταυτότητα. Έτσι από τη μια μεριά βρίσκεται η ελληνίδα γυναίκα που με την παρθενία της ταυτίζεται με την αγνότητα, την ηθική, την

⁷⁶ Τον κοινωνικό έλεγχο με τη μορφή του κουτσομπολιού συναντούμε ήδη από την εποχή των ομηρικών επών. Στην Οδύσσεια, στο νησί των Φαιάκων, όταν η Ναυσικά βοηθώντας το ναυαγό Οδυσσέα, του δίνει οδηγίες να φτάσει στο παλάτι του πατέρα της χωριστά όμως από την ίδια φοβούμενη τα σχόλια του κόσμου! «...Την άσχημή τους όμως φήμη τη φοβάμαι, μήπως ξοπίσω μας κάποιος κακολογήσει, ο κόσμος είναι εδώ περίεργος... Αν κάτι τέτοιο πουν, θα 'ταν για μένα όνειδος...». Ομήρου, Οδύσσεια, ραψ. ζ, στ. 333-351, μετ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, Ο.Ε.Δ.Β.

⁷⁷ Η Μ. Ε. Αντμάν εντοπίζει το διφορούμενο χαρακτήρα του κουτσομπολιού. Το κουτσομπολιό έχει την αθώα και την πονηρή πλευρά του. Αν οι πράξεις αποτελούν ένα κώδικα που μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί, αυτός ο κώδικας δεν είναι ολότελα άκαμπτος, αφού κάθε πράξη μπορεί να έχει μια σημασία ανώδυνη ή σοβαρή. Ωστόσο στις κλειστές κοινωνίες, όποια κι αν είναι η πρόθεση του ενεργού υποκειμένου, εκείνοι που αποκρυπτογραφούν υιοθετούν την πιο βαριά ερμηνεία. Συνέπεια αυτού είναι εκ μέρους των ατόμων η προσπάθεια να κρατηθούν τα προσχήματα με συνεχείς δολοπλοκίες και πονηριές, που αν και δεν είναι σεβαστές τέτοιες ενέργειες ωστόσο θαυμάζονται. Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 133.

⁷⁸ *Η Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 145.

⁷⁹ «Έχει αφήσει κακό όνομα στο Ρέθυμνο, γιατί έβγαινε έξω με μαγιά και κάπνιζε». *Η Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 144 και αλλού όπως λέει η ίδια η Σάλλυ, «Έφεραν μάλιστα και την αστυνομία και μου απαγόρεψαν να ντύνομαι όπως μου άρεσε», ό.π. σ. 138.

οικογένεια, το νοικοκυριό και από την άλλη μεριά η ξένη, η αλλοδαπή, που βρίσκεται έξω από την οικογενειακή ζωή και ταυτίζεται με τη σεξουαλική ελευθερία, με την ανηθικότητα⁸⁰.

Η μόνη περίπτωση ελεύθερης κίνησης στο δημόσιο χώρο άγαμης γυναίκας, χωρίς αυτό να επισύρει την κοινωνική κατακραυγή, είναι η περίπτωση της Βάνας, στο ομώνυμο μυθιστόρημα. Οδηγεί αυτοκίνητο, παρακολουθεί κινηματογράφο, συχνάζει με φίλες της σε *tee-room*, παίζει μπριτζ, πηγαίνει σε κονσέρτα και φιλοσοφικές διαλέξεις⁸¹, γενικά εκδηλώνει μια πρωτόγνωρη κοινωνικότητα για τη συντηρητική ελληνική κοινωνία.

Εντούτοις δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αφενός το μυθιστόρημα διαδραματίζεται στα μεταπολεμικά χρόνια, σε μια περίοδο δηλαδή που ο κόσμος προσπαθεί να αναγεννηθεί, οραματιζόμενος ένα περισσότερο αισιόδοξο μέλλον, αφετέρου η Βάνα ανήκει στην ανώτερη κοινωνική τάξη και διαθέτει ξεχωριστή πνευματικότητα και καλλιέργεια, που της παρέχουν τη δυνατότητα να συνειδητοποιεί την ύπαρξή της, άλλωστε ο πατέρας της είναι ένας άνθρωπος που έχει πίστη στην ελεύθερη βούληση, σεβασμό και εμπιστοσύνη στην κόρη του, γι' αυτό και η Βάνα δεν μπορεί να αποτελέσει στοιχείο εξαγωγής γενικευμένων συμπερασμάτων, παρά μόνο να εκληφθεί ως ξεχωριστή περίπτωση και να λειτουργήσει ως πρότυπο για τη γυναίκα του μέλλοντος.

Στην πλειοψηφία τους οι γυναίκες, όταν κυκλοφορούν μόνες στο δημόσιο χώρο, δεν υφίστανται μόνο τον εσωτερικό κοινωνικό έλεγχο, με την

⁸⁰ Η Ελληνίδα με το μυστήριο του γάμου αποβάλλει τη μιαιφή και πονηρή φύση της και μεταβάλλεται από "Εύα" σε "Παναγιά". Για την αλλοδαπή όμως τα πράγματα δε λειτουργούν το ίδιο στην περίπτωση που παντρεύεται με Έλληνα, διότι ο μετασχηματισμός της σε γυναίκα «του σπιτιού» με την ελληνική έννοια, είναι προβληματικός, αντιμετωπίζεται δύσπιστα, εφόσον δεν υπακούει στον ίδιο κώδικα αξιών με τις Ελληνίδες. Sofka Zinovieff, «Έλληνες άντρες και ξένες γυναίκες. Το "καμάκι" σε μια επαρχιακή πόλη», στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης (επιμ.), ό.π. σ. 268. Σχετικά με την έμφαση που δίνεται στη σεξουαλική αγνότητα των Ελληνίδων και στο πώς η τιμή των αντρών τους στηρίζεται στη σεξουαλική ντροπή, βλ. Campbell J. K., *Honour Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1964, Clarendon Press, Dubisch J., *Gender and Power in Rural Greece*. Princeton University Press, 1986, du Boulay J., *Portrait of a Greek Mountain Village*, Oxford University Press, 1974.

⁸¹ Βάνα, ό.π. σ. 40, 66, 76, 108, 134.

ντροπή, ούτε τον άτυπο εξωτερικό από την κοινωνική ομάδα, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις υπόκεινται στον τυπικό εξωτερικό έλεγχο από πρόσωπα επιφορτισμένα με αυτό το έργο όπως η αστυνομία, που στην περίοδο που εξετάζουμε έχει χρέος της να διαφυλάττει την κοινωνική ευταξία και την κοινωνική ηθική από τη γυναικεία σεξουαλικότητα.

Δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα μας παρέχουν τα μυθιστορήματα *Μεθυσμένη Πολιτεία* και *Οι κερασιές θ' ανθίσουν και φέτος*. Τα κορίτσια και στα δυο μυθιστορήματα, η εικοσάχρονη Ρένα και η δεκαεπτάχρονη Φούγια αντίστοιχα, είναι γυναίκες που ζουν χωρίς την οικογενειακή προστασία. Η πρώτη μεγαλωμένη στο ορφανοτροφείο, όταν ενηλικιώνεται και φεύγει από το ίδρυμα, βρίσκεται αντιμέτωπη με τη σκληρή πραγματικότητα της ζωής για ένα κορίτσι της ηλικίας της. Αναζητώντας εργασία σε κάποιο γραφείο δέχεται τη σεξουαλική παρενόχληση του αφεντικού και στην προσπάθειά του να πληρώσει τη συντροφιά της⁸², το βάζει στα πόδια μέσα στη νύχτα. Η έλλειψη χρημάτων την αναγκάζει το τρίτο βράδυ της περιπλάνησής της να βρει καταφύγιο στο βάθος μιας στοάς, όπου ένας αστυφύλακας την εντοπίζει, της ζητάει «βιβλιάριο», και θεωρώντας δεδομένη την ιδιότητά της ως πόρνη, τη συλλαμβάνει και την οδηγεί στο τμήμα⁸³. Η νεαρή γυναίκα μην μπορώντας να αποδείξει την αλήθεια της ζωής της, υφίσταται ιατρική εξέταση, στην οποία αποδεικνύεται η παρθενικότητά της και αφήνεται αμέσως ελεύθερη⁸⁴.

Η κοινωνία γίνεται προστάτης της ηθικής και θεωρεί πως κάνει το χρέος της συλλαμβάνοντας το ασυνόδευτο κορίτσι για πορνεία, ωστόσο αντιμετωπίζει με τέτοια αναλγησία αυτό το πλάσμα, αφού δεν ενδιαφέρεται καθόλου για την τύχη αυτής της γυναίκας, και όταν διαπιστώνεται πως είναι παρθένα '΄ησυχάζει', αφού δεν κινδυνεύει το κοινωνικό σύνολο και αφήνει τον άνθρωπο αυτό έξω από κάθε ανθρώπινη φροντίδα.

⁸² «Ήρθε κοντά της και προσπάθησε να της βάλει στο χέρι ένα πεντακοσάριο». *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 43.

⁸³ *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 44-45.

⁸⁴ Ο γιατρός εξετάζοντάς τη και διαπιστώνοντας πως είναι παρθένα, εξανέστη για τη σύλληψή της αποκαλώντας '΄κόπανο' εκείνον που τη συνέλαβε. *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 45.

Για τη Φούγια τα γεγονότα εξελίσσονται κάπως διαφορετικά, αν και η ουσία παραμένει ίδια, σαφώς έμφυλα διαχωρισμένη. Ζει χωρίς πατέρα, «με μια γυναίκα που ήταν μητέρα μου μόνο για να με δέρνει. Όλη την ημέρα... με κλείδωνε από το πρωί έξω κι έφευγε. Αν πάγωνα, αν πεινούσα, αν νύσταζα, αυτό ήταν κάτι που δεν την ένοιαζε»⁸⁵. Στην προσπάθειά της να ξεφύγει από αυτή τη ζωή αντιμετωπίζει τα χειρότερα όταν πέφτει στα χέρια ενός ζητιάνου, που τη χρησιμοποιεί για να κερδίζει περισσότερα επαιτώντας και που την πουλάει σε κάποιο πλουσιόσπιτο, για να "αντικαταστήσει" το πεθαμένο παιδί της γυναίκας, που ζει εκεί με τον αδελφό της. Με ένα διάλειμμα ήρεμης ζωής δέκα χρόνων, στην ηλικία των δεκαεπτά ετών, ύστερα από το θάνατο της θετής μητέρας της, αντιμετωπίζει και πάλι την απανθρωπιά, που είχε ζήσει στην παιδική της ηλικία, με διαφορετικό αυτή τη φορά πρόσωπο, αφού η ηλικία της τώρα δεν την κρατά «μακριά από την όσφρηση των αρσενικών»⁸⁶. Δέχεται σεξουαλική επίθεση και βιασμό από τον αδελφό της θετής της μάνας, γεγονός που την τρέπει σε φυγή. Όμοια με τη Ρένα, βρίσκει δουλειά σε κάποιο γραφείο και όταν δεν ενδίδει στις σεξουαλικές ορέξεις του αφεντικού, βρίσκεται μέσα στη νύχτα να περιπλανιέται στους δρόμους μόνη, όπου συλλαμβάνεται και οδηγείται στο Τμήμα Ηθών. Η ιατρική εξέταση δεν τη βοηθά όπως τη Ρένα, αφού «το πορτοφολάκι»⁸⁷ το έχει χαλασμένο και φυλακίζεται με την κατηγορία της πορνείας για να οδηγηθεί στο δικαστήριο⁸⁸.

⁸⁵ *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 180.

⁸⁶ *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 230.

⁸⁷ *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 269.

⁸⁸ Η Φούγια αποφυλακίζεται με την παρέμβαση ενός συγγραφέα, στον οποίο με ένα γράμμα εξομολογήθηκε την περιπέτειά της και με τον οποίο στο τέλος του μυθιστορήματος θα αγαπηθεί. *Οι κεραστές θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 272-273. Στη Σ. Ροουμπόθαμ διαβάζουμε, πως τα αφροδίσια νοσήματα ελόχεναν πίσω από το Βικτωριανό κώδικα ηθικής, ανομολόγητα αλλά δίχως να μπορούν να αγνοηθούν, έτσι το 1864 πέρασε ένα διάταγμα για την πρόληψη των Λοιμωδών Νόσων στις ένοπλες δυνάμεις. Σύμφωνα με αυτό κάθε γυναίκα που κατηγορείτο για πόρνη μπορούσαν να την υποβάλουν με τη βία σε ιατρική εξέταση και αν είχε κάποιο αφροδίσιο κρατείτο στο Νοσοκομείο Αφροδισίων Νοσημάτων για τρεις μήνες, ενώ η θεραπεία για τους άντρες δεν ήταν υποχρεωτική. Οι γυναίκες αντί να θεωρούνται αθώες ώσπου να αποδειχτεί η ενοχή τους, ήταν εξ ορισμού ένοχες και έπρεπε να αποδείξουν την αθωότητά τους. Οι υποστηρικτές του διατάγματος πίστευαν ότι τα μέτρα αυτά θα βοηθούσαν στην αναμόρφωση των παραστρατημένων γυναικών και θα ελάττωναν τα αφροδίσια στις ένοπλες δυνάμεις. Σ. Ροουμπόθαμ, ό.π. σ. 79.

Αυτό που συνάγουμε από τις δυο αυτές περιπτώσεις γυναικών, δεν μπορεί παρά να εκληφθεί ως ``ηθικόν δίδαγμα``. Οι γυναίκες που στερούνται της οικογενειακής προστασίας γίνονται εύκολη λεία στις ορέξεις των αρσενικών, η εξωτερική εργασία συνιστά για τις γυναίκες κύριο παράγοντα διακινδύνευσης της τιμής τους, άρα η γυναίκα δεν πρέπει να εργάζεται, ο δημόσιος χώρος είναι χώρος απαγορευμένος για τις γυναίκες που δε συνοδεύονται, η ύπαρξη του παρθενικού υμένα συνιστά αδιαμφισβήτητο στοιχείο της ηθικής και της αγνότητας του κοριτσιού, ενώ αντιθέτως η απώλεια της παρθενίας ταυτίζεται με την πορνεία. Τα στερεότυπα λειτουργούν και παρέχουν άλλοθι στην κοινωνική υποκρισία, σε μια καθαρά ανδροκρατούμενη κοινωνία, όπου η γυναίκα είναι «αδύνατο μέρος».

10.2.2.2. Απαγορεύσεις- Περιορισμοί

Τα κορίτσια ανατρέφονται με απαγορεύσεις και περιορισμούς, που από πολύ νωρίς τους εγχαράσσουν τις επιταγές του ρόλου τους. Η οικογένεια δραστηριοποιείται προς την αποδυνάμωση της γυναικείας ταυτότητας με τον περιορισμό της γυναικείας σεξουαλικότητας. Η τιμή καθώς και η κοινωνική θέση όλης της οικογένειας εξαρτιόταν άμεσα τόσο από τον κοινωνικοποιητικό ρόλο της μητέρας, που έπρεπε να κρατήσει τα κορίτσια της μέσα στα πλαίσια της κοινωνικής ηθικής, όσο και από τις νεαρές κοπέλες που έπρεπε να υπακούουν και να φυλακίζουν την προσωπικότητά τους στις κοινωνικές επιταγές.

Κεντρικό ρόλο παίζει το πρόσωπο της μητέρας, που ενσαρκώνει με τη ζωή της τη γυναικεία ταυτότητα, και θεωρείται άμεσα υπεύθυνη για την αναπαραγωγή της, εμποδίζοντας την εξατομίκευση του κοριτσιού. Η μητέρα είναι αυτή που αναλαμβάνει να αποξενώσει το κορίτσι από τον ερωτισμό του, με πλήθος απαγορεύσεων, ήδη από την παιδική του ηλικία, που οδηγούν στην αναχαίτιση της σεξουαλικότητάς του, πληρώνοντας το τίμημα μιας ασύμμετρης κοινωνικοποίησης. Οι απαγορεύσεις και οι περιορισμοί είναι μηχανισμοί που αφορούν και στα δυο φύλα, όμως εκείνοι που

ενεργοποιούνται για την κατασκευή του άνδρα δεν είναι ούτε ισότιμοι, ούτε δίκαια μοιρασμένοι με αυτούς που εφαρμόζονται στα κορίτσια, αλλά αντιθέτως *είναι μηχανισμοί που κατασκευάζουν αυθαίρετα και στηρίζουν ιδεολογικά την ασύμμετρη διαφορά*⁸⁹.

Οι απαγορεύσεις ρητές και άρρητες περιλαμβάνουν όλους τους τομείς της γυναικείας ζωής, το ντύσιμο, την κίνηση, τη συμπεριφορά, τον ερωτισμό, τις πρωτοβουλίες και έχουν σαν στόχο την ακινητοποίηση του κοριτσιού στο χώρο. Ωστόσο δεν είναι τόσο το πλήθος των απαγορεύσεων που παίζει ρόλο στην απώθηση της ερωτικής επιθυμίας του κοριτσιού, όσο το πόσο βαθιά εσωτερικεύεται η απαγόρευση από τη γυναίκα, ώστε σε κάθε περίπτωση πιθανής παράβασης να ανασύρεται και να λειτουργεί η ντροπή ως εσωτερικός φύλακας. Οι συνεχείς απαγορεύσεις, η καλλιέργεια του φόβου και της ντροπής, συμβάλλουν στον περιορισμό των πρώτων ερωτικών βημάτων του νεαρού κοριτσιού και έχουν σαν στόχο το γάμο που προβάλλει ως *ένπημη και ξεκούραστη σταδιοδρομία*⁹⁰, και τη διαφύλαξη της οικογενειακής υπόληψης.

Τα πιο φυσικά πράγματα είναι απαγορευτικά για τη νέα γυναίκα στην ανδροκρατούμενη ελληνική κοινωνία του πρώτου μισού του 20ου αιώνα. Τα κορίτσια είναι ανεπίτρεπτο ακόμα και να συνομιλήσουν με κάποιον νέο χωρίς την παρουσία ενός μεγαλύτερου. Πολύ περισσότερο είναι κοινωνικά απορριπτέο το να βάλουν ένα νέο μέσα στο σπίτι τους, την ώρα που οι γονείς απουσιάζουν. Ο έλεγχος της κοινωνικής ομάδας επιβάλλεται να λειτουργεί πάντα για τη διαφύλαξη της αγνότητας του κοριτσιού και της οικογενειακής τιμής, για την πρόληψη εκδήλωσης αποκλίνουσας συμπεριφοράς, γι' αυτό και τα βλέμματα παραμένουν άγρυπνα, παρακολουθώντας κάθε κίνηση των κοριτσιών, μάρτυρες της παραμικρής παραβίασης. Όταν η Ρήνη, στην *Τιμή και το Χρήμα*, τόλμησε να βάλει μέσα στο σπίτι της τον Αντρέα, οι γειτόνισσες το πρόφτασαν στη μάνα της, για να κινητοποιηθεί και να μην διακινδυνεύσει η υπόληψή της· «Έκουβεντιάζανε τα παιδιά πολλή ώρα στο δρόμο και δεν σκιαζότανε που τα βλέπαμε. Μα τι να σου πω, είναι κομμάτι άπρεπο... τον

⁸⁹ Χ. Ιγγλέση, ό.π. σ. 105.

⁹⁰ Σ. ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 344- 393.

έμπασε τώρα μέσα»⁹¹. Η μάνα της από την άλλη μεριά αναρωτιέται πώς το έκανε αυτό η Ρήνη της «... δεν ήξερε πως ο κόσμος έχει μάτια για να βλέπει;» και στην προσπάθειά της να δικαιολογήσει την παράβαση της κόρης της φεύγει τρέχοντας να δει τι συμβαίνει και υπόσχεται να φέρει τη Ρήνη για «... να σας πει η ίδια τι εστάθηκε. Μυστικά η κοπέλλα μου δεν έχει, ούτε ψεγάδι κανένα»⁹². Το κορίτσι είναι υπόλογο στην κοινωνική ομάδα για τις πράξεις του, έναντι αυτής πρέπει να απολογηθεί, αφού η κοινωνική ομάδα είναι που ελέγχει τη γυναικεία συμπεριφορά.

Ωστόσο ο άτυπος έλεγχος της κοινωνικής ομάδας δεν περιορίζεται μόνο σε ενέργειες που έχουν σαφές σεξουαλικό υπονοούμενο, όπως είναι η πράξη της Ρήνης, αλλά εκτείνεται και σε τομείς που το περιεχόμενό τους δεν είναι τόσο άμεσα σεξουαλικό, όμως σύμφωνα με την κατά φύλο ιδεολογία για την πονηρή γυναικεία φύση δεν υπάρχει κάτι που να μην έχει ερωτική αναφορά. Η αγάπη που εκδηλώνει η Σμαραγδή, στην *Παναγιά τη Γοργόνα*, για τη θάλασσα και το κολύμπι⁹³, είναι αταίριαστη της γυναικείας φύσης, συνιστά απαγορευμένο τόπο για ένα κορίτσι και έρχεται σε αντίθεση με τα κανονιστικά πρότυπα της επαρχιακής κοινωνίας όπου ζει. Έτσι «Ξαν ξανοίχτηκε για πρώτη φορά στα βαθιά, αφήνοντας όλες τις άλλες που παίρναν το μπάνιο τους κρυμμένες ..., οι νοικοκυράδες σκανταλιστηκαν, κ' η Νεράντζη φοβήθηκε. -Τ' είν' αυτό, ν' ανοίγεσαι του πελάγου, γυναίκα-καταγυναικού! Μη σε δω να το ματακάνεις!»⁹⁴. Αυτή η απαγόρευση κρύβει πίσω της μια περισσότερο ή λιγότερο άμεση σεξουαλική αναφορά. Το κολύμπι στη θάλασσα είναι ανήθικο για τα κορίτσια, είναι ενέργεια που εντάσσεται σε ένα επίπεδο συμβολισμού, όπου οι πράξεις, οι λέξεις, τα αντικείμενα δεν είναι

⁹¹ *Η Τιμή και το Χρήμα*, ό.π. σ. 146.

⁹² *Η Τιμή και το Χρήμα*, ό.π. σ. 146.

⁹³ Σύμφωνα με την έρευνα της Μ. Ε. Αντμάν στο Πουρνάρι, η θάλασσα είναι χώρος απαγορευμένος για τις γυναίκες, τους προκαλεί φόβο γι' αυτό και δεν ξέρουν να κολυμπούν. Και ενώ η θάλασσα είναι κακούργα και μοχθηρή (όπως μια γυναίκα), είναι συγχρόνως συνδυσασμένη με την αγνότητα (όπως μια μητέρα): στα νερά της πάνε να ξεπλύνουν τις αμαρτίες τους τη μέρα της Αναλήψεως, στα νερά της επίσης η μάνα πλένει την πετοέτα με την οποία σκούπισε το λάδι στη βάφτιση του παιδιού της, στα νερά της πλένει την πετοέτα στην οποία είχε φυλάξει τρίχες από τα γένια του γιου της την ημέρα του γάμου του. Μια γυναίκα μπορεί, λοιπόν, να πλησιάσει τη θάλασσα με σκοπό τον εξαντισμό· δεν μπορεί όμως να επιχειρήσει να την κατακτήσει, όπως γίνεται με τους άντρες. Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 235-237.

⁹⁴ *Η Παναγιά τη Γοργόνα*, ό.π. σ. 176.

ποτέ ουδέτερες ή ανώδυνες, γι' αυτό και δε θα πρέπει να συγχέονται τα «σύμβολα» γιατί αυτό θίγει την «ευταξία» και προκαλεί σύγχυση ρόλων.

Οι απαγορεύσεις έχουν στόχο να ελέγξουν τη γυναικεία σεξουαλικότητα, να εσωτερικεύσουν τα κορίτσια τον κανόνα του φύλου, τη φυσική τους αδυναμία, ώστε να οδηγηθούν στη «θηλυκότητα» και να γίνουν «περισσότερο γυναίκες». Το παιχνίδι για παράδειγμα είναι απαγορευμένο στη Βάνα και στην αδελφή της από τη μητέρα τους, ενώ τις προτρέπει σε ασχολίες κατεξοχήν κατά φύλο προσδιορισμένες, όπως «να έχουν φιλενάδες, να διαβάζουν βιβλία ή να ανακατώνονται στο νοικοκυριό. Το μόνο που τις άφηγε λεύτερες ήταν το κέντημα. Αλλά κι' αυτό κατά έναν τρόπο μανίας εκδικητικής, έτσι που το βελόνι του κεντήματος να τρυπάει αλύπητα τις τρυφερές ψυχές τους»⁹⁵, πνίγοντας κάθε ίχνος ζωής μέσα τους και σταλάζοντας στη ζωηρή ιδιοσυγκρασία τους το αίσθημα του φόβου και της κατωτερότητας, στην προσπάθειά της τα κορίτσια της να μην παρεκκλίνουν από το γυναικείο προορισμό.

Για τη Σμαραγδή ωστόσο η κατάσταση δεν άλλαξε, δε συμμορφώθηκε στις υποδείξεις⁹⁶ «και στο τέλος όλοι και όλες τόνβρισκαν φυσικό να κολυμπά η Σμαραγδή αλλιώςτικά από τ' άλλα κορίτσια»⁹⁷. Η γυναίκα όσο και να επαναλαμβάνει στη ζωή της τα κανονιστικά πρότυπα ποτέ αυτό δε σημαίνει πως ανταποκρίνεται στις κοινωνικές απαιτήσεις και προσδοκίες. Άλλωστε η κάθε γυναίκα υπακούει ή όχι στους κανόνες περισσότερο ή λιγότερο ανάλογα με ένα σωρό παράγοντες διαμόρφωσης του υποκειμένου της. Σ' αυτό ακριβώς

⁹⁵ Βάνα, ό.π. σ. 16-18.

⁹⁶ Η γυναίκα εσωτερικεύει την απαγόρευση, αλλά αυτό δε σημαίνει και την αποδοχή αυτής. Συχνά δεν υπακούει, αλλά την ανυπακοή της την εκδηλώνει κρυφά. Όμως κάθε ανυπακοή αποτελεί έμμεση αναγνώριση της απαγόρευσης και σημαίνει την εσωτερικεύση της διαφοράς. Η άνιση αυτή κοινωνικοποίηση θα έχει σαν αποτέλεσμα ένα ψυχικό κόστος με μακροπρόθεσμες επιπτώσεις για το γυναικείο ψυχισμό. Χ. Ιγγλέση, ό.π. σ. 103-104.

⁹⁷ Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 176. Πάντως δεν είμαστε σε θέση να πούμε με βεβαιότητα τι θα συνέβαινε στην περίπτωση που ένα άλλο κορίτσι θα ακολουθούσε τα βήματα της Σμαραγδής, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Το ερώτημα παραμένει, άραγε ο δρόμος που ανοίγει η Σμαραγδή συνιστά αισιόδοξο μήνυμα του μέλλοντος για τις άλλες γυναίκες της επαρχίας, ή αποτελεί μεμονωμένο περιστατικό; Τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα τα βήματα που γίνονται ώστε οι γυναίκες να ολοκληρώνονται ως προσωπικότητες και να αποκτούν κοινωνική θέση, είναι εξαιρετικά δευλά και γίνονται με μεγάλο κόστος και δυσκολία, ενώ θα χρειαστεί πολὺς χρόνος ακόμα για να μπορέσει η ίδια η γυναίκα να αποτινάξει από πάνω της την ψυχολογία του αντικειμένου.

το πλαίσιο είναι που κυοφορούνται οι πιθανότητες για αντίδραση και αλλαγή των κανονιστικών αυτών προτύπων, έτσι λοιπόν όσο η Σμαραγδή συνέχιζε να κολυμπά με το δικό της τρόπο στη θάλασσα, ανέτρεψε την επιβεβλημένη μέχρι εκείνη τη στιγμή άποψη και όλοι το συνήθισαν και το έβρισκαν φυσικό⁹⁸. Πάντως η ανατροφή των κοριτσιών συνίσταται σε μια ατελείωτη σειρά από στερήσεις και καταπιέσεις, που έχουν στόχο την αφαίρεση της υποκειμενικότητας.

Το κορίτσι είναι θύμα αντιφάσεων, την περίοδο που μαθαίνει να αρέσει, την ίδια περίοδο πρέπει να προφυλαχθεί, υπερασπιζόμενο την τιμή του, αιχμάλωτο μιας διαρκούς εσωτερικής σύγκρουσης. Μιας σύγκρουσης, όπως λέει η Σ. ντε Μπωβουάρ, του εαυτού ως αυτόνομης ύπαρξης και του εαυτού ως αντικειμένου ετεροκαθοριζόμενου, διότι αυτό που μαθαίνει είναι πως για να ευχαριστήσει πρέπει να κάνει τον εαυτό της αντικείμενο, να απαρνηθεί την αυτονομία της, να βυθιστεί στην παθητικότητα⁹⁹.

Ο κοινωνικός έλεγχος στα άγαμα κορίτσια δεν ασκείται μόνο από τα μέλη της οικογένειας, ούτε οι απαγορεύσεις επιβάλλονται μόνο από αυτή, είτε πρόκειται για την εξωαστική κοινωνία, είτε για τον κόσμο της πόλης, όλοι είναι επιφορτισμένοι με τη διαφύλαξη της τιμής της γυναίκας εξασκώντας ανελέητο έλεγχο, αυστηρή επιτήρηση, και επιβάλλοντας συνεχείς απαγορεύσεις. Για τη Ντόρα, στο μυθιστόρημα *Η ερωμένη της*, παρ' ότι σπουδάζει στην Αθήνα και θα έπρεπε να είναι πιο ελεύθερη από την οικογενειακή επιτήρηση, υποχρεώνεται να ζει μαζί με κάποια θεία της, που εκτελεί χρέη κηδεμόνα, έτσι της επιβάλλει να μην πάει εκδρομή γιατί δεν ταιριάζει στη γυναίκα να αποχωρίζεται το σπίτι της και να φεύγει με ξένους, «...Να κοιμηθείς με ξένους, σε ξενοδοχείο; Όχι! Δε θα πας!»¹⁰⁰. Η Ντόρα όμως

⁹⁸ Το ίδιο αφύσικο είχε θεωρηθεί από τη μικρή κοινωνία του χωριού να δουλεύει μια γυναίκα στο ψάρεμα, και μάλιστα να έχει δική της βάρκα, αφότου έφυγε ο πατέρας της, «...Βλέπεις, αυτό που γίνεται με σένα είναι ασυνήθιστο, κόρη μου. Γυναίκα- καταγυναικού, να καπιτανεύεις δικό σου καΐκι, κορίτσι πράμα! Και να κουμαντάρεις δουλειά της θάλασσας που χρειάζεται αντρου' μυαλό και αντρου' χέρι...», εκείνη όμως δε δίστασε «με δυνατή περιέργεια και μυστική χαρά» άπλωνε τα φτερά της στο νέο ορίζοντα που της ανοίγει το καΐκι της, και όλοι το δέχτηκαν και το καμάρωναν. *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 275.

⁹⁹ Σ. ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 293.

¹⁰⁰ *Η ερωμένη της*, ό.π. σ. 108.

είναι αποφασισμένη να ζήσει το διαφορετικό έρωτά της με τη Λίζα και χάριν αυτού κινητοποιείται και επαναστατεί αδιαφορώντας και για το γράμμα που είναι σίγουρο πως η θεία θα στείλει στον πατέρα της, προς ενημέρωση για τη διαγωγή της κόρης του. Στην προσπάθεια ανεξαρτητοποίησής της νοικιάζει δικό της σπίτι, πιστεύοντας πως με αυτόν τον τρόπο θα λυτρωθεί από τους ταπεινωτικούς ελέγχους, όμως απατάται διότι είναι καθήκον της κοινωνίας να ελέγχει το κορίτσι, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν το δικαίωμα το δίνει ο ίδιος ο πατέρας του. Έτσι και στον καινούργιο χώρο δεν μπορεί να ησυχάσει ούτε από τους συνεχείς ελέγχους της σπιτονοικοκυράς, η οποία χρησίμευε κηδεμόνας από τον πατέρα της, περιορίζοντάς τη, ούτε και από το κουτοσμπολιό της γειτονιάς, που «... γύρω είναι τρομερό. Δεν ξέρω κανέναν, καμιά απ' τη γειτονιά της σπιτονοικοκυράς μου και όλοι με ξέρουν. Μαθαίνω πως οι γνωστοί μου, που βάλθηκαν να μου διδάξουν την ηθική, αφού απέτυχαν, αρχινάν να γράφουν τη ζωή μου καταλεπτώς στον πατέρα μου... Αχ! Θα μας φάνε αυτοί οι υπέρμαχοι της ηθικής!»¹⁰¹. Το κορίτσι είναι υποχρεωμένο να βιώνει μια εξαιρετική αντίφαση, ενώ από τη μια μεριά της επιτρέπεται να σπουδάζει, από την άλλη οι γονείς «... ζητούν να σου κάνουν τη ζωή σου μαύρη, ορίζοντάς σου τον έναν και τον άλλο ηλίθιο για κηδεμόνα!... Σ' αναγκάζουν να δίνεις λόγο των πράξεών σου στη μια και την άλλη άξεστη σπιτονοικοκυρά, ενώ σε προορίζουνε για επιστήμονα!»¹⁰², έτσι πλήθος απαγορεύσεων και περιορισμών στοχεύουν στην ακινητοποίησή της, στον έλεγχο και την περιστολή της σεξουαλικότητάς της, πόσο μάλλον που στην περίπτωση της Ντόρας, αυτή βρίσκεται έξω από τα κοινωνικά στερεότυπα για το γυναικείο φυσικό προορισμό.

10.3. Κοινωνικός αποκλεισμός

Ο κοινωνικός έλεγχος καλύπτει όλους τους τομείς της ζωής της γυναίκας και ασκείται με στόχο την πρόληψη αποκλίνουσας από τα

¹⁰¹ *Η ερωμένη της*, ό.π. σ. 124-125.

¹⁰² *Η ερωμένη της*, ό.π. σ. 145.

κανονιστικά πρότυπα συμπεριφοράς των γυναικών, προκειμένου για τη διαφύλαξη της αγνότητάς τους και της οικογενειακής υπόληψης. Στην περίπτωση όμως που το κορίτσι παραβιάσει τις κοινωνικές επιταγές, εξωτερικεύοντας τον ερωτισμό του ή εκδηλώνοντας περισσότερη κοινωνικότητα από αυτή που επιτρέπεται στις γυναίκες, η κοινωνία δείχνεται αμείλικτη, περιθωριοποιώντας τη.

Υστερα από την αμαρτία που διέπραξε η Φρόσω, στον *Πύργο του Ακροποτάμου*, χάνοντας την αγνότητά της, η ανώτερη κοινωνική τάξη ενώ συνέδραμε οικονομικά τα ορφανά κορίτσια του Πύργου, αυτό δε σήμαινε πως «η αρχοντιά» άφηνε ελεύθερα τα κορίτσια της «νάχουνε πολλά νταραβέρια με τον πύργο. Το παράμερο της ποταμιάς, το βελούχι αντίκρυ από τον πύργο, μια καταπαχτή που ανοιγόκλεινε προς το κατώγι στην αποπίσω κάμαρα, όλ' αυτά είχανε κάτι υποψιάρικο για τις μανάδες. Και τέλος το πάθημα της Φρόσως, και να λησμονήθηκε με τον καιρό, μένει πάντα στο κατώφλι της αχνό σημάδι, που δειλιάζει να το δρασκέλιση κάθε κόρη γνωστική»¹⁰³, ενώ όσες από τις αρχόντισσες τολμούν να έρθουν στον πύργο για να αναθέσουν στη Φρόσω δουλειά για τον αργαλειό της, το κάνουν είτε με συνοδεία, είτε στα κρυφά μην τις πάρει κανένα μάτι. Σε αντίθεση «Πιο ελεύθερη και με πιο λίγη πρόληψη στην ηθική της η κατωτερινή τάξη, φαίνεται προθυμότερη στις φιλίες με την κούλια»¹⁰⁴. Τα κορίτσια ταπεινής καταγωγής «το νομίζουνε τιμή να βγαίνουνε σεργιάνι μπράτσο με τις επαρχοπούλες και να καθίζουν πλάι τους στο μπαλκόνι»¹⁰⁵, κάτι που εξυπηρετεί και τα κορίτσια του *Πύργου*, που παρά τον ξεπεσμό τους εξακολουθούν να αισθάνονται ανώτερές τους. Στην περίπτωση αυτή η ηθική παρουσιάζεται ως ταξική ηθική. Οι κοινωνικές επιταγές φαίνεται να λειτουργούν περισσότερο απόλυτα στην ανώτερη κοινωνική τάξη, ενώ τα χαμηλότερα στρώματα εμφανίζονται με περισσότερο ελαστικές τις ηθικές

¹⁰³ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 46.

¹⁰⁴ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 47.

¹⁰⁵ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 47.

αρχές¹⁰⁶. Ο ηθικός ξεπεσμός της Φρόσως σήμανε και αποκλεισμό, τόσο της ίδιας όσο και της οικογένειάς της, από την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκε, ενώ γίνεται δεκτή στην κατώτερη τάξη, στην οποία προσδίδει με το περασμένο μεγαλείο της αίγλη, η μεμπτή ηθική διαγωγή της γυναίκας, την οδηγεί σε μια προς τα κάτω κοινωνική κινητικότητα. Στα πλαίσια της κοινωνικής διαστρωμάτωσης η παραβίαση των κοινωνικών επιταγών από τη γυναίκα σημαίνει και αλλαγή της ταξικής της θέσης. Ο κοινωνικός έλεγχος λειτουργεί με σκοπό την κοινωνική ενσωμάτωση του ατόμου, η εκφρασμένη σεξουαλικότητα της Φρόσως ξεπερνά τα όρια του κοινωνικού ελέγχου, όπως εκφράζεται από την ανώτερη κοινωνική τάξη, και κατά συνέπεια η αποκλίνουσα συμπεριφορά της την εντάσσει σε διαφορετική κοινωνική ομάδα.

Τον ίδιο κοινωνικό αποκλεισμό από τις κυρίες της αστικής τάξης βιώνει και η Ιφιγένεια στο *Δαιμόνιο*. Μετά τον ανεξήγητο θάνατο του νεαρού εγγλέζου, που ζούσε στο νησί και ήταν ερωτευμένος με την Ιφιγένεια, η τοπική κοινωνία αβίαστα έριξε την ευθύνη στο κορίτσι, που η πονηρή γυναικεία της φύση τον παρέσυρε στο θάνατο, «Πολλές κυρίες δήλωσαν επίσημα ότι δεν θα χαιρετήσουν πια ποτέ την Ιφιγένεια Χριστοφή και ότι θα απαγορεύουν στις κόρες τους να τη συναναστρέφονται»¹⁰⁷. Είναι φανερό πως κάθε ενέργεια που βαραίνει είτε άμεσα, όπως τη Φρόσω, είτε έμμεσα, όπως την Ιφιγένεια, τη γυναίκα, και αφορά στη γυναικεία σεξουαλικότητα, περνάει από τον κοινωνικό έλεγχο και όταν δεν ανταποκρίνεται στις κοινωνικές

¹⁰⁶ Η Σίλα Ρουμπόθαμ αναφερόμενη στην επίδραση του καπιταλισμού στις σχέσεις των δυο φύλων, γράφει πως με το γοργό ρυθμό ανάπτυξης των πόλεων το παλιό πλέγμα συγγενικών σχέσεων της υπαίθρου ή των κωμπούλεων άρχισε να διασπάται... Η σύνδεση εκ μέρους των ανώτερων τάξεων, του άθλιου μισθού της εργάτριας με τη σεξουαλική της ανυπακοή, φανέρωνε τη σύγχυση και την υποκρισία τους. Θεωρούσαν σαν δεδομένο ότι η *δική τους* ηθική ήταν φυσιολογική και ότι οι σεξουαλικές συνήθειες των φτωχών αποτελούσαν παρέκκλιση... Η αποστροφή και η φρίκη των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων της αστικής τάξης μπροστά στη θλιβερή περιστασιακή "ελευθεριότητα" της εργάτριας ήσαν βαθιά υποκριτικές. Στην πραγματικότητα διέβλεπαν στα νέα ήθη των εργατριών τον κίνδυνο της ανεξάρτητης σεξουαλικής επιλογής... Η ηθική των ανώτερων τάξεων στην Αγγλία άρχισε να μεταβάλλεται μετά το 1923, με το Νόμο περί Γάμου, σύμφωνα με τον οποίο άρχισε ν' αλλάζει η αντίληψη για το τι ήταν αποδεκτό από σεξουαλική άποψη. Ωστόσο στην πραγματικότητα η σεξουαλική απελευθέρωση των αρχών του εικοστού αιώνα ήταν εντελώς επιφανειακή. Σ. Ρουμπόθαμ, ό.π. σ. 86-87 και 185-186.

¹⁰⁷ Το *Δαιμόνιο*, ό.π. σ. 88-92.

προσδοκίες, οδηγεί τη γυναίκα στην περιφρόνηση και στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Η κοινωνική ομάδα ελέγχει και κρίνει τις πράξεις των γυναικών με όρους συνέπειας ως προς τα κανονιστικά πρότυπα. Στο βαθμό που η γυναίκα δεν υπακούει στις κοινωνικές απαγορεύσεις και παρεκκλίνει του φυσικού της ρόλου, εκδηλώνοντας περισσότερη κοινωνικότητα, κινούμενη στο δημόσιο χώρο ελεύθερα, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες και συναναστρεφόμενη με άντρες, βρίσκει αντιμέτωπη την κοινωνική ομάδα.

Η Κατερίνα, στην *Κυρία Ντορεμί*, αντιμετωπίζει την επιφυλακτικότητα της επαρχιακής κοινωνίας, ήδη από τη στιγμή που φθάνει στον τόπο αυτό, επειδή έχει μεγαλώσει στο Παρίσι. Όμως η τοπική κοινωνία θα σταθεί εχθρικά απέναντί της, από τη στιγμή που χωρίς να υπολογίσει καμιά ηθική αρχή κάνει, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, την εκδρομή στο χωριό του μεγαλύτερου από την ίδια μαθητή της, Λευτέρη, με τον οποίο συνδέεται ερωτικά και αρραβωνιάζεται μαζί του¹⁰⁸. Η πρωτοβουλία που αναλαμβάνει να φροντίσει για ένα παιδί που πάσχει από φυματίωση, να το στείλει σε οσανατόριο, να το γλυτώσει από τη συνήθεια του τόπου που το καταδικάζει σε απόλυτη απομόνωση και τελικά να το σώσει¹⁰⁹ και πάλι στρέφει τη συντηρητική κοινωνία του Ρεθύμνου εναντίον της. Η ίδια τόσο δυναμική όσο και ευαίσθητη, δε διαπραγματεύεται το αυτονόητο και έρχεται για μια ακόμα φορά σε ρήξη με την κοινωνία του νησιού, που δεν ανέχεται τέτοιου είδους πρωτοβουλίες από μια γυναίκα και μάλιστα ξενοφερμένη. Η συνάδελφός της η Φρόσω για μια ακόμα φορά προσπαθεί να την επαναφέρει στην τάξη και να τη βοηθήσει να προσαρμοστεί στην τοπική κοινωνία: «Μα τρελαθήκατε, Κατερίνα! Δεν καταλάβατε ακόμα που ζητε, σε ποιο περιβάλλον μέσα; Μ' αυτό που θα κάνετε είναι σα να θέλετε να χτυπήσετε κατά μέτωπο τις συνήθειες του τόπου, να προσβάλετε τους συγγενείς!...»¹¹⁰. Μετά από τα διάφορα περιστατικά την αποφεύγουν φανερά και της δείχνουν πως σε ό,τι έχει επιλέξει πρέπει να πορευτεί μόνη της. Στο δρόμο τη χαιρετούν ψυχρά, η

¹⁰⁸ Η *Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 166.

¹⁰⁹ Η *Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 156-164 και 171.

¹¹⁰ Η *Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 159.

Φρόσω δεν την επισκέφθηκε ξανά στο δωμάτιό της, ύστερα από απαγόρευση του πατέρα της, η πρόσκληση που έκανε σε κάποιους συναδέλφους της δε βρήκε ανταπόκριση¹¹¹, και τέλος η φιλία της με την εγγλέζα και οι συζητήσεις με τον καθολικό παπά, τους οδήγησε στο να τη χαρακτηρίσουν αλλόθρησκη¹¹², στοιχείο στο οποίο θα στηριχτεί ο πατέρας του Λευτέρη για να εμποδίσει το γάμο. Αν και από την αρχή που αισθάνεται την εχθρότητα της κοινωνίας, αντιδρά έντονα και δηλώνει πως «...Και στο κάτω κάτω, δεν παν να λέν ό,τι θέλουν; Τους έχω καμιά ανάγκη;»¹¹³, ουσιαστικά υποτιμά τη δύναμή τους, που τελικά θα την οδηγήσει στο να εγκαταλείψει τη θέση της στο σχολείο και να φύγει από τον τόπο αυτό. Μια γυναίκα όπως η Κατερίνα, που εναντιώνεται στη φυσική της θέση και εκδηλώνει παραβατική, από τα κοινωνικά για τη γυναίκα στερεότυπα, συμπεριφορά, μην υπακούοντας στις κοινωνικές επιταγές, πρέπει να είναι έτοιμη να υποστεί τον κοινωνικό αποκλεισμό. Γιατί η κοινωνία τιμωρεί την ανυπακοή και δε συγχωρεί τέτοιου είδους επαναστατικές συμπεριφορές, που μπορούν να λειτουργήσουν εναντίον των κοινωνικών στερεότυπων, αποκλείοντας από τους κόλπους της κάθε γυναίκα που θα τολμήσει να δώσει ' 'κακό' ' παράδειγμα στις υπόλοιπες.

10.3.1. Εγκλεισμός και Τιμωρίες

Ο κοινωνικός έλεγχος, όπως ασκείται στο γυναικείο ψυχισμό, έχει στόχο τη σφυρηλάτηση θετικής βούλησης και θετικών επιθυμιών εκ μέρους των γυναικών, σύμφωνα με τα κοινωνικά στερεότυπα για το φυσικό ρόλο της γυναίκας, ώστε η ίδια να γίνεται φορέας του ελέγχου της. Ωστόσο στην περίπτωση που η γυναίκα δεν υπακούει ενεργοποιείται ο κατασταλτικός μορφής κοινωνικός έλεγχος, με τον οποίο η γυναικεία βούληση στρέφεται προς την επιθυμητή κατεύθυνση υπό την απειλή της τιμωρίας¹¹⁴.

¹¹¹ *Η Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 152-153.

¹¹² *Η Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 173.

¹¹³ *Η Κυρία Ντορεμί*, ό.π. σ. 145.

¹¹⁴ Χ. Ιγγλέση, ό.π. σ. 85-86.

Κάθε παρακοή των απαγορεύσεων, που στόχο έχουν τον περιορισμό της γυναικείας σεξουαλικότητας, επιβάλλει το σωφρονισμό με εξευτελιστικές τιμωρίες, που η γυναίκα υφίσταται είτε από μέλη της οικογένειάς της¹¹⁵, είτε από τον ίδιο της τον εαυτό, αναγνωρίζοντας το 'λάθος' της. Όταν η Φρόσω έχασε την τιμή της, η τιμωρία που ήρθε από τη θεία της υπήρξε άμεση, βάνουση και αποτρόπαια. Την έκλεισε στο κατώγι, της έκοψε τα μαλλιά και περίμενε να έρθει ο πατέρας της για να ολοκληρώσει τα βασανιστήρια, «... να της χαρακιάση και να της αλατίση τα ψαχνά»¹¹⁶, να ξεπλύνει τη ντροπή, που δεν είχε μόνο να κάνει με την απώλεια της παρθενίας, αλλά και με την ατιμία που διαπράχθηκε στα πλαίσια της ταξικής διαστρωμάτωσης, αφού το σπίτι του άρχοντα Κρανιά ατιμάστηκε από το γιό του μπακάλη, «...με τα δάχτυλα αργασμένα από τα τυριά και βρώμικα από τις σαρδέλες»¹¹⁷. Αν και η θεία αναγκάστηκε να απελευθερώσει τη Φρόσω από το κατώγι, με την παρέμβαση των γυναικών της γειτονιάς, που είχαν και αυτές λόγο, αφού ιδιαίτερα στις αγροτικές κοινωνίες η κοινωνικοποίηση πραγματοποιείται μέσα από τη συνεχή, στενή ανθρώπινη συναλλαγή, από ολόκληρη την κοινωνική ομάδα, ωστόσο «... δεν της έβγαλε και τα κουρέλια από το κορμί, δεν της έδωσε ούτε τα ποδήματα, ούτε θέση στο τραπέζι»¹¹⁸. Την πραγματική όμως τιμωρία όχι μόνο της Φρόσως, αλλά και τη δική της που στάθηκε ανάξια να διαφυλάξει το όνομα της οικογένειάς¹¹⁹, περίμενε η θεία από τον πατέρα της Φρόσως, αφού ο ανδρισμός είναι που πρέπει να πειθαρχεί στα πνευματικά ιδεώδη της τιμής. Εντούτοις ο ερχομός του πατέρα διέψευσε τις ελπίδες της θείας, το χρέος του το έκανε γράφοντας ένα γράμμα στον πατέρα του νεαρού «γεμάτο αρχοντική

¹¹⁵ Η *Εφημερίς των Κυριών* στο ξεκίνημα του αιώνα συχνά καταγγέλλει το φόβο που βιώνουν οι γυναίκες μέσα στην οικογένεια, ως στοιχείο που αφαιρεί κάθε ανθρώπινη αξιοπρέπεια από τις γυναίκες και βεβηλώνει τον «ιερό» χαρακτήρα των οικογενειακών δεσμών. Ωστόσο ο φόβος αυτός είναι βαθιά ριζωμένος στην κουλτούρα και ενισχύεται από τη συνενοχή με την οποία η κοινωνία περιβάλλει τα «δικαιώματα ζωής και θανάτου» του πατέρα πάνω στις κόρες του, του αδελφού στις αδελφές του: «Το θα σε σφάξω καλλίτερα και θα σε σκοτώσω καλλίτερα και θα σε πνίξω είναι τόσον συχνά εις τα στόματα των πατέρων και των αδελφών, ώστε δημιουργείται ανεπαισθήτως η πεποίθηση ότι πραγματικούς δικαιούνται εις όλα αυτά». *Εφημερίς των Κυριών...*, 11-7-1904, Ε. Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, ό.π. σ. 307.

¹¹⁶ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 16.

¹¹⁷ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 16.

¹¹⁸ Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 17.

¹¹⁹ «Γιατί σα να μη θέλη να βγει κι από το νου της πως κι αυτή δεν έκαμε το χρέος της, δεν είχε τέσσερα τα μάτια στο θηλυκό της αδερφής της». Ο *Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 18.

αξιοπρέπεια και πατρικό θυμό» ζητώντας την αποκατάσταση της ατιμίας¹²⁰, ενώ περιέβαλε την κόρη του με πατρική αγάπη. Η πραγματική τιμωρία για την ντροπή θα έρθει από την ίδια τη Φρόσω, που επιλέγει μόνη της τον κατ' οίκον εγκλεισμό της, στην προσπάθειά της να λησμονήσει τα παλιά και «με τα ξεσκίδια της προηγούμενης ζωής να πλέξει μια καινούργια ήσυχη και ταπεινή, με την αγάπη του πατέρα, τριγυρισμένη από τη λησμονιά της αμαρτίας, και φωτισμένη από μια αχτίδα συχώρεσης και ελεημοσύνης»¹²¹. Η ίδια σαν ένα φάντασμα, με χαμένη τη ζωή, θαμμένη παντοτινά στο κατώγι και στο μαύρο μαντήλι του πένθους της, αποχωρισμένη από κάθε χαρά και γέλιο, χωρίς κανένα δικαίωμα για την ύπαρξή της, δέχεται από τον πατέρα της ανέλπιστο το δώρο της ανοχής, της συχώρεσης. Μα το σύννεφο που πλανιέται δεν είναι σε θέση να το διαλύσει, παρά μόνο ο γάμος με τον άτιμο εκείνο που την ξεγέλασε, που πήρε μαζί του τη ζωή της φεύγοντας, θα έδινε τη λύση, θα καθάριζε το μέτωπο του πατέρα από την ντροπή, θα ημέρωνε τη θεία, θα ησύχαζε τον κόσμο, θα της έδινε πίσω την τιμή, τη ίδια της τη ζωή¹²². Όμως η αμαρτία αξειπλήρωτη θα στοιχειώσει τη ζωή της, και σαν αποτρόπαιο έγκλημα ενός στυγερού φονιά που δεν έχει θέση στην κοινωνία, θα την φυλακίσει στην ειρική του εκούσιου κατ' οίκον εγκλεισμού. Για τη Φρόσω το πέρασμα του χρόνου λειτούργησε ευεργετικά, μετά από τέσσερα- πέντε χρόνια και ύστερα από το θάνατο του πατέρα της, «Το περασμένο της ξεχάστηκε πια και ξαναμπήκε λεύτερη στη ζωή του κόσμου. Βέβαια όχι πια σαν κόρη ανύπαντρη, μα σαν κατιτίς ουδέτερο είδος, κατιτίς ανάμεσα χήρας και γεροντοκόρης»¹²³. Θυσίασε την αυτοεκτίμησή της στην αυτοάρνησή της, θυσίασε την ευτυχία στο καθήκον, γιατί ηθικό ήταν τώρα να υπηρετεί την ευτυχία των άλλων. Ωστόσο η τωρινή της κατάσταση της παρείχε την ψυχολογική ηρεμία που τόσο πάσχιζε να αποκτήσει μετά την παράβασή της.

Η "ατιμασμένη" γυναίκα καταδικάζεται σε αγαμία, σε παραίτηση από κάθε χαρά της ζωής και νέος ρόλος της επιφυλάσσεται· εντάσσεται στην

¹²⁰ Ο Πύργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 23.

¹²¹ Ο Πύργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 21.

¹²² Ο Πύργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 19.

¹²³ Ο Πύργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 40.

κοινωνία ως άφυλη¹²⁴, αναλαμβάνει τις κοινωνικές υποχρεώσεις, εκπροσωπώντας την οικογένεια. Υποχρεώσεις όμως ταιριαστές στο "είδος" της: στην εκκλησία, στα λείψανα, στις αρρώστιες, στα μοιρολόγια, στις κηδείες, θλιβερά έργα, όπως είναι η ζωή της θλιβερή. Η ζωή και ο θάνατος συνταιριάζονται στο πρόσωπό της, τις γιορτές, τους γάμους, τις χαρές αναλάμβαναν οι μικρότερες αδελφές, σαν η ντροπή της Φρόσως να τα μόλυνε όλα αυτά¹²⁵. Σε όλη της τη ζωή προσπάθησε να κρατήσει τις μικρότερες αδελφές της, να διαφεντέψει τη ζωή τους, να τις βοηθήσει να μην κάνουν το δικό της λάθος. Η ζωή της κύλησε έτσι μέσα στις προλήψεις, στην ψυχική φθορά, χωρίς τίποτα να κάνει, χωρίς να διεκδικήσει το ελάχιστο μερίδιο ευτυχίας, και μια μέρα έσβησε «με τα μάτια ανοιγμένα πλατιά, άφεγγα πια, πηγμένα, στηλωμένα στο άδειο»¹²⁶, στην αδειά της ζωή.

Η διάκριση των φύλων μορφοποιείται μέσα στο χώρο, το «σπίτι» και ο «δρόμος» προσδιορίζονται αντίστοιχα ως τόποι γυναικείας και ανδρικής δραστηριότητας. Η Σμαραγδή, όπως και η Φρόσω, επιλέγει τον εγκλεισμό της μέσα στον οικιακό χώρο, τον παραδοσιακά γυναικείο χώρο, χωρίς ωστόσο να έχει διαπράξει το αμάρτημα της Φρόσως, αλλά μετά από το τραγικό γεγονός του πνιγμού ενός νεαρού, του οποίου της αποδόθηκε η ευθύνη, συνειδητοποιεί πως εκεί «ήταν το τέλος»¹²⁷. Απογοητευμένη και εγκλωβισμένη σε έναν κόσμο ανδροκρατούμενο, όπου η γυναίκα δε διαφεντεύει τίποτα δικό της¹²⁸, υποτάσσεται και αποφασίζει «...πως η ψαραδοσύνη δεν είναι για μια γυναίκα. Θέλω να μείνω μέσα στο σπίτι νοικοκυρά, σαν όλες τις γυναίκες»¹²⁹.

¹²⁴ Σύμφωνα με το Ορθόδοξο αξιακό σύστημα τελικό όραμα του μέλλοντος είναι το Άφυλο. Σε μια κοινωνία ισαγγέλων, γάμος και αγαμία/ παρθενία, άνδρας και γυναίκα δε θα έχουν πλέον καμιά σημασία. Στο διάστημα όμως που μεσολαβεί και σε ένα έμφυλο ανθρώπινο είδος, άνδρας και γυναίκα ορίζονται και σημαίνονται διαφορετικά σε ό,τι αφορά τη σεξουαλική επιθυμία και συμπεριφορά. Η γυναίκα θεωρείται "εκ φύσεως" εγκρατής. Ενώ για τον άνδρα το πάθος "γίνεται γεγονός δυσβάστακτο", η γυναίκα εκ φύσεως μπορεί να υπομένει το πάθος ευκολότερα. Ιδεώδης γυναίκα στο Ορθόδοξο αξιακό σύστημα είναι η Παρθένος Μητέρα, η γυναίκα που αναπαράγει είδος, κάθετα ιεραρχημένη κοινωνία με Εκκλησία με μηδενική ευχαρίστηση, με μηδενική ηδονή, η ανήδονη γυναίκα, αυτό που καθαγιάζεται είναι μόνο η παρθενία και η μητρότητα. Γρ. Λάζος, ό.π. σ. 102.

¹²⁵ *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 40.

¹²⁶ *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, ό.π. σ. 143.

¹²⁷ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 480.

¹²⁸ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 355.

¹²⁹ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 481.

Εσωτερικεύει την πεποίθηση ότι ο χώρος της κοινωνικής δράσης δεν της ανήκει, και περιορίζεται στον οικιακό χώρο και στο ρόλο της νοικοκυράς, υιοθετώντας τα χαρακτηριστικά του φύλου της. Έτσι η Σμαραγδή μην έχοντας άλλη διέξοδο, ντύθηκε στα μαύρα και σα χήρα αφιερώθηκε στην Παναγιά¹³⁰, αναζήτησε τη σωτηρία στην πνευματική ένωση με το θείο. Στην ελληνική κοινωνία ο γάμος είναι ο τρόπος για να ελεγχθεί η βέβηλη και μιαιφή φύση των γυναικών, όταν αυτός δεν πραγματοποιείται η ευταξία αποκαθίσταται μέσω του θρησκευτικού χώρου. Κάτω από τις κοινωνικές πιέσεις, με την αφιέρωση στο θεό, η γυναικεία ταυτότητα μετατρέπεται από μια αρνητική «Εύα» σε μια θετική «Παναγιά». Οι γυναίκες θεωρούν την Παναγιά πρότυπο κατάλληλο προς μίμηση, το οποίο, με την έμφαση που δίνει στην αγνότητα και τη μητρότητα, συμφωνεί με τον κοινωνικό τους ρόλο. Κατά συνέπεια, η γυναίκα που συμμετέχει και μάλιστα αφιερώνει τη ζωή της στην υπηρεσία της Παναγίας, βρίσκεται όχι μόνο σύμφωνη με τον κοινωνικό της ρόλο, αλλά ταυτόχρονα τον εξυψώνει με τη δράση της σε αυτό το χώρο, χωρίς όμως να τον ορίζει ή να τον δημιουργεί, αφού ο θρησκευτικός χώρος στην Ελλάδα παρουσιάζεται ως ανδρικό σύστημα¹³¹.

Η διχοτόμηση *δημόσιο/ ιδιωτικό* έχει σαφή όρια για τη γυναίκα του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα. Ο φόβος για τη γυναικεία σεξουαλικότητα και

¹³⁰ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 486.

¹³¹ Jill Dubisch, «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία. "Αναπλάθοντας" την ανθρωπολογία της Ελλάδας», στο Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης (επιμ.), ό.π. σ. 115-116. Η J. Dubisch κριτικάροντας τις περιγραφές που κατατάσσουν συμβολικά τις γυναίκες στην ίδια μεριά με το μιαιφό και το βέβηλο, διαπιστώνει ότι οι γυναίκες είναι υπεύθυνες για την παρουσία του Θεού στον οίκο και για την πνευματική ευταξία των μελών του: συντηρούν τα εικονίσματα, εκπροσωπούν το «νοικοκυριό» στην εκκλησία, πρωταγωνιστούν σε οικιακές τελετές, όπως επίσης οργανώνουν τις πρακτικές πλευρές της θρησκευτικής ζωής, ειδικεύονται σε ρόλους τελετουργικής θεραπευτικής. Οι γυναίκες φαίνεται να ελέγχουν τη μιαιφότητα, τη δική τους και των υπολοίπων μελών της οικογένειάς τους. Μέσω της θρησκευτικής τους πρακτικής, μετατρέπουν τον οίκο σε πνευματικό καταφύγιο και μικρόκοσμο ευταξίας. Έτσι λοιπόν «όχι μόνο οι άντρες, όσο και οι γυναίκες, αποτελούν μέρος της "φύσης", αλλά οι γυναίκες, όσο και οι άντρες, μπορεί να συμβολίζουν τον "πολιτισμό"». Μελετώντας τη συλλογική δράση των γυναικών σε θέματα θρησκευτικά καταδεικνύει πως η θρησκεία αποτελεί ένα δημόσιο εξω-οικιακό χώρο για τις γυναίκες, πεδίο στο οποίο ολοκληρώνεται η οικιακή δύναμη των γυναικών. J. Dubisch, «Greek women: Sacred or Profane», *Journal of Modern Greek Studies* 1, 1983, 185-202, στο Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης (επιμ.), ό.π. σ. 56-57.

η δυσπιστία που γεννά η απομάκρυνση των γυναικών από τον οικιακό χώρο, συνδέεται με την αντίληψη πως η γυναικεία φύση όχι μόνο δεν είναι αγνή, αλλά καθορίζεται από τη γυναικεία σεξουαλικότητα, η οποία μπορεί κάθε στιγμή να θέσει σε κίνδυνο την αντρική υπόληψη¹³². Η διαφύλαξη της τιμής κατά συνέπεια διασφαλίζεται με τον κατ' οίκον εγκλεισμό της γυναίκας και την ενασχόλησή της με τα οικιακά καθήκοντα, χαρακτηριστικά του φύλου της. Όπως ήδη παρατηρήσαμε ο περιορισμός της γυναίκας στον οικιακό χώρο επιβάλλεται είτε από την οικογένεια¹³³, είτε από την ίδια, που έχει βαθιά εσωτερικεύσει την αναγκαιότητα αυτού, προκειμένου να είναι κοινωνικά αποδεκτή. Εκτός των συνεχών απαγορεύσεων, του εγκλεισμού και του κοινωνικού αποκλεισμού που υφίστανται οι γυναίκες, συχνά ο κώδικας της αντρικής τιμής και η εξασφάλιση της αντρικής κυριαρχίας, φθάνει σε ακρότητες, που προκειμένου για την τιμωρία της ανυπάκουης γυναίκας διαπράττεται έγκλημα *δια λόγους τιμής*¹³⁴.

Στο μυθιστόρημα *Η Τιμή του αδελφού*, ο Γρ. Ξενόπουλος παρουσιάζοντας την άμεση συνάρτηση της αντρικής τιμής με τη γυναικεία σεξουαλικότητα, αποκαλύπτοντας το προσοδοφόρο "επάγγελμα" του αδελφού και την κοινωνική υποκρισία, κριτικάρει μια πρακτική που κατά το Μεσοπόλεμο αρχίζει να αντιμετωπίζεται ως αναχρονιστική¹³⁵. Η Αργυρώ, η

¹³² Βλ. σχ. Ε. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα 1980, J. K. Campbell, *Honour, family and patronage*, Οξφόρδη 1964.

¹³³ Τη χειρότερη περίπτωση εγκλεισμού στο σπίτι συναντούμε στο μυθιστόρημα του Γ. Ξενόπουλου, *Στέλλα Βιολάντη*. Η φυλάκισή της από τον πατέρα της, η στέρηση τροφής και οι συνεχείς ξυλοδαρμοί του κοριτσιού, που τόλμησε να αγαπήσει ένα νέο κατώτερης κοινωνικής τάξης από τη δική της και αρνήθηκε με κίνδυνο της ζωής της στο όνομα της πατριαρχικής τιμής, να φύγει από το πατρικό σπίτι, θα την οδηγήσουν στο θάνατο, για τον οποίο ο πατέρας της, θεωρώντας πως πράττει σύμφωνα με τους κανόνες τιμής, δεν αισθάνεται καμία ευθύνη και καμία ενοχή.

¹³⁴ Τα εγκλήματα για λόγους τιμής είναι παλιό κοινωνικό φαινόμενο, ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η προσβολή της «τιμής» αποτελούσε την κυριότερη αιτιολογία για την άσκηση διαπροσωπικής βίας, στοιχείο που δε φαίνεται να αλλάζει σημαντικά και στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Ε. Αβδελά, *Δια Λόγους Τιμής...*, ό.π. σ. 13.

¹³⁵ Το θέμα της τιμής σαν σημείο αναφοράς και μοχλός της προσαρμογής του ατόμου στην κοινωνία, αρχίζει να χάνει έδαφος μετά το 1922, ενώ η εντιμότητα με την έννοια της επαγγελματικής και εμπορικής ευθύτητας, παραμένει σταθερή. Η εντιμότητα είναι αξία λιγότερο αρχαϊκή από την τιμή και πιο προσαρμοσμένη στις κοινωνικο-οικονομικές συναλλαγές και τα ήθη του αστικού χώρου που επικρατούν σταδιακά μετά το 1922. Το μυθιστόρημα του Γρ. Ξενόπουλου *Τίμιοι και Ατίμιοι* αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα που προβληματίζει που αναπτύσσεται γύρω από το θέμα της τιμής, σε μια μεταβατική περίοδο

νεαρή γυναίκα του παραπάνω μυθιστορήματος, κάτω από την επίδραση της ανέχειας και της πρόκλησης των αστικών τρόπων ζωής, όπως αλλού έχει αναφερθεί, ζει ζωή ηθικά και κοινωνικά επιλήψιμη, εντούτοις δεν είναι αυτός ο λόγος που οδηγεί τον αδελφό της στην αδελφοκτονία. Μόλις ο Θανάσης πληροφορείται τη μεμπτή διαγωγή της αδελφής του, από κάποιο φίλο του¹³⁶, απειλεί να την σκοτώσει¹³⁷, «... θα σε πιάσω από τα μαλλιά και θα σε κρεμάσω απ' το παραθύρι... να περνάει ο κόσμος και να σε φτύνει. Άτιμη, που μας ντροπιάζεις!...»¹³⁸, και στα πλαίσια της αποκατάστασης των σχέσεων εξουσίας μέσα στην οικογένεια, της αντρικής κυριαρχίας, ξεσπά στη μητέρα του¹³⁹. Η Αργυρώ κάτω από την πίεση του φόβου για τη ζωή της και γνωρίζοντας τον ανήθικο χαρακτήρα του αδελφού της, αρχίζει να του δίνει χρήματα, να τον δωροδοκεί, εξασφαλίζοντας έτσι την ακεραιότητά της, «...Τσιμουδιά ο καλός σου ο Θανάσης! Λες και του είχε βουλώσει το στόμα το μεταξωτό χαρτί με τα τρία νούμερα [...] Η Αργυρώ λοιπόν ούτε οφάχτηκε σαν τ' αρνί, ούτε κρεμάστηκε γυμνή από το παράθυρο, ούτε καν έφαγε "ξύλο της χρονιάς της". Μόνο που πλήρωνε κεφαλιάτικο στον Αλήπασα τον αδελφό της...»¹⁴⁰. Η ενέργεια όμως αυτή ήταν που την τσάκισε περισσότερο και από τη δική της ατιμία, «Για πρώτη φορά, ύστερ' απ' την ατιμία της, εννοούσε, συναισθανόταν πως δεν είχε τ ι μ ή. Γιατί έβλεπε τον αδελφό της να μην έχει... Τον εαυτό της δεν τον λογάριάζε, τη μητέρα της ούτε. Γυναίκες, αδύνατα πλάσματα, χαμένα... Ο αδελφός της όμως ήταν άντρας!... Κι αυτό

όπου οι παλιές αξίες συγκρούονται με τις καινούργιες. Μ. Σκαλάκη, ό.π. σ. 141-142. Ωστόσο, σύμφωνα με την Ε. Αβδελά, η έννοια της τιμής επαναπροσδιορίζεται μετά τον Εμφύλιο, απονομιμοποιώντας τη συσχέτιση ανάμεσα στην υπεράσπιση της τιμής και στη διαπροσωπική βία. Η διαδικασία εντάσσεται σε έναν ευρύτερο προβληματισμό αναφορικά με τη φουσιγνωμία και τις ιδιαίτερες αξίες της ελληνικής κοινωνίας σε μια περίοδο ραγδαίων μετασηματισμών. Ε. Αβδελά, ό.π. σ. 14.

¹³⁶ Ο αδελφός εμφανίζεται να μαθαίνει για τις ερωτικές σχέσεις της ανύπαντρης ενήλικης αδελφής του από «πληροφορίας», «από ανώνυμον επιστολήν και από διάφορους συμπολίτας του». Ε. Αβδελά, ό.π. σ. 74. Το ερωτικό παρασπράγμα της ανύπαντρης γυναίκας, δεν αφορά μόνο στην οικογένεια, αλλά ολόκληρη η κοινωνία γίνεται ελεγκτής και κριτής των πράξεών της, στα πλαίσια διατήρησης της συνοχής της (ανδρικής) κοινότητας και της κοινωνικής ευταξίας.

¹³⁷ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 191.

¹³⁸ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 195-196.

¹³⁹ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 196.

¹⁴⁰ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 222 και 233.

την ταπεινώνει, την πονούσε, την τσάκιζε από καθετί περισσότερο»¹⁴¹. Η τιμή, η υπόληψη της οικογένειας είναι καθαρά ανδρική υπόθεση, ο άντρας είναι αυτός που οφείλει στα πλαίσια του ανδρισμού του να προασπίζεται την οικογενειακή τιμή, το βάρος πέφτει κατεξοχήν σ' αυτόν, η γυναίκα, αδύνατο πλάσμα, μόνο με τον έλεγχο της σεξουαλικότητάς της και τη "ντροπή" μπορεί να διαφυλάξει την τιμή της. Έτσι η Αργυρώ έφτασε στο σημείο να μην της μένει δραχμή από την άτιμη δουλειά της, να τα δίνει όλα στον αδελφό της¹⁴², μέχρι τη στιγμή που αποφάσισε να μην του ξαναδώσει τίποτα¹⁴³, γεγονός που οδήγησε το Θανάση να την παραμονέψει και βγαίνοντας από το "σπίτι" της κυρίας Φανής να της επιτεθεί και να την τραυματίσει με εφτά μαχαιριές¹⁴⁴. Επικαλούμενος μπροστά στον κόσμο που συγκεντρώθηκε την τιμή του¹⁴⁵, «Αφήστε με!... αφήστε με να την τελειώσω!... την άτιμη που με ντρόπιαζε!... Είναι αδελφή μου!...»¹⁴⁶, και δίνοντας στο ανήμπορο κορμί της Αργυρώς κι άλλες μαχαιριές, προσπάθησε να στρέψει με το μέρος του τους ανθρώπους που ήταν παρόντες, που αντιπροσώπευαν την κοινωνία και τη δικαιοσύνη της, την κοινή γνώμη¹⁴⁷, στοιχείο καθοριστικό για την έκβαση της απόφασης του δικαστηρίου, «Της έπρεπε, ψιθύρισε ο κόσμος...»¹⁴⁸. Ο ηθικά

¹⁴¹ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 224.

¹⁴² *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 304.

¹⁴³ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 306-315.

¹⁴⁴ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 330-332.

¹⁴⁵ Η επίκληση του «εγκλήματος δια λόγους τιμής», κατατάσσει το συμβάν σε μια διαφορετικού είδους κατηγορία πράξεων διαπροσωπικής βίας, που έχει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο και νόημα, διαφορετικά από τις άλλες κατηγορίες εγκλημάτων. Η Ε. Αβδελά τα ρητορικά σχήματα που επεξηγούν τη γενική αιτιολογία «δια λόγους τιμής», τα ονομάζει *πολιτισμικά σενάρια*, στα οποία παραπέμπουν και τα οποία διαμορφώνουν οι διαφορετικές συνιστώσες του συμβάντος σε όλες τις χρονικές του στιγμές: δράστης και θύμα, αστυνομία, Τύπος, δικαιοσύνη, κοινή γνώμη. Ε. Αβδελά, ό.π. σ. 36-42.

¹⁴⁶ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 332.

¹⁴⁷ «Το παιδί από δω χτύπησε την αδερφή του, γιατί είχε παρεκτραπεί... Την είδε να βγαίνει από κακό σπίτι... Δεν είναι κανένας κακούργος. Για την τιμή του εγκλημάτισε, όπως θα το 'κανα κι εγώ κι εσύ...», *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 334. Το «κοινό», η «κοινή γνώμη» συνιστά το συνδετικό ιστό ανάμεσα στο «έγκλημα τιμής» και στην ευρύτερη κοινωνία. Το «έγκλημα τιμής» προκαλεί ιδιαίτερη συγκίνηση, όχι μόνο διότι όλοι καταλαβαίνουν τι σημαίνει να εγκληματίσει κανείς «δια λόγους τιμής», αλλά οι συντεταγμένες ενός τέτοιου εγκλήματος ευνοούν την ταύτιση του κοινού με τα πρόσωπα του δράματος. Έγκλημα τιμής μπορεί να διαπράξει ο καθένας, χωρίς αυτό να σημαίνει πως είναι ένας κοινός εγκληματίας, αλλά η προσβολή της τιμής του τον οδήγησε στο να χάσει τον έλεγχό του. Σχετικά με την «κοινή γνώμη» και τη γνώμη του «κοινού» βλ. Ε. Αβδελά, ό.π. σ. 104-109.

¹⁴⁸ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 333. Η επείκεια με την οποία η κοινή γνώμη βρίσκει ελαφρυντικά στους υπεύθυνους των εγκλημάτων κατά των γυναικών καταγγέλλεται συχνά

επιλήψιμος τρόπος ζωής της γυναίκας, παρέχει στον αδελφό το ελαφρυντικό για την πράξη του, και νομιμοποιεί την επιθετικότητα του.

Η υπόθεση πήρε διαστάσεις από τον Τύπο, διότι επρόκειτο για ένα «δράμα τιμής» από αυτά που συγκινούν κάθε τόσο την κοινωνία και κάνουν τους δημοσιογράφους να κοπανίζουν τα στερεότυπα για την «ελληνική οικογένεια» και για τα «ελληνικά ήθη»¹⁴⁹. Έτσι το δικαστήριο των ενόρκων, εκ των προτέρων πεπεισμένο για το δίκιο του αδελφού, καλείται να εκδικάσει μια υπόθεση, στην οποία δε γίνεται δεκτή καμιά μαρτυρία υπέρ του θύματος. Η βεβαιότητα της πράξης της νεαρής γυναίκας συνεπάγεται την απάντηση του δράστη, δεν αφήνεται κανένα περιθώριο αμφισβήτησης της αξίας του κώδικα τιμής, αυτό που ενδιαφέρει είναι η ισχύς του και το είδος της αντίδρασης, που προκάλεσε η προσβολή του.

Οι ένορκοι¹⁵⁰ σε δίκες για «εγκλήματα τιμής» δείχνουν ιδιαίτερη επιεικεια στους δράστες, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν η ίδια η οικογένεια του θύματος παίρνει το μέρος του δράστη, όπως συμβαίνει εδώ με τη μητέρα της Αργυρώς. Μολονότι ο πόνος της για το χαμό της κόρης της είναι μεγάλος, αν και είχε γνώση της κατάστασης, «...δεν έριχνε όλα τα κατάβαρα στο Θανάση. Είχε το δίκιο του κι αυτός, είχε τ' άδικο της κι η συχωρεμένη. Γιατί να δείξει τόση κακία, τόσο πείσμα στο τέλος; Ας του 'δινε τα μισά, αφού πρώτα του τα 'δινε όλα...», με αποτέλεσμα στην κατάθεσή της να υποστηρίξει

από την *Εφημερίδα των Κυριών*: «Και η κοινωνία, της οποίας τας γνώμας διερμηνεύει ο τύπος, αντί να εξεγερθεί κατά του απαίσιου αδελφοκτόνου, ευρεν ως πρόχειρον δικαιολογίαν την δήθεν παραφροσύνην αυτού, την οποίαν φυσικά θα επικαλεσθούν, εις παρόμοιας και χειροτέρας περιστάσεις όλοι οι αδελφοκτόνοι του μέλλοντος», *Εφημερίς των Κυριών*, 11-7-1904, αναφέρεται από την Ε. Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών...*, ό.π. σ. 308.

¹⁴⁹ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 355 και 362. Ο συγγραφέας ασκεί κριτική σ' αυτή την πρακτική, φαινόμενο σύνθητες στην ελληνική κοινωνία, επιρρίπτοντας ευθύνην στον Τύπο, που δίνει τέτοιες διαστάσεις σε τέτοιου είδους ενέργειες, που αντί να αποδυναμώνουν αυτά τα περιστατικά αντιθέτως τα ενισχύουν.

¹⁵⁰ Τα σώματα των ενόρκων απαρτίζονται μόνο από άνδρες, μέχρι το 1954, που νομοθετική ρύθμιση δίνει το δικαίωμα στις γυναίκες να συμμετέχουν σ' αυτά. Η ρύθμιση προκαλεί ποικίλες αντιδράσεις από τη μεριά των δικηγορικών και δικαστικών παραγόντων, που αφορούν στις σχέσεις του κάθε φύλου με τα συναισθήματα. Μια από τις πρώτες γυναίκες εγκληματολόγους η Αγλαΐα Τσήτουρα δίνει την απάντηση πως «...είναι όχι μόνο σκόπιμον αλλά και αναγκαίον να συμμετέχουν εις το δικαστήριον των ενόρκων και αι γυναίκες», γιατί έτσι εξασφαλίζεται η αντιπροσώπευση των αντιλήψεων και των συναισθημάτων όλου του λαού και όχι μόνο των αντρών. Ε. Αβδελά, ό.π. σ. 162-163.

το γιο της, που «εσκότωσε για την τιμή του»¹⁵¹. Κατά τη διάρκεια της δίκης δε βρέθηκε παρά μόνο ένας μάρτυρας κατηγορίας, ο Μίμης, φίλος της Αργυρώς, να πει αυτά που είχαν συμβεί και ποιος ήταν στην πραγματικότητα ο Θανάσης, η μαρτυρία του όμως όχι μόνο έπεσε στο κενό, αλλά και ο ίδιος στο τέλος της κατάθεσής του βρέθηκε να χαρακτηρίζεται «κοινωνικός επαναστάτης»¹⁵², αφού δεν παραδεχόταν την τιμή! Σύμφωνα με την Ε. Αβδελά, η δίκη οργανώνεται στη βάση δυο αντιθετικών εκδοχών του συμβάντος, αλλά και του ευρύτερου πλαισίου στο οποίο αυτό εγγράφεται: την εκδοχή των μαρτύρων κατηγορίας και την εκδοχή των μαρτύρων υπεράσπισης, εκδοχές που εγγράφονται εξίσου στη λογική του συμβολικού κώδικα της τιμής είτε για να απορρίψουν την ισχύ του, είτε για να την επιβεβαιώσουν¹⁵³.

Το δικαστήριο τελικά απαλλάσσει τον αδελφοκτόνο από την κατηγορία, κάτω από τις επευφημίες του ακροατηρίου¹⁵⁴. Αυτό που αναζητήθηκε είναι η ευθύνη του θύματος για να αποτιμηθεί το μέγεθος της ευθύνης του δράστη, και ως προς αυτό η ευθύνη της Αργυρώς αποδείχτηκε αδιαμφισβήτητη, άλλωστε τα κοινωνικά κριτήρια για τη γυναικεία σεξουαλική συμπεριφορά, στην περίοδο που εξετάζουμε, χαρακτηρίζονται από τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις του φύλου, άρα οι κρίσεις που εκφέρονται ταυτίζουν την ηθική με τη σεξουαλική ηθική των γυναικών και τη συνδέουν με την αναμενόμενη εκπλήρωση των έμφυλων ρόλων. Στο μυθιστόρημα αυτό ο συγγραφέας καταγγέλλει την κοινωνική υποκρισία, τις κοινωνικές συμβάσεις που την τροφοδοτούν¹⁵⁵, προβάλλοντας την κατάφωρη

¹⁵¹ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 349 και 358.

¹⁵² *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 408.

¹⁵³ Ε. Αβδελά, ό.π. σ. 95.

¹⁵⁴ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 426.

¹⁵⁵ Ενώ ο Ξενοπούλος αντιλαμβάνεται τη διαγωγή των ατόμων ως συνέπεια κοινωνικών παραγόντων και σε αυτή τη βάση κριτικάρει την κοινωνική υποκρισία, στους *Δεσμάτες* του Άγγ. Τερζάκη ένα άλλο έγκλημα παρουσιάζεται περισσότερο σαν απόρροια της προσωπικότητας και της ψυχολογικής κατάστασης του ατόμου. Αυτό που προβάλλεται είναι η ένταση στις σχέσεις των δυο φύλων, η προβολή του ανδρικού προτύπου εις βάρος της θηλυκότητας, τα αισθήματα κατωτερότητας του ήρωα, το πάθος και η ζήλεια, που τον οδηγούν στο να σκοτώσει τη νεαρή φιλενάδα του μόλις μαθαίνει πως δεν είναι παρθένα, ενώ στον ίδιο αρνείτο να 'δοθεί' για να τον αναγκάσει να την παντρευτεί. *Δεσμάτες*, ό.π. σ. 194-195, 224-225, 289, 337-338. Το «ποιόν» αυτής της ηρωίδας έρχεται σε αντίθεση με την ηθική

αντίφαση ανάμεσα σε αυτό που οι δράστες ισχυρίζονται ότι είναι και σε αυτό που πραγματικά είναι¹⁵⁶, προκειμένου να προστατέψουν το προσοδοφόρο επάγγελμα που αντιπροσωπεύει η συγγένεια μαζί τους, δηλαδή τις σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης που έχουν με τις γυναίκες συγγενείς τους!¹⁵⁷

10.3.2. Γυναικείες αντιδράσεις στον εγκλεισμό και στον έλεγχο

Όσο κι αν η κοινωνία και η οικογένεια έχουν οριοθετήσει στενά τα πλαίσια ζωής των νεαρών γυναικών, και προς αυτή την κατεύθυνση έχουν προσανατολίσει την ανατροφή τους, όπως είδαμε οι παραβιάσεις δε λείπουν και παρ' ότι την ευθύνη αυτών αναλαμβάνουν οι ίδιες οι γυναίκες, ωστόσο υπάρχουν περιπτώσεις που ο ψυχισμός τους αντιδρά στα κοινωνικά στερεότυπα, μολοντί αυτή η αντίδραση, εκδηλώνεται περισσότερο ως εσωτερική διαμαρτυρία, παρά φτάνει σε ρήξη με το κοινωνικά καθορισμένο πρότυπο ζωής της γυναίκας.

Η Φρόσω, στον Πύργο του Ακροποτάμου, αναλαμβάνει την ευθύνη της παράβασης και δικαιολογεί τη σκληρή συμπεριφορά της θείας της, ωστόσο έρχονται στιγμές, που αντιδρά και αναλογιζόμενη τις πράξεις της, «Γεννιέται μόνο του μ' όλον τον πόλεμο που θέλη να του κάμη ο στοχασμός της. Βλέπει τον εαυτό της παρατημένο από θεούς και ανθρώπους. Κ' έρχονται στιγμές που η ψυχή της αγριεύει κι ανταριάζεται και δειλά- δειλά σα να γυρεύη κάποιο δίκιο... που κ' η ίδια κιόλας δεν είναι βέβαιη αν είναι αλήθεια

διαγωγή της αδελφής του νεαρού, που με την αγνότητά της στο τέλος θα παντρευτεί τον νέο που αγαπά. Σαν ηθικόν διδάγμα αποδεικνύεται πως η σεμνότητα και η διαφύλαξη της τιμής της γυναίκας είναι στοιχεία που μπορούν να ολοκληρώσουν το φυσικό προορισμό της με το γάμο, ενώ η σεξουαλική ελευθερία και η ζωή της γυναίκας έξω από τις κοινωνικές επιταγές μπορούν να την οδηγήσουν ακόμα και στο θάνατο.

¹⁵⁶ Το «ποιόν» ορίζεται με διαφορετικούς όρους για τους άντρες και για τις γυναίκες, ορίζεται ρητά με έμφυλους όρους. Στο επίκεντρο βρίσκεται η ηθική ακεραιότητα ή η ανηθικότητα των γυναικών, έτσι είναι η τιμή των γυναικών που επιβάλλει τη διαχείριση της προσβολής από τους άντρες της οικογένειάς τους, ανεξάρτητα από το δικό τους «ποιόν». Η προσβολή αφορά κυρίως στους άντρες και αυτοί είναι που αισθάνονται ντροπή από την ανυπόληπτη συμπεριφορά του θηλυκού μέλους της οικογένειάς τους, αυτό που άμεσα πλήττεται είναι η δική τους υπόληψη. Ε. Αβδελά, ό.π. σ. 102 και 125.

¹⁵⁷ Ε. Αβδελά, ό.π. σ. 145.

δίκιο»¹⁵⁸. Η γυναίκα μεγαλώνει χωρίς να συγκροτεί μια στέρεη ταυτότητα, αλλά εσωτερικεύοντας τα χαρακτηριστικά του φύλου της, την υποταγή και την παθητικότητα, που την οδηγούν σε δειλία και ανασφάλεια, δεν είναι σε θέση να αναγνωρίσει το άδικο που γίνεται εις βάρος της και να παλέψει για τη ζωή της.

Μικρές επαναστάσεις γίνονται εκ μέρους των γυναικών, όταν συνειδητοποιούν την υποταγή και την παθητικότητα στις οποίες τις έχει καταδικάσει η κοινωνία, που δεν είναι όμως τόσο δραστικές ώστε να ανατρέψουν την εγκλωβισμένη ζωή τους. Η μικρότερη αδελφή της Φρόσως η Κούλα, απογοητευμένη από τις διαρκείς απαγορεύσεις, από τη θέαση του κόσμου μέσα από το παράθυρο¹⁵⁹ του Πύργου, διαμαρτύρεται για τη ζωή της, «Ζωή κι αυτή να μην έχει κανέναν το λεύτερο να κάνη ό,τι τ' αρέσει!... Δε βασιτείται άλλο αυτή η ζωή!... Όχι θα βγω όζω κι ας χαλάση ο κόσμος!»¹⁶⁰ και αλλού συνειδητοποιεί τον έμφυλο διαχωρισμό της ζωής, της κίνησης, της συμπεριφοράς, όπως ορίζεται από την παραδοσιακή ανδροκρατούμενη ελληνική κοινωνία, «Να μην μπορή κανέναν να κάνη εκείνο που τ' αρέσει! Σκλαβιά ανυπόφερτη είν' αυτή η ζωή για τα θηλυκά του κόσμου. Οι άντρες για λογαριασμό τους δεν ρωτούν κανέναν... Δεν είναι ζωή, δεν είναι ζωή αυτή!»¹⁶¹.

Η Σμαραγδή μην αντέχοντας περισσότερο την κοινωνική κριτική και τον έλεγχο της ζωής της, στην κλειστή κοινωνία του χωριού, τελικά υποτάσσεται στις κοινωνικές επιταγές, για να βρει την ησυχία της, παρά το γεγονός ότι «ένιωθε στην αρχή ένα αδιάκοπο ανακάτεμα στις ιδέες και στα συναισθήματα που χτυπιόντανε μέσα της, φουρτουνιασμένα κύματα... ύστερα όλα άρχισαν με τον καιρό να γαληνεύουν... ώσπου στο τέλος πήρανε μορφή στέρεη, κυριαρχική»¹⁶². Η γυναίκα δεν έχει διαμορφώσει ολοκληρωμένη προσωπικότητα, που να της παρέχει τη δυνατότητα να αντιπαλέψει τα

¹⁵⁸ Ο Πύργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 27.

¹⁵⁹ Το παράθυρο του σπιτιού παρέχει τη μόνη δυνατότητα του κοριτσιού να παρακολουθεί τον "έξω" κόσμο, τον απαγορευμένο για τις ανύπαντρες κοπέλες, σε συμβολικό επίπεδο είναι το μοναδικό "άνοιγμα" στη ζωή.

¹⁶⁰ Ο Πύργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 72-73.

¹⁶¹ Ο Πύργος του Ακροποτάμου, ό.π. σ. 87.

¹⁶² Η Παναγιά η Γοργόνα, ό.π. σ. 484.

κοινωνικά στερεότυπα και να αυτονομηθεί στη ζωή της, σε κάθε περίπτωση είναι εξαρτημένη από το άλλο φύλο, που χωρίς την προστασία του και την υποταγή της σ' αυτό δεν εκπληρώνει το φυσικό της προορισμό και δεν έχει θέση στη ζωή.

Τη μοναδική περίπτωση αντίδρασης στις καταπίεσεις, που εκδηλώνεται περισσότερο ολοκληρωμένα, συναντούμε από τη Ντόρα, η οποία χάριν της ερωτικής της επιθυμίας, εκφράζοντας ελεύθερα τη σεξουαλικότητά της, έρχεται σε απόλυτη σύγκρουση με το κοινωνικό κατεστημένο. Δε διστάζει να έρθει σε ρήξη με τη θεία, νοικιάζοντας δικό της χώρο¹⁶³, δε διστάζει να αποκοπεί από τους οικογενειακούς δεσμούς¹⁶⁴, να αναλάβει τη ζωή της μόνη της, εργαζόμενη να ολοκληρώσει τις σπουδές της¹⁶⁵ και τελικά να φύγει στο εξωτερικό με τον έρωτά της¹⁶⁶.

Το γεγονός ότι τα δυο πρώτα μυθιστορήματα διαδραματίζονται στον εξωαστικό χώρο, ενώ το τρίτο στην Αθήνα, μας οδηγεί στη σκέψη πως στα στενά όρια της επαρχίας ελάχιστες είναι οι δυνατότητες αντίδρασης που προσφέρονται στις άγαμες γυναίκες, άλλωστε τόσο η Φρόσω και οι αδελφές της, όσο και η Σμαραγδή, παρά την εσωτερική τους επανάσταση, στο τέλος υποτάσσονται και ο έλεγχος της κοινωνικής ομάδας λειτουργεί μέσα τους καθοριστικά, προκειμένου να διορθωθεί η παράβαση.

Σε αντίθεση στην πόλη, η επίδραση του εξαστισμού γίνεται εντονότερη και στα πλαίσια της εισβολής των νεοφερμένων ιδεών υπάρχουν γυναίκες, έστω και ελάχιστες, που αρχίζουν να αντιλαμβάνονται την ύπαρξή τους, διεκδικώντας μερίδιο στη ζωή, εσωτερικεύοντας τον ηθικό κώδικα κάποτε με πιο ανθρώπινους όρους για τη ζωή τους¹⁶⁷, προοπτική που για την ελληνική συντηρητική κοινωνία έχει να διανύσει πολύ δρόμο ακόμα. Στην πόλη και κυρίως στην πρωτεύουσα, η ποικιλία των στοιχείων που συνθέτουν την

¹⁶³ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 95.

¹⁶⁴ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 143.

¹⁶⁵ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 150-151.

¹⁶⁶ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 207.

¹⁶⁷ Στις καινούργιες αστικές συνθήκες ζωής γίνεται επιτακτικότερη η ανάγκη εσωτερίκευσης του ηθικού κώδικα και η λειτουργία του ελέγχου, πρόληψης και τιμωρίας με τις οποίες επιφορτιζόταν άλλοτε η κοινωνική ομάδα, τώρα αναλαμβάνονται όλο και συχνότερα από το Υπεργώ, δηλαδή την εσωτερικευμένη εσωτερική ένσταση. Μ. Σακαλάκη, ό.π. σ. 147.

αρνητική εικόνα μιας γυναίκας, έχει να κάνει με το απειλητικό στοιχείο του αυξανόμενου εξαστισμού, που θεωρείται ότι είναι οι περισσότερες ελευθερίες και επιλογές που συνεπάγεται για τις γυναίκες¹⁶⁸.

Πάντως στην πλειοψηφία τους οι άγαμες γυναίκες των μυθιστορημάτων δεν εκδηλώνουν καμία μορφή αντίδρασης στις συνεχείς καταπιέσεις, αντιθέτως έχουν βαθιά εσωτερικεύσει την υποταγή του φύλου τους.

10.4. Η γυναίκα «αντικείμενο». Σεξουαλική παρενόχληση

Στην περίοδο της εφηβείας, που συντελούνται οι πρώτες αλλαγές στο σώμα, το κορίτσι προετοιμάζεται για την αφιέρωσή του στον άνδρα. Πρόκειται για μια εξαιρετικά σημαντική περίοδο στη ζωή της γυναίκας, κατά την οποία πραγματοποιείται η παγίωση της αντίληψης του εαυτού ως αντικειμένου, ενώ παράλληλα η αυστηρή παιδεία καλλιεργεί στο κορίτσι το φόβο της αμαρτίας, την ντροπή και τις ενοχές για τα πρώτα ερωτικά βήματα. Αυτό που μαθαίνει η γυναίκα είναι η ικανοποίηση των αντρικών επιθυμιών, πάντοτε μέσα από το θεσμό του γάμου, όπου και πάλι δε δικαιούται ερωτικής απόλαυσης, διότι η γυναίκα μαθαίνει να δίνει απόλαυση και όχι να παίρνει¹⁶⁹. Από πολύ νωρίς η γυναίκα μαθαίνει πως η σεξουαλική πράξη δεν την αφορά, αφού δεν έχει τις ίδιες ανάγκες με τον άντρα, άλλωστε η εκδήλωση ψυχρής σεξουαλικότητας από τη γυναίκα δεν απασχολεί τον άντρα, αφού η απόλαυση αφορά μόνο σ' αυτόν¹⁷⁰. Η γυναίκα από τη στιγμή

¹⁶⁸ Safilios- Rothschild C., " 'Honour' crimes in contemporary Greece", *British Journal of Sociology* 20 (1969), p. 207, αναφέρεται από την Ε. Αβδελά, ό.π. σ. 138.

¹⁶⁹ Όπως υποστηρίζει η Κάρλα Ραβαγιόλι στη συνέντευξή της με τον Τζιοβάννι Μπερλιγκουέρ, ο πρώτος τρόπος για να ανακτήσει η γυναίκα τον εαυτό της διανοητικά και ψυχολογικά είναι η γνώριμία με το σώμα της, γιατί «Η γυναίκα σ' όλη τη διάρκεια της πατριαρχικής κοινωνίας, αποξενώθηκε από το σώμα της και ιδιαίτερα από τα γεννητικά της όργανα, που χρησιμοποιούνται από τον αρσενικό είτε σαν όργανο αναπαραγωγής είτε σαν αντικείμενο ηδονής. Ηδονή που αντίθετα την αρνούνται σ' εκείνη σαν ανάρμοστη και αμαρτωλή σύμφωνα με την παραδοσιακή ηθική». Ραβαγιόλι Κ., «Η γνώριμία με το σώμα μας» Συνέντευξη με τον Τζιοβάννι Μπερλιγκουέρ, *Το Γυναικείο Ζήτημα*, Αθήνα 1979, Θεμέλιο, σ. 116-117.

¹⁷⁰ Ο Ν. Σαρρής μελετώντας τη μεσαιωνική κοινωνία και πολιτεία, εστιάζει το ενδιαφέρον του σ' αυτό που κατά κύριο λόγο προβάλλεται μέσα από τα πατερικά κείμενα και τη Βυζαντινή

που την παντρεύεται είναι «δική του, στην κατοχή του, στην εξουσία του», μπορεί να την χρησιμοποιεί όπως θέλει.

Για τις γυναίκες η σεξουαλική πράξη περιγράφεται, και συχνά και οι ίδιες τη νιώθουν έτσι, σαν αναγκαίο κακό, που πρέπει να το υποστούν για να κάνουν παιδιά, σε καμία όμως περίπτωση δεν αντλείται από αυτή ευχαρίστηση¹⁷¹. Καθήκον του κάθε κοριτσιού είναι να υπερασπίζεται την τιμή και την αγνότητά του, να πειθαρχεί τη μιαιρότητα της φύσης της, ενώ και σαν έγγαμη η γυναίκα δεν μπορεί να εκφράσει τη σεξουαλικότητά της, με αποτέλεσμα το σεξουαλικό σμίξιμο να αποτελεί για τη γυναίκα «υπηρεσία»¹⁷².

Η οποιαδήποτε εκδήλωση σεξουαλικότητας εκ μέρους των γυναικών είναι ταυτισμένη με την πορνεία, γι' αυτό και αυτό που προβάλλεται είναι η γυναικεία αγνότητα αν όχι η α-σεξουαλικότητα της γυναικείας φύσης.

σκέψη σχετικά με τον ιδανικό τύπο γυναίκας, έτσι ιδανική γυναίκα –ως σύζυγος– είναι ο τύπος της «ψυχρής γυναίκας». Κατά συνέπεια ο αποκλεισμός του γυναικείου οργασμού αποτελεί μια φανταστική προσδοκία του άνδρα, προκειμένου να διατηρεί ακέραιη την εξουσία του πάνω στη γυναίκα, γι' αυτό και ο άνδρας σκόπιμα αγνοεί τις γενετήσιες επιθυμίες της γυναίκας. Σύμφωνα με την πατερική σκέψη στη γυναίκα δεν υπάρχει οργασμός, η γυναίκα παρουσιάζεται πρακτικά ευνουχισμένη· ένας ευνουχισμός όχι μόνο σεξουαλικός, αλλά και κοινωνικός, πολιτικός και οικονομικός. Άλλωστε η ηδονή/οργασμός που προνομιακά επιφυλλάσσεται στον άνδρα είναι αποδεικτικό στοιχείο της ενεργητικότητάς του, αποτελεί καθ' εαυτό θετική αξία, είναι σύμφυτο προς τη δύναμη και την εξουσία του, άρα η σεξουαλική εξουσία έχει πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Σε αντίθεση η παθητικότητα της γυναίκας είναι απαξία, είναι δηλωτική αδυναμίας, με αποτέλεσμα η γυναίκα να θεωρείται εξουσιαζόμενη, υποταγμένη. Ν. Σαρρής, *Φιλοσοφία της Κοινωνίας και της Πολιτείας*, ό.π. σ. 212-213.

¹⁷¹ Η σεξουαλική πράξη, σύμφωνα με την έρευνα της Μ. Ε. Αντμάν στο Πουρνάρι, αποκαλείται από τις γυναίκες, «η δουλειά». Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 122. Η Stella Browne καταγγέλοντας τη «διπλή ηθική» που ισχύει για τους άντρες και τις γυναίκες, εναντιώνεται στην πεποίθηση που θέλει την ερωτική επιθυμία να μην ταιριάζει στις ηθικές γυναίκες, παρά στις πόρνες. Όπως λέει, σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη, οι γυναίκες θεωρούνται σεξουαλικά απαθείς και εκ φύσεως μονανδρικές, διότι η πλειοψηφία των γυναικών δεν αισθάνονται ούτε περιέργεια, ούτε επιθυμία για τα ζητήματα αυτά, όσο είναι παρθένες. Ακόμα κι όταν αρχίσει η ερωτική τους ζωή, η σωματική συγκίνηση δεν είναι μόνο απλώς δευτερεύουσα αλλά και μια *ανταπόκριση* απλώς στις ανάγκες των συζύγων τους. Καμιά γυναίκα με στοιχειώδεις αρχές ή το παραμικρό ίχνος ευαισθησίας δεν μπορεί να νιώθει σωματική έλξη για περισσότερους από έναν άντρα, «η γυναίκα είναι εκ φύσεως μονογαμική, ενώ ο άντρας πολυγαμικός». Για τη συγγραφέα, η πνευματική στεριότητα της γυναίκας δεν οφείλεται μόνο στην έλλειψη μόρφωσης και στον αποκλεισμό της από τις σημαντικές και υπεύθυνες θέσεις, αλλά και στην ψυχική φθορά και την πνευματική νωρότητα που προκαλούνται από τη μακρόχρονη καταστολή της σεξουαλικότητάς της. Stella Browne, «Ο πολύμορφος και ευμετάβολος χαρακτήρας της γυναικείας σεξουαλικότητας και η σημασία του για την κοινωνική αναμόρφωση», (μετ.) Κ. Σκλαβενίτη, στο Βαρίκα Ε.- Σκλαβενίτη Κ., *Η Εξέγερση αρχίζει από παλιά*, Αθήνα 1981, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, σ. 225-231.

¹⁷² Σ. ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 397.

Η αντιμετώπιση της γυναίκας ως αντικείμενο, η πραγματοποίησή της, την παρουσιάζει σαν κενή από οποιοδήποτε ανθρώπινο περιεχόμενο, υπάρχει σαν κορμί όχι όμως και σαν ανθρώπινη ύπαρξη, υποβιβάζεται στην κατηγορία των πραγμάτων και επομένως είναι κάτι που μπορεί να αγοραστεί, να αποκτηθεί, να αντικατασταθεί, όπως συμβαίνει με κάθε αντικείμενο. Λογαριάζεται ποσοτικά και η τιμή του εμπορεύματος εξαρτάται από τη διαφύλαξη της αγνότητάς της ή όχι, οπότε η 'τιμή' πέφτει και το 'εμπόρευμα' αντιμετωπίζεται ως πολύ κοινό.

Οι νεαρές γυναίκες, έτσι όπως μεγαλώνουν στην υποταγή και την παθητικότητα, συχνά γίνονται θύματα σεξουαλικής εκμετάλλευσης από τους άντρες, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν στερούνται την προστασία του πατέρα ή του αδελφού. Στα μυθιστορήματα συναντούμε περιπτώσεις, όπου τα νεαρά κορίτσια υφίστανται σεξουαλική παρενόχληση, επειδή ακριβώς δεν υπάρχει κάποιος να τα προστατεύσει, γι' αυτό και γίνονται εύκολη λεία στις ανεξέλεγκτες ορέξεις των αρσενικών.

Το παράδοξο είναι ότι αυτές οι σεξουαλικές επιθέσεις γίνονται συνήθως από πρόσωπα υπεράνω πάσης υποψίας, στα οποία τα κορίτσια έχουν εμπιστοσύνη και καθώς έχουν μεγαλώσει μακριά από τη διαφθορά του κόσμου, δεν είναι σε θέση να αμυνθούν και να υπερασπιστούν τη ζωή τους. Έτσι η Σμαραγδή, μετά το θάνατο της θετής της μητέρας, δέχεται τη σεξουαλική επίθεση του θετού της πατέρα: «...κοντεύει χωρίς θόρυβο την κοιμισμένη κοπέλα, ξαπολιέται απάνω στο κορμί της σαν το πεινασμένο αγρίμι, με τα χέρια γαμψά, με τη μούρη τσακισμένη από άσκημο σπασμό. Η Σμαραγδή ξύπνησε μέσα σ' ένα φριχτό συναίσθημα από τρομάρα, ασφυξία, πόνο και αηδία. Είδε γαντζωμένο πάνω στα στήθια της τον αποθηριωμένο γέρο, να πολεμά να ξεσκίσει το κορμί της, να ψάχνει με τα χοντρά σαλιάρικα χείλια του να μασουλήσει τη σάρκα, όπου έβρισκε...»¹⁷³. Η επίθεση αυτή από τον άνθρωπο στον οποίο είχε εναποθέσει την ύπαρξή της, καθόρισε τη ζωή της, η νύχτα της ντροπής ζούσε και ξαναζούσε μέσα της, ο αποτροπιασμός την είχε σφραγίσει. Και σαν να μην έφταναν όλα αυτά είχε να αντιμετωπίσει και

¹⁷³ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 242.

τους άλλους αρσενικούς της κοινότητας, που την αντιμετώπιζαν σαν θήραμα, καθώς μάλιστα αυτή η ιστορία της επίθεσης «...φλόγιζε τις φαντασίες και ακονούσε τις γλώσσες πάνω στις ερεθιστικές λεπτομέρειες»¹⁷⁴, γιατί οι άντρες «Τι να σου κάνουν κι αυτοί, που είναι έτσι το φυσικό τους!»¹⁷⁵. Όπως και αν έχει αυτό που πρέπει να ελέγχεται για να μην παρεκτραπεί είναι η γυναικεία σεξουαλικότητα, ενώ οι αδηφάγες ορέξεις των αρσενικών δεν υπόκεινται σε κανενός είδους έλεγχο, αφού έτσι είναι το «φυσικό τους», οι κανόνες ηθικής λειτουργούν μόνο για τις γυναίκες, επιβεβαιώνοντας ακόμη μια φορά την κοινωνική ανισότητα των φύλων, το «διπλό κριτήριο».

Από τον αδελφό της θετής της μητέρας και ύστερα από το θάνατο αυτής, δέχεται σεξουαλική επίθεση και βιασμό η Φούγια, στο μυθιστόρημα *Οι κερασίδες θ' ανθίσουν και φέτος*. Το γεγονός συνέβει το ίδιο βράδυ του θανάτου της γυναίκας, ο άντρας αυτός, που πληρώνει την πολυπόθητη χαρά με ένα θάνατο, εκμεταλλευόμενος όχι μόνο την ταραχή του κοριτσιού, αλλά και την αθωότητά του, όπως λέει η ίδια η Φούγια «Πώς να ξέρω πως όλα αυτά με τραβούσαν σ' ένα δρόμο... Δεν είχα τίποτε ακούσει ως τότε. Και το ένστικτο φαίνεται δε λειτουργούσε. Το είχε εκμηδενίσει ο φόβος. Δεν ήξερα ούτε ήθελα ν' αντισταθώ. Δεν αισθανόμουν τον κίνδυνο, δεν τον έβλεπα»¹⁷⁶, δε διστάζει να βιάσει την ανυπεράσπιστη γυναίκα, που τόσο τον ερέθιζε η παρουσία της, δημιουργώντας της και τύψεις πως αν φύγει θα τελειώσει τη ζωή του¹⁷⁷.

Και οι δυο περιπτώσεις έχουν κοινά χαρακτηριστικά, καθώς αφορά σε γυναίκες που δε ζουν με τη φυσική τους οικογένεια, η σεξουαλική παρενόχληση πραγματοποιείται από πρόσωπα που ανήκουν στο στενό περιβάλλον των γυναικών, οι αποτρόπαιες πράξεις συντελούνται ύστερα από το θάνατο των θετών μητέρων, που με την ιδιότητά τους παρουσιάζονται ως φύλακες της τιμής και της ηθικής των κοριτσιών. Η απουσία της εξ αίματος συγγένειας και της προστασίας από τον πατέρα ή τον αδελφό, μεταθέτει την

¹⁷⁴ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 284.

¹⁷⁵ *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. σ. 355.

¹⁷⁶ *Οι κερασίδες θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 225.

¹⁷⁷ *Οι κερασίδες θ' ανθίσουν και φέτος*, ό.π. σ. 227.

ευθύνη διαφύλαξης της γυναικείας αγνότητας στη θετή μητέρα, που ο θάνατός της όμως λειτουργεί απελευθερωτικά για «το φυσικό» των αντρών.

Η Βίκη παρενοχλείται σεξουαλικά στην εφηβεία της, από τον ίδιο το θείο της, αδελφό του πατέρα της, που έχει πεθάνει. Κυνικά εξομολογείται στη γιαγιά της πως από τον καιρό που ήταν δώδεκα χρονών, ο θείος Περικλής την έπαιρνε στα γόνατά του και τη χαϊδεύε, όπως δεν έπρεπε να τη χαϊδεύει, ωστόσο τα υπέμενε όλ' αυτά πιστεύοντας πως σ' αυτόν τον άνθρωπο θα έβρισκε κάποια υποστήριξη, «Όλο ήλπιζα... Το καταλάβαινε αυτό ο θείος Περικλής... και κρυφά πίσω από τις πόρτες, στις γωνιές, γιαγιά... δεν πήρε κανείς ποτέ είδηση... Ήταν κάτι που το σχαινόμουν, μ' έμαθε να είμαι ξεδιάντροπη...»¹⁷⁸.

Από τη στιγμή που το νεαρό κορίτσι μεταμορφώνεται σε γυναίκα, γίνεται "θήραμα" για τα αρσενικά, που χωρίς να υπολογίζουν κανένα ηθικό κανόνα, βλέπουν τη γυναίκα σαν ένα νέο στόχο για κατάκτηση, επιβεβαιώνοντας τον ανδρισμό τους. Εκμεταλλευόμενοι την αθωότητα και τη δυσχερή θέση της νεαρής γυναίκας, και συνήθως ύστερα από κάποιο θάνατο προσφιλούς προσώπου που δημιουργεί στο κορίτσι συναισθηματικό έλλειμμα και ψυχολογική αναστάτωση, βρίσκουν ελεύθερο πεδίο για να ικανοποιήσουν τις ανήθικες ορέξεις τους. Έχοντας μάθει να είναι οι κυρίαρχοι, επιδιώκουν να δημιουργούν στη γυναίκα το αίσθημα εξάρτησης και υποταγής, να την καταδικάζουν σε παθητικότητα και ακινησία. Οι γυναίκες από την άλλη ανίσχυρες καθώς μεγαλώνουν, εναποθέτουν όλες τις προσδοκίες τους στους άντρες, συνειδητοποιώντας πως το μόνο όπλο που διαθέτουν για να μπορέσουν να προχωρήσουν στη ζωή είναι αυτό ακριβώς για το οποίο τις κατηγορούν, η σεξουαλικότητά τους, η εκμετάλλευση της παρθενίας τους. Έτσι η Βίκη δεν υφίσταται μόνο από το θείο σεξουαλική παρενόχληση, αλλά και σε μεγαλύτερη ηλικία, που επιδιώκει να αποκατασταθεί επαγγελματικά, υποκύπτει στις σεξουαλικές ορέξεις του αφεντικού της για να μπορέσει να εργαστεί¹⁷⁹. Καθώς η εργασία συνιστά

¹⁷⁸ Ζωή είναι και τ' όνειρο, ό.π. σ. 227.

¹⁷⁹ Ζωή είναι και τ' όνειρο, ό.π. σ. 228-229.

χώρο διαφθοράς για τις γυναίκες, εκείνες που υποχρεώνονται από την ανέχεια να εργαστούν, καθίστανται και περισσότερο ευάλωτες στις ανδρικές σεξουαλικές ορέξεις.

Στα περισσότερα παραδείγματα το κορίτσι που βγαίνει στην αγορά εργασίας, υφίσταται την ανδρική παρενόχληση, γεγονός που λειτουργεί ως διδαγμα, ότι δηλαδή η εργασία για τα ηθικά κορίτσια συνιστά παράγοντα διαφθοράς, γι' αυτό και είναι απαγορευτική, καταδικάζοντας τις γυναίκες των ανώτερων και μεσαίων κυρίως στρωμάτων, που η ανάγκη για εργασία δεν είναι τόσο επιτακτική, σε απραξία και αεργία. Οι γυναίκες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, που η φτώχεια τις αναγκάζει να εργαστούν, υποχρεώνονται να αναπτύσσουν μεγαλύτερες άμυνες έναντι στα αρσενικά, που τις θεωρούν ότι είναι "ελαστικής" ηθικής και άρα περισσότερο πρόθυμες να τους ικανοποιήσουν.

Τα ίδια υφίσταται και η μικρή Αργυρώ, στην *Τιμή του αδελφού*, από το αφεντικό της¹⁸⁰, όπως και η Ρένα, στη *Μεθυσμένη Πολιτεία*, που όταν βγαίνει από το ορφανοτροφείο και αναγκάζεται να εργαστεί για να επιβιώσει, δέχεται την επίθεση του διευθυντή της, ο οποίος μάλιστα προσπάθησε να την δαλεάσει δίνοντάς της ένα πεντακοσάριο¹⁸¹. Πάντως τα κορίτσια μεγαλώνουν ανυποψίαστα για τις "κακοτοπιές" της ζωής¹⁸², και όπως και η Φούγια, έτσι και η Ρένα, όταν της συνέβη το περιστατικό, δεν ήταν σε θέση να το αξιολογήσει, αυτό που λειτουργεί τις περισσότερες φορές είναι το ένστικτο, «... δεν μπορείς να πεις πως τα κατάλαβε. Το ένστικτό της της ψιθύρισε μονάχα κάτι- στ' Ορφανοτροφείο δεν της είπανε ποτέ ότι μπορεί να συναντήσει κάτι τέτοια στη ζωή της»¹⁸³.

¹⁸⁰ *Η Τιμή του αδελφού*, ό.π. σ. 19.

¹⁸¹ *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 42-43.

¹⁸² Η παραδοσιακή διάκριση του χώρου σε δημόσιο (:αγορά)- ανδρικό και ιδιωτικό (:οίκος)-γυναίκα, σε συνδυασμό προς την παραδοσιακή κατανομή των ρόλων, σημαίνει την καθημερινή απασχόληση του άντρα έξω μακριά από τον ιδιωτικό χώρο, έτσι ο άντρας χάνει τον απόλυτο έλεγχο του ιδιωτικού χώρου. Τα παιδιά επικοινωνούν με το δημόσιο χώρο μέσω της μητέρας τους, η οποία όπως είναι εξ ορισμού απομονωμένη στον ιδιωτικό χώρο, έχει μιαν αφηρημένη αν όχι φανταστική εικόνα του χώρου αυτού, με αποτέλεσμα η κοινωνικοποίηση των παιδιών να μην ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα του δημόσιου χώρου και των απαιτήσεών του. Μουσούρου Λ. Μ., *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, ό.π. σ. 25.

¹⁸³ *Μεθυσμένη Πολιτεία*, ό.π. σ. 42.

Η γυναίκα πραγματοποιείται από τη στιγμή της γέννησής της, αντιμετωπίζεται σαν αντικείμενο είτε ακολουθεί τον ηθικό δρόμο του φυσικού της προορισμού με το γάμο, μέσω της προίκας και της διαφύλαξης της παρθενίας της, που συνιστά περιουσιακό στοιχείο, είτε μπαίνοντας στην αγορά εργασίας, όπου θεωρείται εκμεταλλεύσιμο προϊόν και σαν γυναίκα και σαν εργαζόμενη. Σε κάθε περίπτωση δεν είναι σε θέση να ανεξαρτητοποιηθεί και να δημιουργήσει μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα.

Μοναδική είναι η περίπτωση της Βάνας, η οποία βιάζεται από το μέλλοντα σύζυγό της, όταν σε μια συνάντηση μαζί του, του αποδεικνύει την υστεροβουλία του· ενώ εκείνος κερδίζοντας πρώτα την εμπιστοσύνη της μητέρας της, επιδιώκει να την παντρευτεί, για να σωθεί από τη χρεωκοπία μέσω της προίκας της. Στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει τη διατήρηση της κοινωνικής του θέσης, χρησιμοποιεί την κοινωνική προσταγή σύμφωνα με την οποία τα ηθικά κορίτσια πρέπει να διαφυλάττουν την τιμή τους, ό,τι δηλαδή πολυτιμότερο για την πραγματοποίηση ενός επιτυχημένου γάμου, και προκειμένου να την εξαναγκάσει να υποχωρήσει και να δεχτεί αυτόν το γάμο, την εκβιάζει με το βιασμό¹⁸⁴. Το γεγονός όμως δεν έχει την αναμενόμενη για τον επίδοξο γαμπρό κατάληξη, αφού η Βάνα εμμένει στην άρνησή της απαλλαγμένη από την κοινωνική υποκρισία της ύπαρξης παρθενίας. Το περιστατικό δεν παίρνει ιδιαίτερη έκταση στο μυθιστόρημα από το συγγραφέα, που δεν εμβαθύνει στην επίπτωση που έχει στον ψυχισμό της γυναίκας, αλλά αυτό που κυρίως τονίζει είναι η ανεξάρτητη φύση της, που απελευθερωμένη από τις κοινωνικές προκαταλήψεις, έχοντας αναπτύξει μια συγκροτημένη για την εποχή προσωπικότητα, διαθέτει πνευματικότητα και καλλιεργημένη κρίση, τέτοια που να την απαλλάσσει από οποιαδήποτε κοινωνική επιταγή και υποχρέωση. Πάντως ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση, που η νεαρή γυναίκα δεν υιοθετεί το ρόλο του θύματος, διαπιστώνουμε τον κυρίαρχο ρόλο που παίζει στη γυναικεία ύπαρξη τόσο η προίκα όσο και η παρθενία, παράγοντες καθοριστικοί για τη διαμόρφωση της ζωής της γυναίκας.

¹⁸⁴ Βάνα, ό.π. σ. 31.

Στο μεταπολεμικό αυτό μυθιστόρημα η ηρωίδα ενσαρκώνει μια γυναίκα πολύ διαφορετική απ' όσες μέχρι τώρα γνωρίσαμε. Ο συγγραφέας στην προσπάθειά του να αποδώσει την πραγματικότητα ενός νέου κόσμου που προσπαθεί να αναγεννηθεί και να λυτρωθεί από τα φαντάσματα του παρελθόντος, μας δίνει μια γυναικεία προσωπικότητα συγκροτημένη και σεξουαλικά απελευθερωμένη. Στη διάρκεια του μυθιστορηματικού χρόνου, η Βάνα αρνείται οποιαδήποτε προσπάθεια γίνεται από την οικογένειά της να παντρευτεί με συνοικέσιο, αλλά η ίδια δραστηριοποιείται, αναλαμβάνει πρωτοβουλία και γνωρίζει έναν άντρα, που την εντυπωσιάζει¹⁸⁵. Μεταξύ των δυο αναπτύσσεται ένας έρωτας απαλλαγμένος από προκαταλήψεις, η γυναίκα παραδίνεται σ' αυτό που αισθάνεται απόλυτα συνειδητοποιημένη, και χωρίς την υποκριτική σεμνοτυφία με την οποία κοινωνικοποιούνται όλες οι γυναίκες της εποχής, ζει τον έρωτά της ελεύθερα· «Νιώθω την περηφάνεια της αληθινής γυναίκας και την ηθική του αληθινού έρωτα. Τα δυο αυτά μ' έφεραν πιο κοντά στο Θεό»¹⁸⁶, προοιωνίζοντας τη γυναίκα του μέλλοντος, που στην ελληνική κοινωνία πρόκειται να κάνει την εμφάνισή της πολύ αργότερα μετά το 1970. Στο τέλος οι δυο αυτοί άνθρωποι παντρεύονται, έχοντας εξίσου επίγνωση της ύπαρξής τους, αναλαμβάνοντας και οι δυο «σταθερά τα γκέμια του άρματος της ζωής»¹⁸⁷.

10.5. Σεξουαλική διαφορετικότητα- «Παρέκκλιση»

Σε δυο από τα μυθιστορήματά μας, στο *Παραστρατημένοι* και στο *Η Ερωμένη της*, η γυναικεία σεξουαλικότητα εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο, με την ομοφυλόφιλη ερωτική επιθυμία, περισσότερο πλατωνικά στο πρώτο, σαν συνειδητή επιλογή στο δεύτερο. Δε θα μας επιτρεπόταν να παραβλέψουμε αυτή τη διαφορετικότητα και να μην την αναφέρουμε, από τη

¹⁸⁵ Η Βάνα κινούμενη ελεύθερα στο δημόσιο χώρο, παρευρίσκεται σε μια διάλεξη, ο ομιλητής της οποίας την εντυπωσιάζει. Επιδιώκει να τον γνωρίσει, βρίσκει τον αριθμό του τηλεφώνου του και τη διεύθυνση του σπιτιού του και ύστερα από κάποιες τηλεφωνικές επικοινωνίες, συναντιέται μαζί του... Βάνα, ό.π. σ. 84-93.

¹⁸⁶ Βάνα, ό.π. σ. 123.

¹⁸⁷ Βάνα, ό.π. σ. 168.

στιγμή που, όπως ήδη εξετάσαμε, η γυναικεία σεξουαλικότητα σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία δεν επιδέχεται παρεκκλίσεις από το φυσικό προορισμό και ουσιαστικά στις γυναίκες δεν αναγνωρίζεται καμία σεξουαλικότητα πέραν αυτής που αφορά στην εκτέλεση των συζυγικών καθηκόντων και που πραγματώνεται στα πλαίσια της μητρότητας. Μια σε βάθος μελέτη της γυναικείας ομοφυλοφιλίας, οπωσδήποτε ξεπερνά τις προσδοκίες μας, πολύ περισσότερο μάλιστα που μετά το 1970 εμφανίζεται μια πιο εμπεριστατωμένη έρευνα σχετικά με τη μελέτη της λεσβιακής ψυχολογικής εμπειρίας¹⁸⁸, και όπως επισημαίνει ο Κ. Γιαννακόπουλος στον πρόλογο της ανθολογίας του, αν και έχουν υπάρξει κείμενα που αποτυπώνουν την ιστορική διαδρομή των θεωριών για την κοινωνική κατασκευή της σεξουαλικότητας ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70, ελάχιστα έχουν παρουσιαστεί στην Ελλάδα και μικρός αριθμός τους έχει δημοσιευτεί στα ελληνικά. Την απουσία αυτή την αποδίδει στη ρητή ή και, αρκετές φορές, υπόρρητη απαξίωση της σεξουαλικότητας ως έγκυρου πεδίου μελέτης στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες¹⁸⁹.

Οφείλουμε εντούτοις να αναφερθούμε στο θέμα, από τη στιγμή που, τουλάχιστον για το ένα από τα δυο μυθιστορήματα, η εκδήλωση αυτή γίνεται φανερά, ως επιλογή και ως τρόπος ζωής, σε μια περίοδο που ο πουριτανισμός και η ανδροκρατούμενη ελληνική κοινωνία δεν ανέχονται παρεκκλίσεις από τις γυναίκες.

Στο μυθιστόρημα *Παραστρατημένοι*, όταν η Αλεξάνδρα είναι στην εφηβεία, το ενδιαφέρον της κινεί μια μεγαλύτερη συμμαθήτριά της, η Βιολέττα. Όπως λέει «... όλες οι συμμαθήτρίες μου είχαν τη συνήθεια ν' "αγαπάνε" μια μεγάλη. Η αγάπη αυτή εκδηλώνόταν στο να κοκκινίζουν,

¹⁸⁸ Βιβλιογραφία σχετικά με την ιστορικότητα του φαινομένου των γυναικείων συναισθηματικών δεσμών, προτείνεται από τη Χ. Ιγγλέση, ό.π. σ. 50: Α. Rich (1980), «Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence», *Signs*, 5, 4. C. S. Rosenberg (1975), «The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth Century America», *Signs*, 1, 1 και (1985), *Disorderly Conduct: Visions of gender in Victorian America*, Oxford Univ. Press, New York. J. G. Raymond (1986), *A Passion for friends*, Beacon Press, Boston. E. B. Freedman (1985), *The Lesbian Issue: essays from Signs*, Univ. of Chicago Press, Chicago.

¹⁸⁹ Γιαννακόπουλος Κ. (επιμ.), *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αθήνα 2006, Αλεξάνδρεια, σ. 9.

άμα τη βλέπανε, ή να τα χάνουν κυριολεκτικώς, άμα περνούσε από κοντά τους. Τα χέρια τους παγώναν, και μιλούσαν κρυφά η μια με την άλλη. Ζωγράφιζαν σε χαρτάκια τρυπημένες καρδιές... Αυτό ήταν όλο...»¹⁹⁰. Έτσι η ίδια γνωρίζοντας τη μεγαλύτερη Βιολέττα, βγήκε από την πλήξη που την είχε κυριεύει για το σχολείο, αιστάνθηκε μια μαγεία να την κυριεύει, «Στα μάτια μου περνούσε διαρκώς το κομψό κορίτσι, με το χαριτωμένο βάδισμα. Κοιμήθηκα εκείνο το βράδυ, προφέροντας το όνομα της Βιολέττας... Η τάξη, που σπάνια έμπαινε ήλιος και που οι τοίχοι της πέφταν απ' την υγρασία, γέμισε φως. Οι δάσκαλοι γίνηκαν μονομιás καλοί. Οι τιμωρίες ήταν κι αυτές πανηγύρι, αφού με κρατούσανε μιαν ώρα περισσότερο στο σχολείο»¹⁹¹. Όταν η Βιολέττα προσέγγισε τη μικρή Αλεξάνδρα, η υπόληψή της ανέβηκε στην τάξη και η ίδια ένιωθε ανείπωτη ευτυχία, όλες οι σκέψεις της είχαν κατακλυστεί από τη σκέψη της Βιολέττας και ο πόθος της ήταν να αποκτήσει μια μπουκλα από τα μαλλιά της, πράγμα που το κατάφερε. «Μα αλίμονο! Γνωστό είναι πως καμιά ευτυχία δεν διαρκεί... Η μπουκλα αυτή ήταν γραμμένο να με καταστρέψει»¹⁹², κάποιιο τέτοιο «σκάνδαλο» είχε ανακαλυφθεί στην τάξη των τελειοφοίτων, από τις οποίες πολλές είχαν αποβληθεί, καθώς η διεύθυνση τιμωρούσε αυστηρά «κάτι τέτοιες έστω και ανόητες κι αθώες ιστορίες»¹⁹³. Η μητέρα της Αλεξάνδρας ειδοποιείται και ανακαλύπτοντας τον κρυμμένο θησαυρό, τη μπουκλα της Βιολέττας, αφού την πέταξε στα σκουπίδια, την τιμώρησε παραδειγματικά, «Πλάσμα έκφυλο! Ντροπή σου! Ντρόπιασες και μένα στο σχολείο. Να με προσβάλλουν για χάρη σου...»¹⁹⁴ και παίρνοντας τη ζώνη του θείου της άρχισε να την κτυπά στα πόδια δυνατά, «Πρώτη φορά μ' έδερνε άνθρωπος στη ζωή μου... Με τραβούσε από τα μαλλιά, μ' έβαζε να γονατίσω μπροστά στις εικόνες και να ορκιστώ πως ποτέ πια δεν θα το ξανακάνω. Αλλά τι να ξανακάνω; Να μην αγαπώ τη Βιολέττα; Και γιατί να μην την αγαπώ;... Το κεφάλι μου βούιζε. Τα μάγουλά μου έκαιγαν απ' τους μπάτσους. Από το στόμα μου έτρεχε αίμα...

¹⁹⁰ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 48.

¹⁹¹ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 49.

¹⁹² Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 50-51.

¹⁹³ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 52.

¹⁹⁴ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 52.

Μέσα μου ένα σωρό συναισθήματα αναδεύανε. Σιχαινόμουν τώρα τη μαμά...»¹⁹⁵. Η Αλεξάνδρα γύρισε στο σχολείο μετά από είκοσι ημέρες, η Βιολέττα είχε φύγει για πάντα από εκεί και αν και στην αρχή οι συμμαθήτριάς της και οι δάσκαλοι την κρατούσαν σε κάποια απόσταση, με τον καιρό το πράγμα ξεχάστηκε και οι σχέσεις αποκαταστάθηκαν, αλλά για την Αλεξάνδρα «το σχολείο έμενε πια δίχως σκοπό...»¹⁹⁶.

Τα κορίτσια, για τα οποία η οποιαδήποτε επαφή με τα αγόρια, πολύ περισσότερο η εκδήλωση ερωτικής επιθυμίας για το άλλο φύλο, συνιστούσε ένδειξη έλλειψης ηθικής και απαγορευμένο έδαφος, αναπτύσσουν μεταξύ τους δεσμούς φιλίας και αλληλεγγύης, που ξεκινούν κυρίως από το σχολείο, και όπως αναφέρει η Ε. Βαρίκα ήταν μάλλον η ακαμψία της κυρίαρχης σεξουαλικής ηθικής που ευνόησε την ανάπτυξη ενός πνεύματος γυναικείας αδελφосύνης στις γυναίκες των αστικών μεσαίων στρωμάτων της Ελλάδας. Οι αυστηροί σεξουαλικοί κώδικες και η διχοτομική ιδεολογία στην οποία βασίζονταν άφηναν πράγματι ελάχιστα περιθώρια για μια πνευματική και ψυχική επαφή ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες¹⁹⁷.

Οι νεαρές γυναίκες στην προσπάθειά τους να ολοκληρώσουν τον εαυτό τους, να ξεφύγουν από το μητρικό κύκλο, χρειάζονται να ριζώσουν σε μια άλλη συνείδηση και αναζητούν βοήθεια και ανακούφιση από τις άλλες γυναίκες, από τις φιλενάδες¹⁹⁸, για να ανακαλύψουν τον κόσμο και ιδιαίτερα το σεξουαλικό κόσμο, καθώς δε μεγαλώνουν ως αυτόνομα υποκείμενα από σεξουαλική άποψη, όπως τα αγόρια. Με τον πλατωνικό τρόπο που

¹⁹⁵ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 53.

¹⁹⁶ Παραστρατημένοι, ό.π. σ. 53-54.

¹⁹⁷ Ε. Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών...*, ό.π. σ. 226.

¹⁹⁸ Η έρευνα της Μ. Ε. Αντμάν στο Πουρνάρι, έδειξε πως συχνά οι γυναίκες μεταξύ τους επεδείκνυν τρυφερότητα, όπως μπορούσαν να περάσουν ώρα συζητώντας ακουμπώντας η μια πάνω στην κοιλιά της άλλης, ή και αγκαλιασμένες..., ψηλαφούν η μια το σώμα της άλλης, όταν δοκιμάζουν ένα φόρεμα..., ωστόσο καμιά από αυτές τις κινήσεις δεν είναι διφορούμενη στα μάτια τους και παρ' όλ' αυτά, αυτές οι οικειότητες δε φαίνεται να βρήκαν ποτέ διέξοδο σε μια ανοιχτή γυναικεία ομοφυλοφιλία. Το γεγονός η συγγραφέας το αποδίδει από τη μια στο ότι οι γυναίκες δε βλέπουν διόλου σε αυτές μια έκφραση της σεξουαλικότητάς τους και από την άλλη στον ίδιο τους το φόβο για τη σεξουαλικότητα, για την οποία έμαθαν πως είναι αναγκαίο κακό που μόνο η τεκνοποιία εξαγνίζει, ένα φόβο που θα τις εμπόδιζε, και αν ακόμα ένιωθαν την επιθυμία, να προχωρήσουν σε πράξεις πιο σοβαρές. Μ. Ε. Αντμάν, ό.π. σ. 176-177.

παρουσιάζεται σ' αυτό το μυθιστόρημα η γυναικεία φιλία¹⁹⁹, περισσότερο διαφαίνεται η ανάγκη των γυναικών για ανθρώπινη επαφή, παρά για συνειδητή ερωτική επιλογή²⁰⁰. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο για την κοινωνία υποκρύπτεται εκδήλωση ερωτικής συμπεριφοράς, που επισύρει αυστηρές τιμωρίες, που στόχο έχουν την καταστολή οποιασδήποτε ερωτικής επιθυμίας της γυναίκας και την επαναφορά της στην τάξη και την ευπρέπεια.

Η ομοφυλοφιλία μεταξύ γυναικών εκφράζεται ανοιχτά στο μυθιστόρημα *Η Ερωμένη της*, όπου η Ντόρα έρχεται σε ρήξη με ό,τι ορίζεται ως κοινωνικά αποδεκτό για τη γυναίκα. Η ηρωίδα αποτελεί τη μοναδική περίπτωση γυναίκας στον ελληνικό μυθιστορηματικό κόσμο²⁰¹ που με δυναμικό τρόπο δε διεκδικεί μόνο το δικαίωμα στη μόρφωση και την εργασία, αλλά και στην ερωτική επιθυμία και απόλαυση. Βεβαίως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η συγγραφέας του μυθιστορήματος εκφράζει τις σκέψεις της με ψευδώνυμο, αφού το έργο δημοσιεύεται σε μια εποχή²⁰², που οι διεκδικήσεις των γυναικών περιορίζονται στο δικαίωμα στη μόρφωση, στην εργασία, στην ψήφο, ενώ κάθε άλλη διεκδίκηση που αφορά στον

¹⁹⁹ Αυτές τις φιλίες μεταξύ των γυναικών, που ευδοκιμούν στα σχολεία, στα οικοτροφεία, στα ατελιέ, η Σ. ντε Μπωβουάρ τις ονομάζει «ιδιαιτερές φιλίες», μερικές από τις οποίες είναι καθαρά ψυχικές, άλλες όμως σαρκικές. Σ. ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 359. Για τη Stella Browne, η ομοφυλοφιλία είναι εξαιρετικά διαδεδομένη στις γυναίκες εξαιτίας της καταστολής της φυσιολογικής ικανοποίησης και του διαχωρισμού των φύλων. Κάποτε εξωτερικεύεται μ' έναν εντελώς ουδέτερο και πλατωνικό τρόπο: αλλά ακόμα κι αυτή η πλατωνική και συγκαλυμμένη ομοφυλοφιλία διακρίνεται πάντοτε από την αληθινή στοργική φιλία μεταξύ γυναικών εξαιτίας του ζηλότυπου, απαιτητικού και παράλογου χαρακτήρα της. Stella Browne, ό.π. στο Βαρίκα Ε.- Σκλαβενίτη Κ., *Η Εξέγερση αρχίζει από παλιά*, ό.π. σ. 237-238.

²⁰⁰ Οι σαπφικοί έρωτες δεν αποτελούν απάρνηση της πατροπαράδοτης μορφής διαχωρισμού των δυο φύλων. Στην περίοδο της ήβης παρουσιάζονται σαν υποκατάστατο των φυσιολογικών σεξουαλικών σχέσεων, που το κορίτσι δεν έχει ακόμα την ευκαιρία ούτε και την τόλμη να δοκιμάσει. Αποτελούν μια μεταβατική περίοδο, μια μαθητεία, ενώ δεν αποκλείεται, εκείνη που επιδίδεται με θέρμη σ' αυτό το υποκατάστατο να γίνει αργότερα η πιο φλογερή σύζυγος, ερωμένη και η καλύτερη μητέρα. Σ. ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 431.

²⁰¹ Το πρώτο βιβλίο που γράφεται από γυναίκα συγγραφέα και αναδεικνύει απροσημάτιστα ως κεντρικό το ζήτημα της γυναικείας ομοφυλοφιλίας εκδίδεται το 1928 στην Αγγλία και είναι το μυθιστόρημα της Ράνκλινφ Χολ *Το πηγάδι της μοναξιάς*, βιβλίο το οποίο δημιούργησε σκάνδαλο και απαγορεύτηκε αμέσως μετά την κυκλοφορία του, σε αντίθεση με τα *Η κυρία Νταλογουαίη* (1925) και *Ορλάντο* (1928) της Βιρτζίνιας Γουλφ, για τα οποία δεν υπήρξαν ανάλογες αντιδράσεις. Χ. Ντουνιά, «Η περιπέτεια ενός 'ρομάντσου'», Επίμετρο στο *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 227.

²⁰² Το μυθιστόρημα εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του '20, πράγμα που δεν είναι τυχαίο, αφού στη διάρκεια της σημαντικής αυτής περιόδου τόσο στον ευρωπαϊκό όσο και στον ελληνικό χώρο, εκδηλώνεται μια έντονη διάθεση ελευθερίας, κατάφασης της ερωτικής επιθυμίας και ανατροπής των κοινωνικών και ηθικών συμβάσεων. Χ. Ντουνιά, ό.π. σ. 224.

επαναπροσδιορισμό της θέσης τους, του ρόλου τους, του φυσικού τους προορισμού και από αυτές τις ιδιες αντιμετωπίζεται με δυσπιστία και δειλία.

Αυτό που προβάλλεται από τη Ντόρα είναι πως η ερωτική συμπεριφορά μπορεί να είναι και για τις γυναίκες θέμα επιθυμίας και επιλογής. Αντλώντας δύναμη από τις σπουδές της και την κοινωνικότητα, που ζει στην Αθήνα ως φοιτήτρια, το κορίτσι αυτό διεκδικεί ανοιχτά την ερωτική της ελευθερία και την κατάφαση στην ομοφυλόφιλη επιθυμία, με τον έρωτα που αισθάνεται για τη Λίζα. Ολόκληρο το κείμενο αρθρώνεται γύρω από αυτόν, τον ανορθόδοξο για την εποχή έρωτα, που όμως αποτελεί για την ηρωίδα την κινητήριο δύναμη για να διεκδικήσει την ελευθερία της προσωπικότητάς της. Η Ντόρα, ένα πλάσμα αντισυμβατικό, οδηγείται στον έρωτα αυτό, περισσότερο βαθύ και σαρκικά ολοκληρωμένο²⁰³ από τις φιλίες που μέχρι τότε είχε με άλλα κορίτσια²⁰⁴, του είδους που αναφέρεται στους *Παραστρατημένους*, και αφού ήδη έχει συναναστραφεί διάφορους άντρες, από τους οποίους όμως απογοητεύτηκε²⁰⁵. Η ηρωίδα επιχειρεί να συγκροτήσει μια ταυτότητα, περισσότερο στέρεη, από αυτή που περιόριζε τη γυναίκα στο φυσικό της προσορισμό, αποκλίνει από τα κυρίαρχα πρότυπα τόσο στο πεδίο του φύλου, όσο και στην έκφραση της σεξουαλικότητας. Η σχέση των δυο κοριτσιών, με την ημερολογιακή γραφή του κειμένου²⁰⁶, δίνεται με εξαιρετική ζωντάνια, και αποτυπώνει όλα τα χαρακτηριστικά μιας σχέσης της σημερινής εποχής με τα άγχη και τους φόβους που ο έρωτας δημιουργεί.

Όπως λέει η ίδια η Ντόρα, ο έρωτάς της για μια γυναίκα, προήλθε από την πεποίθηση πως «... πάντα δυο γυναίκες μπορούν να νιώσουν καλύτερα η μια την άλλη... Η γυναίκα έχει μια λεπτή κι ευγενικά ψυχή και μόνο σαν έχει μια όμοιά της μπορεί να εξυψωθεί... Η γυναίκα, σαν βρεθεί κάτω απ' το πέλμα του άντρα, το ζυγό του, χάνεται, σβήνει, γίνεται ένα τίποτε... Κι ό,τι

²⁰³ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 27 -29, κ.α.

²⁰⁴ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 24.

²⁰⁵ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 15.

²⁰⁶ Πρόκειται για κείμενο επίμονης ενδοσκοπήσης, για ένα διαρκή έλεγχο των συναισθημάτων και των συμπεριφορών του εγώ. Η βασανιστική και επώδυνη διαδικασία αυτογνωσίας του υποκειμένου της αφήγησης συνοδεύεται από την επιθυμία κατανόησης του άλλου. Βασικό στοιχείο της ημερολογιακής γραφής είναι η «ελικρίνεια», γι' αυτό και η χρήση του πρώτου προσώπου πείθει για την αλήθεια του βιώματος. Χ. Ντουνιά, ό.π. σ. 240.

είχε εκδηλώσει μέσα της, σβήνει εξαφανίζεται, πνίγεται στο άγνωστο... Η... ξαναφυτρώνει, ξαναεμφανίζεται στο παιδί που θα βγάλει αργότερα στον κόσμο... Είναι κάτι που θυσιάζεται ολόκληρο η γυναίκα και τίποτε δεν απομένει από δαύτην! Ολοκαύτωμα!...»²⁰⁷. Συνειδητοποιεί την εξαρτημένη θέση της γυναίκας, την παθητικότητα και την υποταγή που είναι καταδικασμένη, αγανακτεί μπροστά στα εμπόδια και στους περιορισμούς που επιβάλλει το φύλο της και αντιδρά διεκδικώντας τον επαναπροσδιορισμό της γυναικείας θέσης, μέσα από την ερωτική ελευθερία και την αναγνώριση της σεξουαλικότητάς της. Η Ντόρα βιώνει την ομοφυλόφιλη σχέση, όχι σαν μια βιολογική αναστροφή του φύλου, αλλά σαν επιλογή, κάνει μάλιστα ευθεία κριτική στον τύπο της αντρογυναίκας²⁰⁸, «...Άλλοτε παίρνει ύφος άντρα σιμά μου (καπρίτσιο κι αυτό άραγε;). Εξανίσταμαι. Διάολε! Δεν έχω όρεξη από κανένα αγοροκόριτσο... όπως δεν έχω ανάγκη από άντρα!»²⁰⁹. Παραξενεύεται με τη στάση των κοριτσιών που αν και είναι σαν κι αυτή, δεν μπορούν να ξεπεράσουν τις κοινωνικές επιταγές του ρόλου τους και απαρνούνται την ερωτική τους επιθυμία, προκειμένου να εκπληρώσουν το φυσικό προορισμό της γυναίκας με το γάμο, όπως συμβαίνει με τη φίλη της τη Ρίτα από τη Σύρα, που όπως της γράφει αυτόν τον καιρό ζει ερωτικές στιγμές με μια φιλενάδα της, «... Βρήκα πως μοιάζουμε πολύ. Ωστόσο δεν μπόρεσα να εξηγήσω πώς γίνεται αυτό να την αγαπάει τόσο και να `ναι και αρραβωνιασμένη, δηλαδή να την αφήσει σε λίγο για να παντρευτεί έναν άντρα»²¹⁰. Η Ντόρα εκπροσωπεί την γυναίκα, που δε διστάζει να συγκρουστεί

²⁰⁷ Η Ερωμένη της, ό.π. σ. 119-120. Η Lillian Faderman υποστήριξε ότι «οι γυναίκες που αυτοπροσδιορίζονται ως λεσβίες συνήθως δεν θεωρούν το λεσβιασμό ως σεξουαλικό φαινόμενο πρωτίστως». Αντιθέτως συνιστά σχέση στην οποία δυο γυναίκες αναπτύσσουν μεταξύ τους αμοιβαία έντονα συναισθήματα και βαθιά στοργή, σχέση που ανάγεται σε συνώνυμο της αδελφικής φιλίας, της αλληλεγγύης και της στοργής, και ως τέτοια αναδεικνύεται θεμελιώδες χαρακτηριστικό του φεμινισμού. Faderman L. (1981), *Surpassing the Love of Men. Romantic Friendship and Love between Women from the Renaissance to the Present*, Λονδίνο: Junction Books, στο Γιαννακόπουλος Κ., ό.π. σ. 158.

²⁰⁸ Συνήθως παρατηρείται σύγχυση ανάμεσα στον ομοφυλόφιλο τύπο γυναίκας και την αντρογυναίκα, η οποία παρουσιάζεται με αρρενωπές εκδηλώσεις, που αγωνίζεται να εξισωθεί με την προσωπικότητα του αρσενικού. Όμως η ομοφυλόφιλη γυναίκα δεν ξεχωρίζει από τα άλλα θηλυκά, καθώς οι σεξουαλικές προτιμήσεις της δεν προέρχονται από καμιά ανατομική διαφορά, σε σχέση με τις άλλες γυναίκες. Σ. ντε Μπωβουάρ, ό.π. σ. 429.

²⁰⁹ Η Ερωμένη της, ό.π. σ. 123.

²¹⁰ Η Ερωμένη της, ό.π. σ. 49.

με ό,τι την καταπιέζει, επαναστατεί, αναλαμβάνει τη ζωή της, αρνείται την οικονομική εξάρτηση από τους γονείς της, είναι ανοιχτή στις εμπειρίες, δεν υπακούει στους κοινωνικούς καταναγκασμούς και στο τέλος, όσο κι αν αυτό είναι επινοημένο, ζει μαζί με τον έρωτά της, αμετακίνητη από τις διεκδικήσεις της και έχοντας επιβάλλει την ύπαρξή της.

Πάντως, όσο κι αν η Ντόρα αποτελεί έναν τύπο γυναίκας, που βρίσκεται στον αντίποδα όλων των άλλων, μιας γυναίκας που διεκδικεί τη ζωή σε όλες της τις εκφάνσεις, δε χαίρει όμως κοινωνικής αποδοχής. Η ερωτική της επιλογή, που αποτελεί πλήρη άρνηση της βάσης της οικογένειας και του γάμου, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή σε μια συντηρητική κοινωνία όπως η ελληνική, που η γυναίκα βρίσκεται σε απόλυτη εξάρτηση και υποταγή. Στο μυθιστόρημα η Ντόρα και η Λίζα αναγκάστηκαν να απομακρυνθούν τελείως από τη «Λέσχη» που σύχναζαν και από τον κύκλο των γνωστών τους, «Ίσως αυτοί κρύωσαν με μας... γιατί θα `φτασαν σίγουρα ως τ' αυτιά τους οι ύποπτες σχέσεις μας. Ζω σε μια αοριστία σχετικά με τους φίλους μου ως τα τώρα»²¹¹. Έτσι για να γίνουν αποδεκτές εισήλθαν σε νέο κοινωνικό κύκλο και άρχισαν νέες παρέες, «Και παρουσιάζονται φίλοι νέοι, αφοσιωμένοι... Άνθρωποι με λεύτερη ψυχή, που περιφρονούν τους γελοίους δεσμούς της Κοινωνίας, άνθρωποι του κρασιού, του αιθέρα, της κοκαίνης... άντρες που νιώθουνε δικούς τους έρωτες, μες στους ομοφύλους τους και στους οποίους έγινε δεχτό και το δικό μας ζευγάρι»²¹². Η διαφορετικότητα της ερωτικής ζωής των δυο κοριτσιών τα οδηγεί σε ένα φιλικό κύκλο περιθωριακό, «σε μιαν ατμόσφαιρα που θα μπορούσε να επιδράσει

²¹¹ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 96.

²¹² *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 97. Η Gayle Rubin αποδίδει στην ομοφυλοφιλία τα χαρακτηριστικά μιας εθνοτικής ομάδας, που στις σύγχρονες, δυτικές, βιομηχανικές κοινωνίες μετακινείται λόγω των μετακινήσεων των πληθυσμών εξαιτίας της εκβιομηχάνισης. Γυναίκες και άντρες προσανατολισμένοι στην ομοφυλοφιλία, και οι οποίοι σε προβιομηχανικά χωριά θα ζούσαν αδύναμοι και απομονωμένοι, άρχισαν να συγκεντρώνονται στις παρυφές των μεγάλων πόλεων. Οι περισσότερες μεγαλουπόλεις της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής το 19^ο αιώνα είχαν περιοχές όπου άνδρες μπορούσαν να συναντήσουν ερωτικά άλλους άνδρες, ενώ οι λεσβιακές κοινότητες φαίνεται να σχηματίζονται αργότερα και σε μικρότερη κλίμακα. Παρ' όλα αυτά, από το 1880, υπήρχαν αρκετά καφενεία στο Παρίσι κοντά στην πλατεία Πιγκάλ που απευθύνονταν σε λεσβιακή πελατεία, και είναι πολύ πιθανό να υπήρχαν κι άλλα τέτοια μέρη σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Rubin Gayle, «Σκέψεις για τη σεξουαλικότητα: Σημειώσεις για μια ριζοσπαστική θεωρία των πολιτικών της σεξουαλικότητας», στο Γιαννακόπουλος Κ., ό.π. σ. 431.

καταστρεπτικά σε μένα μέσα στις αρρωστημένες αυτές υπάρξεις, αν δεν ήξερα τη δύναμη που βασιλεύει μέσα μου...»²¹³.

Τελικά η πραγματικότητα είναι άλλη, όσο κι αν εκφράζεται ανοιχτά η σεξουαλική επιλογή της ηρωίδας, όσο κι αν δεν υποχωρεί στους κοινωνικούς καταναγκασμούς, όσο κι αν το κείμενο είναι αυτοβιογραφικό, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός πως το μυθιστόρημα δόθηκε στη δημοσιότητα με ψευδώνυμο της συγγραφέως και το περιεχόμενό του συνιστά μεμονωμένη περίπτωση. Στην ελληνική κοινωνία αυτό που επικρατεί είναι η ανδροκεντρική αντίληψη για την ετερόφυλη σεξουαλικότητα, σύμφωνα με την οποία οι άνδρες είναι τα υποκείμενα, οι κυρίαρχοι, και οι γυναίκες τα αντικείμενα, οι κυριαρχούμενες. Η διαφορά των φύλων συγκροτείται κοινωνικά, μέσω καταναγκασμών που επιβάλλονται στη σεξουαλικότητα κυρίως των γυναικών, σεξουαλικότητα που κατασκευάζεται μέσα σ' ένα κοινωνικό πλαίσιο επιβολής τιμωρίας και αποτελεί αντικείμενο τυπικών ή άτυπων ελέγχων. Η σεξουαλικότητα είναι ένα κοινωνικά διαμεσολαβημένο προϊόν, που το νόημά του δεν μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από τα πολιτικά, ιστορικά, κοινωνικά συμφραζόμενα²¹⁴.

Συμπερασματικά

Κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα η έννοια της τιμής αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο προσαρμογής της γυναίκας στην κοινωνία. Βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη σεξουαλικότητά της, τη διαφύλαξη της παρθενίας της και διασφαλίζεται με τον κοινωνικό έλεγχο, που ασκείται όχι μόνο από τα μέλη της οικογένειάς της, αλλά και από ολόκληρη την κοινωνία, που το θεωρεί χρέος της, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ηθική νομιμότητα και η κοινωνική ευταξία. Έτσι η κοινωνικο-ατομική θέση των γυναικών βρίσκεται

²¹³ *Η Ερωμένη της*, ό.π. σ. 97.

²¹⁴ Δεν είναι τυχαίο που σήμερα, στην Ελλάδα του 21^{ου} αι., σε μια περίοδο έντονης αμφισβήτησης και απαξίωσης της πολιτικής, η ερωτική συμπεριφορά τίθεται υπό αναδιαπραγμάτευση με την ανακίνηση του θέματος του πολιτικού γάμου και του γάμου των ομοφυλοφίλων, με έντονες και διφορούμενες αντιδράσεις εκ μέρους της εκκλησίας, καθοριστικού παράγοντα των σεξουαλικών συμπεριφορών και των έμφυλων διαφορών.

απόλυτα εξαρτώμενη από τη σεξουαλική της συμπεριφορά, την οποία μαθαίνει να ελέγχει από την παιδική της ηλικία, αναπτύσσοντας το αίσθημα της ντροπής και εσωτερικεύοντας βαθιά τον κώδικα τιμής.

Είτε πρόκειται για την εξωαστική κοινωνία, είτε για την κοινωνία της πόλης, η γυναικεία σεξουαλικότητα αντιμετωπίζεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Οι γυναίκες και προπάντων οι άγαμες, παραμένουν καθηλωμένες σε ένα σχήμα αυστηρών ελέγχων και περιορισμών που αφορούν στη σεξουαλικότητά τους και η ηθική τους εξέλιξη προσδιορίζεται με έννοιες διαπροσωπικές. Έτσι η γυναίκα δεν μπορεί να αποδεσμευθεί από τον παραδοσιακό της ρόλο που είναι η σχέση της με τους άλλους και η φροντίδα αυτών, ούτε και να υπερβεί τον έμφυλο διαχωρισμό του χώρου, αλλά εγκλωβισμένη στον οικιακό χώρο δεν της αναγνωρίζεται καμιά ελευθερία, πολύ περισσότερο σεξουαλική.

Οι παρεκκλίσεις που εκδηλώνονται εκ μέρους των γυναικών, παρουσιάζονται περισσότερο ως συνέπεια άλλων παραγόντων, όπως είναι η απουσία της ανδρικής προστασίας, η ανέχεια, η πρόκληση των αστικών συνηθειών κλπ., παρά ως συνειδητή επιλογή αντίδρασης της ίδιας της γυναίκας, διότι, όπως γράφει ο Γρ. Ξενόπουλος στο μυθιστόρημά του, «Ο άντρας κάνει τη γυναίκα, ο αδελφός την αδελφή, ο πατέρας την κόρη... Ποιες βλέπουμε κάθε μέρα να παραστρατίζουν; Τις έρημες, τις ορφανές, τις απροστάτευτες από άντρα. Λείπει ο φόβος, είναι και η φτώχεια, η ανάγκη... Α, κόσμε, τι κακός που είσαι!...»²¹⁵. Κύριος στόχος της κοινωνικοποίησης των κοριτσιών είναι η εγχάραξη βαθιά μέσα τους της υποταγής και της παθητικότητας, η αποδυνάμωση της γυναικείας ταυτότητας με τον περιορισμό της σεξουαλικότητάς της, η αντιμετώπιση του εαυτού της ως αντικειμένου, ο ορισμός της θηλυκότητάς της μέσα από την παραδοχή και την έγκριση του αρσενικού.

Σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από έντονες πολιτικές, πολιτισμικές, κοινωνικές αλλαγές, το μόνο που τελικά δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση, παρά τους αγώνες του φεμινιστικού κινήματος, είναι ο

²¹⁵ Η Τιμή του αδελφού, ό.π. σ. 168.

“φυσικός προορισμός” της γυναίκας. Η αυστηρότητα των ηθών και ο πουριτανισμός, που θίγουν κατεξοχήν το γυναικείο φύλο, διατρέχουν το περιεχόμενο των μυθιστορηματικών κειμένων, που εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, είναι κατά βάση συντηρητικό. Στηρίζεται στη σαφή διχοτόμηση της ερωτικής σχέσης σε ανώτερη, ψυχική, πλατωνική και άρα ηθική, και σε κατώτερη, σαρκική, βρώμικη και άρα ανήθικη, με συνακόλουθο το διαχωρισμό της γυναίκας σε δυο τύπους: την αγνή, τίμια, κοινωνικά αποδεκτή γυναίκα και την πόρνη που κοινωνικά περιθωριοποιείται.

Έτσι η ηθική ταυτίζεται με τη σεξουαλική ηθική των γυναικών, που βιώνουν συνεχείς ελέγχους, απαγορεύσεις και περιορισμούς, για την πρόληψη εκδήλωσης αποκλίνουσας συμπεριφοράς από τα κοινωνικά για τη γυναίκα πρότυπα συμπεριφοράς, ενώ η απώλεια της γυναικείας τιμής συνεπάγεται αυστηρές τιμωρίες, ακόμα και θάνατο, για εκείνες που τόλμησαν να “παραστρατήσουν” και να θέσουν υπό διακινδύνευση την υπόληψη της οικογένειας και την κοινωνική ομαλότητα. Ο δρόμος είναι μακρύς ακόμα για να μπορέσει η γυναίκα να ξεπεράσει όλους τους φραγμούς, για να συγκροτήσει ολοκληρωμένη προσωπικότητα, για να εξουσιάσει αυτόνομα την υπάρξή της.

ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΜΟΡΦΩΣΗ	ΕΡΓΑΣΙΑ	ΠΡΟΙΚΑ	ΓΑΜΟΣ	«ΤΙΜΗ» - ΣΞΕΟΥΛΙΚΟ ΤΗΤΑ
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Α.	✓	✓	—	✓	—
ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α.	—	✓	✓	✓	—
ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Κ.	—	✓	✓	✓	✓
ΘΕΟΤΟΚΗΣ Κ.	—	✓	✓	—	✓
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ.	—	✓	✓	✓	✓
ΝΑΚΟΥ Α.	✓	✓	✓ —	— ✓	✓
ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ Σ.	—	✓	—	✓	✓
ΡΩΖΕΤΤΗ Ν.	✓	✓	—	—	✓
ΠΑΤΑΤΖΗΣ Σ.	—	✓	—	—	✓
ΤΕΡΖΑΚΗΣ Α.	✓	— ✓	✓ —	✓	✓
ΛΟΥΝΤΕΜΗΣ Μ.	—	✓	—	✓	✓
ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑ- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ Ι.	✓	✓	✓	✓	✓
ΔΟΞΑΣ Α.	✓	—	—	✓	✓
ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β.	✓	✓	—	✓	✓
ΣΑΡΑΝΤΗ Γ.	✓	✓	✓	✓	✓

Σημείωση: Η διπλή σήμανση που παρατηρείται στη Λ. Νάκου και στον Άγγ. Τερζάκη αφορά στα δυο μυθιστορήματα εκάστου συγγραφέως που χρησιμοποιήθηκαν στη μελέτη, όπου σημειώνεται σαφής παρουσία ή απουσία της αντίστοιχης θεματικής

κατηγορίας, που δε θα μπορούσε να παραβλεφθεί. Συγκεκριμένα ενώ στους *Παραστρατημένους* η θεματική κατηγορία της προίκας παρουσιάζεται, απουσιάζει το θέμα του γάμου, το αντίστροφο συμβαίνει στην *Κυρία Ντορεμί*. Στο *Λυκόφως των ανθρώπων* του Αγγ. Τερζάκη η θεματική κατηγορία της εργασίας απουσιάζει, ενώ το θέμα της προίκας παίζει σημαντικό ρόλο, το αντίστροφο συμβαίνει στο μυθιστόρημα *Μυστική Ζωή*.

Στη διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα η εκπαίδευση των κοριτσιών παρουσιάζεται διαφοροποιημένη σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα, καθώς οι κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές που συντελούνται στον ελλαδικό χώρο, το κεφαλαιοκρατικό σύστημα με το οποίο προσπαθεί να οργανωθεί η ελληνική οικονομία, η μαζική έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, συνιστούν εκείνους τους παράγοντες που καθιστούν ως ένα βαθμό επιβεβλημένη τη μόρφωση των γυναικών. Εντούτοις σε όλη τη διάρκεια των πενήντα αυτών χρόνων η γυναικεία εκπαίδευση αποτελεί χώρο ανισότητας τόσο έμφυλης όσο και ταξικής.

Έτσι το σχολικό σύστημα είναι σαφώς προσανατολισμένο στη σφυρηλάτηση της έμφυλης ταυτότητας, παρέχοντας γνώσεις που διευκολύνουν και εξυπηρετούν το "φυσικό" προορισμό των γυναικών ως συζύγων και μητέρων, ενώ στην ανώτερη εκπαίδευση η επιλογή του κλάδου σπουδών ακολουθεί τον έμφυλο διαχωρισμό, καθώς είναι συγκεκριμένες οι σχολές που μπορούν να συμβαδίσουν με τη γυναικεία φύση χωρίς να τη θέσουν υπό διακινδύνευση.

Η μόρφωση ωστόσο συνιστά και χώρο ταξικής ανισότητας, καθώς από τις άγαμες ηρωίδες των μυθιστορημάτων, εκείνες που ανήκουν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα σπάνια μορφώνονται, ενώ περισσότερες ευκαιρίες πρόσβασης στην εκπαίδευση έχουν εκείνες των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, και πάλι όμως η μόρφωσή τους χαρακτηρίζεται περισσότερο διακοσμητική, παρά συνιστά εφόδιο για την επαγγελματισμό τους. Καθώς η γυναικεία εκπαίδευση αποτελεί χαρακτηριστική αξία των προνομιούχων τάξεων της ελληνικής κοινωνίας, για τα κατώτερα κοινωνικά

στρώματα, κυρίως στις τελευταίες δεκαετίες της περιόδου, λειτουργεί ως προϋπόθεση κοινωνικής ανόδου στα πλαίσια του εξαστισμού.

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα μορφωμένες είναι οι άγαμες ηρωίδες των γυναικών συγγραφέων, ενώ η γυναικεία μόρφωση στους άνδρες συγγραφείς παρουσιάζεται συχνότερα στο μυθιστορηματικό περιεχόμενο της 3^{ης} δεκαετίας της περιόδου. Ωστόσο τόσο οι άντρες, όσο και οι γυναίκες συγγραφείς επί το πλείστον αποδίδουν στις ηρωίδες τους στοιχειώδη διακοσμητική μόρφωση, ενώ οι λίγες εξαιρέσεις των ανωτέρων σπουδών συναντώνται στο γυναικείο συγγραφικό λόγο, όπως π. χ. στη Ν. Ρωζέττη, στην Ι. Μπουκουβάλα- Αναγνώστου.

Πάντως οι ανάγκες των γυναικών για μόρφωση καθορίζονται κατά κύριο λόγο από το φύλο τους, όπως συμβαίνει και στην εργασία, η οποία έχει κατεξοχήν εφεδρικό χαρακτήρα. Όσο κι αν το ξεκίνημα του 20^{ου} αι. σηματοδοτήθηκε από τη μαζική έξοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, ωστόσο αυτό καθόλου δε συνετέλεσε στο ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνικο-ατομικής θέσης των γυναικών με την απομάκρυνσή τους από τον οικιακό χώρο.

Σε όλους τους συγγραφείς οι ηρωίδες εκτός των οικιακών δραστηριοτήτων με τις οποίες είναι επιφορτισμένες, σύμφωνα με το «φυσικό» τους ρόλο, εργάζονται. Η πλειοψηφία όμως αυτών των εργαζομένων γυναικών απασχολείται σε αγροτικές ή κατ' οίκον παραγωγικές εργασίες (π.χ. Α. Παπαδιαμάντης, Κ. Χατζόπουλος, Σ. Μυριβήλης), ενώ στον αστικό χώρο καταλαμβάνουν εργασιακές θέσεις υποβιβασμένες (π.χ. Γ. Ξενόπουλος).

Οι άγαμες ηρωίδες στις αγροτικές περιοχές εργάζονται σκληρά συμμετέχοντας τόσο στην αναπαραγωγική όσο και στην παραγωγική διαδικασία. Όσο κι αν ο διαχωρισμός του χώρου σε δημόσιο και οικιακό είναι σαφής, με παράλληλη διχοτομική κατηγοριοποίηση (άνδρας/γυναίκα), δραστηριοποιούνται ασφαλώς στον ιδιωτικό χώρο, όπως και στο δημόσιο με τις αγροτικές εργασίες τόσο πριν το γάμο τους, όσο και μετά από αυτόν. Σε αντίθεση τα κορίτσια της πόλης είναι τελειώς αποκομμένα από το δημόσιο βίο και την παραγωγή, καταδικασμένα στην απραξία και στην αργία. Η άγαμη

γυναίκα που βγαίνει στην αγορά εργασίας μέσα στο "διεφθαρμένο" κόσμο της πόλης ανήκει στην εργατική τάξη, ενώ εκείνη των μεσοαστικών στρωμάτων εξαναγκάζεται σ' αυτή τη λύση ως αποτέλεσμα αρνητικών πάντα παραγόντων και ποτέ ως συνειδητή προσωπική επιλογή αυτονομίας και ανεξαρτητοποίησης. Γι' αυτό και η εργασία της χαρακτηρίζεται εφεδρική και υποβαθμισμένη, χαμηλών μορφωτικών απαιτήσεων και απολαβών, αφού μόλις παντρευτεί εγκαταλείπει την εξωτερική μισθωτή εργασία της, έχοντας εσωτερικεύσει την αναγκαιότητα εκπλήρωσης του "φυσικού" της προορισμού.

Όπως συμβαίνει και στον τομέα της μόρφωσης, έτσι και στην εργασία ο διαχωρισμός εκτός από ταξικός είναι και έμφυλος. Κατά συνέπεια τα μόνα επαγγέλματα στα οποία δεν αμφισβητείται η γυναικεία ικανότητα είναι εκείνα που θεωρούνται προέκταση των "φυσικών" γυναικείων ιδιοτήτων και των οικιακών καθηκόντων, όπως π.χ. αυτό της δασκάλας. Όλα τα υπόλοιπα επαγγέλματα είτε δεν είναι καθόλου προσβάσιμα από τις γυναίκες, ή όταν αυτό επιτυγχάνεται αμφισβητείται η θηλυκότητά της, είτε η γυναικεία εργασία κρίνεται προσωρινή και αμείβεται άνισα. Πάντως στο μυθιοτορηματικό κόσμο η γυναικεία εργασία αντιμετωπίζεται αρνητικά, δε συνεπάγεται κατ' ουσίαν τρόπο κοινωνική καταξίωση ή έστω διαφοροποίηση της κοινωνικο-ατομικής της θέσης, αντιθέτως την υποβιβάζει και λειτουργεί μειωτικά για την προσωπικότητά της, αφού την απομακρύνει από τα παραδοσιακά στερεότυπα για το γυναικείο ρόλο που είναι ο γάμος και η μητρότητα. Μόνο προς το τέλος της περιόδου που οι συνθήκες με το Β' παγκόσμιο πόλεμο κάνουν απαραίτητη τη γυναικεία εργασία, τα κοινωνικά στερεότυπα αρχίζουν να διαφοροποιούνται, χωρίς ωστόσο να παρατηρούνται θεαματικές αλλαγές.

Πρωταρχική φροντίδα κάθε οικογένειας είναι να "αποκαταστήσει" τα "αδύνατα μέρη", τα θηλυκά της, με το γάμο, πράγμα που αναδεικνύεται σε δυσβάσταχτο βάρος και πηγή άγχους ολόκληρης της οικογένειας, αφού αυτός συναρτάται άμεσα με την ύπαρξη προίκας. Η προίκα συνιστά τον καθοριστικό παράγοντα για την πραγματοποίηση ενός γάμου και

εμφανίζεται σε όλα σχεδόν τα μυθιστορήματα. Ενώ όπου η θεματική αυτή κατηγορία δε λαμβάνει χώρο στο μυθιστορηματικό περιεχόμενο είναι γιατί θεωρείται αυτονόητη η ύπαρξή της, αφού αυτό συμβαίνει στον αστικό χώρο και στις ανώτερες κοινωνικά τάξεις κι άρα κρίνεται ως εξασφαλισμένη, όπως π.χ. στον Άγγ. Δόξα.

Ο θεσμός της προίκας είτε με τη μορφή των προικιών, είτε με τη μορφή της ακίνητης περιουσίας και των χρημάτων, λειτουργεί μέσα στο συγκεκριμένο κεφαλαιοκρατικό ελληνικό σύστημα, από το οποίο συντηρείται και αναπαράγεται σε όλη τη διάρκεια των πενήντα αυτών χρόνων. Η γυναίκα από τη μια μεριά εμπορευματοποιείται, γίνεται αντικείμενο συναλλαγής και υποταγμένη σε μια ανδροκρατική ιδεολογία δραστηριοποιείται η ίδια προς αυτή την κατεύθυνση, είτε δημιουργώντας η ίδια τα προικιά της (αγροτικές περιοχές), είτε επιδιώκοντας προσπορισμό της προίκας σε ακίνητη περιουσία ή σε μορφή μετρητών χρημάτων (αστικές περιοχές), συχνά σε βάρος της υπόλοιπης οικογένειας. Αλλά και ο άντρας από την άλλη μεριά διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο σ' αυτό το παιχνίδι δοσοληψίας, αφού στα πλαίσια της αστικοποίησης και της κοινωνικής κινητικότητας με τις υπέρογκες απαιτήσεις του επιδιώκει τη βελτίωση της δικής του κοινωνικής θέσης. Πάντως ο θεσμός της προίκας και η προικοθηρία, ιδιαίτερα στην εξεταζόμενη περίοδο, λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις, καθορίζει σκέψεις, ενέργειες, πρακτικές, εν τέλει τη ζωή των ανθρώπων και προπάντων των γυναικών, σε σημείο που να παίρνει διαστάσεις *επιδημίας* και συνιστά φαινόμενο που διακατέχει μέχρι τις μέρες μας το ελληνικό κοινωνικό μόρφωμα, οπωσδήποτε διαφοροποιημένο ανάλογα με τις κρατούσες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες.

Γάμος χωρίς προίκα δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί και καθώς οι γυναίκες μεγαλώνουν έχοντας πρωταρχικό στόχο στη ζωή τους το γάμο, η εξοικονόμηση προίκας συνιστά γι' αυτές και τις οικογένειές τους κυρίαρχο μέλημα. Οι άγαμες ηρωίδες όλων των μυθιστορημάτων μας, οι εξαιρέσεις είναι ελάχιστες και σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να αποτελέσουν κριτήριο εξαγωγής έγκυρων συμπερασμάτων, ήδη από την παιδική, αλλά

κυρίως την εφηβική ηλικία τους ανατρέφονται προσανατολισμένες στη μια και μοναδική επιδίωξη της ζωής τους, που είναι ο γάμος. Ούτε η μόρφωση, ούτε η εργασία, ούτε ακόμα η οικονομική ανεξαρτησία μπορούν να τις αποπροσανατολίσουν από αυτό το στόχο, καθώς σύμφωνα με τα κοινωνικά στερεότυπα μόνο ο γάμος μπορεί να τους παράσχει ασφάλεια και κυρίως κοινωνική καταξίωση. Θέση για τη «γεροντοκόρη» δεν υπάρχει πουθενά, ούτε καν στις πόλεις που προς τις τελευταίες δεκαετίες της περιόδου οι νεοφερμένες από τη δυτική Ευρώπη αστικές συνήθειες κάνουν προκλητικά την εμφάνισή τους, πόσο μάλλον στις εξωαστικές περιοχές, όπου το κοινωνικό μόρφωμα παραμένει περισσότερο προσηλωμένο στις παραδοσιακές αντιλήψεις και αρχές. Μόνο με το γάμο η γυναίκα ολοκληρώνει την ύπαρξή της, ενώ η αγαμία θεωρείται κοινωνικά ανώμαλη κατάσταση γι' αυτό και οι ηρωίδες που παραμένουν άγαμες κοινωνικά περιθωριοποιούνται, ενώ παράλληλα χάνουν τα γυναικεία χαρακτηριστικά τους και αντιμετωπίζονται ως «άφυλο» είδος. Μοναδική έντιμη και ασφαλής σταδιοδρομία για τις γυναίκες προβάλλει ο γάμος, γι' αυτόν προορίζονται, σ' αυτόν προσανατολίζεται η κοινωνικοποίησή τους και για τη μοναδικά ξεχωριστή αυτή στιγμή της ζωής τους προετοιμάζονται από την παιδική τους κιόλας ηλικία μαθαίνοντας ρόλους και συμπεριφορές που θα τις οδηγήσουν στην επίτευξη του στόχου.

Έτσι σ' ένα πλαίσιο συνεχών ελέγχων, περιορισμών και απαγορεύσεων πραγματοποιείται η κοινωνικοποίηση των νεαρών γυναικών, οι οποίες ηθικές και υπάκουες οδηγούνται στο μοναδικό δρόμο της ζωής τους, το γάμο, εσωτερικεύοντας βαθιά μέσα τους την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός κώδικα τιμής, απόλυτα εξαρτώμενου από τη σεξουαλική τους συμπεριφορά. Είτε πρόκειται για τις αστικές είτε για τις εξωαστικές περιοχές, είτε για την ανώτερη κοινωνικά τάξη, είτε για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, η γυναικεία σεξουαλικότητα δεν αναγνωρίζεται παρά μόνο στο βαθμό που αυτή πραγματώνεται σε επίπεδο συζυγικών καθηκόντων και σε επίπεδο μητρότητας. Το περιεχόμενο των μυθιστορημάτων είναι κατά βάση συντηρητικό και αυτό που κατά κύριο λόγο προβάλλεται είναι η διαφύλαξη της οικογενειακής τιμής με την περιστολή της γυναικείας σεξουαλικότητας, οι

εξαιρέσεις είναι ελάχιστες, όπως συμβαίνει στη Λ. Νάκου, στη Ν. Ρωζέττη και στον Α. Δόξα, στους οποίους η γυναικεία σεξουαλικότητα αντιμετωπίζεται διαφορετικά και με ισότιμους με το άλλο φύλο όρους. Ο αγνός παρθενικός έρωτας υπάρχει, όσο μπορεί να έχει αυτά τα χαρακτηριστικά σε μια κοινωνία υποκρισίας που ξεκάθαρα τον εμπορευματοποιεί και συστηματικά εφαρμόζει την αρχή του *διπλού κριτηρίου* σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση της γυναικείας ταυτότητας. Από την άλλη μεριά η ερωτική σαρκική επαφή απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά από τα κείμενα που διαχωρίζουν σαφώς σε δυο τύπους τη γυναίκα: στην αγνή, τίμια και ηθική γυναίκα και στην πόρνη που περιθωριοποιείται κοινωνικά και θέτει υπό διακινδύνευση την αρμονική δομή της κοινωνίας.

Στην παρούσα εργασία έγινε προσπάθεια να διαφανεί η κοινωνικο-ατομική θέση των άγαμων γυναικών, η εξέλιξη των αντιλήψεων για τις γυναίκες, η διαφορά στους ρόλους των δυο φύλων, οι μεταβολές των δομών σκέψης ως προς τους έμφυλους ρόλους κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αι. στον ελλαδικό χώρο. Η επιλογή των μυθιστορημάτων αποτέλεσε σημαντική πηγή άντλησης στοιχείων που βοήθησαν σ' αυτό το σκοπό, σε μια περίοδο που αρχικά χαρακτηρίζεται από την επικράτηση των παραδοσιακών αξιών, από την πατριαρχική οικογένεια, από έναν αρχαϊκό κώδικα τιμής αντανακλώντας τις πραγματικές συνθήκες μέσα στις οποίες ζει το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, ενώ αργότερα με τη διάψευση της Μεγάλης Ιδέας και τις νέες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες τουλάχιστον οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις προσανατολίζονται προς τα δυτικά πολιτισμικά πρότυπα, ενώ η μεγαλύτερη πλειοψηφία της μεσοαστικής και εργατικής τάξης παραμένει περισσότερο προσηλωμένη στο παραδοσιακό στερεότυπο.

Όσο κι αν οι συγγραφείς, στην πλειοψηφία τους άνδρες, επιφυλάσσουν δευτερεύοντες ρόλους στα γυναικεία άγαμα πρόσωπα, ωστόσο "μιλούν" πολύ για τις γυναίκες μέσα στο έργο τους, αποκαλύπτοντας θέσεις, στάσεις, πτυχές της γυναικείας ζωής, άλλωστε πάντοτε υπάρχει και ο γυναικείος λογοτεχνικός λόγος για να επιβεβαιώσει την αλήθεια της γυναικείας ύπαρξης

μέσα σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία. Οι συνεχείς αναφορές και παραπομπές στα ίδια τα έργα συνέβαλε προς αυτό το σκοπό, επαληθεύοντας από τη μια μεριά την αρχική σκέψη πως η άγαμη γυναίκα βιώνει την παθητικότητα και την υποταγή, από την άλλη όμως μεριά αφήνοντας να διαφανεί πως αυτή η υποταγή δεν είναι πάντοτε ευτυχώς ολοκληρωτικά δεδομένη. Οι αντιστάσεις όποια μορφή κι αν έχουν είναι πάντοτε υπαρκτές, έστω κι αν είναι ασυνείδητες ή συχνά αποσιωπημένες, πάντως όχι ως απόρροια των διεκδικήσεων ενός οργανωμένου φεμινιστικού κινήματος στον ελλαδικό χώρο, που τελικά δεν τολμά να αμφισβητήσει τον παραδοσιακό ρόλο για το γυναικείο "φυσικό" προορισμό. Είναι οι ίδιες οι γυναίκες που κρίνουν τη ζωή τους με ανδροκρατικές αξίες, που διατηρούν και αναπαράγουν τις έμφυλα διαχωρισμένες συμπεριφορές, μέχρι τη στιγμή που η ίδια η ζωή και οι απροσδόκητες καταστάσεις που δημιουργεί συντελούν αν όχι στην ανατροπή τουλάχιστον στη μερική παραβίασή τους. Οι γυναίκες των μυθιστορημάτων μας δεν υποτάσσονται μόνο, αλλά προβληματίζονται, αγανακτούν, αμφισβητούν και έστω και ασυνείδητα προσπαθούν τα διευρύνουν τα όρια του φύλου τους, ξεκινώντας από το "ψήλωμα του νου" της Χαδούλας της Φραγκογιαννούς, συνεχίζοντας με τη διεκδίκηση της σεξουαλικότητας της Ντόρας, φτάνοντας στην επιλογή ενός νέου τρόπου ζωής περισσότερου αυτόνομου, ισορροπημένου και ισότιμου από την Αμέρσα, την Κατερίνα, την Ιφιγένεια, τη Βάνα, πληρώνοντας τόσο το ψυχολογικό όσο και το κοινωνικό κόστος που αυτά συνεπάγονται.

Κόστος που η γυναίκα του σήμερα, 60 χρόνια αργότερα εξακολουθεί να πληρώνει, αφού παρά τις όποιες συντελεσμένες κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, νομικές μετατοπίσεις, δεν έχει εξανθρωπίσει τον εαυτό της, δεν έχει πραγματώσει την ύπαρξή της.

Οι οικονομικές εξελίξεις μέσα στον ώριμο καπιταλισμό παρείχαν το υπόβαθρο για μεταβολές των κοινωνικών παραγόντων, που με τη σειρά τους οδήγησαν τις γυναίκες σε ένα βαθμό πνευματικής και ψυχολογικής ωρίμανσης. Προβλήματα πρόσβασης του γυναικείου πληθυσμού σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες και σε όλους τους κλάδους σπουδών, καθώς και

εισόδου τους σε κάθε εργασιακή θέση, με τη συνακόλουθη οικονομική αυτονομία της γυναίκας, λύθηκαν, αυτό όμως που τελικά εξακολουθεί να εκκρεμεί είναι η ουσιαστική εξανθρώπιση της, η αυτοπραγμάτωσή της. Στο βαθμό που η ίδια δεν αμφισβητεί ουσιαστικά το ανδροκρατικό ανταγωνιστικό σύστημα, αλλά αντιθέτως εισχωρεί και λειτουργεί μέσα σ' αυτό, αποδέχεται την ανδρική κυριαρχία, λυπάται που γεννήθηκε γυναίκα, προσπαθεί να ανδροποιηθεί και δεν επαναστατεί μέσα της, τώρα είναι περισσότερο αλλοτριωμένη, πιο αντικειμενοποιημένη, πιο ξένη προς τον εαυτό της παρά ποτέ, θύμα ενός συστήματος που της επιτρέπει την ένταξή της στην παραγωγική μηχανή, αλλά που με την οικονομική αυτονομία της τραβάει το ενδιαφέρον ως καταναλώτρια. Αυτό είναι το νέο «μοντέλο» γυναίκας, που προωθούν συστηματικά τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, η τηλεόραση, η διαφήμιση, τα περιοδικά· η ακόρεστη καταναλώτρια και παράλληλα η ετεροκατευθυνόμενη γυναίκα που λειτουργεί άκριτα σύμφωνα με τα συμφέροντα της αγοράς.

Όπως κι αν έχει η γυναίκα εξακολουθεί να τοποθετείται σε ένα πλαίσιο στατικό, όσο κι αν δίνει μάχη στο δημόσιο χώρο, που εξακολουθεί να είναι ο κόσμος του άνδρα, με την εργασία της, το «βασίλειό» της είναι η οικογενειακή εστία, η οικιακή γαλήνη. Ο εξωτερικός κόσμος διαμεσολαβείται από τον άνδρα, τα μηνύματά του τα ερμηνεύει μέσω αυτού, τα δημόσια πράγματα ανήκουν στη δική του ιδεολογική σφαίρα, ενώ η δική της κοινωνικοποίηση δεν της καλλιεργεί πολιτική αυτονομία. Στο βαθμό που οι γυναίκες συμμερίζονται τις ιδέες των ανδρών νομιμοποιώντας την κυριαρχία τους, οι αγώνες δεκαετιών για την απόκτηση ψήφου, δεν οδήγησαν παρά στην ετεροκαθοριζόμενη γυναικεία ψήφο από τον πατέρα, το σύζυγο, τον αδελφό, το γιο, πάντως από τον άνδρα.

Η γυναίκα βιώνει μια εποχή μετάβασης από μια περίοδο κυριαρχίας κοινωνικών συστημάτων βασισμένων στην ανδρική δύναμη, σε μια περίοδο ανακατατάξεων, όπου η ισότητα έχει ως ένα βαθμό επιτευχθεί σε θεσμικό, νομικό, οικονομικό, κοινωνικό επίπεδο, αλλά υπολείπεται στο επίπεδο του ψυχολογικού και πνευματικού επαναπροσδιορισμού αυτής της ίδιας, όσο το

στερεότυπο της ανδρικής υπεροχής παραμένει βαθιά ριζωμένο μέσα της, όσο η βιολογική της ολοκλήρωση δεν εξασφαλίζεται έξω από το παραδοσιακό σχήμα του γάμου, όπου ο άνδρας ενσαρκώνει το ρόλο του «προστάτη», όσο υποκύπτει στην εικόνα της διακοσμητικής θηλυκότητας, στην εικόνα της «γατούλας» των Μ.Μ.Ε., όσο δεν συνειδητοποιεί η ίδια την ταυτότητά της, τον εαυτό της.

Καθώς φθάνει προς το τέλος της τούτη η εργασία, νέα ερωτήματα ανακύπτουν για τη γυναίκα του σήμερα, που ολοένα περισσότερο επιτακτικά αναζητούν την απάντησή τους. Η παρούσα εργασία προσπάθησε να πραγματώσει μια όσο το δυνατό δυναμική επεξεργασία της θέσης των άγαμων γυναικών μέσα σε μια διαδρομή πενήντα χρόνων έτσι που να την εξηγεί και να αποτελεί το έρεισμα για διερεύνηση της κοινωνικοατομικής θέσης των γυναικών του σήμερα. Πάντως στο βαθμό που η προσπάθειά μας επικεντρώθηκε προς το πιο κοινωνικοποιημένο μέρος του μηνύματος που μας παρείχαν τα επιλεγμένα μυθιστορήματα, πιστεύουμε πως κατέστη δυνατή, στο μέτρο των δυνατοτήτων μας, η διερεύνηση της κοινωνικής θέσης των άγαμων γυναικών στο πρώτο μισό του 20^{ου} αι., αναδεικνύοντας παράλληλα το κοινωνικό περιεχόμενο των λογοτεχνικών έργων, που συχνά ξεπερνούν και τις προθέσεις και τις διαθέσεις των δημιουργών τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Λογοτεχνικά Κείμενα

- Αθανασιάδης Τ., *Οι Πανθέοι*, Αθήνα 1980, Εστία.
- Αλεξίου Ε., *Λούμπεν*, Αθήνα 1988, Καστανιώτης.
- Γ' Χριστιανικό Παρθεναγωγείο, Αθήνα 2002, Καστανιώτης.
- Βενέζης Η., *Γαλήνη*, Αθήνα 1981, Εστία.
- Βλάμη Ε., *Ο Σκελετόβραχος*, Αθήνα 1980, Εστία.
- Δόξας Α., *Σορπράιζ Πάρτυ*, Αθήνα 1940, Δρακουλίδης.
- Βάνα, Αθήνα 1945, Κορυδαλός.
- Δούκα Μ., *Τα μαύρα λουστρίνια*, Αθήνα 2005, Πατάκης.
- Θεοδώρου Β., *Οι δεσποινίδες της οδού Λαμπάκου*, Αθήνα 2005, Γαβριηλίδης.
- Γαμήλιο δώρο, Αθήνα 1994, Γνώση.
- Θεοτοκάς Γ., *Δαιμόνιο*, Αθήνα 1996, Εστία.
- Αργώ, Αθήνα 2000, Εστία.
 - Ασθενείς και Οδοιπόροι, Αθήνα 2002, Εστία.
- Θεοτόκης Κ., *Τιμή και Χρήμα*, Αθήνα, Πέλλα.
- Ιορδανίδου Μ., *Λωξάντρα*, Αθήνα 1979, Εστία.
- Σαν τα τρελλά πουλιά, Αθήνα 2003, Εστία.
- Καραγάτσης Μ., *Κίτρινος Φάκελος*, Αθήνα 1984, Εστία.
- Δέκα, Αθήνα 1998, Εστία.
 - Ο μεγάλος ύπνος, Αθήνα 2005, Εστία.
- Λουντέμης Μ., *Οι κερασιές θ' αυθίσουν και φέτος*, Αθήνα 2000, Ελληνικά Γράμματα.
- Κάτω απ' τα κάστρα της ελπίδας, Αθήνα 2000, Ελληνικά Γράμματα.
- Λυμπεράκη Μ., *Τα ψάθινα καπέλα*, Αθήνα 1989, Κέδρος.
- Μπουκουβάλα-Αναγνώστου Ι., *Ζωή είναι και τ' όνειρο*, Αθήνα 1997, Άγκυρα.
- Κάτω από τη μάσκα, Αθήνα 1997, Άγκυρα.
 - Λίγο μετά την πρώτη αγάπη, Αθήνα 1997, Άγκυρα.
 - Μυρτώ, Αθήνα 2002, Άγκυρα.
- Μυριβήλης Σ., *Η Παναγιά η Γοργόνα*, Αθήνα 2003, Εστία.
- Νάκου Λ., *Η κυρία Ντορεμί*, Αθήνα 1997, Δωρικός.
- Παραστρατημένοι, Αθήνα 2001, Εστία.
- Ξενόπουλος Γ., *Άπιστη*, Αθήνα 1984, Αδελφοί Βλάσση.
- Η τιμή του αδελφού, Αθήνα 1984, Αδελφοί Βλάσση.
 - Λάουρα, Αθήνα 1984, Αδελφοί Βλάσση.
 - Στέλλα Βιολάντη, Αθήνα 1984, Αδελφοί Βλάσση.
 - Τιμιοι και Άτιμοι, Αθήνα 1984, Αδελφοί Βλάσση.

- Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., *Αστροφεγγιά*, Αθήνα 1971, Ασθήρ.
- Παπαδιαμάντης Α., *Φόνισσα*, Αθήνα 1992, Γράμματα.
- Παπαδοπούλου Α., *Περιπέτεια μιας διδασκαλίας*, Αθήνα 2005, Πατάκης.
- Πατατζής Σ., *Μεθυσμένη Πολιτεία*, Αθήνα 2000, Εστία.
- Πολίτης Κ., *Εκάτη*, Αθήνα 1990, ύψιλον.
- *Λεμονοδάσος*, Αθήνα 1990, ύψιλον.
- Ρωζέττη Ντ., *Η ερωμένη της*, Αθήνα 2005, Μεταίχμιο.
- Σαράντη Γ., *Πασχαλιές*, Αθήνα 2001, Εστία.
- *Το παλιό μας σπίτι*, Αθήνα 2002, Εστία.
- Τερζάκης Άγγ., *Δεσμώτες*, Αθήνα 1995, Εστία.
- *Το λυκόφως των ανθρώπων*, Αθήνα 1996, Εστία.
 - *Μυστική Ζωή*, Αθήνα 2003, Εστία.
- Χατζόπουλος Κ., *Φθινόπωρο*, Αθήνα 1987, Σύγχρονη Εποχή.
- *Ο Πύργος του Ακροποτάμου*, Αθήνα 1971, Γαλαξίας.

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Ε., *Η θέση της δασκάλας. Λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο*, Δίμη 3/1988.
- *Ιστορία των γυναικών, Ιστορία του φύλου, Φεμινιστική Ιστορία*, Αθήνα 1983, Δίμη τ. 6.
 - «*Δια λόγους τμής*». *Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα 2006, Νεφέλη.
 - *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού*, Αθήνα 1990, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Αβδελά Ε. - Ψαρρά Α., *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα 1985, Γνώση.
- *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα 1997, Αλεξάνδρεια.
- Αλεξάκης Ε., *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα 1980.
- Αλτουσέρ Λ., *"Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους"*. Θέσεις, Αθήνα 1983, Θεμέλιο.
- Αντμάν Μ.Ε., *Βία και πονηριά. Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*, Αθήνα 1990, Καστανιώτης.
- Αντωνοπούλου Χ., *Ανθρώπινη Σεξουαλικότητα*, Αθήνα 1999, Ιδιωτική Έκδοση.
- Αρμενόπουλου Κ., *Πρόχειρον Νόμον ή Εξάβιβλος*, Αθήνα 1971, Δωδώνη.
- Βαρίκα Ε. - Σκλαβενίτη Κ., *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά*, Αθήνα 1981, Εκδοτική ομάδα γυναικών.
- Βαρίκα Ε., *Η εξέγερση των Κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα 1996, Κατάρτι.
- Βατάλας Μ., *Η Ανωτάτη Εκπαίδευσις, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*.
- Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1978, Εξάντας.
- Βίττι Μ., *Ιδεολογική λειτουργία της Ελληνικής Ηθογραφίας*, Αθήνα 1991, Κέδρος.

- *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978, Οδυσσέας.
- *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα 1984, Ερμής.
- Beaton R., *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα 1996, Νεφέλη.
- Bourdieu P., *Ανδρική Κυριαρχία*, Αθήνα 1996, Δελφίνι.
- Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1931.
- Γιαννακόπουλος Κ. (επιμ.), *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αθήνα 2006, Αλεξάνδρεια.
- Γκασούκα Μ., *Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παλαδιαμάντη*, Αθήνα 1998, Φιλιππότη.
- Γκούλντ - Νταϊνβις Ε., *Το πρώτο φύλο*, Αθήνα 1992, Νέα Σύνορα.
- Γυναίκα, λογοτεχνία, θεωρία, Εργασίες συμποσίου 14-15/5/1992, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Cowan J., «Η κατασκευή της γυναικείας εμπειρίας σε μια μακεδονική πόλη». *Η πολιτική του σώματος: Χορός και κοινωνικότητα στη Β. Ελλάδα*, Αθήνα 1998, Αλεξάνδρεια.
- Culler J., *Λογοτεχνική θεωρία, μια συνοπτική εισαγωγή*, Ηράκλειο 2000, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Δημάδης Κ.Α., *Δικτατορία, Πόλεμος και Πεζογραφία (1936-1944)*, Αθήνα 2004, Εστία.
- Δημαράς Κ.Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1975, Ίκαρος.
- Δημηρούλης Δ., *Το φάντασμα της θεωρίας. Λογοτεχνία-Κριτική-Ιστορία*, Αθήνα 1993, Πλέθρον.
- Δημητρακόπουλος Φ., *Η πρωτοπορική κίνηση του '30 και το μυθιστόρημα*, Αθήνα 1990, Καστανιώτης.
- Δίνη 2/1987, 4/1989, 6/1993.
- Ελληνική Μυθολογία, Εκδοτική Αθηνών.
- Ενγκελς Φ., *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους, Μάρξ-Ενγκελς, Διαλεχτά έργα*, Μόσχα 1948, Κρατικός εκδοτικός οίκος για πολιτική φιλολογία.
- Escarpit R., *Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1972, Ζαχαρόπουλος.
- Ζέγκερ Ι., *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία. Θεωρία, Μέθοδος, Πρακτική*, Αθήνα 1977, Μπουκουμάνη.
- Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- "Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας", *Στόχοι Παρθεναγωγείων και Εκπαιδευτική πολιτική στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, τ. Β.
- «"Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας". Στόχοι Παρθεναγωγείων και Εκπαιδευτική πολιτική στο 19ο αιώνα», Αθήνα 1986, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, τ. Β'.
- Ζντάνωφ Β., *Πρόσφατες σοβιετικές έρευνες στη Λογοτεχνία*, Μόσχα 1956, Soviet Literature.
- Giddens A., *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, Αθήνα 1989, Οδυσσέας.
- *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, Αθήνα 2001, Κριτική.

- Goldmann L., *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, Αθήνα 1979, Πλέθρον.
- Ηνγκλετον Τ., *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα 1996, Οδυσσέας.
- Hall J., *Η Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1990, Gutenberg.
- Θεοτοκάς Γ., *Ημερολόγιο της "Αργώς" και του "Δαιμονίου"*, Αθήνα 1989, Ποικίλη Στοά και Λέσχη.
- Ιγγλέση Χ., *Πρόσωπα γυναικών. Προσωπεία της συνείδησης*, Αθήνα 1997, Οδυσσέας.
- Ιμβριώτη Ρ., *Παιδεία και Κοινωνία (Ελληνικά εκπαιδευτικά προβλήματα)*, Αθήνα 1978, Σύγχρονη Εποχή.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός (1913-1941) τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών.
- Jauss H.R., *Θεωρία της πρόσληψης - τρία μελετήματα*, Αθήνα 1995, Εστία.
- Καστρινάκη Α., *Η λογοτεχνία στην παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα 2005, Πόλις.
- *Οι περιπέτειες της νεότητος. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)*, Αθήνα 1995, Καστανιώτης.
- Κατάκη Χ., *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα 1998, Ελληνικά Γράμματα.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών και Μελετών Γαλλίας, *Για το γυναικείο πρόβλημα*, Αθήνα 1980, Μνήμη.
- Κεφαλά Χρ., *Η επίδραση των μπουλουκιών στην Ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 2005, Διδ. Διατρ. Πάντειο Παν/μιο, Τμ. Κοινωνιολογίας.
- Κογκίδου Δ., *Κοινωνικό Φύλο και Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη 2001, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κολλοντάι Α., *Οικονομική και Σεξουαλική Απελευθέρωση της Γυναίκας*, Αθήνα 1975, Πύλη.
- Κολιόπουλος Ι. Σ., *«Ιστορία της Ευρώπης» 1815-1870*, Θεσσαλονίκη 1984, τ. Α. Παρατηρητής.
- Κοντογιώργης Γ. (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Εξάντας.
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1983, Επικαιρότητα.
- Κουμάντος Γ., *Ισονομία: Έλεγχος διαφωνιών, Φάκελος της Ισότητας*, Αθήνα 1982, Οδυσσέας.
- Κυριαζή Ν., *Η Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα 2002, Ελληνικά Γράμματα.
- Kristeva J., «Προβλήματα της δομής του κειμένου», Απρίλιος 1968, Nouvelle Critique.
- Λάζος Γ., *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας της Κοινωνικές Επιστήμες. Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα 1998, Παπαζήσης.
- *Η σεξουαλικότητα ως αξία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1997, Δελφίνι.
- Λαμπίρη - Δημάκη Ι., *Η απασχόληση των γυναικών εις την βιομηχανίαν (τα πορίσματα μιας έρευνας εις την περιοχήν των Μεγάρων επί των επιδράσεων που ασκεί από κοινωνιολογικής πλευράς)*, Αθήνα 1963, Οικονομικός Ταχυδρόμος/455.
- «Η προίκα στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία», *Νέα Οικονομία*, 20/11-12 Νοεμβρίου- Δεκεμβρίου 1966.

- Λαμπράκη - Παγανού Α., «Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα (1878-1985)», *Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών*, Αθήνα 1995, Γενική Γραμματεία Ισότητας, Ευρωπαϊκό Συνέδριο 7-8-9 Απριλίου 1994.
- Λάσκαρης Ν., *Ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου*, Αθήνα 1938.
- Λεκατσάς Π., *Η Μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική Πατριαρχία*, Αθήνα 1970.
- Λορεντζάτος Ζ., *Οι Ρωμές*, Αθήνα 1990, Δόμος.
- Λουκάτου Δ., *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1985.
- Λούκατος Γ., *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, Αθήνα 1975, Οδυσσέας.
 - *Η Θεωρία του μυθιστορήματος*, Αθήνα 1978, Ακμων.
 - *Επιλογή κειμένων*, Αθήνα 1987, Πλέθρον.
- Λυδάκη Α., *Ίσκιος και Αλαφροϊσκίωτοι-Λαϊκός Λόγος και Πολιτισμικές Σημασίες*, Αθήνα 2003, Ελληνικά Γράμματα.
- Laqueur T., *Κατασκευάζοντας το φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, Αθήνα 2003, Πολύτροπον.
- Loventhal L., *Για μια κριτική θεωρία νέας λογοτεχνίας*, Αθήνα 1990, Ρόμπρον.
- Μερακλής Μ., *Προσεγγίσεις στην Ελληνική Πεζογραφία (Ο ασπικός χώρος)*, Αθήνα 1986, Καστανιώτης.
 - *Ελληνική Λαογραφία, Κοινωνική Συγκρότηση*, τ. Α', Αθήνα 1998, Οδυσσέας.
- Μισέλ Α., *Κοινωνιολογία νέας οικογένειας και του γάμου*, Αθήνα 2000, Gutenberg.
- Μορέν Ε., *Κοινωνιολογία*, Αθήνα 1998, Εικοστός Πρώτος.
- Μοσκόφ Κ., *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η διαμόρφωση της Εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα 1985, Καστανιώτης.
- Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία - Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978, Εξάντας.
- Μουσουρού Λ., *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα 2006, Gutenberg.
 - *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού*, Αθήνα 1985, Εστία.
 - *Η Σύγχρονη Ελληνίδα (βασικά στοιχεία)*, Αθήνα 1976.
- Μπακαλάκη Α. - Ελεγκίτου Ε., *Η Εκπαίδευση «Εις τα του Οίκου» και τα Γυναικεία Καθήκοντα: από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα 1987, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Μπακαλάκη Α. (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και φύλο*, Αθήνα 1994, Αλεξάνδρεια.
- Μπωβουάρ Σ., *Το δεύτερο φύλο*, Αθήνα 1979, Γλάρος.
- Morgan E., *Η καταγωγή της γυναίκας*, Αθήνα 1973, Ράππας.
- Mühlbauer K. R., *Κοινωνικοποίηση. Θεωρία και Έρευνα*, Θεσσαλονίκη 1985, Αφοί Κυριακίδη.
- Νόβα - Καλτσούνη Χ., *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Αθήνα 2002, Gutenberg.
- Νούτσος Χ., *Προγράμματα μόσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα 1979, Θεμέλιο.
- Ντουνιά Χ., *«Η περιπέτεια ενός ρομάντζου»*, *Επίμετρο στο Η ερωμένη της*, Αθήνα

2005, Μεταίχιμο.

Ξηραδάκη Κ., *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1830-1936)*, Πρωτοπόρες
Ελληνίδες, Αθήνα 1988, Γλάρος.

Ο φάκελος της ισότητας, Αθήνα 1982, Οδυσσεάς.

Παγανός Γ., *Η νεοελληνική πεζογραφία - Θεωρία και πράξη*, Θεσσαλονίκη 1983,
Κώδικας.

Παλαμάς Κ., *Άπαντα*, Αθήνα 1960.

Παπακώστας Γ. *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Αθήνα 1980,
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Παπανικολάου Φ., *Λογογραφικά Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσ/νίκη 1962.

Παπαταξιάρχης Ε. - Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη σύγχρονη
Ελλάδα*, Αθήνα 1998, Αλεξάνδρεια.

Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984.

Πιζάνιας Π., *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των
υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985.

Πολίτης Λ., *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, Μορφωτικό
Ίδρυμα Εθν. Τράπεζας.

Πούχнер Β., «Το φυντανάκι και η κληρονομιά της Ηθογραφίας», Αθήνα 1983,
Ν. Εστία (1348).

Πυργιωτάκης Ι., *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*, Αθήνα 1989,
Γρηγόρης.

Ραβανγιόλι Κ., *Το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα 1979, Θεμέλιο.

Ρισπέν Ζ., *Μεγάλη Ελληνική Μυθολογία*, Τύπος Α.Ε.

Ροτδης Ε., *Αι γράφουσαι Ελληνίδες*, Αθήνα 1952, Βασική Βιβλιοθήκη.

Ρουμπόθαμ Σ., *Στο περιθώριο της ιστορίας*, Αθήνα 1980, Εκδοτική ομάδα
γυναικών.

Σακαλάκη Μ., *Κοινωνικές Ιεραρχίες και σύστημα αξιών, ιδεολογικές δομές στο
νεοελληνικό μυθιστόρημα 1900-1980*, Αθήνα 1980, Κέδρος.

Σαμίου Δ., «Οι Ελληνίδες στην κατοχή»: Πόλεμος και Ανατροπές, Αθήνα 2003,
Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ. Η'.

Σαρρής Ν., *Οσμανική πραγματικότητα-Συστηματική παράθεση δομών και
λειτουργιών τ. Ι (το Δεσποτικό Κράτος)*, Αθήνα, Αρσενίδης.

- *Αρχαίος Κόσμος-Φιλοσοφία της Κοινωνίας και της Πολιτείας ως τον
Αριστοτέλη*, Αθήνα, Κάκτος.

- *Εισαγωγή στην Κοινωνιομετρία, στην ομαδική ψυχοθεραπεία και το ψυχόγραμμα*,
Αθήνα 1985, Γραμμή.

Σαχίνης Α., *Πεζογράφοι του καιρού της*, Αθήνα 1978, Εστία.

- *Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι*, Αθήνα 1985, Εστία.

- *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα 1980, Εστία.

- *Η σύγχρονη πεζογραφία της: το μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας,
ταξιδιωτικές εντυπώσεις*, Αθήνα 1983, Εστία.

- *Νέοι πεζογράφοι*, Αθήνα 1984, Εστία.

Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1981, Θεμέλιο.

Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν., *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα 1984,
Πολίτης.

Σουρής Γ., *Άπαντα*, Αθήνα 1967.

Σύγχρονα θέματα 94/2006.

Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία, (τόμος I & II), Ηράκλειο 1999, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Τάτοσης Ν., *Η Διδασκαλία της Κοινωνιολογικής Θεωρίας*, Αθήνα 2002, Gutenberg.

Τζιόβας Δ., *Μετά την αισθητική: θεωρητικές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1987, Γνώση.

Τριανταφυλλόπουλος Ν. Δ., *Δαιμόνιο Μεσημβρινό*, Αθήνα 1978, Γρηγόρης.

Τσάκωνας Δ., *Λογοτεχνία και Κοινωνία στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1987, Κάκτος.

Τσαούσης Δ., *Κοινωνική Δημογραφία*, Αθήνα 1986, Gutenberg.

- *Μορφολογία της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα 1971, Ιδιωτική έκδοση.

- *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας*, Αθήνα 1989, Gutenberg.

Τσιώλης Γ., *Θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα 1996, Καστανιώτης.

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1985, Θεμέλιο.

Tonnet H., *Η ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, Αθήνα 1999, Πατάκης.

Φιλίας Β., *Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα, η νόθα αστικοποίηση*, Αθήνα 1985, Gutenberg.

- *Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 1985, Σύγχρονη Εποχή.

Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι.*

Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο, Αθήνα 1983, Κέδρος.

- *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1985, Παπαζήσης.

- *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου*, Αθήνα 1978, Θεμέλιο.

Fokkema D.-Ibish E., *Θεωρίες λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα*, Αθήνα 2003, Πατάκης.

Χάρης Π., *Έλληνες Πεζογράφοι*, Αθήνα 1979, Εστία.

Ψαρρά Α., «Αμα η όρνιθα λαλεί ως πετεινός, σφάζε την αμέσως», *Η διαμάχη Ροϊδη-γραφουσών*, Σκούπα 3/1979.

Ψυχάρης Γ., *Το ταξίδι μου*, Α. Αγγέλου (επιμ.), Αθήνα 1971, Ερμής.

Wellek R.-Warren A., *Θεωρία λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δίφρος.

Williams R., *Κουλτούρα και ιστορία*, Αθήνα 1994, Γνώση.

Ξενόγλωσση

Alexander S. - Davin A., «Feminist History», *Hist workshop Journal* 1, 1976.

Bachofen J. J., «Myth Religion and Mother Right», Princeton University Press 1992.

Bourdieu P., *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, Paris 1972, Annales : économies, sociétés, civilisations, famille et société.

- *L' école conservatrice : les inégalités devant l' école et devant la culture*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1996, Revue Francaise de Sociologie VII-3.

Brandley H., *Men's work, women's work. A sociologic history of the sexual division of labour in employment*, 1989, Cambridge Polity Press.

Campbell J.K., *Honour, Family and Patronage. A study of Institution and Moral Values in a Greek Mountain Community*, New York 1964, Oxford University Press.

- Delphy C. , «Travail menager ou travail domestique ?», in A. Michel, *Les femmes dans la société marchante*, Paris, P.U.F. 1978.
- Duvignaud J., *Introduction à la sociologie*, Paris 1966, Gallimard.
- Eco U., *Rhétorique et Ideologie dans les Mystères de Paris*, Revue internationale des sciences sociales, 1967.
- Escarpit R. , *Le litteraire et le social*, Rennes 1970, Flammarion.
- *La revolution du livre*, Paris 1965, P .U .F. Unesco.
 - *Creative reason as a key to literature in Year book of comparative and General literature*, 1961.
 - *L' acte litteraire est-il un act de communication ?*, Belgrade 1963.
- Field E., *The position of women: Appearance and reality Anthropological*, Quarterly, 40/1967.
- Gilligan C., *In a different voice Psychological theory and women's development*, Cambridge 2003, Harvard Univ. Press.
- Goldmann L., *Litterature et société*, Bruxelles 1967.
- Goode W., *World revolution and Family Patterns*, New York 1963, The Free Press.
- Kundsin R., *Women and success: The Anatomy of Achievement*, New York, William Morrow & Co.
- Lykacs G., *Histoire et conscience de classe*, Papiot 1960.
- Macherey P., *Pour une théorie de la production litteraire*, Paris 1966, Maspero.
- Offen K., «Defining Feminism: A Comparative Historical Approach», Sings 14/1/1988.
- Peristiany J.G, *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Chicago 1974, Univ. of Chicago.
- Sartre J.P., *Qu' est ce que la litterature?*, Paris 1967, Gallimard.

